

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Σημειώσεις για το μάθημα:

**ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ**

Διδάσκων: Αντώνης Μωυσίδης, Καθηγητής

ΧΕΙΜΕΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ

ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

1. Εισαγωγικά Προλεγόμενα

1.1 Ο Αγροτικός Χώρος στην Κοινωνία και την Οικονομία.

1.2 Ο Αγροτικός Χώρος στις Προκαπιταλιστικές Κοινωνίες

1.3 Ο Αγροτικός Χώρος στον Καπιταλισμό.

1.4 Εθνικό Κράτος και Αγροτική Πολιτική.

1.5 Κράτος και Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα.

Εξεταστέα ύλη: Αντώνης Μωυσίδης, διανεμόμενο κείμενο.

2. Η Γέννηση του Ελληνικού Εθνικού Κράτους και το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών.

Εξεταστέα ύλη: Δ. Ψυχογιός: Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί, Εθνικό
Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1987, σελ. 58-91.

3. Κράτος και μεγάλη γαιοκτησία. Το Θεσσαλικό Ζήτημα.

Εξεταστέα ύλη: Κ. Βεργόπουλος, Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, εκδ.
Εξάντας, Αθήνα, 1975, σελ. 116-141.

4. Το Αγροτικό Ζήτημα και η μεγάλη Αγροτική Μεταρρύθμιση

Εξεταστέα ύλη: Κ. Βεργόπουλος, Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, εκδ.
Εξάντας, Αθήνα, 1975, σελ. 163-187

5. Κράτος και Θεσμική Αγροτική Πίστη

5.1 Εισαγωγή

5.2 Αγροτική Πίστη και Αγροτική Παραγωγή

5.3 Η Αγροτική Πίστη στην Ελλάδα

**5.3.1 Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους μέχρι την ίδρυση της
Αγροτικής Τράπεζας**

5.3.2 Η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος

5.3.3 Το τέλος της Θεσμικής Αγροτικής Πίστης

Εξεταστέα ύλη: Αντώνης Μωυσίδης: Διανεμόμενο κείμενο.

6. Ο ρόλος του Κράτους στη διαμόρφωση Υποδομής για την ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα.

Εξεταστέα ύλη: Θ. Σακελλαρόπουλος: Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα, 1991, σελ. 93-107.

7. Αναπτυξιακή Στρατηγική και η θέση του Αγροτικού Τομέα στο Μεταπολεμικό Μοντέλο Ανάπτυξης.

Εξεταστέα ύλη: Ν. Μαραβέγιας, Αγροτική Πολιτική και Οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1992, σελ. 35-49

Π. Καζάκος, Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, σελ. 217-228, 413-418.

8. Η Μορφολογία του σύγχρονου Αγροτικού Χώρου.

8.1 Η συμμετοχή του Αγροτικού Τομέα στην Εθνική Οικονομία.

8.2 Εγγειες Σχέσεις και χρήσεις της Γεωργικής Γης.

8.3 Αγροτική Παραγωγή και οι αλλαγές μέσα στο χρόνο.

8.4 Η χρήση της Τεχνολογίας στην αγροτική παραγωγική διαδικασία.

8.5 Πληθυσμός και Απασχόληση στον αγροτικό χώρο.

Εξεταστέα ύλη: Αντώνης Μουσιδης, διανεμόμενο κείμενο.

9. Συνθετικοί προβληματισμοί για το Σύγχρονο Αγροτικό Χώρο.

Αντώνης Μουσιδης, διανεμόμενο κείμενο.

Αγροτικός Χώρος και Αγροτική Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα

1. Εισαγωγικά Προλεγόμενα

1.1 Ο αγροτικός χώρος στην κοινωνία και την οικονομία

Η παρακολούθηση της ιστορικής πορείας του αγροτικού χώρου, ή αγροτικού τομέα ή της αγροτικής κοινωνίας, μέσα στους αιώνες, αποτελούσε πάντα ένα συναρπαστικό πεδίο αναζήτησης. Κιαντό, γιατί ο χώρος αυτός, με ένα ιστορικό βάθος που ανάγεται στις πρωταρχικές μορφές κοινωνικών συγκροτήσεων του ανθρώπινου πολιτισμού, αποτελούσε και αποτελεί, επί χιλιάδες χρόνια, χώρο διαβίωσης, εργασίας, παραγωγής προϊόντων διατροφής και πρώτων υλών και παραγωγής πολιτισμού.

Ενας πολυποίκιλος κοινωνικός, οικονομικός και πολιτισμικός ιστός που βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τα γεωφυσικά, κλιματικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά των επιμέρους περιοχών της γης, συνέθεσε έναν τεράστιο πλούτο κοινωνικών σχηματισμών και χωρικών κοινοτήτων. Τα συστήματα παραγωγής και οργάνωσης που αναπτύσσονταν αποτελούσαν τη βάση για την ανάπτυξη της κοινωνικής τους συγκρότησης, του πολιτισμού διευθέτησης των εσωτερικών τους υποθέσεων, του τρόπου διανομής του εκάστοτε παραγόμενου πλούτου και κατ'επέκταση και των μορφών πολιτικής οργάνωσης από το επίπεδο του «οίκου» ή οικογένειας/νοικοκυριού μέχρι τις διάφορες μορφές κεντρικών εξουσιών που αναπτύχθηκαν στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Ακριβώς στον πλούτο της αγροτικής παραγωγής ή στο πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής, όπως αλλιώς ονομάζεται, στηρίχθηκαν όλοι οι πολιτισμοί, υλικοί και πνευματικοί, που αναπτύχθηκαν στην ιστορία του ανθρώπου. Η διαρκής προσπάθεια του ανθρώπου για επιβίωση και περαιτέρω βελτίωση των όρων της διαβίωσής του μέσα από τη εξέλιξη των μέσων και τεχνικών παραγωγής του, σήμαινε και ευρύτερες ιστορικές φάσεις οργάνωσης των όρων παραγωγής, κοινωνικής συγκρότησης και των όρων της πολιτικής διευθέτησης των τρόπων διανομής του παραγομένου, στην κοινότητα, πλούτου. Αυτό σηματοδοτούσε, σε τελική ανάλυση, κάθε φορά και το πέρασμα σε νέα επίπεδα κοινωνικών συστημάτων ή σχηματισμών σε μια αέναη

διαδικασία μεταβάσεων από τη μια ιστορική φάση της ιστορία του ανθρώπου στην άλλη, από το ένα επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης στο άλλο. Σε κάθε ένα από τα κοινωνικά αυτά συστήματα η θέση των αγροτών-παραγωγών προϊόντων φυτικής ή ζωικής παραγωγής συναρτούνταν κύρια από τον τρόπο ιδιοποίησης ή αφαίρεσης του αγροτικού τους πλεονάσματος. Αυτοί οι ίδιοι οι κοινωνικοί και οικονομικοί σχηματισμοί δομούνταν, κατ'ουσίαν, στη βάση του τρόπου που ήταν οργανωμένη η αφαίρεση του αγροτικού πλεονάσματος και βέβαια και της διανομής του.

1.2 Ο αγροτικός χώρος στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες

Παρ'όλες τις μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφορές που η ιστορία ανέδειξε, στο πέρασμα του χρόνου, μεταξύ των διαφόρων περιοχών ως προς το ασύμπτωτο των ιστορικών φάσεων οικονομικής ανάπτυξης και αντίστοιχης κοινωνικο-πολιτικής συγκρότησης των πληθυσμών τους, μπορούμε να αναφέρουμε τις κύριες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που αναπτύχθηκαν στην ανθρώπινη ιστορία: Σ'αυτές διακρίνουμε τους αρχαϊκούς τύπους κοινωνικής οργάνωσης όπως η πρωτόγονη κοινωνία, η δουλοκτητική κοινωνία και τις κοινωνίες του ασιατικού τρόπου παραγωγής και τέλος τη φεουδαρχική κοινωνία και την καπιταλιστική. Η μαρξιστική θεώρηση της εξέλιξης προβλέπει και την κομμουνιστική κοινωνία ως την οριστική μορφή κατάληξης την αταξική ανθρώπινη κοινωνία. Κάθε ένας από τους τύπους αυτούς των κοινωνικών σχηματισμών αντιστοιχεί και σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των δυνάμεων και μέσων της παραγωγής και διακρίνεται βέβαια και από τον τρόπο οργάνωσης της διανομής και όπου αυτό συντρέχει, απόσπασης του πλεονάζοντος αγροτικού προϊόντος ή της υπερεργασίας των εργαζόμενων μελών της εκάστοτε κοινωνίας. Αυτό σημαίνει βέβαια και αντίστοιχη θέση των αγροτικών τομέων στη δομή των κοινωνικών αυτών σχηματισμών και τη σχέση τους με τις εκάστοτε μορφές των διαμορφούμενων κεντρικών εξουσιών τους.

Οι πρωτόγονες κοινωνίες διακρίνονται για τη λογική της οικονομίας της κατοχής και απουσιάζει η ιδιοκτησία ή παίρνει πρωτόλειες μορφές επί των υποτυπωδών μέσων και συντελεστών παραγωγής, η δε κοινωνική τους οργάνωση είναι οριζόντια και κοινοβιακή-αταξική. Φυσικά η διαβίωση από τα προϊόντα της φύσης ως συλλογής ή κυνηγιού ή ως αποτέλεσμα πρώτων μορφών οργανωμένης παραγωγής είναι η αποκλειστική μορφή και συνήθως οριακή ως προς το διαθέσιμο προϊόν. Αυτό σημαίνει ότι δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για περίσσειμα προϊόντων(υπερπροϊόν ή πλεόνασμα) που θα μπορούσε να διατεθεί έξω από τη συγκεκριμένη συλλογικότητα

των «παραγωγών-καταναλωτών». Όταν, με τη βελτίωση των όρων της παραγωγής, εμφανίστηκε/επιτεύχθηκε πλεόνασμα προϊόντων, αποτέλεσε μια πρώτη μορφή πλούτου, ο έλεγχός του και ο τρόπος διανομής τους γέννησαν, σταδιακά, την εσωτερική διαφοροποίηση των κοινωνιών, με την εμφάνιση των κοινωνικών τάξεων και τον αυξανόμενο ρόλο της κοινωνικής ιεράρχησης και του ελέγχου της πολιτικής εξουσίας.

Τα τελευταία αυτά στοιχεία εμφανίζονται στις επόμενες μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης, παρ'όλες τις πολύ σημαντικές μεταξύ τους διαφορές. Τόσο η δουλοκτητική, όσο και οι κοινωνίες του ασιατικού τρόπου παραγωγής και η φεουδαρχική κοινωνία στηρίζονται σε διαφορετικό βαθμό και επίπεδο στην αγροτική παραγωγή, αποσπούν με άμεσο τρόπο το πλεονάζον αγροτικό προϊόν, μέσα από τη φορολόγησή του ή έμμεσα μέσω της υπερεργασίας (αγγαρεία). Το πλεόνασμα αυτό γίνεται η βάση για την επέκταση και εμβάθυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και πάνω στο πλεόνασμα αυτό διαμορφώνονται οι κοινωνικές ανισότητες και κατηγοριοποιήσεις, και κατ'επέκτασιν και οι μορφές των κεντρικών εξουσιών και εξουσιαστών είτε μιλάμε για τις πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας, είτε για τις ανατολικού τύπου ή ασιατικού τύπου αυτοκρατορίες είτε για τα πάσης μορφής φέουδα του κεντροευρωπαϊκού χώρου. Στις περιπτώσεις αυτές οι κεντρικές εξουσίες δεν παρεμβαίνουν στην παραγωγική διαδικασία και αρκούνται στην ειρηνική ή βίαιη απόσπαση του φόρου. Η αγροτική τους, δηλαδή, πολιτική, αν την ονομάσουμε έτσι καθ'υπερβολήν, εξαντλείται στον κοινωνικό έλεγχο των παραγωγών-αγροτών και τη διασφάλιση της ανεμπόδιστης λειτουργίας της διαδικασίας απόσπασης του υπερπροϊόντος τους. Στην ίδια την κοινωνία, βέβαια, των αγροτών και την οργάνωσή της λαμβάνουν χώρα βαθιές αλλαγές που εκκινούν από τη μόνιμη εγκατάσταση, την κυριαρχία της οικογένειας και των μικρών, διάσπαρτων χωρικών σχηματισμών μέχρι την αργή αλλά διαρκή βελτίωση των μέσων και τεχνικών της παραγωγής, στοιχεία που θα αυξήσουν και το παραγόμενο πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων.

Οι εξελίξεις αυτές θα αποτελέσουν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την παρακμή και σταδιακή αποχώρηση από το ιστορικό προσκήνιο των προκαπιταλιστικών κοινωνικών συστημάτων και τη γέννηση «νέου», του καπιταλιστικού, δηλαδή, συστήματος οργάνωσης της κοινωνίας και οικονομίας.

1.3 Ο αγροτικός χώρος στον καπιταλισμό

Το νέο αυτό κοινωνικό-οικονομικό σύστημα θα αποδειχθεί καταλυτικό και για την πορεία του αγροτικού χώρου. Οι αλλαγές που θα επέλθουν σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, οικονομικής, πληθυσμιακής, πολιτισμικής, πολιτικής συγκρότησης και λειτουργίας θα είναι ριζικές, η θέση και ο ρόλος του στον ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό, η έννοια της σχετικής αυτονομίας και γεωγραφικής απομόνωσης των κοινοτήτων και οικισμών θα μετατεθούν και θα ενταχθούν στα νέα κυρίαρχα πλαίσια του Εθνικού Κράτους και της Εθνικής Οικονομίας.

Συγκεκριμένα, ο αγροτικός τομέας, στα πρώτα στάδια του Καπιταλισμού, αποτελώντας αρχική πηγή προέλευσης προϊόντων διατροφής, πρώτων υλών και κεφαλαίου και δεξαμενή άντλησης εργατικής δύναμης, θα λειτουργήσει ως πεδίο της, κατά τον Μαρξ, «πρωταρχικής συσσώρευσης» και κατ' επέκτασιν ως ατμομηχανή για την εκκίνηση και τελικά έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης στο επίπεδο της παραγωγής και της αστικής επανάστασης στο κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας θα αποτελέσει το νέο μεγάλο όνειρο και στόχο όλων των κοινωνιών. Οι αστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί που διαμορφώνονται θα σηματοδοτούν από έντονες εσωτερικές διαφοροποιήσεις και αντιπαραθέσεις, κορύφωση των οποίων θα αποτελέσει η κυρίαρχη ταξική και άρα και κοινωνική και πολιτική αντιπαράθεση του Κεφαλαίου και της Εργασίας, ή αλλιώς της Αστικής Τάξης και της Εργατικής αντίστοιχης ή προλεταριάτου.

Η γέννηση των εθνικών κρατών και των νέων, περιχαρακωμένων σε εθνικά σύνορα, εθνικών οικονομιών θα αποτελέσουν τις βασικές συνιστώσες της νέας τάξης πραγμάτων. Το εθνικό κράτος ως κεντρική εξουσία και έκφραση της κυριαρχίας του Κεφαλαίου και της αστικής τάξης θα οργανώσει, διευθύνει και κατευθύνει τη λειτουργία της εθνικής οικονομίας κατά τρόπο που να επιτρέπει τόσο την καλύτερη εκμετάλλευση των πηγών και πόρων στο εσωτερικό της εθνικής γεωγραφικής του επικράτειας όσο και για τη διεκδίκηση ή βελτίωση των θέσεων του στον αναπτυσσόμενο διεθνή καταμερισμό εργασίας και συνεπώς και ανταγωνισμό.

Από τον προεξάρχοντα νέο στόχο των βιομηχανικών κοινωνιών, την ταχύτερη, δηλαδή και με τους υψηλότερους δυνατούς ρυθμούς ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικά των μη αγροτικών τομέων των εθνικών τους οικονομιών, θα προκύψουν ριζικές κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις, με βασική συνέπεια τη σταδιακή

απώλεια της πρωτοκαθεδρίας του αγροτικού τομέα στην κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό.

Τα νέα στοιχεία στην οικονομία και παραγωγή και στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση σε συνδυασμό με την ισχυρή ομογενοποιητική δυναμική του εθνικού κράτους, θα άρουν παραδοσιακά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου μετατρέποντάς τον σε ένα αναπόσπαστο, αλλά μερικό πλέον και διαρκώς συρρικνούμενο τμήμα της διαδικασίας ανάπτυξης του κυρίαρχου καπιταλιστικού κοινωνικού και οικονομικού σχηματισμού.

Στη διαδικασία αυτή ο ρόλος του εθνικού κράτους και της κεντρικής του εξουσίας ως πολιτικής έκφρασης του νέου συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων αποδεικνύεται καθοριστικός. Είναι ένας ρόλος οργάνωσης των όρων και διεύθυνσης των όποιων προβλημάτων για την ομαλή απόσπαση του αγροτικού υπερπροϊόντος και γενικότερα για τη διαμόρφωση των αναγκαίων πολιτικών κυριαρχίας των μη αγροτικών τομέων της οικονομίας.

Σχηματοποιώντας, πολύ συνοπτικά, τις βασικές δυναμικές που ορίζουν την πορεία του αγροτικού χώρου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής διακρίνουμε δύο ως κεντρικές:

Πρώτον, μια εξωγενή δυναμική που αναπτύσσεται εκτός του χώρου, εκπορεύεται προς αυτόν και επιδρά δραστικά στην εξέλιξη και τις μεταβολές του και δεύτερον, μια ενδογενή δυναμική.

Βασικούς παράγοντες της εξωγενούς δυναμικής αποτελούν οι πολιτικές επιλογές του εθνικού κράτους, οι οποίες στοχεύοντας στην εξυπηρέτηση των εκάστοτε αναγκών του κυρίαρχου Κεφαλαίου και των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων διαμορφώνουν τους όρους λειτουργίας και προσδιορίζουν το ρόλο που οφείλει να παίξει ο αγροτικός τομέας στη συγκεκριμένη περίοδο. Πρόκειται, δηλαδή, για τη διαδικασία εκείνη της εντεινόμενης εξωτερικής παρέμβασης που αίρει σταδιακά τη σχετική παραγωγική «αυτονομία» του τομέα καθώς και τη «μοναδικότητα» ή απομόνωση της κάθε γεωοικονομικής και κοινωνικής τοπικής ενότητας, ενοποιώντας και ομογενοποιώντας τα ποικίλα χαρακτηριστικά τους σε ένα νέο επίπεδο, στο επίπεδο του λεγόμενου πρωτογενή τομέα της εθνικής οικονομίας. Οι παρεμβάσεις του εθνικού κράτους, με όλες τις πιθανές διαφοροποιήσεις που διακρίνουν τα επιμέρους εθνικά κράτη αλλά και τις διαφορές μεταξύ των διάφορων ιστορικών φάσεων, συνθέτουν την αγροτική πολιτική, τη δέσμη, δηλαδή, εκείνη των

μέτρων και ρυθμίσεων, όπως θα αναφερθούμε και παρακάτω, που εξυπηρετούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους στόχους του.

Η ενδογενής δυναμική αφορά στις εσωτερικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στον αγροτικό τομέα, ως ανάγκη άμεσα συνδεδεμένη με τις πλευρές του ρόλου που αναλαμβάνει ο τομέας στο πλαίσιο της εξωγενούς δυναμικής. Η βασική συνιστώσα του ρόλου αυτού εντοπίζεται στην προσπάθεια του τομέα και των αγροτών να ανταποκριθούν στα αιτήματα που απορρέουν από τις ανάγκες λειτουργίας του αστικού τομέα της κοινωνίας και της οικονομίας. Μεταξύ άλλων, ο αγροτικός τομέας καλείται να αυξήσει τον όγκο παραγωγής του, να παράγει προϊόντα για την εσωτερική και εξωτερική αγορά, να μειώσει τις ανάγκες του σε εργατικά χέρια και το πλεόνασμά του να το διαθέσει για τις ανάγκες του ανερχόμενου αστικού χώρου, να κάνει χρήση τεχνολογίας και άλλων εισροών που προέρχονται από τον αστικό χώρο και γενικά να εκχρηματίσει την παραγωγική του διαδικασία.

Οι υποχρεώσεις αυτές αναγκάζουν τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις να εισέρχονται σε ένα φαύλο κύκλο μιας αέναης προσπάθειας χρηματοδότησης του εκσυγχρονισμού τους, γεγονός που συνεπάγεται τη διαρκή εντατικοποίηση της παραγωγής τους. Με την πάροδο του χρόνου, η σταδιακή κατάργηση, στη λογική της ετήσιας κυκλικότητας, της αναπαραγωγής μέσω παραγωγής (σπόροι, ζώα, φυσικό λίπασμα κλπ.) εντός των εκμεταλλεύσεων και η συρρίκνωση του όγκου παραγωγής για την αυτοκατανάλωση των νοικοκυριών οριστικοποιεί την πλήρη και πολύμορφη εξάρτηση του αγροτικού χώρου από τον αστικό, τόσο για τη συνέχιση της παραγωγικής του διαδικασίας όσο και της κατανάλωσης των μελών των αγροτικών νοικοκυριών.

Οι διαδικασίες αυτές προκαλούν τη μείωση του αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που δε μπορούν να ανταποκριθούν στους ανταγωνιστικούς όρους της αγοράς και φυσικά και τη συνεπακόλουθη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, ενώ μεταβάλλουν τα χαρακτηριστικά και τη σύνθεση της απασχόλησης τόσο στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις όσο και στο σύνολο της κοινωνίας του αγροτικού χώρου. Ειδικότερα, εμφανίζονται, μεταξύ άλλων, νέα ή επιτείνονται υβριδικά φαινόμενα, όπως η πολυαπασχόληση, αλλάζει ο ρόλος της αγροτικής εκμετάλλευσης ως βασικού φορέα εργασίας και εισοδήματος στην αγροτική περιφέρεια και εμφανίζονται νέες λογικές και υποκείμενα /αποδέκτες των κεντρικών/ κρατικών πολιτικών, όπως ο αγροτουρισμός, ανάπτυξη της υπαίθρου, προγράμματα LEADER,

κλπ. Παράλληλα, αυξάνεται το ποσοστό των μη αγροτικών επαγγελματιών στις αγροτικές κοινότητες μεταβάλλοντας ριζικά τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους.

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η αγροτική κοινωνία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εισέρχεται σε ένα στάδιο διαρκούς κοινωνικού και οικονομικού κατακερματισμού με τη διαφοροποίηση και την οικονομική ανισότητα να αφορά τόσο στην κατοχή μέσων παραγωγής όσο και στο ύψος των εισοδημάτων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η ανάδυση νέων κοινωνικών αναγκών, αιτημάτων και προσδοκιών σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων συμφερόντων διαμορφώνει ένα ευαίσθητο συγκρουσιακό τοπίο στην πάλαι ποτέ, εν πολλοίς ομογενή και «κοιμούμενη», ειδυλλιακή ύπαιθρο. Μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι κατά το βαθμό της ενσωμάτωσης της αγροτικής κοινωνίας στον εθνικό κορμό της αστικής κοινωνίας και στους όρους της καπιταλιστικής αγοράς, κατά το βαθμό που αίρονται συλλογικές μορφές διευθέτησης των προβλημάτων και υιοθετούνται αστικά πρότυπα καταναλωτικών συνηθειών, ηθών, αξιών, συμπεριφορών και εξατομικευμένων λύσεων τα προβλήματα λειτουργίας της κοινότητας αυξάνονται, οι κοινωνικές ανισότητες βαθαίνουν ενώ τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης πολλαπλασιάζονται. Το πλέγμα αυτό των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μεταβολών που συνθέτει τη σύγχρονη εικόνα του αγροτικού χώρου θέτει και τη θεωρητική αναζήτηση για τη φύση του χώρου μπροστά σε νέα ερωτήματα σε ότι αφορά το μέλλον του.

1.4 Εθνικό Κράτος και Αγροτική Πολιτική

Ασφαλώς οι εξελίξεις δεν έχουν σε όλες τις περιπτώσεις των εθνικών κρατών τα ίδια χαρακτηριστικά. Οι πολιτικές αλλά και οι τρόποι με τους επιβάλλονται, διαφοροποιούνται από το ένα κράτος στο άλλο, από το ένα επίπεδο ανάπτυξης στο άλλο και φυσικά από τη μία ιστορική φάση στην άλλη. Οι κοινωνικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ των αναπτυγμένων, αναπτυσσόμενων και υπό ανάπτυξη χωρών, μεταξύ των πολιτικών συστημάτων, μεταξύ των πρώην αποικιοκρατικών και αποικιοκρατούμενων χωρών, μεταξύ αυτών στις οποίες ο αγροτικός τομέας έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και αυτών με μικρή σημασία κλπ. ορίζουν το πλαίσιο, τη σημαντικότητα, την κοινωνική βαρύτητα και το εύρος της αγροτικής τους πολιτικής.

Παρ' όλες τις διαφορές αυτές μεταξύ των κρατών, κάποιες από τις οποίες δεν είναι παρά έκφραση μιας ιστορικής ή αναγκαστικής αναπτυξιακής υστέρησης, η σημασία και ο ρόλος του αγροτικού τομέα ως βάσης, υπό διαφορετικούς ασφαλώς, κάθε φορά, όρους, για τη στήριξη της συνολικής οικονομικής ανάπτυξης μιας εθνικής οικονομίας παραμένει κοινή. Η διαμόρφωση, δηλαδή, μιας δέσμης μέτρων και μιας συνολικής αγροτικής πολιτικής που θα προωθεί την ανάπτυξη του τομέα ή θα επιβάλλει τις θεωρούμενες ως αναγκαίες μεταβολές είναι επιβεβλημένη. Η πολιτική αυτή μπορεί να είναι αμυντική ή επιθετική, αναπτυξιακή ή περιοριστική. Μπορεί να είναι εξισορροπητική στις περιπτώσεις των ακραίων και επικίνδυνων, για το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα και την κανονική λειτουργία της διαδικασίας απόσπασης του αγροτικού υπερπροϊόντος, κοινωνικών ανισοτήτων ή να είναι άμεσα ή έμμεσα βίαιη, για την επιβολή των αναγκαιών, κατά την άποψη των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων, αναδιαρθρώσεων.

Επαναλαμβάνουμε, σύντομα, τις βασικές, κατά τη διεθνή θεωρία, μορφές συμβολής του αγροτικού τομέα στην ανάπτυξη και στήριξη των μη-αγροτικών τομέων και της συνολικής εθνικής οικονομίας.

Ο αγροτικός τομέας, λοιπόν, καλείται ή οφείλει να:

- προσφέρει επαρκή και φθηνά προϊόντα διατροφής για τη διαβίωση του εργατικού δυναμικού αλλά και γενικά του πληθυσμού της χώρας και φθηνές πρώτες ύλες για τη βιομηχανία.
- Συμβάλλει στην αύξηση των εξαγωγών είτε με την αύξηση των εξαγωγίμων προϊόντων είτε με την υιοθέτηση παραγωγής ανάλογων, ώστε να εισρεύσει περισσότερο συνάλλαγμα.
- Προσφέρει φθηνή εργατική δύναμη για τις ανάγκες των άλλων οικονομικών τομέων και κυρίως της βιομηχανίας.
- Προσφέρει κεφάλαια για την ανάπτυξη των μη αγροτικών τομέων.
- Συμβάλλει με την αύξηση της κατανάλωσής του, είτε σε παραγωγικές εισροές και άλλες επενδύσεις είτε σε απλά καταναλωτικά προϊόντα, στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς.

Η υλοποίηση των υποχρεώσεων-συμβολών αυτών του αγροτικού τομέα είτε ξεχωριστά είτε σε σύνθεση, επιβάλλει, μεταξύ άλλων, όπως ήδη αναφερθήκαμε παραπάνω, ριζικές αναδιαρθρώσεις στον τρόπο της παραγωγής και στη σύνθεση και ποικιλία των προϊόντων που προσφέρει, την αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από την υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και τεχνικών για την αύξηση της παραγωγής και τη

μείωση του κόστους, τον εκχρηματισμό της παραγωγικής διαδικασίας, την εγκατάλειψη της οικονομίας της αυτάρκειας και την προώθηση της εμπορευματοποίησης των παραγόμενων προϊόντων. Επιβάλλει, τελικά, τη μετάβαση από τον παραδοσιακό χωρικό στο σύγχρονο αγρότη-παραγωγό αγροτικών προϊόντων για την αγορά.

Όλα αυτά προϋποθέτουν την οργάνωση μιας αναπτυξιακής πολιτικής και άρα και μια σειρά μέτρων και πολιτικών που θα στηρίξουν και θα προωθήσουν τη σύγχρονη αυτή αντίληψη για την ανάπτυξη. Και εδώ είναι ο κρίσιμος ρόλος του εθνικού κράτους και της κεντρικής εξουσίας που θα αναλάβουν το σχεδιασμό, οργάνωση και επιβολή της αγροτικής πολιτικής που θα αποβλέπει στην επίτευξη των παραπάνω των παραπάνω στόχων.

Τα πεδία, οι τρόποι και τα μέσα παρέμβασης του κράτους, ως τμημάτων της συνολικής αγροτικής πολιτικής του είναι πολλά και πολύμορφα. Αφορούν, κατά περίπτωση, στο πεδίο της αγροτικής παραγωγής, στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, στο πεδίο της προστασίας και της κοινωνικής πολιτικής κλπ. Αφορούν σε οριζόντια και ευρύτερης εμβέλειας μέτρα που επηρεάζουν το σύνολο της εθνικής οικονομίας και τις κοινωνικές δομές ή το σύνολο του αγροτικού τομέα και του αγροτικού πληθυσμού ή σε ειδικότερα προβλήματα, σε επιμέρους προϊόντα και διαδικασίες κλπ. ανάλογα με τους στόχους που σχεδιάζεται να εξυπηρετήσουν.

Αναφέρουμε, ενδεικτικά, ορισμένα από τα μέτρα και τα πεδία παρέμβασης των κεντρικών εξουσιών:

- Οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις και η διανομή γης
- Η οργάνωση της αγροτικής πίστης και των μορφών της πιστοδότησης πτυχών της παραγωγικής διαδικασίας(παγίου κεφαλαίου, γεωργικών κτισμάτων, ζωικού κεφαλαίου, αγοράς γης, κινητού κεφαλαίου κλπ.).
- Η παρέμβαση στην οργάνωση και τη λειτουργία των συλλογικών φορέων των αγροτών(Αγροτικοί Συνεταιρισμοί).
- Οι πολιτικές παρέμβασης στη λειτουργία της αγοράς των αγροτικών προϊόντων ή των εφοδίων για την παραγωγή(πολιτικές εισαγωγών και εξαγωγών).
- Πολιτικές τιμών και εισοδημάτων, μέσω στήριξης, επιδοτήσεων ή ανάλογης με το στόχο διαμόρφωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων ή των μέσων παραγωγής κλπ.

- Δημιουργία μηχανισμών για τη μεταφορά αγροτικού υπερπροϊόντος στο βιομηχανικό και υπόλοιπο τομέα της οικονομίας(πολιτικές τιμών, αγροτική πίστη κλπ.).
- Πολιτικές στήριξης συγκεκριμένων προϊόντων μέσω της συγκέντρωσης των πλεονασμάτων τους, ή για τη σταθεροποίηση των αγορών.
- Πολιτικές βελτίωσης των υποδομών ή των διαρθρώσεων(αρδευτικά έργα, επενδύσεων σε άλλες υποδομές, δρόμους κλπ.) για την αύξηση της παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής.
- Δημιουργία επιμέρους φορέων κρατικού ή ημικρατικού χαρακτήρα για την οργάνωση, παρέμβαση και γενικά άσκηση πολιτικής για συγκεκριμένα προϊόντα, ή για την παροχή εκπαιδευτικών ή συμβουλευτικών υπηρεσιών στον αγροτικό πληθυσμό.
- Πολιτικές κοινωνικού χαρακτήρα, που αφορούν στην υγεία, την ασφάλιση και συνταξιοδότηση ή και άλλων ειδικότερων μέτρων κοινωνικής πολιτικής.

Από τα παραπάνω γίνεται προφανής η πολλαπλότητα των τρόπων και πεδίων παρέμβασης της κεντρικής εξουσίας και άρα και του αποφασιστικού ρόλου του στη διαμόρφωση των κοινωνικών και οικονομικών δομών του αγροτικού χώρου.

Ασφαλώς, η φύση και η σημασία των επιμέρους μέτρων και παρεμβάσεων ή γενικότερα της εκάστοτε αγροτικής πολιτικής συναρτώνται με το χρόνο στον οποίο σχεδιάζονται και φυσικά με την ιστορική φάση εξέλιξης στην οποία βρίσκεται ο κοινωνικός σχηματισμός. Η μεταπολεμική περίοδος και ο σχεδιασμός και η πορεία της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης δείχνουν μια επίταση του ρόλου της κεντρικής εξουσίας στη ρύθμιση των σχέσεων του αγροτικού χώρου με τη λοιπή οικονομία. Μάλιστα δε η δημιουργία του υπερεθνικού σχηματισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί μια σημαντική ποιοτική διαφοροποίηση καθώς μετατοπίζεται πια το ρυθμιστικό και παρεμβατικό κέντρο από τα εθνικά κέντρα σε υπερεθνικά. κέντρα. Τα μέτρα δηλαδή και πολιτικές που επηρεάζουν τις δομές και τη ζωή στους αγροτικούς χώρους σχεδιάζονται και λαμβάνονται, για πρώτη φορά, όχι από τις κεντρικές εξουσίες των εθνικών κρατών και έξω από το εθνικό κέντρο.

1.5 Κεντρική Εξουσία και Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα

Οι παρεμβάσεις και οι πολιτικές για τον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας δε διέφεραν, σε γενικές γραμμές, από τις αντίστοιχες των άλλων χωρών. Μπορεί να διακρίνει κανείς σοβαρές διαφορές σε επιμέρους

ζητήματα που συναρτώνται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πορείας διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ή τις ιδιαιτερότητες της αγροτικής παραγωγής ή να πρόκειται για πολιτικές με σημαντικές χρονικές υστερήσεις. Οι στοχεύσεις, όμως, ήταν οι ίδιες, αυτές δηλαδή ενός κράτους που επιδιώκει, μετά από κάποιο ιστορικό σημείο, τη γρήγορη ανάπτυξη των μη αγροτικών τομέων της οικονομίας και κυρίως της βιομηχανίας, με την παράλληλη αύξηση του αστικού του πληθυσμού. Η πολιτική δε εξουσία περνά, σταδιακά, στον έλεγχο τμημάτων της ανερχόμενης, νεαρής αστικής τάξης.

Σημαντικά στοιχεία και σταθμοί στην πορεία διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και οι διαφορετικές ανάγκες που σε κάθε φάση ανάπτυξης καλούνταν να υπηρετήσει ο αγροτικός τομέας επέβαλλαν διαφορετικές στάσεις και άρα και πολιτικές από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας. Με βάση αυτά και για λόγους αναλυτικούς και καλύτερης παρακολούθησης θα διακρίνουμε, σχετικά αυθαίρετα βεβαίως, την ιστορία των κρατικών παρεμβάσεων στον αγροτικό χώρο σε τέσσερις χρονικές περιόδους:

- Από την ίδρυση του κράτους μέχρι τη στάση στο Γουδή ή την έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα(1830-1909/10).
- Από το 1909/10 μέχρι το τέλος του εμφυλίου πολέμου(1949).
- Από τα πρώτα μεταπολεμικά/μετεμφυλιακά χρόνια μέχρι την ένταξη της Χώρας το 1981 στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.
- Από το 1981 μέχρι σήμερα.

Αναφέροντας δύο λόγια για τα κεντρικά χαρακτηριστικά της κάθε μιας από τις περιόδους αυτές σημειώνουμε ότι:

- Η **πρώτη περίοδος**, η μετεπαναστατική, είναι η δύσκολη περίοδος της μακράς πορείας εθνικής ολοκλήρωσης. Τα βασικά θέματα που ανακύπτουν αφορούν, κυρίως, στην υπέρβαση προκαπιταλιστικών χαρακτηριστικών που διέπουν τη λειτουργία και τους θεσμούς της μικρής, αγροτικής και υπανάπτυκτης νεαρής κοινωνίας και στην εισαγωγή και υιοθέτηση προτύπων του καπιταλιστικού συστήματος. Το κυρίαρχο πρόβλημα στον αγροτικό χώρο αλλά και στο σύνολο της εθνική οικονομίας και κοινωνίας, λόγω του αυξημένου ειδικού βάρους του αγροτικού τομέα, είναι το ζήτημα της γης. Τόσο στην πρώτη υποπερίοδο της περιόδου αυτής, 1830-1871, στην οποία κυριαρχεί το ζήτημα των Εθνικών Γαιών όσο και στη δεύτερη υποπερίοδο, 1881-1909/10, η οποία είναι γνωστή ως Θεσσαλικό ή Τσιφλικικό ζήτημα, το

κεντρικό θέμα, με διαφορετικά κάθε φορά χαρακτηριστικά, που ταλανίζει τη χώρα είναι η διευθέτηση του ζητήματος των γαιών ή της κατανομής τους, όπως ζητάνε οι ακτήμονες και οι μικροί αγρότες, αλλά και μια σειρά ανθρώπων του πνεύματος. Η χώρα βρίσκεται ακόμα σε υβριδική κατάσταση σε ότι αφορά στην εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη του καπιταλισμού με αποτέλεσμα θεσμοί και δομές στην κοινωνία, στην παραγωγή και στην οικονομία να αντανακλούν τη σημαντική αυτή υστέρηση.

- Η **δεύτερη περίοδος** μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πλέον σημαντική για την ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στην ανερχόμενη καπιταλιστικοποίηση της εθνικής οικονομίας και την αντιστοίχισή του με τις ανάγκες που προβάλλουν οι αστικοί τομείς της κοινωνίας και της οικονομίας, κατά το κλασσικό πρότυπο ανάπτυξης και ρόλου του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό. Το κεντρικό κράτος παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην πορεία αυτή. Αποφασίζεται η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση και διανομή των τσιφλικιών και δημόσιων γαιών στους ακτήμονες, μικρούς αγρότες και πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Σχεδιάζονται και ιδρύονται οι συνεταιρισμοί, και μια σειρά από κρατικούς και ημικρατικούς οργανισμούς παρέμβασης στην παραγωγική διαδικασία και σε φάσεις μετά την παραγωγή. Οργανώνεται η αγροτική πίστη που κορυφώνεται με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας για τη στήριξη αλλά και τον έλεγχο της αναπτυξιακής διαδικασίας. Αναλαμβάνονται σημαντικά έργα από το κράτος για τη βελτίωση των υποδομών, αρδευτικών έργων, αποξηράνσεων ελών και λιμνών με στόχο την αύξηση της καλλιεργούμενης γης και την αύξηση της παραγωγικότητας κλπ. Ιδρύονται γεωπονικές σχολές και επιδιώκεται η βελτίωση του επιπέδου παιδείας των αγροτών. Σχεδιάζονται πολιτικές εισαγωγών και εξαγωγών και αντιμετώπισης κρίσεων υπερπαραγωγής και απορρόφησης πλεονασμάτων.

Το κράτος, για πρώτη φορά λοιπόν, επιδιώκει με συγκεκριμένα μέτρα την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του αγροτικού τομέα, με στόχο, μεταξύ άλλων, τον εφοδιασμό του αστικού πληθυσμού με φτηνά τρόφιμα και των βιομηχανιών με φτηνές πρώτες ύλες, μέσω των εξαγωγών δε την εισροή συναλλάγματος για την ανάπτυξη των μη αγροτικών τομέων της οικονομίας.

- Η πολιτική αυτή προωθείται και οργανώνεται περισσότερο στην **τρίτη, τη μεταπολεμική, περίοδο**. Με συνειδητά επιλεγμένα, μέσα από τους μετεμφυλιακούς κοινωνικο-πολιτικούς συσχετισμούς, αλλά και το διεθνές

παράδειγμα, ως αναπτυξιακή στρατηγική για το μέλλον της μεταπολεμικής Ελλάδας την πάση θυσία και ταχύρυθμη εκβιομηχάνισή της, ο αγροτικός τομέας κλήθηκε/υποχρεώθηκε να εξυπηρετήσει το μοντέλο αυτό. Μέσα από ένα πολύμορφο δίκτυο μέτρων και εξαναγκασμών αλλά και μέτρων ανοικτής ή έμμεσης βίας, επιδιώχθηκε, κυρίως η αύξηση της παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα για μείωση του κόστους παραγωγής, με παράλληλη συγκράτηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό σήμαινε φτηνά αγροτικά προϊόντα για τον αστικό χώρο και τις βιομηχανίες ώστε να αυξάνεται το ποσοστό των κερδών τους και συνεπώς και οι δυνατότητες συσσώρευσής τους. Παράλληλα το χαμηλό κόστος των αγροτικών προϊόντων αύξανε τις δυνατότητες των εξαγωγών και την αντίστοιχη εισροή του αναγκαίου για την βιομηχανική ανάπτυξη συναλλάγματος. Η αύξηση της παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα επέβαλε και τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα στην περίοδο 1955-1975 να μεταναστεύσουν πάνω από 1,5 εκατ. αγρότες προς τα αστικά κέντρα του εσωτερικού και προς το εξωτερικό.

Οι μετανάστες αγρότες του εσωτερικού αποτέλεσαν και την αναγκαία φτηνή εργατική δύναμη που χρειαζόταν η αναπτυσσόμενη βιομηχανία και ο ευρύτερος αστικός τομέας της οικονομίας της χώρας.

Στην περίοδο λοιπόν αυτή ο αγροτικός τομέας κλήθηκε να παίξει έναν ρόλο που επέβαλε η ιστορική εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών του καπιταλισμού αλλά και η κυρίαρχη θεωρητική αντίληψη σχετικά με τη θέση του αγροτικού τομέα στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας.

Στην **τέταρτη περίοδο**, με την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981, αλλάζουν σταδιακά μια σειρά από ποιοτικά χαρακτηριστικά της παρέμβασης της κεντρικής εξουσίας στη διαμόρφωση της αγροτικής πολιτικής. Τώρα πλέον, όπως ήδη σημειώθηκε, το κέντρο αποφάσεων μεταφέρεται έξω από το εθνικό κέντρο, τα περιθώρια άσκησης αυτόνομης πολιτικής στενεύουν καθώς οι αρμοδιότητες του εθνικού κράτους συρρικνώνονται και μεταφέρονται στο νέο πολιτικό υποκείμενο που συνιστά ο υπερεθνικός σχηματισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι οι πολιτικές να σχεδιάζονται όχι με βάση τις εθνικές επιλογές αλλά να προκύπτουν ως συνάρτηση και συνιστώσα των αναγκών του νέου υποκειμένου. Ως μια συνολική παρατήρηση για την αγροτική πολιτική της

Ευρωπαϊκής Ένωσης, των τελευταίων δεκαετιών μπορούμε να επισημάνουμε το αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί γύρω από την οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, σε βαθμό που ο πάλαι ποτέ ανεξάρτητος αγρότης παραγωγός να έχει χάσει σημαντικό μέρος της αυτονομίας του.

Ανακεφαλαιώνοντας, αναφέρουμε το σημαντικό ρόλο της αγροτικής πολιτικής και των παρεμβάσεων των κεντρικών εξουσιών στη λειτουργία και τελικά και διαμόρφωση των αγροτικών τομέων, ώστε να συμπεραίνεται ότι σημερινή δομή και μορφολογία αποτελούν, σε πολύ μεγάλο βαθμό, απόρροια των παρεμβάσεων αυτών.

Σε συνέχεια της παραπάνω ανάλυσης, στο πλαίσιο του μαθήματος αυτού, σχετικά με τον «Αγροτικό Χώρο και την Αγροτική Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα», θα αναλυθούν οι σημαντικότεροι σταθμοί των παρεμβάσεων των εκάστοτε κεντρικών εξουσιών του εθνικού κράτους, στη λογική των ιστορικών περιόδων που προαναφέρθηκαν. Στόχος της ανάλυσης αυτής είναι να γίνει κατανοητός ο βαθμός επίδρασης της κρατικής πολιτικής στις βαθιές αλλαγές και ανακατατάξεις και τελικά στη διαμόρφωση των σύγχρονων δομών στον αγροτικό χώρο. Ως κατάληξη, θα ακολουθήσει μια λεπτομερέστερη αναλυτική και στη συνέχεια συνθετική απόδοση της εικόνας και της εξέλιξης της μεταπολεμικής δομής του ελληνικού αγροτικού τομέα ως τεκμήριο της ιστορίας του χώρου αλλά και ως βάση για την κατανόηση των ριζικών αλλαγών που έλαβαν χώρα στην κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό των αγροτών και ως εργαλείο για τη μελέτη/πρόβλεψη των επερχόμενων αλλαγών. Οι αλλαγές αυτές, που σε κάποιες περιόδους πήραν το χαρακτήρα κοινωνικών αποδιαρθρώσεων, παρήγαν σημαντικά κοινωνικά προβλήματα που άπτονται, μεταξύ άλλων, των πεδίων της κοινωνικής περιθωριοποίησης, του κοινωνικού αποκλεισμού και άρα και της κοινωνικής πολιτικής.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

1. G.Beaur(επιμ.): Η Γη και οι Ανθρωποι, εκδ. τυπωθήτω, Αθήνα, 2003.
2. Κ. Βεργόπουλος: Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1974.
3. Κ. Βεργόπουλος-Σ. Αμίν: Δύσμορφος Καπιταλισμός, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, χ.χρ.εκδ.
4. Ν. Μαραβέγιας: Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1992.
5. G. Myrdal: Γεωργία και Οικονομική Ανάπτυξη, εκδ. Παπαζήση, χ.χρ.εκδ.
6. D. C. North: Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2000.
7. Κ. Παπαγεωργίου-Δ. Δαμιανός-Π.Σπαθής: Αγροτική Πολιτική, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα, 2005.
8. Θ. Σακελλαρόπουλος: Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη, εκδ. Εξάντας, 1991.
9. Μ. Ψαρρού: Κοινωνιολογία της Αγροτικής Ανάπτυξης, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1986.

ΠΡΟΙΚΕΣ, ΦΟΡΟΙ, ΣΤΑΦΙΔΑ ΚΑΙ ΨΩΜΙ

*Οικονομία και οικογένεια
στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός

αθήνα
1987

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

**ΠΡΟΙΚΕΣ, ΦΟΡΟΙ,
ΣΤΑΦΙΔΑ ΚΑΙ ΨΩΜΙ**

*Οικονομία και οικογένεια
στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός

1.5 Οι εθνικές γαίες

*Μορτίτου μέρος δεμάτια έννέα, χωροδότη μέρος δεμάτιον έν-
δ δέ έκτός τούτων πλείονα μερίζόμενος, θεοκατάρατος.*

Έξάβιβλος Άρμενόπουλου

Στις 30 Μαΐου 1821 η Γερουσία της Πελοποννήσου, που προήλθε από τη Συνέλευση των Καλτεζών, στέλνει προς «άπαντας τούς έν Πελοποννήσω έπαρχιακούς έφόρους» ένα έγγραφο που έμεινε στην ιστορία ως «έγκύκλιος τής Στεμνίτζης», από το όνομα του γορτυνιακού χωριού στο οποίο είχε την έδρα της η Γερουσία. Η έγκύκλιος όριζε στην ΣΤ παράγραφο της, ότι

«όλα τα τουρκικά χωράφια όπου είναι σπαρμένα υποκάτω εις τρίτον και σέμπρους, νά τό δώσουν εις τό κοινόν, διά μέν δεκατιάν εις τά δέκα ένα, διά δέ τρίτον εις τά πέντε ένα όπου γίνονται όλα εις τά δέκα τρία. Όσα δέ χωράφια τουρκικά είναι σπαρμένα παρασπόρια, και σπαρμένα από αυτούς τούς Τούρκους, χωρίς νά ήναι υποκάτω εις τρίτον και σέμπρους νά συναχθῇ δολος ό καρπός των διά λογαριασμόν του κοινού, εϋγάζοντες τά νόμιμα έξοδα τής συνάξεώς των, τά δέ χωράφια όλων ήμῶν τῶν χριστιανῶν νά δώσουν εις τά δέκα ένα· κατά τόν άνωθεν τρόπον νά γένη και νά ακολουθήση εις όλα τά λοιπά εισοδήματα τουρκικά και χριστιανικά, και οι άνωθεν καρποί και εισοδήματα αφ' ου συναχθῶσι διά τής έπιστασίας τῶν έφόρων, νά βαλθῶσιν από αυτούς και εις μέρος άσφαλές μέ καταγραφήν καθαρού λογαριασμού» (Νάκος, 1970, 484).

Η Έγκύκλιος της Στεμνίτσας αποτελεί τη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως των εθνικών γαιών. Η τοπική επαναστατική εξουσία της Πελοποννήσου δήλωνε με αυτό το έγγραφο πως «δικαιώματι πολέμου», όπως διατύπωσαν αργότερα με νομικούς όρους το πραγματικό γεγονός της επικράτησης της επανάστασης, αναλάμβανε η ίδια όχι μόνο την πολιτική, αλλά και την οικονομική εξουσία που ασκούσαν προηγουμένως οι ηττημένοι Τούρκοι: τα δασίματα (φόρους, ενοίκια, γαιοπρόσοδο) που έδιναν οι χωρικοί στους πρώην αφέντες θα συγκεντρώνονταν πλέον για λογαριασμό του κοινού — των Ελλήνων, εξυπακούεται — ανεξάρτητα από το αν κύριοι της γης ή των εισοδημάτων ήσαν πριν το «τουρκικό δημόσιο», σπαχήδες, ευαγή ιδρύματα (βακούφια) ή ιδιώτες. Ανεξάρτητα δηλαδή από το αν

τα «κτήματα» ήσαν δημόσια, υποδημόσια, βακούφικα ή ιδιωτικά. Ως χωράφια «ήμῶν τῶν Χριστιανῶν», η Έγκύκλιος της Στεμνίτσας πρέπει να εννοεί αυτά που ήσαν πραγματικές, πλήρεις ιδιοκτησίες (μούλκια) και όσα ανήκαν στην κατηγορία των «υποδημόσιων» γαιών και καλλιεργούνταν από χριστιανούς ραγιάδες (Τσοποτός, 1974, 60-112). Προφανώς, τα «χριστιανικά χωράφια», που δίνονταν «εις τρίτον και σέμπρους», τα τσιφλίκια των Ελλήνων προυχόντων δηλαδή, δεν εθίγονταν.

Ταυτόχρονα όμως η επαναστατική εξουσία αναγορευόταν σε «θεοκατάρατη» με την απόφασή της αυτή. Το δόσιμο που απαιτεί (20%) είναι φαινομενικά μικρότερο από το 1/3 ή 1/2 που ήσαν υποχρεωμένοι οι Έλληνες ραγιάδες να δίνουν στον Τούρκο γαιοκτήμονα — όμως ο πρώην ιδιοκτήτης συμμετείχε στα έξοδα και τους κινδύνους της παραγωγής: συχνά διέθετε το σπόρο, ίσως και τα ζώα, συμμερίζονταν το κόστος του θεισμού και του αλωνίσματος, ανάλογα με τη συμφωνία που υπήρχε μεταξύ Τούρκου τσιφλικά και Έλληνα κολλήγου. Η Γερουσία της Πελοποννήσου και στη συνέχεια το ελληνικό κράτος δημεύοντας τα τουρκικά κτήματα θα παίξει στο μέλλον το ρόλο του απλού «χωροδότη»: δεν αναμειγνύεται στην καλλιέργεια και τις σκοτούρες της κι επομένως δικαιούται να διεκδικήσει μόνο ένα στα δέκα από την παραγωγή των χωρικών με βάση τον βυζαντινό *Γεωργικό Νόμο* που είχε ενσωματωθεί στην *Έξάβιβλο* του Αρμενόπουλου. Ο ρόλος της είν' αυτός που περιγράφει ο Τσοποτός (1974, 147-148) για τη Θεσσαλία: του Βυζαντινού γαιοκτήμονα που παραχωρούσε τις γαίες του «επί μορτῇ ή δεκατίᾳ», χωρίς καμιά ανάμιξη στην παραγωγική διαδικασία. Βέβαια, η «δεκάτη» που όρίζει ως φόρο είναι μικρότερη από τη «δεκάτη» που επί τουρκοκρατίας πλήρωναν οι χριστιανοί και ήταν συνήθως 12%-16% της ακαθάριστης παραγωγής. Και επιπλέον καταργούνται πλήθος άλλοι προσωπικοί ή έγγειοι φόροι. Το ποσοστό όμως της παραγωγής που απαιτεί ως γαιοπρόσοδο («επικαρπία» θα ονομαστεί επισήμως) το ελληνικό κράτος υπό την ιδιότητα του ιδιοκτήτη των «έθνικῶν γαιῶν» είναι πολύ μεγάλο.

Το ελληνικό κράτος λοιπόν αποτελεί την κλασική περίπτωση γαιοκτήμονα που εισπράττει γαιοπρόσοδο και βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη ενώ η γη του είναι στη Σκωτία, για να θυμηθούμε και το Μαρξ. Στην περίπτωση μας, ο ιδιοκτήτης βρίσκεται στην Αθήνα και η γη (πρωτίστως) στη Δυτική Πελοπόννησο.

Παρόμοιες ρυθμίσεις πραγματοποίησαν και τα υπόλοιπα «Τοπικά Πολιτεύματα» των επαναστατημένων περιοχών. Οι εθνοσυνελεύσεις που ακολούθησαν τις αποδέχθηκαν και έτσι η επαναστατική εξουσία αρχικά, η Ελληνική Πολιτεία στη συνέχεια και το Βασίλειον της Ελλάδος τελικά, βρέθηκαν ιδιοκτήτες απέραντων εκτάσεων. Όπως είδαμε ακόμη και τα κοινοτικά λιβάδια πέρασαν το 1833 στις εθνικές γαίες — εκτός κι αν οι κοινότητες διέθεταν ταπιά που αποδείκνυαν την ιδιοκτησία τους.

Το 1871, δημοσιεύθηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* οι νόμοι υλ'25.3.71 και τπς'/24.3.71, που επέτρεπαν στους Έλληνες πολίτες να γίνουν ιδιοκτήτες των εθνικών γαιών και των φυτειών που είχαν φυτευτεί πάνω τους. Οι δύο νόμοι ψηφίστηκαν από το κοινοβούλιο (επί πρωθυπουργίας Κουμουνδούρου και με εισηγητή των νόμων τον υπουργό Οικονομικών Σωτηρόπουλο) τέλη του 1870 (ο τπς'), αρχές του 1871 (ο υλ') και η ημερομηνία που διαλέχτηκε για τη δημοσίευσή τους δεν ήταν βέβαια τυχαία: με τη δημοσίευση του νόμου την ημέρα της εθνικής γιορτής, η «άπελευθέρωση της γης» αποκτούσε το χαρακτήρα γεγονότος ομόλογου προς την απελευθέρωση της χώρας από τους Οθωμανούς.

Το καθεστώς των εθνικών γαιών διήρκεσε δηλαδή 50 χρόνια, μισόν αιώνα. Στο διάστημα αυτό πολλοί και επανειλημμένα ζήτησαν τη διανομή τους στο λαό που απελευθέρωσε τη χώρα «διά τῶν χειρῶν καὶ τοῦ αἵματος ἀπὸ τοῦς Τούρκους». Γιατί η επανάσταση και η ελευθερία του ελληνικού λαού «ώμοιαζε πρὸς κάθ'οδον, ἥτοι ἐπιστροφῇ εἰς τὸ πατρῶον ἔδαφος ἀπὸ τὸ ὅποιον εἶχε διωχθῇ. Ἄν ἡ Ἑλλάς δὲν ὑπεδουλοῦτο εἰς τοὺς ἄσιανούς... ἡ γῆ εἰς ποῖον θὰ ἀνήκει; — Εἰς τὸν λαὸν βεβαίως — Ἀφοῦ ὁ διωχθεὶς λαὸς ἐπανῆλθεν ἐλεύθερος εἰς τὴν πατρίδα, ἡ γῆ εἰς ποῖον πρέπει νὰ ἀνήκει; — Εἰς τὸν λαόν, ἀναντιρρήτως» (*Εφημ. Ἑλλην. Γεωργίας*, 1855, 545, 549). Η αλήθεια πάντως είναι πως ακόμη και οι φανατικότεροι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των γεωργῶν πάνω στη γη, που οι ίδιοι είχαν ελευθερώσει και καλλιεργούσαν, παραδέχονταν τελικά πως τα οικονομικά του κράτους δεν επέτρεπαν τη δωρεάν διανομή τους, το δημόσιο ταμείο δεν άντεχε την πλήρη στέρηση των πόρων που του εξασφάλιζαν οι εθνικές γαίες. Κι έτσι τελικά η διανομή της πατρώας γης ήταν στην πραγματικότητα διάθεση, δυνατότητα απόκτησης επί πληρωμή και όχι δωρεά. Γι' αυτό και η *Οικονομική Επιθεώρηση* (1874, 376) θα παρατηρήσει πικρόχολα σχολιάζοντας τους σχετικούς νόμους: «Ἡ γῆ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαγγελίας διαφέρει κατὰ τοῦτο τῆς γῆς τῆς ἐβραϊκῆς ἐπαγγελίας: ὅτι ἐνῶ αὕτη ἐξηγοράσθη μόνον ἀντὶ αἵματος, δι' ἐκείνην ἀπαιτεῖται καὶ αἷμα καὶ ἀργῦριον». Πάντως, οι χωρικοί θα κάνουν ό,τι μπορούν για ν' αποφύγουν την καταβολή του αργυρίου και θα τα καταφέρουν αρκετά καλά: όπως μας πληροφορεί ο Ανδρεάδης (1939, 328) από το 1871 μέχρι το 1911 είχαν παραχωρηθεί 367.217 παραχωρητήρια εθνικών γαιών εκτάσεως 2.650.000 στρεμμάτων αξίας 90.000.000 δραχμών και απ' αυτό το ποσό είχαν καταβληθεί μόνο τα 39.000.000.

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης οι εθνοσυνελεύσεις, το βουλευτικό και το εκτελεστικό έλαβαν κατά καιρούς αποφάσεις σχετικά με τα εθνικά κτήματα. Οι σημαντικότερες απ' αυτές ήταν εκείνη που απαγόρευε την πώληση των εθνικών γαιών αλλά επέτρεπε την πώληση των «φθαρτών κτημάτων» με δημοπρασία και αυτή που έδινε ως εγγύηση τις εθνικές γαίες έναντι των «δανείων

της άνεξαρτησίας». ¹ Για τα νομικά και διεθνή προβλήματα που δημιούργησε η απαλλοτρίωση των τουρκικών ιδιοκτησιών υπάρχει η εργασία του Νάκου (1970). Οι καταπατήσεις εθνικών γαιών από τους δυνατούς της εποχής (καπεταναίους και κοτζαμπάσηδες), ο σφετερισμός φθαρτών κτημάτων και οι συγκρούσεις για την είσπραξη των δοσιμάτων (φόρων) των επαρχιών κατά τη διάρκεια της επανάστασης ξεφεύγουν από τα πλαίσια αυτής της εργασίας. ² Αποτελούν πτυχές του «έσωτερικού αγώνα» ελάχιστα μελετημένες. Το γεγονός είναι ότι με το τέλος της επανάστασης λίγοι από τους χωρικούς είναι ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούν. Πολλοί δεν είναι ούτε καν ιδιοκτήτες του σπιτιού ή της καλύβας που μένουν και θα χρειαστεί ειδικό ψήφισμα του Καποδίστρια (ιη'/3.9.1830) για να «χαρισθούν» στους γεωργούς που δεν έχουν δική τους γη, «καλύβη ή οικία, τά έρείπια καὶ τό ἔδαφος, ἐπὶ τό ὅποιον ὑπῆρχον ἡ ὑπάρχουσιν αἱ καλύβαι αὐταὶ ἡ τά έρείπιά των» (Ζωγράφος, 1976, Α-Β, 271).

Από τα άλυτα μέχρι σήμερα προβλήματα είναι η ακριβής έκταση των καλλιεργήσιμων εθνικών γαιών. Οι εκτιμήσεις ξεκινούν από τα έξη εκατομμύρια στρέμματα (Σούτσος, 1868, Β', 194) και φθάνουν στα δεκαέξη εκατομμύρια (Strong, 1842, 3). ³ Ανάμεσα στα δύο άκρα έχουμε τον Κολουβά (1917, 18) και τον Σίδερι (1934, 48) που τις υπολογίζουν σε δέκα εκατομμύρια στρέμματα και τον Ανδρεάδη (1939, 326) που τις υπολογίζει σε περισσότερα από έξη εκατομμύρια στρέμματα. Ως προς την εκτίμηση του Στρονγκ, όλοι συμφωνούν πως είναι υπερβολική. Αλλά και το ελάχιστο των 6.000.000 στρεμμάτων του Σούτσου αν δεχθούμε, η διαφορά σε σχέση με τα 2.500.000 που εμφανίζονται να έχουν παραχωρηθεί την περίοδο 1871-1911 είναι μεγάλη και δικαιώνονται έτσι κρίσεις

1. Με τον όρο «εθνικά κτήματα» νοείται το σύνολο των τουρκικών κτήσεων, ιδιωτικών και δημοσίων, που απαλλοτρίωσε η επαναστατική εξουσία στη διάρκεια του αγώνα. «Φθαρτά κτήματα» ονομάστηκαν αρχικά τα διάφορα οικήματα (τζαμιά, μαγαζιά, σπίτια, μύλοι, λιωτρίβεια, χάνια) και τα οικόπεδα. «Αφθαρτα» κτήματα ήσαν όλα τα υπόλοιπα: καλλιεργήσιμη γη, φυτείες (ελαιώνες, αμπέλια, σταφίδες κτλ.), βοσκοτόπια, αλυκές, ιχθυοτροφεία, δάση. Τα φθαρτά δεν θα μας απασχολήσουν εδώ και από τα αφθαρτα μας ενδιαφέρουν κυρίως η καλλιεργήσιμη ασκεπής γη και οι φυτείες. Στα εθνικά κτήματα περιλήφθησαν μετά το 1835 και οι ιδιοκτησίες των μονών που διαλύθηκαν από την Ανεξαρτησία. Οι φυτείες διακρίνονται σε δυο κατηγορίες, τις εθνικές (που μετά το 1836 θα ενταχθούν στα φθαρτά κτήματα) και τις «εθνικοιδιοκτήτες»: εθνικές είναι όσες ανήκαν πριν σε Τούρκους. Εθνικοιδιοκτήτες είναι όσες είχαν φυτευτεί από Έλληνες που κατέβηλλαν ενοίκιο (σταθερό ή μέρος της σοδειάς) στον Τούρκο ιδιοκτήτη της γης και όσες θα φυτευτούν στη συνέχεια πάνω σε εθνική γη. Βλέπε σχετικά Κοφινάς - Παναγιωτόπουλος (1898) και Νάκος (1970), όπου αναφέρεται σχετική βιβλιογραφία και πηγές. Σε όλο το κείμενο χρησιμοποιώ τους όρους «εθνικές γαίες» και «εθνική γη» διασταλτικά: εννοώ και την ασκεπή καλλιεργούμενη (ή και λειργήσιμη) γη και τις εθνικές και εθνικοιδιοκτήτες φυτείες. Στα κείμενα του 19ου αιώνα με τον όρο «εθνικές γαίες» προσδιορίζεται μόνο η ασκεπής γη.

2. Βλέπε σχετικά Ζωγράφος (1976, Α-Β, 483-541) και Κολουβά (1917), οι οποίοι παραθέτουν σχετική βιβλιογραφία και πηγές.

3. Οι εκτιμήσεις του Στρονγκ αναφέρονται από τον Ανώνυμο (1855, 52).

όπως αυτές του Κορδάτου (1958, Δ, 394), που θεωρεί πως οι ισχυροί της εποχής «άρπάξανε τά καλύτερα χτήματα και χωράφια από τις εθνικές γαίες». Όμως οι εκτιμήσεις που παρατέθηκαν στηρίζονται σε υπερβολικούς υπολογισμούς της διαθέσιμης γης που υπήρχε. Ο Ανδρεάδης π.χ. παραθέτει τα στοιχεία του Έρκαρτ (Urkhart, 1833), ο οποίος υπολόγιζε σε 6,7 εκατομμύρια στρέμματα τις καλλιεργήσιμες εθνικές γαίες στην Πελοπόννησο. Όμως, ακόμη και το 1971 το σύνολο της καλλιεργήσιμης γης στην Πελοπόννησο ήταν μόλις 7,2 εκατομμύρια στρέμματα (ΕΣΥΕ, 1975, 1) και φυσικά έχουν προστεθεί στη διάρκεια του 20ού αιώνα τεράστιες εκτάσεις που ήταν αδύνατο να καλλιεργηθούν με τα μέσα του 19ου. Οι εκτάσεις αυτές καταπατήθηκαν ή μοιράστηκαν κατά τις διαδοχικές απαλλοτριώσεις του 20ού αιώνα.

Τα στοιχεία που έδωσε ο Καποδίστριας το 1828, απαντώντας στα 28 ερωτήματα των Δυνάμεων, αποτελούν μια βάση για να στηριχτεί κανείς. Σύμφωνα με αυτά υπήρχαν προεπαναστατικά στα τμήματα του ελληνικού χώρου που ελευθερώθηκαν οι εξής ελληνικές και τουρκικές γαίες:⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.5.1. Κατανομή της καλλιεργήσιμης γης προεπαναστατικά (στρέμματα)

Περιοχή	Ελληνική	Τουρκική
Πελοπόννησος	1.500.000	3.000.000
Ανατ. Στερεά	1.555.000	1.140.000
Δυτική Στερεά	970.000	180.000
Σύνολο	4.025.000	4.320.000

Πηγή: Μάμουκας, 1852, 269-271, 281.

Οι αριθμοί αυτοί αποτελούν οπωσδήποτε προσεγγίσεις και για τη σωστότερη αντιμετώπισή τους πρέπει να πάρουμε υπόψη μας δύο ακόμη στοιχεία. Πρώτο, ότι τα σχετικά ερωτήματα των Δυνάμεων είχαν τεθεί με στόχο τον υπολογισμό του ετήσιου φόρου υποτελείας που θα έπρεπε να πληρώνει η Ελλάδα στην Τουρκία και τον καθορισμό του ύψους της αποζημίωσης που θα δινόταν στους «πρώην κτήτορες», τους Τούρκους, που εγκατέλειψαν την επαναστατημένη χώ-

4. Ο Καποδίστριας συνέστησε ειδική επιτροπή που ανέλαβε να συγκεντρώσει τα στοιχεία που ζητούσαν οι πρεσβευτές. Ο πασίγνωστος από την πάλη του εναντίον των ετεροχθόνων Παλαμήδης ήταν απ' αυτούς που περιηγήθηκαν τη χώρα για να συλλέξουν τις αναγκαίες πληροφορίες. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Συλλογή Βλαχογιάννη, Γ1) βρίσκονται οι σημειώσεις του, στις οποίες περιέχονται και στοιχεία και για άλλες περιοχές που δεν επισκέφθηκε ο ίδιος. Η μελέτη τους θα φώτιζε το πρόβλημα που συζητιέται εδώ, όπως και πλήθος θέματα σχετικά με την αμέσως μετά την επανάσταση κατάσταση της χώρας. Συνοπτική παρουσίαση των σχετικών με την Πελοπόννησο στοιχείων του Παλαμήδη έχει γίνει από τον Γριτσόπουλο (1971).

ρα. Και τούτο γιατί η συνθήκη του Λονδίνου του 1827 προέβλεπε ότι οι απελευθερούμενες περιοχές θα αποτελούσαν ηγεμονία «φόρου υποτελής στο σουλτάνο» (Νάκος, 1970). Μπορεί λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι ο Καποδίστριας παρουσίασε στους πρεσβευτές των Δυνάμεων «διαπραγματευσίμους» αριθμούς και όχι αυτούς που προέκυψαν από τη σχετική έρευνα που έγινε — ίσως να «φούσκωσε» δηλαδή τις ελληνικές ιδιοκτησίες και να μείωσε τις τουρκικές, τις εθνικές γαίες δηλαδή, για να μειώσει το πιθανό ύψος του φόρου υποτελείας. Από την άλλη μεριά όμως ο Καποδίστριας διαπραγματευόταν νέο δάνειο ύψους 60.000.000 φράγκων και οι Δυνάμεις αντιμετώπιζαν τα εθνικά κτήματα ως «άσφαλέστατο στοιχείο του ένεργητικού του νέου κράτους» (Ανδρεάδης, 1939, 328) — επομένως ο Καποδίστριας είχε συμφέρον να τα αυξήσει για να δειχθεί το κράτος περισσότερο φερέγγυο, τη στιγμή μάλιστα που οι εθνικές γαίες ήσαν ήδη υποθηκευμένες για τα δύο δάνεια, τα λεγόμενα της Ανεξαρτησίας. Άλλωστε, όταν μετά το θάνατο του Καποδίστρια αποφασίστηκε η διανομή 1.500.000 στρεμμάτων, οι πρεσβευτές των Τριών Δυνάμεων αντέδρασαν και η διανομή δεν έγινε (Ανδρεάδης, 1939, 328· Δερτιλής, 1983, 146). Το πιθανότερο είναι πως αυτές οι δύο αντίρροπες αναγκαιότητες είχαν ως αποτέλεσμα να μην υπάρξει συνειδητή αλλοίωση των στοιχείων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εκτιμήσεις που ανεβάζουν τις εθνικές γαίες σε 10-15 εκατομμύρια στρέμματα εμφανίζονται στη δεκαετία του 1830, όταν έχει εξασφαλιστεί η μη καταβολή αποζημίωσης στους Τούρκους αλλά όχι και η πλήρης καταβολή του δανείου των 60.000.000.

Δεύτερο, ότι η τουρκικής ιδιοκτησίας γη στην Ανατολική Στερεά που αναφέρουν τα στοιχεία του Καποδίστρια δεν αποτέλεσε στη συνέχεια εθνική γη στο σύνολό της: οι τουρκικές ιδιωτικές κτήσεις στην Αττική, τη Βόρεια Φθιώτιδα και την Εύβοια εξαγοράστηκαν από Έλληνες και έτσι «μέ ολίγας εκατοντάδας χιλιάδων φράγκων επήλυδες τινες έδεδεσαν ολόκληρου της υπαίθρου χώρας» (Ανδρεάδης, 1939, 327). Με βάση τα στοιχεία του Καποδίστρια οι τρεις αυτές επαρχίες είχαν συνολικά περίπου 700.000 στρέμματα γη τουρκικής ιδιοκτησίας, δημόσια και ιδιωτική. Επομένως, οι τουρκικές γαίες που απαλλοτρίωσε η επαναστατική εξουσία δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τα 4.000.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.⁵

Αναφέρθηκε ήδη ότι στην εποχή της επανάστασης φαίνεται να έγιναν καταπατήσεις εθνικών γαιών, άγνωστης έκτασης, και ότι στη συνέχεια προστέθηκαν σ' αυτές τα κτήματα των μοναστηριών που διαλύθηκαν. Με όλα αυτά τα συν και πλην είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε συμπέρασμα — ακόμη δυσκολότερο

5. Ο Καποδίστριας τις υπολόγιζε σε 6.600.000 στρέμματα αλλά συνυπολογίζει και τις τουρκικές ιδιοκτησίες στην Κρήτη (2.280.000 στρέμματα) και στη Χίο (1.200 στρέμματα), που δεν αποτέλεσαν τελικά μέρος του νέου κράτους (Μάμουκας, 1852, ΙΑ', 281). Ο Σωτηρόπουλος στη Βουλή κατά τη συζήτηση για τη διανομή τους είχε αναφέρει πως οι εθνικές γαίες είναι 3 4 εκατομμύρια στρέμματα (Έφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β, τ. Α', σ. 404).

64 όμως να δεχθεί ότι οι εθνικές γαίες έφθαναν ή ξεπερνούσαν τα 6.000.000 στρέμματα το 1835. Η σχετική εκτίμηση του Σούτσου αποτελεί το ανώτατο συζητήσιμο όριο, μάλλον πολύ πάνω από το πραγματικό αν θυμηθούμε και την τάση του να συμμορφώνει τους αριθμούς σε επιθυμητά επίπεδα και αν πάρουμε υπόψη μας ότι οι εκτιμήσεις του είχαν στόχο να δείξουν ότι, από ταμειακή άποψη, συνέφερε να πουληθούν στους χωρικούς οι εθνικές γαίες παρά να εσπράττει η επικαρπία του 15% (Σούτσος, 1868, 194-208).

η επικαρπία του 15% (Σούττος, 1868, 194-208).
Αυτό το «δικαίωμα επικαρπίας», η γαιοπρόσδοος δηλαδή, αποτελούσε άλλο-
στε και τη μόνη σχέση που διατηρούσε το κράτος με τα κτήματά του. Και για
την ακρίβεια όχι το ίδιο αλλά οι ενοικιαστές των φόρων που εισέπρατταν για λο-
γαριασμό του δημοσίου τόσο τη δεκάτη όσο και την επικαρπία. Είδαμε ότι η εγ-
κύκλιος της Στεμνίτσας όριζε να δίνονται για «δεκατιάν εις τὰ δέκα ξνα, διά δέ
τρίτον εις τὰ πέντε ξνα, όπου γίνονται δλα εις τὰ δέκα τρία... τὰ δέ χωράφια δ-
λων ήμων τών χριστιανών νά δώσουν εις τὰ δέκα ξνα». Ο φόρος δηλαδή ορίζε-
ται σε 10% και η επικαρπία, που αντικαθιστά το δόσιμο του 1/3 στον Τούρκο
ιδιοκτήτη, σε 20%. Συνολικά, οι καλλιεργητές εθνικών γαιών δίνουν το 30%
της σοδειάς, το «τритоδέκατο» όπως ονομαζόταν, ενώ οι ιδιοκτήτες γης έδιναν
μόνο τη δεκάτη, 10%. Με το νόμο 10/26.4.1822 η «Προσωρινή Διοίκηση τής
(Ζωγράφος, 1976, Γ, 29) — το πόσο και πώς εφαρμόστηκαν αυτές οι διατάξεις
στις ταραγμένες συνθήκες της εποχής είναι βέβαια άλλο ζήτημα. Το 1830 ο Κα-
ποδίστριας προσπαθεί να καθιερώσει τη φορολογία σε χρήμα αντί της εις είδος.
Θα αποτύχει βέβαια λόγω της έλλειψης χρημάτων και της αδυναμίας επομένων
των χωρικών να ανταποκριθούν αλλά παράλληλα θα μετατρέψει την αναλογία
των δοσιμάτων των καλλιεργητών εθνικών γαιών από 20% που ήταν σε 15%
(Ζωγράφος, ό.π., 120). Ο φορολογικός νόμος του 1832 που επαναφέρει την εις
είδος φορολογία θα καθιερώσει οριστικά ως επικαρπία το 15% της σοδειάς: ενώ
η «δεκάτη» θα γίνει κατά καιρούς 9%, 5%, 8%, 7% της σοδειάς, η επικαρπία θα
παρμείνει σταθερή ως το 1871 στο 15% της ακαθάριστης παραγωγής, για τα
δημητριακά τουλάχιστον, ενώ για τις φυτείες, από το 1845 θα γίνει 10%.⁶

6. Το γενικότερο θέμα της φορολογίας στη διάρκεια του 19ου αιώνα αναπτύσσεται στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Τυπικά, απαγορεύονται οι εμφυτεύσεις σε εθνικές γαίες· η εξάπλωση των σταφυδοφυτειών και των αμπελώνων αποδεικνύει πως κανείς δεν παίρνει υπόψη του την απαγόρευση και έτσι οι εθνικοιδιόκτητες φυτείες πληθαίνουν συνεχώς. Ακόμη και να πουλά την «κατοχή» του και να την βάζει υποθήκη συνηθιζόταν, έστω και αν νομικά τέτοιες δικαιοπραξίες δεν αναγνωρίζονται.⁷ Ο χωρικός κάτοχος εθνικών γαιών ξεχωρίζει από το γείτονά του, ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργεί, μόνο τη στιγμή που ο ενοικιαστής των φόρων θα καταφθάσει στο αλώνι: ο δεκαμιστής θα πάρει από τον πρώτο 25% ενώ από τον άλλο 10%. Ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Έφημερίδος τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας* (1855, 139) είναι παραστατικότατος στην περιγραφή της κατάστασης: «Ἡ κυβέρνησις ἀφήνει πάντα γεωργόν ἐλεύθερον νά καλλιεργήσῃ καί νά σπείρῃ ὅπου καί ὅσα θέλει... καί ἂν ἡ σπορά φέρῃ ἐξάντλησιν τῶν δυνάμεων τοῦ ἐδάφους, τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον εἰς αὐτήν. Ἐξυπνά μόνο κατὰ τόν θερισμόν τῶν προϊόντων καί τότε ἀποφασίζει νά θηρεύσῃ τό μέρος της... Θέτει εἰς πλειοδοσίαν τοὺς φόρους, καί παρουσιάζονται ὡς πλειοδῶται γεγυμνασμένοι *θηρευταί*, οἵτινες ἐνοικιάζουν τό δικαίωμα τοῦτο τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων διδόντες κατ' ἀποκοπὴν ὀρισμένον τι ποσόν». Ο Σωτηρόπουλος (1861, 22) περιγράφει: «Εἶναι δέ ἀνεκδιήγητοι αἱ παντοειδεῖς καταθλίψεις καί αἱ ὀχληραὶ ἔρευναι, εἰς τὰς ὁποίας ὑποβάλλονται οἱ φορολογούμενοι καί κατὰ συνέπειαν τῶν ὁποίων πολλοὶ σύρονται εἰς τὰ δικαστήρια, ὅτε μέν ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἐθέρισαν ἢ ἀλώνισαν ἄνευ ἀδείας, τῶν ἐνοικιαστῶν, ὅτε δὲ ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἐνόθευσαν τοὺς καρπούς ἢ ἀνέμιξαν τὰ ἐξ ἐθνικῶν γαιῶν προερχόμενα δεμάτια μέ ἄλλα θερισθέντα ἐξ ἰδιοκτητῶν καί ταῦτα πάλιν μέ τὰ ἐκ προικοκτητῶν γαιῶν φορολογούμενα εἰς χρήματα».⁸

Ο Χαλικιόπουλος (1863, 83), αναφερόμενος στην εθνοσυνέλευση που προέκυψε από την οκτωβριανή επανάσταση, αναφέρει ότι ορισμένοι πληρεξούσιοι που είχαν «χαμερπή συμφέροντα» αντέδρασαν στην πρόταση περί μείωσης του ποσοστού της επικαρπίας και αντ' αυτού πρότειναν τη μείωση της δεκάτης. Οι ίδιοι ήσαν που κατάφεραν να επιβάλουν και στους προικοδοτηθέντας την δεκάτη αντί του εις χρήμα φόρου που πλήρωναν ως τότε. Αξίζει να παραθέσουμε αναλυτικά την άποψή του:

[illegible]

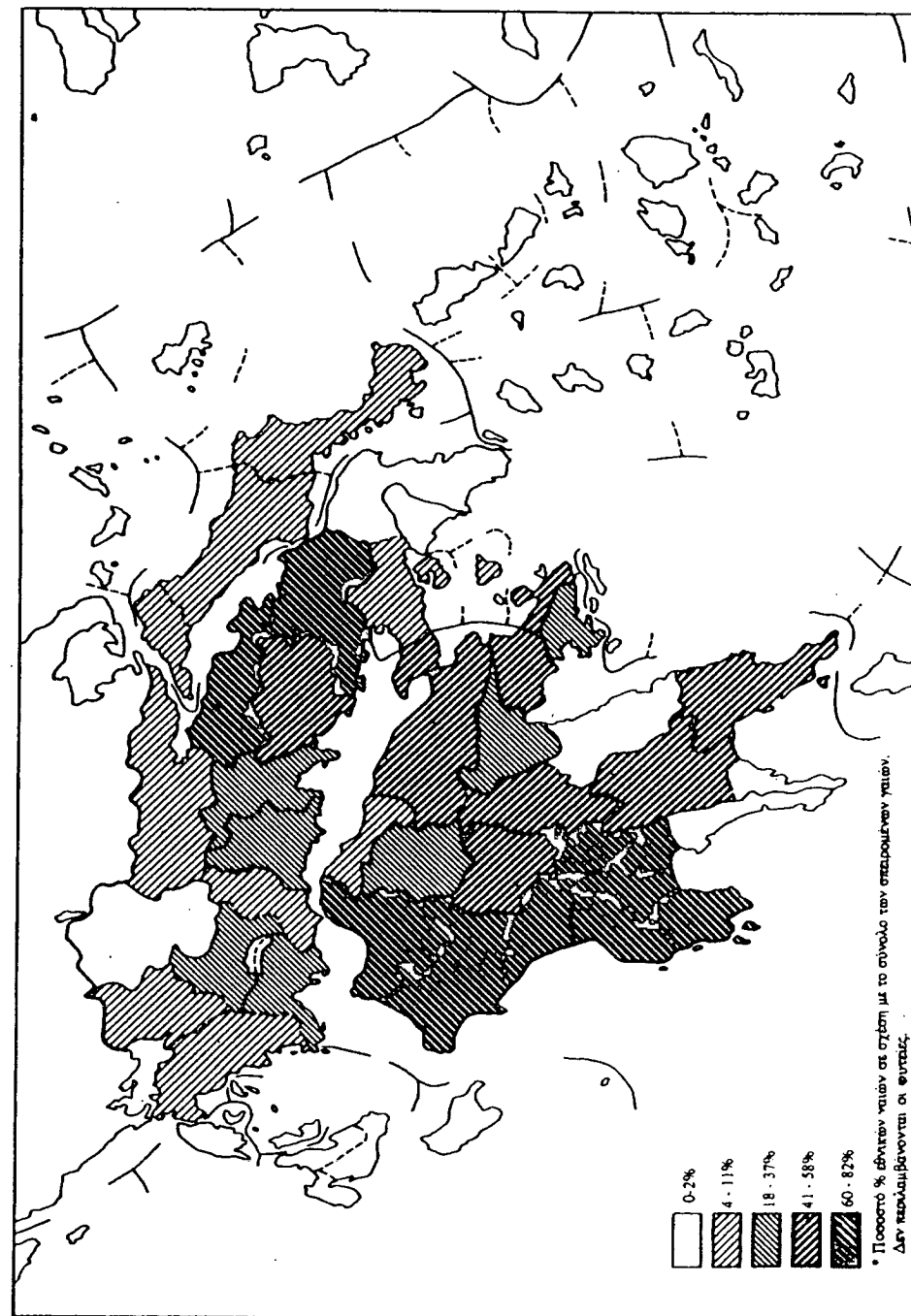
8. Ο Σωτήριόπουλος αναφέρεται στις γαίες που αποκτήθηκαν με το νόμο του Όθωνα περί «προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» (26.5.1835). Οι κάτοχοι τους δεν πλήρωναν δεκάτη ή επικαρπία, αλλά 3% επί της αξίας της γης που πήραν.

«Ἡ γεωργία βεβαίως μεγαλύτερον εἶχε συμφέρον νά ἐλαττωθῇ ἡ ἐπικαρπία παρά ὁ ἔγγειος φόρος· οἱ ἄνθρωποι ὁμοῦς ἐκεῖνοι, νομοθετοῦντες, δέν εἶχον ὑπ' ὄψιν τὸ κοινόν συμφέρον ἀλλὰ τὰ ἴδια αὐτῶν κτήματα, καὶ ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τοῦ φόβου τῆς ἀνεξαρτησίας τὴν ὁποίαν ἤθελον ἀπολαύσει οἱ χωρικοὶ των, δυνάμενοι τότε νά προτιμήσωσι τὰς γαίας τοῦ δημοσίου ἀπὸ τὰς ἰδικὰς των. Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι εἶναι οἱ ὅχι μόνον διὰ λόγων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ὑποστηρίζαντες τὴν τουρκικὴν φορολογίαν, ὡς τὴν μᾶλλον σύμφωνον εἰς τὰ ἴδια αὐτῶν συμφέροντα. Ἡ Εὐβοία καὶ ἡ Φθιώτις μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἀληθείας ταύτης».

Οἱ φράσεις που ἔχουν υπογραμμιστεῖ ἀπὸ μένα στα ἀποσπάσματα ἀπὸ τον Σωτηρόπουλο και τον Χαλικιόπουλο ἀναδεικνύουν δύο σημαντικές κατηγορίες που τις συμφέρει ἡ ὑπαρξὴ των ἐθνικῶν γαιῶν. Πρόκειται για τους ενοικιαστῆς των φόρων και τους μεγάλους γαιοκτῆμονες, τους τσιφλικάδες. Ἀν ἡ ἐπικαρπία μειωθεῖ ἢ εξαφανιστεῖ, οἱ πρῶτοι θα χάσουν τὰ κέρδη που τους ἀφήνει ἡ εἰσπραξὴ του 15%. Οἱ δεῦτεροι θα χάσουν τους κολλήγους τους που θα προτιμήσουν νὰ καλλιεργήσουν ἐθνικὲς γαίαις ἀντὶ για τὰ χωράφια του γαιοκτῆμονα ἀν ἡ ἐπικαρπία μειωθεῖ ἢ ἀν οἱ γαίαις μοιραστοῦν. Οἱ ενοικιαστῆς των φόρων τὴν ἐποχὴ του Ὁθῶνα δέν εἶναι τυχαία πρόσωπα: «Ὁ θέλων νά γίνῃ βουλευτὴς ἐφρόντιζε νά γίνῃ συγχρόνως καὶ ἐνοικιαστὴς φόρων διὰ ν' ἀποκτᾷ προχείρως τὰ μέσα τοῦ ἐκλογικοῦ ἀγῶνος καὶ διὰ ν' ἀποζημιωθεῖ διὰ τὰς κατ' αὐτόν θυσίας του. Διότι ἀντὶ νά πληρώνῃ τὸ μίσθωμα τῶν φόρων ἔδιδε τὴν ψῆφον του καὶ οἱ ὑπουργοὶ ἠδύχαριστοῦντο... λαμβάνοντες ἀντὶ εἰσοδήματος ἐνιαυσίου τὴν βουλευτικὴν ψῆφον τοῦ ἐνοικιαστοῦ» (Χαλικιόπουλος, 1863, 41 - 42).

Τὸ θέμα των ἐθνικῶν γαιῶν ὁμοῦς ἔχει καὶ ἐντονότοπικό χαρακτήρα. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα του Καποδίστρια που ἤδη ἀναφέρθηκαν προκύπτει ὅτι τὸ πρόβλημα ἀφορᾷ κυρίως τὴν Πελοπόννησο, σὲ μικρότερο βαθμὸ τὴν Ἀνατολικὴ Στερεά, ἐλάχιστα τὴ Δυτικὴ καὶ καθόλου τὰ νησιά, ὅπου δέν ὑπῆρχαν τουρκικὲς ἰδιοκτησίες. Ὁ Χάρτης 1.5.1 ἐπιβεβαιώνει καὶ ἀποσαφηνίζει περισσότερο αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Στηρίζεται στα στοιχεῖα τῆς Στατιστικῆς του 1860 (σελ. 84-85) καὶ δείχνει τὴν ἀναλογία μεταξύ ἐθνικῶν καὶ ἰδιωτικῶν γαιῶν για τὴν καλλιεργημένη με δημητριακά γῆ. Στις περισσότερες ἀπὸ τις ἐπαρχίες τῆς Στερεᾶς οἱ ἐθνικὲς γαίαις καταλαμβάνουν λιγότερο ἀπὸ 10% τῆς σπαρμένης γῆς. Μόνο στὴ Βοιωτία, τὴ Λοκρίδα καὶ τὴ Λειβαδιά ἡ ἐθνικὴ γῆ βρίσκεται σὲ ἀναλογίες ἀντίστοιχες με αὐτὲς που ὑπάρχουν στις περισσότερες ἀπὸ τις πελοποννησιακὲς ἐπαρχίες. Καὶ δέν εἶναι βέβαια καθόλου τυχαίό τὸ ὅτι ὁ νόμος για τὴ διανομὴ προωθείται ἀπὸ τον πρωθυπουργὸ Κουμουνδούρο που ἐκλέγεται βουλευτὴς στὴ Μεσσήνη καὶ τον ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν Σωτηρόπουλο που ἐκλέγεται στὴν Τριφυλία: καὶ οἱ δυο δηλαδὴ προέρχονται ἀπὸ ἐπαρχίες που τὸ πρόβλημα των ἐθνικῶν γαιῶν καὶ ἰδιαίτερα των ἐθνικοἰδιόκτητων φυτειῶν εἶναι πραγματικὰ οξύ. Για τους

ΧΑΡΤΗΣ 1.5.1. Κατανομή* των ἐθνικῶν γαιῶν (1860)

Ρουμελιώτες και νησιώτες βουλευτές διανομή των εθνικών γαιών σημαίνει χάρισμα τους στους Μωραίτες χωρικούς — από τους φανατικούς πολέμιους των νομοσχεδίων του Κουμουνδούρου είναι άλλωστε ο βουλευτής Αττικής Λέκκας που δηλώνει ότι θα προτιμούσε να γίνει διανομή της γης των μεγαλοκτηματιών βουλευτών και όχι να γίνουν κτηματίες μόνο όσοι τυχαίως έχουν στις επαρχίες τους εθνικές γαίες. Ο βουλευτής Ναυπακτίας Ροντήρης θα δηλώσει πως ο νόμος αποτελεί «σύλληψη της ιδιοκτησίας του λαού».⁹

Μέχρι την περίοδο της διανομής όμως «οι κατά καιρούς τόν τόπον κυβερνήσαντες εφάρθον πάντοτε με άκατανόητον φειδωλίαν ως προς την διάθεσιν της εθνικής γης. Καί αν ποτέ κατηγορηθώσι δι' άλλας έλλείψεις κανείς δεν θα εύρεθι νά τους κατηγορήσει ότι κατεχράσθησαν την εθνικήν γήν», μας πληροφορεί ο Ανώνυμος της *Έφημερίδος της Έλληνικής Γεωργίας*: ως το 1853 είχαν εκποιηθεί ή μοιραστεί σε διάφορες κατηγορίες (φαλαγγίτες, Κρήτες, πυρπολητές, νεοφώτιστους, κτλ.) 265.000 στρέμματα γης και φυτειών (Ανώνυμος, 1855, 53).¹⁰ Σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και τη γη που «χάρισε» ο Όθωνας το 1848 στους γεωργούς για ν' αποκτήσουν σπίτια: στο ίδιο πνεύμα με το ψήφισμα του Καποδίστρια το 1830 επιτρεπόταν σ' όσους δεν είχαν καθόλου γη να πάρουν ως ιδιοκτησία τους ένα στρέμμα στην περιοχή του χωριού τους για σπίτι και κήπο. Όσοι είχαν κάποιο μικρό οικόπεδο δικό τους μπορούσαν να το αυξήσουν μέχρι να φτάσει το ένα στρέμμα... Κάπου 150.000 στρέμματα πρέπει να μοιράστηκαν με αυτόν τον τρόπο.

Θεωρητικά υπήρχε η δυνατότητα να αγοράσει ο κάθε «άρχηγέτης ελληνικής οικογένειας» εθνική γη αξίας μέχρι 2.000 δραχμών ή μέχρι 120 στρέμματα με πίστωση, βάσει του νόμου περί «προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» του 1835. Η εξόφληση θα γινόταν σε 36 ετήσιες δόσεις με την καταβολή κάθε χρόνο του 6% της τιμής για χρεωλύσιο και τόκο. Οι προικοδοτούμενοι δεν θα πλήρωναν δεκάτη ή επικαρπία αλλά 3% της τιμής της γης ως φόρο. Όμως, όπως μας πληροφορεί η *Έφημερίς της Έλληνικής Γεωργίας* (1856, 546-548), η κυβέρνηση όχι μόνο καθόρισε εξαιρετικά ψηλές τιμές για τις διάφορες κατηγορίες γης (5 κατηγορίες, από 16-242 δρχ./στρ.) αλλά επιπλέον οι τιμές αυτές δεν αποτελούσαν παρά τα κατώτατα όρια για τις δημοπρασίες που ακολουθούσαν: ο ενδιαφερόμενος δηλαδή υπεδείκνυε τα χωράφια που ήθελε να πάρει, οι αρμόδιοι αποφάσιζαν σε ποια κατηγορία ανήκαν και στη συνέχεια γινόταν δημοπρασία. «Ο θέλων νά γίνη ιδιοκτήτης έπρεπε νά προσφέρει... πλειότερον άπ' όλους, και

9. *Έφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Γ, Έννοδος Β', τόμος Α', σ. 403-426.

10. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Στεφανίδης (1948, 81-86) με βάση το νόμο περί προικοδοτήσεως δόθηκαν 9.133 παραχωρητήρια για 145.000 στρ., με τα φαλαγγίτικα γραμμάτια 190.000 και περίπου 60.000 στρέμματα στους πρόσφυγες Ψαρρών - Κρήτης. Υπολογίζει ότι συνολικά μέχρι το 1871 600.000 στρέμματα (περιλαμβανομένων των «δωρεών» του Καποδίστρια και του Όθωνα) είχαν περάσει σε ιδιωτικά χέρια «εις τούς ευπορωτέρους και επιτηδειότερους άστούς», αλλά μέ νόμιμα μέσα.

άπ' εκείνους τούς προσφερτάς οΐτινες, χάριν έκδικήσεως ή χάριν παιδιās, ένεφανίζοντο εις την δημοπρασίαν και άνεβίβαζαν τάς τιμάς». Αν τελικά έγιναν μ' αυτόν τον τρόπο κάποιες προικοδοτήσεις αυτό οφείλεται στο ότι οι εκτιμητές εξαρακτήρισαν αρχικά τις διεκδικούμενες γαίες σαν κατώτερης ποιότητας και έτσι «έσυμβίβασαν τάς απαιτήσεις του ύπουργείου» με την πραγματική αξία των χωραφιών.¹¹ Το δημόσιο, συνεχίζει η εφημερίδα, είδε με ευχαρίστηση τα αποτελέσματα των δημοπρασιών «εις τάς όποιās έπαρουσιάσθησαν μαινόμενοι τινες νά γίνωσιν ιδιοκτήται» και «επιθυμούν κέρδη μεγαλύτερα, άνέστειλε την έκτέλεσιν της καλύτερας διατάξεως του νόμου... του άρθρου ένδεκάτου, καθ' ό ή δλομέλεια δήμου τινός είχε τό δικαίωμα νά λάβη τάς προικοδοτήσεις των μελών της κατ' έκτίμησιν και όχι διά δημοπρασίας» (υπογράμμιση Δ.Κ.Ψ.). Προφανώς, τα συμφέροντα των ενοικιαστών των φόρων και των μεγάλων γαιοκτημόνων δεν ήσαν ξένα προς την «άναστολή», δηλαδή την κατάργηση της σχετικής διάταξης.

Το οθωνικό κράτος λοιπόν έκανε ό,τι μπορούσε για να αποτρέψει όχι μόνο τη δημιουργία μεγάλης ιδιοκτησίας, όπως επισημαίνει ο Βεργόπουλος (1974, 91), αλλά και μικρής — στο βαθμό που αυτή η τελευταία μείωνε τα δοσίματα προς τους γαιοκτήμονες και τα κέρδη των ενοικιαστών. Κι έτσι δεν θα μοιράσει τις εθνικές γαίες. Το 1860, σύμφωνα με τα στοιχεία της *Στατιστικής*, τό 35% περίπου των καλλιεργημένων με δημητριακά χωραφιών (755.000 στρέμματα επί 2.125.000) είναι εθνικές γαίες. Το 22% των αμπελιών, το 31% των σταφίδων, το 12% των ελαιώνων, το 28% των μορεώνων, το 69% των συκεώνων, πάντα σύμφωνα με τους αριθμούς της *Στατιστικής*, είναι εθνικά ή εθνικοϊδιοκτήτα. Εξυπακούεται πως όσο ο χρόνος περνά και επεκτείνονται οι καλλιέργειες τόσο και το ποσοστό των καλλιεργημένων εθνικών γαιών αυξάνεται, μια που η ακαλλιεργητή εθνική γη αποτελεί τη ρεζέρβα από την οποία μπορούν να αντληθούν καινούργιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις.¹² Τα στοιχεία της *Στατιστικής*, σε συνδυασμό με τα στοιχεία του Καποδίστρια, δείχνουν πως είναι υπερβολικές οι κατηγορίες για καταπάτηση εκατομμυρίων στρεμμάτων εθνικής γης από τους ισχυρούς της εποχής. Ίσως είναι σωστότερο να πούμε πως τα συμφέροντα των ισχυ-

11. «Ο νόμος της προικοδοτήσεως άπέτυχε οίκτρώς», παρατηρεί και ο Σωτηρόπουλος (1867, 55) αλλά με διαφορετικά επιχειρήματα: «Έπωλήθη μέν Ικανή έκτασις γαιών και πολλοί γεωργοί έξώστησαν άνηλεώς από τό έδαφος, τό όποιον από άμνημονευτών χρόνων έκκαλιέργουν οι πρόπατορες των και τό έξύμωσαν με τό αίμα των, άλλ' όλίγοις τών άγοραστών έξεπλήρωσαν τάς όποιās άνέλαβον άπέναντι του δημόσιου ύποχρεώσεις διά την πληρωμήν του τιμήματος».

12. Πρέπει να σημειώσουμε ότι όποιος, επί τουρκοκρατίας, εκχέρωνε υποδημόσια γη για να την καλλιεργήσει αποκτούσε σχετικό τίτλο «ιδιοκτησίας» (ταπί) και ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει στο σπαχή τη «δεκάτη» (12%-16%) — φόρο δηλαδή και όχι γαιοπρόσοδο. Με το καθεστώς των εθνικών γαιών ο καλλιεργητής χέρσων εκτάσεων ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει και τη γαιοπρόσοδο (επικαρπία) του 15% πέραν της δεκάτης. Ακόμη, ενώ επί τουρκοκρατίας οι φυτείες επί «υποδημόσιων γαιών» αναγνωρίζονταν ως πλήρης (μουλκ) ιδιοκτησίες, επί ελληνικού κράτους θεωρούντο «εθνικοϊδιοκτήτες» και ο εμφυτευτής έπρεπε να πληρώνει επικαρπία 20% στην αρχή (αν ήσαν αυθαίρετες), 15% στη συνέχεια, 10% από το 1845 και μετά (Κοφινάς - Παναγιωτόπουλος, 1898, Α', 2-3).

ρών στη διάρκεια της οθωνικής περιόδου επέβαλαν τη διατήρηση και επαύξηση (δηλαδή την καλλιέργειά τους) των εθνικών γαιών.

Όμως, παρά τη μη διανομή των εθνικών γαιών, η μικρή ιδιοκτησία σιγά-σιγά εξαπλώνεται σε βάρος της μεγάλης, μας πληροφορεί η *Οικονομική Επιθεώρηση* σε ανώνυμο άρθρο με τίτλο «*Περί της μικράς ιδιοκτησίας της γης*» στην Ελλάδα (Α', 1873, 193-200). Και τούτο διότι πολλοί γαιοκτήμονες «αντήλλαξαν τόν βίον τών αγρών διά τοῦ βίου τών πόλεων. Κατ' ἀρχάς οἱ χωρικοὶ ἐχρησίμευον ὡς ἐπίμορτοι καλλιεργηταὶ τῆς γῆς... βαθμηδὸν ἀπεδείχθη ὅτι αὕτη (ἡ ἐπίμορτος καλλιέργεια) δὲν ἠδύνατο νά ἐπαρκέσῃ εἰς τὰς ἀναπτυσσομένας ἀνάγκας τῶν ιδιοκτητῶν οἵτινες εἰσῆλθον οὕτως εἰς τὸ ὀλισθηρὸν στάδιον τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν οἰκογενειακῶν αὐτῶν κληρονομιῶν». Εξαίρεση σ' αυτή τη διάσπαση των «ἀρχαίων ιδιοκτησιῶν» αποτελούν, μας πληροφορεί το άρθρο (σ. 194), τα τσιφλίκια που αγοράστηκαν σε ευτελείς τιμές από τους Τούρκους, αυτά της Ανατολικής Στερεάς δηλαδή. Στη Γορτυνία όμως «οἱ γενικότερες συνθήκες ὁδηγοῦν σὲ ὑποτίμηση τῆς γῆς στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Παράλληλα ἡ γιγάντωση τῆς κρατικῆς μηχανῆς θά διώξῃ τοὺς "ἀφεντάδες" ἀπὸ τὴν ἐπαρχία. Ἐτσι, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας 1860-1870 ἀρχίζει τὸ πούλημα τῆς γῆς πρὸς τοὺς χωρικοὺς...» (Τσότσορος, 1981, 426). Η γη που πουλουν οι αφεντάδες είναι συχνά εθνική γη που αποκτήθηκε στη διάρκεια του αγώνα παρά τις ρητές απαγορεύσεις ή γη που αγοράστηκε στη συνέχεια με φαλαγγίτικα γραμμάτια ή με βάση το νόμο περί προικοδοτήσεως (ό.π., 424-425).

Η επιταγή του άρθρου 102 του Συντάγματος του 1864 («Δι' ἰδιαιτέρων νόμων καὶ ὅσον ἔνεστι ταχύτερον θέλει ληφθῇ πρόνοια περὶ διαθέσεως καὶ διανομῆς τῆς ἐθνικῆς γῆς») θα πραγματοποιηθεῖ το 1871, η τάξη των μικροιδιοκτητῶν θα διογκωθεί και ο «ἀσιανὸς νόμος» τῆς ἀκτημοσύνης τοῦ λαοῦ καὶ τῆς κτημοσύνης τοῦ δημοσίου ἢ τῆς κυβερνήσεως» θα πάψει να υφίσταται.¹³ Παρά την υπερβολή της φράσης (οι καλλιεργούμενες εθνικές γαίες το πολύ να έφθασαν σε έκταση το 1/2 του συνόλου των καλλιεργουμένων γαιών πριν την διανομή τους σε όλη τη χώρα — για την Πελοπόννησο όμως και ιδιαίτερα τις σταφιδοπαραγωγές περιοχές η φράση αποδίδει την πραγματικότητα), οι υπογραμμισμένες από τον ίδιο τον ανώνυμο συγγραφέα λέξεις σε συνδυασμό με τα όσα περί φορολογίας γνωρίζουμε και με την μαρξική έννοια του *ασιανού τρόπου παραγωγής* αποτελούν ίσως το κλειδί για να κατανοήσουμε την πραγματικότητα της οθωνικής

13. *Ἐφημερίς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, 1856, 546. Η αναφορά υπάρχει σε ανώνυμο άρθρο (του εκδότη Κ. Ν. Εμμανουήλ ή του εξ υιοθεσίας αδελφού του Π. Ι. Χαλκιοπούλου) που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στα δύο τελευταία φύλλα της μηνιαίας *Ἐφημερίδος* με τίτλο «*Γεωργικός Οργανισμός*». Το 1861 θα εκδοθεῖ ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Μαυρομάτη ἡ δεκαπενθήμερη *Ἐφημερίς τῆς Γεωργίας* (με τὴν ἴδια γκραβούρα στο εξώφυλλο που χρησιμοποιούσε καὶ ἡ σχεδὸν συνώνυμή της) που ἀποφεύγει ὁμως ν' ἀποκαλύπτει τὰ ονόματα τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς. Σ' αὐτὴν θα πρωτοδημοσιευθεῖ σε συνέχειες τὸ 1861 καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Σ. Σωτηρόπουλου *Διατριβὴ περὶ ἐγγείου φορολογίας*.

περιόδου και γενικότερα του 19ου αιώνα — κάτι που επιχειρείται στο τελευταίο (III.3) Κεφάλαιο αυτής της μελέτης.

Πρέπει, τέλος, να συζητήσουμε και τις πιθανές επιπτώσεις που είχε η διανομή και σ' ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο, αυτό της μορφής της οικογενειακής οργάνωσης. Ο νόμος προέβλεπε ότι δικαίωμα συμμετοχής επί της διανομής των εθνικών γαιών έχει: «α) Πᾶς πολίτης Ἑλλήν Ἐγγαμος. β) Πᾶς πολίτης Ἑλλήν ἐνῆλιξ, ζῶν ἐξ ἰδίας ἐργασίας ἢ περιουσίας. γ) ...» (Κοφινάς και Παναγιωτόπουλος, 1898, 23). Η διατύπωση δεν είναι ανώδυνη: κατὰ τὴ συζήτηση τοῦ νομοσχεδίου στη Βουλή (*Ἐφημερίς Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περ. Γ', Συγ. Β', τόμος Α', 421-422) υπεδείχθη ρητὰ ἀπὸ βουλευτὲς καὶ ἐγινε δεκτὸ ἀπὸ τὸν εισηγητὴ τοῦ νόμου ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν Σωτηρόπουλο, νὰ ἐπιτρέπει ὁ νόμος νὰ παίρνουν εθνικὲς γαίαις ὄχι μόνο οἱ αὐτεξούσιοι ἀλλὰ καὶ ὅσοι ζουν με τὸν πατέρα τους γιατί ἀλλιῶς θὰ «τιμωρῇ τὴν ὁμόνοιαν» ὁ νόμος. Καὶ πράγματι, ἡ διατύπωση ἐπιτρέπει σὲ κάθε παντρεμένο καὶ σὲ κάθε ἐνῆλικο που μπορεῖ νὰ δουλέψει (νὰ ζεῖ «ἐξ ἰδίας ἐργασίας») νὰ διεκδικήσει, νὰ «δηλώσῃ» κατὰ τὴν ἐκφραση τῆς εποχῆς, εθνικὲς γαίαις. Μετὰ τὴ δήλωση καὶ τὴν καταβολὴ τῆς προκαταβολῆς (3 δρχ. κατὰ στρέμμα γιὰ τὶς ποτιστικὲς καὶ 1,5 γιὰ τὶς ξερικὲς γαίαις) τὸ κράτος ἐξέδιδε «παραχωρητήριον» στο ὄνομα τοῦ δηλούντος καὶ ἡ γη γινόταν ιδιοκτησία τοῦ με ἐπίσημη μεταγραφὴ στο ὑποθηκοφυλακεῖο. Στὴ συνέχεια, αὐτὸς που εἶχε δηλώσει τὴ γη θὰ τὴν ἐξοφλοῦσε σὲ 26 ἴσες τοκοχρεωλυτικὲς δόσεις με χρεωλύσιο 3% καὶ τόκο 2% ἐπὶ τοῦ τιμήματος — που τὸ ὀριζε ἐιδικὴ ἐπιτροπὴ που χῶριζε τὴ γη τοῦ χωριοῦ σὲ περιοχὲς ἀνάλογα με τὴ γονιμότητά της.

Θα ἦταν δυνατό ὁμως ὁ νόμος, ἀντίθετα με τὶς προθέσεις τοῦ νομοθέτη, νὰ μὴ λειτουργήσῃ ἐνισχυτικὰ γιὰ τὴν ὁμόνοια τῶν σύνθετων οικογενειῶν. Καὶ τούτο διότι με τὴ δήλωση γιὰ τὴ γη που ἔκανε, αὐτόματα ὁ παντρεμένος ἢ ἀνύπαντρος γιος γινόταν ιδιοκτήτης καὶ ἐπομένως μποροῦσε νὰ ἀνεξαρτητοποιηθεῖ, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν τυχόν ἀποκλήρωσή του ἀπὸ τὸν πατέρα. Βέβαια, τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ἡ τυπικὴ ιδιοκτησία, ἀφοῦ ἔτσι ἢ ἀλλιῶς εἶχε καὶ πρὶν δικαίωμα ὁ οἰποιοσδήποτε νὰ καλλιεργήσῃ ἐθνικὴ γη — ἀρκεῖ νὰ μὴ εἶχε προλάβῃ ἄλλος καὶ νὰ πλήρωνε στο κράτος τὴ γαιοπρόσοδο, τὴν επικαρπία. Τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ πραγματικὴ δυνατότητα ἐκχέρσωσης καὶ καλλιέργειάς της ἀπὸ τὸ γιο εἴτε με τὰ ζῶα γιὰ ὄργωμα, εἴτε ἡ ἐμφύτευσή της με σταφίδα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως εἶναι γεγονός ὅτι ὁ κάθε πατέρας εἶχε συμφέρον νὰ δηλώσουν τὰ παιδιὰ του γη γιὰτὶ ὁ νόμος ἔβαζε περιορισμὸ (80 στρέμματα ξερικά ἢ 40 ποτιστικά) σὲ κάθε δικαιούχο. Γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ ἡ οἰκογένεια περισσότερη γη ἔπρεπε νὰ κάνουν δήλωση στο ὄνομά τους τὰ παντρεμένα ἢ ἀνύπαντρα ἐνῆλικα παιδιὰ που ζοῦσαν μαζί με τὸν πατέρα. Καὶ τὴ γη που εἶχε δηλωμένη στο ὄνομά του, ἔστω κι ἂν τὴν εἶχε καλλιεργήσει ὅλη ἡ οἰκογένεια, θὰ μποροῦσε σὲ μια στιγμή κρίσης νὰ τὴν διεκδικήσει ὁ τυπικὸς δικαιούχος τῆς χωρὶς νὰ φοβάται, στο νομικὸ τουλάχιστον ἐπίπεδο, τὴν ὀργὴ τοῦ πατέρα ἢ τῶν ἀδελφῶν. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ τοῦ

γιου προφανώς ενίσχυε τη διαπραγματευτική του θέση απέναντι στον πατέρα. Δεδομένου ότι η διαδικασία διανομής δεν ήταν στιγμιαία αλλά κράτησε γύρω στα 30 χρόνια (στο υποθηκοφυλακείο Λεχαινών υπάρχουν δηλώσεις που κατατίθενται και παραχωρητήρια που δίνονται από το κράτος που φθάνουν ως το 1900) θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, μετά τη διανομή, στις περιοχές των εθνικών γαιών, οι σύνθετες μορφές οικογένειας είχαν λιγότερες δυνατότητες να ευδοκιμήσουν σε σχέση με τις άλλες.

Όμως η προκαταβολή που απαιτούσε το δημόσιο ήταν εξαιρετικά υψηλή για την εποχή: για να εξαντλήσει κανείς τα 80 στρέμματα που μπορούσε να δηλώσει έπρεπε να δώσει προκαταβολικά 120 δραχμές — σε εποχή που, όπως θα δούμε παρακάτω, οι καταναλωτικές ανάγκες μιας επταμελούς οικογένειας, εκφρασμένες σε δραχμές, ήταν περίπου 600 δρχ. το χρόνο. Το γεγονός ότι έπρεπε να δοθεί όλη μαζί και όχι με δόσεις (όπως το τίμημα) επέτρεπε να διεκδικήσουν τόσο μεγάλες ή και μεγαλύτερες εκτάσεις μόνο οι μεγαλονοικοκυραίοι και οι αστοί. Αυτήν την πτυχή άλλωστε της σχετικής διατάξεως του νόμου την είχαν επισημάνει βουλευτές, που τόνιζαν ότι παραγράφεται έτσι ο περιορισμός των 80 στρεμμάτων και θα μπορούν ορισμένοι να πάρουν πολλή γη — και επικαλούνται επιπλέον με τη σειρά τους την ανάγκη με το νόμο αυτό «νά άνεξαρτητοποιηθούν τά άτομα από την οικογένεια του πατρός» (*Εφημ. Συζ.*, ό.π.). Ο στόχος της διατύπωσης που δέχθηκε ο Σωτηρόπουλος ήταν μάλλον να δώσει το δικαίωμα στις πλούσιες οικογένειες να αποκτήσουν περισσότερη γη και δεν φαίνεται πως μπορούσε η διανομή να επέδρασε θετικά ή αρνητικά στη μορφή της οικογένειας στις περιοχές που πραγματοποιήθηκε.

Από σειρά παραχωρητηρίων της περιοχής Λεχαινών προκύπτει άλλωστε ότι, με εξαίρεση γνωστούς μεγαλοκτηματίες και εμπόρους της εποχής, οι χωρικοί δηλώνουν και παίρνουν εκτάσεις 10-20 στρεμμάτων. Ο αριθμός των παραχωρητηρίων όμως (περίπου 4.000) και η διασπορά τους στο χρόνο (από το 1880 ως το 1911) επιβάλλουν προσεκτικότερη ανάλυση γιατί μπορεί ο ίδιος χωρικός να δήλωσε πολλά χωράφια διαφορετικές χρονιές. Υπάρχουν, από την άλλη μεριά, σειρά συμβολαίων με τα οποία 2-4 άτομα μαζί παραχωρούν ταυτόχρονα την εθνική γη που απέκτησαν σε κάποιο άλλο — και έτσι καταστρατηγείται ο περιορισμός των 80 στρεμμάτων από όσους τη θέλουν όχι για να ζήσουν δουλεύοντάς την αλλά για να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους, κυρίως στην παραγωγή της σταφίδας.

Ανεξάρτητα όμως από την πραγματική επίπτωση που είχε και τα κίνητρα που έκρυβε η αναφορά στην ανάγκη διατήρησης της «ομόνοιας» στις οικογένειες όπου γονείς και παντρεμένοι γιοι συγκατοικούν, θα μας είναι χρήσιμο σε παραπέρα επεξεργασίες το γεγονός ότι οι σύνθετες οικογένειες θεωρούνται τόσο ισχυρή κοινωνιολογική πραγματικότητα ώστε να χρησιμεύουν ως ιδεολογικό προ-κάλυμμα για άλλες επιδιιώξεις.

1.6 Οι φόροι

Ως χωροδότης των εθνικών γαιών το νεοελληνικό κράτος υπήρξε ευθύς εξ αρχής θεοκατάρατον, όπως είδαμε προηγουμένως, αφού μίσθωσε τις γαίες του με 20% αρχικά και 15% στη συνέχεια στους Έλληνες χωρικούς. Ως φορολογούσα δημόσια αρχή δεν ήταν πολύ καλύτερο: όπως επισημαίνει ο Τσουκαλάς (1981, 50) αναφερόμενος στον 19ο αιώνα, «τόσο σέ σύγκριση με τις χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης όσο και πάνω στην πολύ λυσιτελέστερη βάση της αντιπαραβολής με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη, τό οικονομικό βάρος των δημοσίων δαπανών στην Ελλάδα εμφανίζεται έντυπωσιακά και επίμονα υψηλό». Οι δημόσιες δαπάνες καλύπτονται βέβαια από τα φορολογικά έσοδα, τον εσωτερικό (και εξωτερικό αργότερα) δανεισμό και τα εισοδήματα από την περιουσία του δημοσίου, δηλαδή κυρίως την επικαρπία των εθνικών γαιών. Όμως, και η επικαρπία ως φορολογία αντιμετωπίζεται τόσο από το κράτος όσο και από τους χωρικούς: οι πίνακες της *Στατιστικής* του 1860 παρουσιάζουν μαζί τον έγγειο φόρο και την επικαρπία για τις εθνικές γαίες ενώ ο χωρικός από τη μεριά του ενδιαφέρεται για το πόση συνολικά ποσότητα θα φύγει από τ' αλώνι του και όχι για τον ακριβή χωρισμό της σε φόρο και επικαρπία. Και ο ενοικιαστής του φόρου άλλωστε για το συνολικό δόσιμο της περιοχής ενδιαφέρεται και σε σχέση με αυτό κάνει την προσφορά του στις δημοπρασίες.

Κυρίαρχη πρακτική μέχρι τα τέλη σχεδόν του 19ου αιώνα είναι η είσπραξη των φόρων με ενοικίαση: το κράτος εκχωρεί στον τελευταίο πλειοδότη το δικαίωμα είσπραξης τους και τον εξοπλίζει με μια σειρά δημόσιες εξουσίες για να καταφέρει να φέρει σε πέρας το έργο του. Όμως, «ο φορολογούμενος απέναντι μόν τής κυβερνήσεως είναι πολίτης... ως προς τόν ενοικιαστήν είναι ύλη κερδοσκοπίας» (Σούτσος, 1863, 13). Ο Κουμουνδούρος (1860, 4) στην εισαγωγική έκθεση του νομοσχεδίου του για την κατάργηση της δεκάτης (που δεν ψηφίστηκε από την οθωνική Βουλή) περιέγραφε ως εξής την κατάσταση:

«Ἡ ἐνοικίασις θέτει κατά πρῶτον ἀπέναντι τοῦ φορολογουμένου τόν ἐνοικιαστήν... ὅστις δέν ἔχει ἄλλον κανόνα, ἄλλην ἀρχήν εἰς τὰς πράξεις του παρά τό συμφέρον του καί τόν περιβάλλει κατ' ἀνάγκην μέ πᾶσαν ἐξουσίαν διά νά ἀπομακρύνῃ τὰς τυχόν δολιότητας τοῦ φορολογουμένου καί νά βε-

βαιώση τήν πρόσοδον. Ὁ ἐνοικιαστής δικαιούται νά ἐπιληφθῇ πάσης ἐξετάσεως καί ἐρεῦνης, νά εἰσέλθῃ εἰς τήν οἰκίαν τοῦ φορολογουμένου, νά ἐξετάσῃ τὰς ἀποθήκας του καί νά τόν ὑποβάλλῃ εἰς παντός εἶδους ἐνοχλήσεις καί στενοχωρίας διὰ νά μὴν ὑποκρύψῃ τι. Θέλει νά θερίσῃ, νά ἀλώνισῃ, νά συγκομίσῃ, ὀφείλει νά εἰδοποιήσῃ τόν ἐνοικιαστή...¹ ἐν τῷ μεταξύ [μέχρι νά πάῃ ὁ ἐνοικιαστής] ὁ ἀρμόδιος δι' ἀλώνισμα, λύχνισμα καί μέτρημα καιρός παρέρχεται, κακοκαιρία δέ ἡ βροχὴ ἐπελθοῦσα ζημιώνει καί καταστρέφει τόν ἐκτεθειμένον καρπὸν... οἱ ἐνοικιασταὶ μὴ ἀγνοοῦντες τήν ὑπεροχὴν τῆς θέσεώς των ταύτης τήν ἐκμεταλλεύονται. Ὡς προσθέσωμεν εἰς ταῦτα τὰ πλαστά διπλότυπα, τοὺς νοθευμένους καταλόγους, ἐκ τῶν ὁποίων βρίθουσι τὰ ἀρχεῖα τῶν οἰκονομικῶν ἀρχῶν καί διὰ τῶν ὁποίων παρίστανται οἱ κάτοικοι ὡς ὀφείλοντες τοὺς φόρους τῶν ὁποίων ὀφειλέται εἰσὶν οἱ ἐνοικιασταὶ... διὰ νά ἔχωμεν πλήρη εἰκόνα τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος κατὰ τὸ ὁποῖον... ὁ βεβαιῶνων ζητεῖ τήν ὠφέλειάν του εἰς τήν χρεωκοπίαν καί τήν γύμνωσιν τῶν χωρικῶν.

Ο Ἀνώνυμος τῆς *Ἐφημερίδος τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας* (1856, 137), που γράφει λίγα χρόνια πρὶν τὸν Κουμουνδούρο, μοιάζει ν' ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ ἐμπνεύσεως τοῦ καταψηφισθέντος καὶ παραιτηθέντος ὑπουργοῦ: ὁ χωρικός

«πρέπει νά λάβῃ τήν ἄδεια ἀπὸ τόν ἐνοικιαστή διὰ νά θερίσῃ, καί πρέπει νά περιμένῃ αὐτόν νά μετρήσῃ, διὰ νά σηκώσῃ τόν καρπὸ ἀπὸ τ' ἀλώνια. Εἰς τὰς ὁμόρους ἐπαρχίας τῆς Ἡπείρου [στό «τούρκικο», δηλαδὴ] οἱ ἐνοικιασταὶ φυλάττουν τοὺς δρόμους καί μετροῦν τὰ εἰσρχόμενα εἰς τὸ χωρίον φορτώματα τοῦ ἐκ τῶν ἀγρῶν μετακομιζομένου ἀραβοσίτου, ὅστις φυλάττεται [ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς] ἀκοπάνιστος· εἰς τήν ἐλευθέραν δὲ ὡς Ἑλλάδα τοῦτο εἶναι ἀσυγχώρητον καί οἱ γεωργοὶ ἀναγκάζονται νά φυλάττωσιν εἰς τὰ ἀλώνια τόν ἀραβόσιτον, ἐν καιρῷ τῶν βροχῶν, καί νά φθείρεται μέγα μέρος αὐτοῦ μέχρις οὗ ἡ μεταβολὴ τοῦ καιροῦ συγχωρήσῃ τὸ κοπάνισμα [γιατί πρέπει νά δοθῇ κοπανισμένο ἀραποσίτι ὡς φόρος]. Πρέπει νά ἀπέχῃ ἀπὸ τὰς προκαταρκτικὰς ἐργασίας τῶν πρωῒμων μέχρις οὗ γλυτώσῃ ἀπὸ τὸ κοπάνισμα τῶν ὀψίμων. Πρέπει τελοσπάντων νά μετακομίσῃ αὐτοῦσιον τόν φόρον καί νά περιμένῃ ν' ἀνοίξῃ ἡ δημοσία ἀποθήκη... Ἐπικρατεστέρα εἶναι εἰς τὸν νοῦν τοῦ νομοθέτου ἡμῶν, ὅχι ἡ παραγωγὴ, ἀλλ' ἡ φορολογία τῆς παραγωγῆς. Συνήθως δέ ὁ ἄθλιος γεωργὸς ἀφίνει τοὺς διαφόρους οἰκονομικοὺς ὑπαλλήλους καί φορολόγους [ἐνοικιαστῆς] νά πράξωσιν ὅ, τι θέλωσι παρά νά περιπλεχθῇ εἰς ἀκαρπὸν καί ἄνισον πάλιν... Δέν εἶναι καμμία ἀμφιβολία ὅτι

1. Το μυθιστόρημα τοῦ Π. Καλλιγὰ *Θάνατος Βλέκας* (γραμμένο το 1855) ἀρχίζει με τὸν ἥρωα νά κάθεται μπροστὰ στὴν καλύβα τοῦ «σύννου καὶ βαρυθυμῶν, διότι πρὸ πολλῶν ἡμερῶν εἶχε θερίσει τὸν σίτον τοῦ καὶ σπαρεῖσαι τὰς θημωνίας εἰς τὸ ἀλώνιον περιμένων τοὺς δεκατευτάς, διὰ νά γίνῃ ἡ καταμέτρησις, μετ' ἣν μόνον ἡδύνατο νά ὀνομάσῃ ἰδίᾳ τοῦ τὰ θερισθέντα». Ἡ καθυστέρηση τῶν δεκατιστῶν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῶν δεινῶν τοῦ Θάνου Βλέκα.

τὸ φορολογικὸν σύστημα τῆς Ἑλλάδος, τὸ ἀφοροῦν τήν γεωργίαν, εἶναι σφαλερὸν καί ἄνισον καί ὅτι ἡ γεωργικὴ τάξις εἶναι ἐπιφορτισμένη μὲ βάρη τοσοῦτου ὄγκου ὥστε δέν ἀφίνουν αὐτὴν νά κινηθῇ. Αἱ ἀπὸ τῆς γεωργίας δημόσιοι εἰσπράξεις ὑπερβαίνουν τὰ 10 ἑκατομύρια δραχμῶν... παρέχουν εἰς τὸ κράτος τὰ 2/3 τῶν ἐξόδων.

Τόσο ὁ Ἀνώνυμος ὅσο καὶ ὁ Κουμουνδούρος καὶ ὁ Σωτηρόπουλος (1861) γράφουν πρὶν τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὁθῶνα. Ὁ Σούτσος (1863) πιστεύει πως μπορεῖ μὲν ἡ Ὀκτωβριανὴ ἐπανάσταση νά εἶναι συντηρητικὴ ἀπὸ ἀποψη πολιτικῶν θεσμῶν (αφοῦ δὲν κατήργησε τὴ βασιλεία ἀλλὰ τὸν Ὁθῶνα), ὅμως ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν τοῦ κράτους διαρρύθμιση «θέλει βεβαίως ἀποβάλλει τὸν χαρακτήρα τοῦτον [τὸν συντηρητικὸ] μετακινῶσα τὰς βάσεις τοῦ διελθόντος ἡμᾶς πλημμελοῦς φορολογικοῦ συστήματος καί εἰσάγουσα εἰς τὴν δλην οἰκονομίαν τοῦ κράτους οὐσιώδεις καί ριζικὰς ρυθμίσεις». Ἀν ὅμως πιστέψουμε τὸν Κ. Βωβό (1877) ἡ κατάστασις 15 χρόνια ἀργότερα μάλλον ἔχει χειροτερεύσει — παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῷ μεταξύ μετὰ τὴν διανομὴν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἔχει καταργηθῇ ἡ επικαρπία:

«Αἱ ἀσχημίαι τοῦ συστήματος τοῦτου [τῆς ἐνοικίας τῶν φόρων δημοπρατικῶν] βαίνουν εἰς ἐπίτασιν. Καί ἐφέτος ἐπαναληπτικαὶ δημοπρασίαι, παραδοχὴ κατ' αὐτάς ὡς πλειστηριαστῶν ἀνθρώπων ἀφερεγγύων, καταχρέων πρὸς τὸν δημόσιον καί ἀνηλίκων· παράτασις τῶν δημοπρασιῶν μέχρι τέλους τῆς συγκομιδῆς τῶν πρωῒμων, ἐν δὲ τῷ μεταξύ ἐπιστατοφυλάκες ἀρπάζοντες καί ξεσχίζοντες· εἰς τὸ τέλος περιμένει ἡ καθυστέρησις τοῦ ἐνοικίου, ἀντὶ δὲ τοῦτου ἡ παράδοσις εἰς τὴν Ἐφορίαν χιλιάδων πλαστῶν διπλοτύπων βεβαιώσεως... τὸ μὲν δημόσιον ταμεῖον κενόν, οἱ δὲ κλέπτοντες αὐτὸ ὀμιλοῦσιν ἔσασαί περὶ τιμιότητος... Μετ' ὀλίγον οἱ δημόσιοι εἰσπράκτορες θὰ καταδιώξωσι τοὺς διαφόρους φορολογουμένους πρὸς ἀπότισιν τῶν ἐν τοῖς πλαστοῖς διπλοτύποις... φαινομένων φόρων των. Οἱ ἐνοικιασταὶ συνεννοοῦνται μετὰ τῶν εἰσπρακτῶρων πρὸς ἐπίσπευσιν τῶν εἰσπράξεων διὰ πάσης καταπίεσεως. Οἱ φορολογούμενοι διαμαρτύρονται, φωνάζουσι. Ἡ περὶ τὸν εἰσπράκτορα στρατιωτικὴ κουστωδιά θύει καί ἀπολύει· οἱ ταμίαι ἐπιζητοῦσιν ἐνισχύσεις τῶν εἰσπρακτῶρων· ἐκ τῶν φορολογουμένων οἱ μὲν προσφεύγουσιν εἰς ἀνακοπὰς ἐνώπιον τῶν ἐιρηνοδικείων, οἱ δὲ εἰς καταγγελίας ἐπὶ πλαστότητι τῶν διπλοτύπων».

«Τυραννικὸν καὶ ὀλέθριον», θ' ἀποκαλέσει ἄλλος τὴν ἰδίαν ἐποχὴν τοῦ συστήματος τῶν ἐνοικιάσεων (Στεφανίδης, 1876, 11) καὶ τοὺς ἐνοικιαστῆς «τυραννίσκους». Το ἀποκορύφωμα ὅμως τῶν χαρακτηρισμῶν κατὰ τῶν ἐνοικιαστῶν θὰ το ἀπαντήσουμε ὅταν πια ἔχει καταργηθῇ ἡ εἰσπράξις με ἐνοίκιο τῆς δεκάτης καὶ ἔχει αντικατασταθῇ με τὸ φόρο ἐπὶ τῶν ἀροτριῶντων: «κατασκόπους», «συκοφάν-

τας», που προέρχονται «ἐκ τῶν τελευταίων τάξεων τῆς κοινωνίας» θ' αποκαλέσει ο Σωτηρόπουλος στη Βουλή αυτούς που ενοικιάζουν τον έλεγχο των δηλώσεων των φορολογουμένων για το κρασί που παρήγαγαν το 1887.² Ο βουλευτής Ζυγομαλάς στην ίδια συνεδρίαση θα καταγγείλει ότι ενοικιαστές και «ισχύοντες» διορίζουν ως αντιπροσώπους και συνεργάζονται με «σκύβαλα τῆς κοινωνίας, τούς κακοηθέστερους ανθρώπους οἵτινες συνεννοοῦνται μετὰ τοῦ ἐνοικιαστοῦ καί διαπράττουσιν ὄργια», με αποτέλεσμα «νά ὠφελοῦνται πολλοί κακοήθεις πολλά χρήματα εἰς βάρος τῶν ἀτυχῶν φορολογουμένων». Ο Δηλιγιάννης που εισηγείται το φορολογικό νομοσχέδιο υπερασπίζεται τους ενοικιαστές, οι οποίοι «βεβαίως δέν δύνανται νά προταθῶσι ὡς παράδειγμα ἀνθρώπων συμπληρωσάντων πᾶσαν τήν ἠθικήν αὐτῶν ἀνάπτυξιν ἀλλά δέν πρέπει νά χαρακτηρίζωνται καί τοσοῦτον ἐξευτελιστικῶς ὡς ὑποστάθμη τῆς κοινωνίας... ὁ χαρακτηρισμός... ὡς ὑποστάθμη τῆς κοινωνίας εἶναι ἀδικος... ἡ τάξις τῶν ἐνοικιαστῶν δέν εἶναι ἐκ τῶν τελευταίων... δέν ἔχω βεβαίως λόγο διὰ νά συνηγορήσω ὑπέρ τῶν μετερχομένων τό ἔργον τοῦτο... ὑπηρετοῦσιν ὁμως καί τό κράτος». Δεν αποτελεί βέβαια η τοποθέτηση του Δηλιγιάννη λαμπρή υπεράσπιση ενός επαγγέλματος που στο κάτω-κάτω το είχαν τιμήσει και πρόγονοί του — για την ακρίβεια είχαν φθάσει ἀκόμη και σε ἐνοπλες συγκρούσεις με τους ἀντιπάλους τους διεκδικητές των δημοσίων προσόδων προκειμένου να τις ἀποκτήσουν (Τσότσορος, 1981, 412, *passim*). Κι ἀξίζει ν' αναφερθεῖ το παράδειγμα ενός βουλευτή, του Δημητρακάκη: το 1880, όταν συζητῆται το νομοσχέδιο για την κατάργηση της δεκάτης εἶναι ἕνας ἀπό τους 21 βουλευτές που θα καταψηφίσουν το νομοσχέδιο (ὑπέρ ψήφισαν 137, 2 ἀποχές) παρά το ὅτι ἀρχισε την ἀγόρευσή του με τη δήλωση ὅτι μεταφέρει ἐντολή των συνδημοτῶν του για κατάργηση της δεκάτης. Η πρότασή του εἶναι να μειωθεῖ ἡ δεκάτη σε 5% (ἀπό 7% που ἦταν ἐκείνη την εποχή) και ταυτόχρονα ἀναλαμβάνει την υπεράσπιση των ενοικιαστῶν που ἀδίκως ἡ κοινὴ γνώμη τους παρουσιάζει ὡς «κεφαλὰς Μεδοῦσης». Επικαλεῖται δε την ἐμπειρία του «καί ὡς φορολογούμενος καί ὡς ἐνοικιαστής καί ὡς ἀνώτατος ὑπάλληλος» για να υποστηρίξει την ἀποψή του.³ Το 1885 θα υπερθεματίσει στο νομοσχέδιο του Δηλιγιάννη ζητώντας να νοικιάζεται εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ φόρος κι ὄχι μόνο ὁ ἐλεγχος των δηλώσεων. «Ἡ ἐνοικίαση δέν εἶναι τρομερόν φάσμα, ὅπως τό παρ-

2. Το σχετικό φορολογικό νομοσχέδιο προέβλεπε πῶς ὁ φόρος ἐπιβαλλόταν με βάση την ποσότητα που δήλωνε ὁ παραγωγός. Ὁ ἐλεγχος τῆς εὐλικρίνειας των δηλώσεων ὁμως δέν γινόταν ἀπό τις δημόσιες φορολογικὲς ἀρχές ἀλλά συνήθως ἀπὸ ἐδικούς «ἐνοικιαστές τῶν δηλώσεων», οἱ ὁποῖοι, σε περίπτωση που ἡ δήλωση ἦταν ἀνελικρινής, ἐπαίρναν ἀπὸ τον φορολογούμενο τα πρόστιμα που προέβλεπε ὁ νόμος. Στη σχετικὴ δημοπρασία δηλαδή ὁ ἐνοικιαστής ἐπρεπε να κάνει την προσφορά του ἐκτιμώντας ὄχι τὸ ὕψος τῆς παραγωγῆς (καὶ τὸ κέρδος που θα εἶχε ἀπὸ τὴ διαφορά ἀνάμεσα στο ἐνοίκιο που θα πλήρωνε καὶ τούς φόρους που θα ἐπαίρνε) ἀλλὰ τὸ τι ποσότητες θα ἐκρυβαν οἱ παραγωγοί! Τὸ κέρδος του ἦταν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στο ἐνοίκιο καὶ τα πρόστιμα που ἔδινε δικαίωμα ὁ νόμος να εἰσπράξει. Παρόμοια ἐνοικίαση των δηλώσεων ἴσχυε καὶ για τα ζῶα που δήλωναν στην Εφορία οἱ κτηνοτρόφοι (*Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, 1885).

3. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', 1880, σ. 892, 999.

στησεν ὁ κ. Σωτηρόπουλος», διατείνεται ὁ Δημητρακάκης. Αὐτὴ τη φορά ὁμως θα επικαλεσθεῖ μόνο την ιδιότητά του ὡς πρῶν ἀνωτάτου υπαλλήλου για να υποστηρίξει την ἀποψή του. Τὸ παρελθόν του ὡς ἐνοικιαστή δέν θεωρεῖ σκόπιμο να το θυμίσει.

Με ἄλλα λόγια, ἀν οἱ καταγγελίες του συστήματος των ἐνοικιάσεων γίνονται ὅλο καὶ ἐντονότερες, ὅσο προχωράμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα δέν εἶναι γιατί ἡ κατάσταση χειροτερεύει, ἀλλὰ γιατί οἱ ἐνοικιαστές χάνουν τὴν πολιτική μάχη, ἡ ἐνοικίαση παύει να εἶναι σημαντικός θεσμός, ἡ ἀπόσπαση τοῦ πλεονάσματος γίνεται μέσα ἀπὸ ἄλλες διαδικασίες καὶ ἡ ἰθύνουσα τάξη δέν στηρίζει πια τὴν οικονομική τῆς δύναμη στην εἰσπράξη των δημόσιων προσόδων. Μόνο δευτέρως τάξεως πρόκριτοι των ἐπαρχιῶν ἀντλοῦν εἰσοδήματα μέσω τῆς εἰσπράξης τῆς ἐλαιοδεκάτης, που ἡ ἐνοικίασή τῆς θα συνεχιστεῖ καὶ στις ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ ἐνοικίαση των δημοτικῶν φόρων ἢ τοῦ ἐλέγχου των ζώων καὶ τοῦ κρασιοῦ προσπορίζει ἀπλῶς τα πρὸς τὸ ζην σε τοπικούς κομματάρχες ἢ μπράβους των βουλευτῶν — στην κοινωνικὴ ὑποστάθμη που κατήγγειλε ὁ Σωτηρόπουλος. Πρὶν τὴν ἐπανάσταση, στὴ διάρκειά τῆς, στὴ διάρκεια τῆς οθωνικῆς περιόδου, οἱ μάχες για τὴν ἐνοικίαση ἢ υπενοικίαση των φόρων ἦσαν σκληρές. Ἐπαίρναν μέρος σ' αὐτές Κολοκοτρωναῖοι, Δεληγιανναῖοι, Ζαΐμηδες, Νοταράδες — ὅλες οἱ γνωστὲς οἰκογένειες κοτζαμπάσηδων καὶ καπεταναίων. Τὸ 1885 ἡ κατάσταση ἔχει ἀλλάξει ριζικά.

Ὁ Χαλικιόπουλος, μαζί με τον Σωτηρόπουλο καὶ τον Σούτσο, εἶναι ἀπὸ τούς κύριους πολέμιους τῆς δεκάτης.⁴ Τόσο ὁμως αὐτός ὅσο καὶ οἱ ομοϊδεάτες του καταφέρονται κυρίως κατὰ τῆς δεκάτης διότι, ὡς φόρος ἐπὶ τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς καὶ ὄχι ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος, καταλήγει τελικά να φορολογεῖ τὸ κεφάλαιο καὶ ὄχι μόνο τὴν παραγωγή. Ταγμένοι καὶ οἱ τρεῖς τούς ὑπὲρ τῆς ἀνάπτυξης των καπιταλιστικῶν σχέσεων στὴ γεωργία κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ἀγγλίας (υποστηρίζοντας ὁμως καὶ τὴν ἀνάγκη παράλληλης ὑπαρξῆς τῆς μικρῆς ιδιοκτησίας) ἐνδιαφέρονται κυρίως για τὸ γεγονός ὅτι ἡ δεκάτη καὶ ἡ μὴ διάθεση τῆς ἐθνικῆς γῆς σε μεγάλες ἐκτάσεις παρεμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη μεγάλης γεωργίας. Οἱ συσχετισμοὶ δύναμης που ὑπάρχουν στὴν οθωνικὴ περίοδο δέν τούς ἐπιτρέπουν να τα βάλουν με τούς ἐνοικιαστές. Ὁ Σωτηρόπουλος, που μας ἔχει δώσει τὴν πληρέστερη περιγραφή του φορολογικοῦ συστήματος τῆς εποχῆς, το 1861 που γράφει τὴν *Διατριβὴν περὶ ἐγγείου φορολογίας* ἀποφεύγει να τα βάλει ἀπ' εὐθείας με τούς ἐνοικιαστές — εἶδαμε πῶς ἐκφράζεται το 1885 γι' αὐτούς. Ὁ Χαλικιόπουλος, ἐξαιρετικά οξύς καὶ δηκτικός στα γραφτά του, καταγγέλλει το 1863 τὸ γεγονός ὅτι ἡ προηγούμενη βασιλεία «ἐδημιούργησεν ὑπὲρ αὐτῆς τά-

4. Ἡ συμπάρταξή τους αὐτὴ θα ὁδηγήσει καὶ στὴν κοινὴ πρόταση νόμου στὴ Βουλή ἀπὸ τούς τρεῖς (καὶ τὸν Ι.Σ. Ζωγράφο) για τὴν ἀντικατάσταση καὶ τοῦ φόρου ἀροτριῶντων που εἶχε θεσπίσει ὁ Τρικούπης με φόρο στρεμματικό, ἀνάλογο πρὸς τὴν ποιότητα τῆς γῆς (Σωτηρόπουλος, Σούτσο, κ.ά., 1882).

ξεις τινάς, καί ἰδίως τὴν τῶν στρατιωτικῶν, τὴν τῶν ὑπαλλήλων, τὴν τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ἀσχολουμένων εἰς τὰ ἐκλογικὰ τῶν ἐπαρχιῶν καί εἰς τὰς ἐνοικιασεῖς τῶν φόρων... Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν φόρων τοῦ λαοῦ ἐχρησίμευε εἰς ἀποκλειστικόν ὄφελος καί πρὸς διατήρησιν τῶν τριῶν ἐκείνων τάξεων». Επιρροή στην οθωνική περίοδο σήμαινε «διὰ μέσων ἀναδείκνυσθαι βουλευτῆς ἢ ἀρχῶν τοῦ δήμου καί ἐνοικιαστῆς συγχρόνως προσόδων». Επιπλέον, οἱ ἐνοικιαστές «εἰσπράττοντες ἀπὸ τούς γεωργούς, μένουσι καθυστεροῦντες πρὸς τὸ δημόσιον ὑπέρογκα ποσὰ ὡς μὴ εὐρίσκοντες νὰ δανεισθῶσιν εὐθηνότερα καί εὐκολώτερα ἀπὸ τὰ παρ' αὐτῶν εἰσπραττόμενα ὑπὸ τοῦ τίτλου τοῦ ἐνοικιαστοῦ τῶν προσόδων». Ο Χάλικιόπουλος γράφει σε επαναστατική περίοδο καὶ στην προεκλογική του εκστρατεία για νὰ εκλεγεί στην ἐθνοσυνέλευση που ἀκολούθησε τὴν οκτωβριανὴ ἐπανάσταση δὴλώνει πως «τὸ πολυμήχανον τοῦτο οἰκοδόμημα, τὸ οἰκοδόμημα τοῦ ἐθνικοῦ ἀναθέματος πρέπει νὰ κατακρημνισθῇ ἐκ θεμελίων, ὡς σαθρόν, ρυπαρόν, ξενικόν καί βέβηλον» (Χάλικιόπουλος, 1863, Α' 15, Β' 39, 42).

Ὅμως, ἀν τὸ 1863 δηλώνει πως «ἡ οἰκονομικὴ νομοθεσία, βάσιν ἔχουσα τὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β', εἶναι σπαρτίον τρομερόν διὰ τοῦ ὁποῖου ἀδιακόπως μαστίζεται ὁ ἑλληνικὸς λαός» (δ.π., 12), τὸ 1880 (σ. 248-257) —λίγο πρὶν τὴν κατάργησιν τῆς δεκάτης καὶ τῆς ἐνοικίας στα δημοτριάκα καὶ ὅταν μέρος τῶν προβλημάτων ἔχει ἐκλείψει (λόγω τῆς διανομῆς τῶν ἐθνικῶν γαιῶν) εἶναι ἀκόμη πιο ἀπορριπτικός:

«τὴν ἑγγεῖον ἡμῶν φορολογία θεωρῶ καὶ τώρα, λείψανον βαρβαρότητος, κληρονομίαν μωαμεθανικὴν, ἢ ἰουδαϊκὴν, ἢ βυζαντινὴν... τελοσπάντων τυραννίαν νομιμοποιημένην ὑπὸ νόμων χριστιανικῶν, ἐμπόριον αἰσχρὸν μεταξὺ κυβερνήσεως καὶ ληστῶν, ἀρπαγὴν, ἐν ἐνὶ λόγῳ, καὶ ὄχι φορολογίαν, καὶ ἀρπαγὴν συνοδευομένην μετὰ βασάνων καὶ δουλικῆς διαφθορᾶς... Πολιτεία λεγομένη ἐλευθέρη καὶ κοινοβουλευτικὴ καὶ φορολογία ὀθωμανικὴ εἶναι δύο πράγματα τὰ ὁποῖα, παραδόξως πως, μόνοι ἡμεῖς κατωρθώσαμεν νὰ τὰ συμβιβάσωμεν... Βάσις συντηρήσεως τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν εἶναι ἡ ψήφος τοῦ πολίτου, ἀλλὰ τὸ σύστημα τῆς ἐγγεῖου ἡμῶν φορολογίας δημιουργεῖ δούλους, καὶ ὄχι πολίτας ἐλευθέρους... Ἡ βεβαίωσις λοιπὸν τῶν φόρων... καὶ ἡ εἰσπραξις, δίδουσα χώραν εἰς μυρίας καταθλίψεις, ἐνεργοῦμεναι ἀμφοτέραι αἱ πράξεις αὗται ὑπὸ τῶν ἀσυνειδήτων ἐνοικιαστῶν, ἀποτελοῦσιν ἱστορίαν ὁδυνηρὰν πανουργιῶν, καταδιωγμῶν, πιέσεων, ἀρπαγῶν, πλαστογραφιῶν, ἡμεραργιῶν... ἡ βεβαίωσις καὶ ἡ εἰσπραξις τῶν ἐγγεῖων φόρων, ἀποτελέσματα τῆς ἰδιοτελείας τῶν φορολόγων, προσαναξάνουσιν ὑπὲρ αὐτῶν τὴν φορολογίαν κατὰ 20 καὶ 25 τοῖς ἑκατὸ... ὥστε ὁ φόρος δὲν εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ νόμου ὀριζόμενος ἀλλ' ὁ κατόπιν δλων τῶν εἰρημένων ἐγκλημάτων καὶ φαυλοτήτων βεβαιούμενος, καὶ εἰσπραττόμενος... τὰ μεγάλα ἐλαττώματα

τῆς ἐγγεῖου ἡμῶν φορολογίας ἔγκεινται, οὐχὶ εἰς τὴν οὐσίαν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς τὴν βεβαίωσιν καὶ τὴν εἰσπραξιν τῶν φόρων...[ἀν ἀλλάξη σύστημα] θὰ παύσῃ τὸ πένθος τὸ ὁποῖον ἐνσκήπτει εἰς τὴν καλύβην τοῦ γεωργοῦ, δταν ἀκούῃ ὅτι πλησιάζει εἰς αὐτὴν ὁ ἄγιος καὶ ἀδηφάγος ἐνοικιαστής».

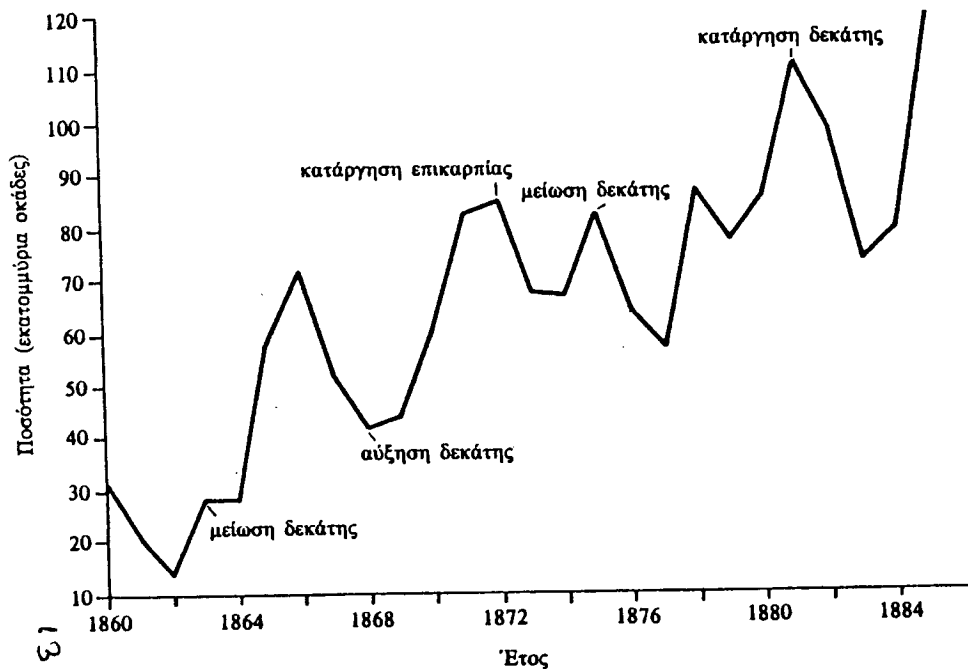
Για μὴ ἀκόμη φορὰ διαπιστώνεται πως ὅσο ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν οθωνική περίοδο, ὅσο τὸ φορολογικὸ σύστημα βελτιώνεται, τόσο ἡ κατακραυγὴ ἐναντίον τῆς μορφῆς που εἶχε γίνεται ἐντονώτερη. Βλέπουμε τὸν Χάλικιόπουλο νὰ παραδέχεται, ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ οὐσία τῆς, δὲν εἶναι τὸ ὅτι φορολογεῖ τὸ κεφάλαιο ἀλλὰ «ἡ βεβαίωσις καὶ ἡ εἰσπραξις τῶν φόρων» — ἡ ἐνοικίαση καὶ τὰ συμπαρομαρτοῦντα δηλαδὴ.⁵

Σχετικὰ με τὸ ὕψος τῆς φορολογίας καὶ τὴ σημασία του ἀρκεῖ μόνο ἓνα παράδειγμα γιὰ νὰ δείξει τὶς ἐπιπτώσεις που εἶχε στὴν κατανάλωση τῶν χωρικῶν καὶ στὴν ἐθνικὴ οἰκονομία γενικότερα. Συνοπτικὰ, ἡ ἱστορία τῆς δεκάτης τῶν δημοτριάκων ἔχει ὡς ἐξῆς:⁶ μέχρι τὸ 1861 ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὸ ὄνομά της, εἶναι τὸ 10% τῆς παραγωγῆς. Τὸ 1861 γίνεται 9%, τὸ 1863 5%, τὸ 1867 8%, τὸ 1875 7%. Τὸ 1881 καταργεῖται κι ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴ φορολογία ἐπὶ τῶν ἀροτριῶντων ζώων που καταβάλλεται σὲ χρῆμα. Ἡ ἐπικαρπία ἔχει σταθερὸ ὕψος, 15% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς, μέχρι τὸ 1871 που διανέμονται οἱ ἐθνι-

5. Ο Σωτηρόπουλος (1861, 5) δίνει τὸ ἐξῆς παράδειγμα γιὰ νὰ δείξει πῶς ἡ δεκάτη τελικὰ «φορολογεῖ τὸν σπόρο», κατὰ τὴν προσφιλή ἐκφραση τῆς εποχῆς: ἀν κάποιος παραγωγὸς ἔχει ἀκαθάριστη πρὸσοδο 2.000 δραχμῶν τότε πληρώνει δεκάτη 200 δρχ. Ἀν καταβάλει ἀκόμη 200 δραχμὲς καὶ αὐτὸ τὸ νέο κεφάλαιο τοῦ ἀποδώσει 20% (40 δρχ.) τότε ἡ ἀκαθάριστη πρὸσοδος θὰ εἶναι 2.240 δρχ. (2.000+200+40) καὶ ἡ δεκάτη 224. Ἀπὸ τὴν ωφέλεια τῶν 40 δρχ. δηλαδὴ θὰ τοῦ πάρει τὸ δημόσιο τις 24 καὶ θὰ ἔχει κέρδος μόνο τις 16: 8% τοῦ ἐπιπλέον κεφαλαίου που κατέθεσε καὶ ὄχι 20%. Ἀν καλλιεργούσε ἐθνικὲς γαῖες ἀπὸ τὴν πρὸσοδο τῶν 2.000 τὸ δημόσιο θὰ ἐπαιρνε 500 δρχ. (25%). Ἀπὸ τις 2.240 θὰ τοῦ ἐπαιρνε 560 δρχ., ἐπομένως θὰ ἔχανε ὄχι μόνο τὸ σύνολο τοῦ κέρδους τοῦ ἀλλὰ καὶ 20 δρχ. ἀπὸ τὸ νέο κεφάλαιο που διέθεσε, 10% τῶν κεφαλαίων τοῦ δηλαδὴ. Ἐπομένως, καταλήγει ὁ Σωτηρόπουλος, ἀφού τὰ δικαστήρια ἀναγνωρίζουν νόμιμο τόκο 12%, ὁποῖος αποφασίζει νὰ διαθέσει τὰ κεφάλαιά του σὲ καλλιέργειες πρέπει νὰ εἶναι σίγουρος ὅτι θὰ τοῦ ἀποδώσουν 25% ἀν ἡ γῆ εἶναι δική του καὶ 50% ἀν εἶναι ἐθνική, ὥστε νὰ μὴ χάσει τόκους ἢ καὶ κεφάλαια. Εἶναι ὁμως φανερό ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σωτηρόπουλου, ὅτι τὸ πρόβλημα βρίσκεται στὸ ὕψος τῶν φόρων καὶ ὄχι στὸ ὅτι ἀναφέρεται στὴν ἀκαθάριστη παραγωγή: ἀν τὸ ποσοστὸ τῆς δεκάτης ἢ τῆς ἐπικαρπίας ἦταν μικρότερα, τὰ κεφάλαια θὰ ἀπολάμβαναν τὸν νόμιμο τόκο καὶ με τὸ παραπάνω. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἄλλα δύο προβλήματα: α) ὡς φόρος ἐπὶ τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς εὐνοεῖ ὅσους καλλιεργοῦν σὲ γόνιμα ἐδάφη (γιατὶ ἐπιτυγχάνουν τὴν ἴδια ἀκαθάριστη πρὸσοδο με πολὺ λιγότερα ἐξόδα) καὶ β) εἶναι ἀποτρεπτικὴ πρόσθετων καταβολῶν κεφαλαίου στὴ γῆ διότι λόγω τῶν «φθίνουσῶν ἀποδόσεων τοῦ ἐδάφους» ἡ ἀπόδοση τῶν πρόσθετων κεφαλαίων κάποια στιγμή θὰ εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴ δεκάτη καὶ τότε θὰ φορολογεῖται, πράγματι, τὸ κεφάλαιο.

6. Βλέπε σχετικὰ Σίδερης, 1931. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἐκτός τῶν δημοτριάκων προϊόντα τὸ καθεστὼς που ρυθμίζει τὰ τῶν φόρων καὶ τῆς ἐπικαρπίας εἶναι πολὺ πλοκο: σὲ ἄλλα καταβάλλονται με τὸ στρέμμα, σὲ ἄλλα κατὰ τὴν ἐξαγωγή στα τελωνεῖα, γιὰ ἄλλα ἰσχύει ἡ δεκάτη, γιὰ τὰ ζῶα ὁ φόρος εἶναι με τὸ κομμάτι. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς φόρους νοικιάζονται, ἄλλοι εἰσπράττονται ὑπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ δημόσιο εἴτε στα τελωνεῖα εἴτε στα δημόσια ταμεῖα.

ΣΧΗΜΑ 1.6.1. Εισαγωγές δημητριακών

Πηγή: Συναρέλλη Μ., 1984

κές γαίες. Το Σχήμα 1.6.1 που παραθέτουμε δείχνει πώς οι εισαγωγές δημητριακών επηρεάζονται αμέσως από το ύψος των δοσιμάτων που αποσπά το δημόσιο. Το 1863, όταν η δεκάτη μειώνεται από 9% σε 5%, οι εισαγωγές δημητριακών αυξάνονται από 13,5 σε 28,4 εκατομμύρια οκάδες. Το 1866 οι εισαγωγές έχουν φθάσει τα 71,7 εκατομμύρια οκάδες (λόγω και της ενσωμάτωσης της ελλειμματικής σε δημητριακά Επτανήσου). Το 1867 η δεκάτη γίνεται 8% και οι εισαγωγές πέφτουν στα 52,2 εκατομμύρια οκάδες. Το 1870 έχουν φθάσει στα 60,0 και το 1871, όταν σταματά η είσπραξη του 15% της επικαρπίας, οι εισαγωγές θα πραγματοποιήσουν άλμα στα 82,6 εκατομμύρια οκάδες. Το 1874 βρίσκονται στις 66,9 εκατομμύρια οκάδες, το 1875 που μειώνεται ξανά η δεκάτη φθάνουν τις 83,0 εκατομμύρια οκάδες. Το 1880 οι εισαγωγές είναι 85,4 εκατομμύρια οκάδες, το 1881 που καταργείται η δεκάτη φθάνουν τα 110,5 εκατομμύρια. (Τα στοιχεία για το ύψος των εισαγωγών προέρχονται από το άρθρο της Μ. Συναρέλλη (1984) όπου υπάρχει πλήρης σειρά για την περίοδο 1851-1907).

Είναι νομίζω ολοφάνερο πως κάθε φορά που το κράτος μειώνει το ύψος των δοσιμάτων των χωρικών, οι εισαγωγές δημητριακών αυξάνονται· τη μοναδική φο-

ρά που το αυξάνει, το 1867, οι εισαγωγές μειώνονται.⁷ Δηλαδή, όταν οι χωρικοί δεν εξαναγκάζονται να παραδώσουν στους ενοικιαστές/δεκατιστές το φόρο, δεν πουλούν τα δημητριακά τους αλλά τα καταναλώνουν οι ίδιοι και επομένως πρέπει να εισαχθούν επιπλέον δημητριακά για τη διατροφή των μη παραγωγών. Ο ρόλος λοιπόν της φορολογίας και του κράτους στη διαδικασία εμπορευματοποίησης της παραγωγής και της απόσπασης πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς είναι καταλυτικός. Πρέπει επιπλέον να σημειώσουμε ότι α) το 1871 και το 1881 δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με μείωση του ποσοστού των δοσιμάτων αλλά με ποιοτική μετατροπή τους: από δοσίματα σε είδος γίνονται καταβολές σε χρήμα σταθερού ύψους — με τη μορφή του αντίτιμου εξαγοράς των εθνικών γαιών και του φόρου αροτριώντων, β) τα χρήματα αυτά δίνονται πλέον απ' ευθείας στο κράτος και το κύκλωμα των ενοικιαστών σχεδόν εκλείπει. Το γεγονός ότι οι φόροι δεν εξαλείφονται αλλά μετατρέπονται σε χρηματικούς ερμηνεύει και γιατί μετά την άμεση αντίδραση της κατακράτησης του προϊόντος για τις ανάγκες του οίκου ακολουθεί αργά ή γρήγορα η εμπορευματοποίησή του (που προκύπτει έμμεσα από τη μείωση των εισαγωγών) από την ίδια την οικογένεια (μέσω των τοκογλύφων, βέβαια) προκειμένου να καλυφθούν οι νέες, αυξημένες ανάγκες σε χρήμα. Ιδιαίτερα πρέπει να τονίσουμε ότι τόσο η εξαγορά των εθνικών γαιών όσο και ο φόρος των αροτριώντων είναι σταθερά δοσίματα, ανεξάρτητα από το ύψος της παραγωγής — θα ασχοληθούμε λίγο παρακάτω με τις συνέπειες αυτής της αλλαγής.

Ποια είναι τα κέρδη των ενοικιαστών των φόρων; Οι εκτιμήσεις ποικίλλουν: ο Τρικούπης στην αγόρευση του στη Βουλή το 1880 ισχυρίστηκε ότι οι ενοικιαστές εισπράττουν διπλάσια και τριπλάσια απ' αυτά που πληρώνουν στο δημόσιο ως ενοίκιο. Πρόκειται βέβαια για υπερβολή δεδομένου ότι επιχειρηματολογούσε για να υποστηρίξει το νομοσχέδιό του για την κατάργηση της δεκάτης και την εισαγωγή του φόρου αροτριώντων ζώων. Αναφέρεται από πολλούς, σαν στοιχείο για το ύψος των κερδών των ενοικιαστών, η ρήση του Κολοκοτρώνη το 1838: «στό ταμείο του κράτους μπαίνουν 15 εκατομμύρια αλλά ο λαός πληρώνει 25». Έχοντας διατελέσει ο ίδιος ενοικιαστής φόρων δεν αποκλείεται να ήταν

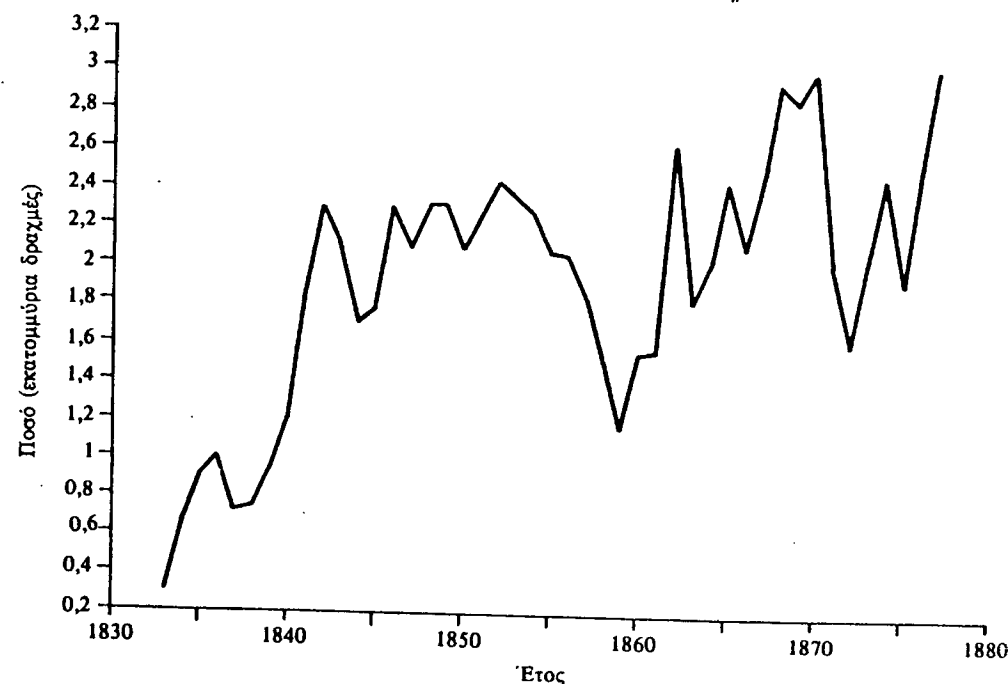
7. Φυσικά, η μεταβολή του ύψους των δοσιμάτων δεν αρκεί για να ερμηνεύσει όλα τα χαρακτηριστικά της καμπύλης του σχήματος. Πρέπει να υπολογιστεί η ενσωμάτωση της Επτανήσου το 1864 και της Θεσσαλίας το 1881 που η επίδρασή τους επιφέρει αύξηση των εισαγωγών στην πρώτη περίπτωση, μείωση στη δεύτερη. Προφανώς επιδρούν και οι κλιματολογικές συνθήκες που επηρεάζουν άμεσα το ύψος της ετήσιας παραγωγής. Υπάρχει όμως σαφής συνεχής τάση αύξησης των εισαγωγών που δείχνει και προοιούσα αδυναμία κάλυψης των αναγκών που δημιουργεί η αύξηση του πληθυσμού αλλά και επάρκεια συναλλαγματικών μέσων για την αγορά σταριού από το εξωτερικό. Όπως προκύπτει από τη συνολική εξέλιξη των εισαγωγών, με βάση τους πίνακες της Συναρέλλη (1984, 362, 366), από τότε που αρχίζει η σταφιδική κρίση και οι εξωγωγές σταφίδας μειώνονται, μειώνεται και η εισαγωγή δημητριακών. Το 1907 όμως οι εισαγωγές δημητριακών θα έχουν υπερδιπλασιαστεί σε σχέση με το 1892-93: έχει αναπτυχθεί εν τω μεταξύ η άλλη εξαιρετικά συναλλαγματοφόρος εξαγωγή, η υπερπόντια μετανάστευση.

κοντά στην πραγματικότητα. Ο Τίρς (1972, Β', 223) παραθέτει τις παρατηρήσεις ανώνυμου πολιτικού: «ή κυβέρνηση χάνει [λόγω της είσπραξης τών φόρων μέσω ένοικιαστών] 20% σε μία κακή χρονιά και 60% τουλάχιστον σε μία καλή χρονιά, πράγμα που άνεβάζει τό μέσο όρο σε 40% τό χρόνο». Ο Ανώνυμος (1855, 144) υπολογίζει σε 20% των αντίστοιχων εσόδων το κόστος του φορολογικού συστήματος από τα οποία 10% είναι τα καθαρά, νόμιμα κέρδη των ενοικιαστών, 5% τα κέρδη των αποθηκάρων στους οποίους ήσαν υποχρεωμένοι οι χωρικοί να παραδίδουν τα γεννήματα και 5% το κόστος του εσμού που συνοδεύει ενοικιαστές και αποθηκάρους — χωρίς, όπως τονίζει, να συμπεριλαμβάνει σ' αυτά «τάς έκ καθυστερήσεων καί καταχρήσεων κατά τοῦ δημοσίου προξενούμενας ζημίας». Δεδομένου ότι κατά τη δεκαετία του 1850 οι έγγειοι φόροι ήσαν της τάξεως των 10.000.000 δραχμών (Σωτηρόπουλος, 1861, 74) προκύπτει ότι το «κόστος» του φορολογικού συστήματος την εποχή εκείνη ήταν περίπου 2.000.000 και τα καθαρά κέρδη των ενοικιαστών 1.000.000. Στο ίδιο περίπου ύψος υπολογίζει και ο Σωτηρόπουλος το κόστος εκτιμώντας ότι περίπου 11.000 άτομα (ενοικιαστές, επιστάτες, φύλακες, αποθηκάριοι, βοηθοί αποθηκάρων, εισπράκτορες, απარიθμητές, γεωμέτρες, πραγματογνώμονες, συγκεντρωτές) κινητοποιούνται κάθε χρόνο για την είσπραξη των φόρων και ότι ο καθένας κερδίζει 200 δραχμές «περιλαμβανομένης καί τῆς τροφῆς τήν ὁποίαν συνήθως χορηγοῦν δωρεάν οἱ φορολογούμενοι» (Σωτηρόπουλος, 1861, 32).⁸ Όμως, 20% διαφορά ανάμεσα στα καταβαλλόμενα από τους χωρικούς και στα εισερχόμενα στο δημόσιο ταμείο είναι μικρή σε σχέση με το 60% που δίνει ως διαφορά ο έμπειρος ενοικιαστής Γέρος του Μωριά. Κι αν μάλιστα λάβουμε υπ' όψη μας ότι το 1.000.000 κέρδος των ενοικιαστών μοιράζεται σε 1.000-1.500 επιχειρήσεις είσπραξης δημοσίων εσόδων, προκύπτει ότι κάθε επιχείρηση είχε καθαρά κέρδη 700-1.000 δραχμές — ποσό μάλλον μικρό για να δικαιολογεί την επί τόσες δεκαετίες, χάριν κάποιων συμφερόντων, διατήρηση του συστήματος.⁹ Όμως, πέρα από το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις για τα κέρδη των ενοικιαστών αναφέρονται και γράφονται στην οθωνική περίοδο, όταν οι επιθέσεις εναντίον τους είναι ακόμη συκρατημένες, στις εκτιμήσεις αυτές δεν περιλαμβάνονται τα περίφημα «κα-

8. Φροντίζει όμως να διευκρινίσει ότι στις 11.000 άτομα δεν περιλαμβάνονται: οι συνοδεύοντες τους εισπράκτορες και τους συγκεντρωτές στρατιώτες, οι κατασχές, οι ασχολούμενοι με τη σύλληψη οφειλετών, οι ενοικιαστές δημοτικών φόρων και το προσωπικό των οικονομικών γραφείων.

9. Σύμφωνα με το Σωτηρόπουλο (ό.π., 31) «διά τήν ένοικίαν τών δημητριακῶν καρπῶν ἡ επικράτεια διαιρείται εἰς 1.067 τμήματα, διά τήν τῶν κουκουλιῶν εἰς 154, διά τήν τῶν ἐλειοδεκάτων εἰς 149, διά τήν τῶν δασικῶν προϊόντων εἰς 50, διά τήν τῶν ἐθνικοἰδιοκτητῶν σταφιδαμπέλων εἰς 20, καί διά τήν τῶν ἰδιοκτητῶν σταφιδαμπέλων εἰς 3». Για κάθε φορολογική μονάδα γίνονται και χωριστή δημοπρασία. Φυσικά δεν αποκλείεται κάποιος ή κάποιοι συνεταιρισμένοι ενοικιαστές να συμμετείχαν σε περισσότερες από μία δημοπρασίες — το γεγονός ότι γίνονταν και υπενοικιάσεις των φόρων το δείχνει.

ΣΧΗΜΑ 1.6.2. Καθυστερούντα έσοδα του Δημοσίου

Πηγή: Οικονομική Έπιθεώρησις, Θ', 1881.

θυστερούντα»: τα έσοδα δηλαδή του δημοσίου που «έβεβαιώθησαν» αλλά δεν «είσεπράχθησαν». Δεν πρόκειται για φοροδιαφυγή — ποιος μπορούσε τότε να διαφύγει από το εκστρατευτικό σώμα των δεκατεντών; — αλλά για συγκεκριμένες οφειλές προς το δημόσιο που είχαν χρεωθεί σε κάποιους οι οποίοι δεν τις κατέβαλαν. Πρόκειται για ποσά καθόλου ευκαταφρόνητα: «Μέχρι τῆς 31 Ὀκτωβρίου 1878 άνεβιβάζετο τό ποσόν αὐτῶν εἰς δρχ. 88.632.178. Μέχρι τέλους τοῦ έτους 1880 κατά πᾶσαν πιθανότητα έπροβιβάστησαν έτι μᾶλλον, ὑπολογιζόμενα τό δλον εἰς 96 περίπου έκατομμύρια... ὁ δημόσιος θησαυρός ὁμοιάζει πρὸς θνησιμαῖον, τό ὁποῖον δάκνουσι καί λύκοι καί κόρακες καί σκῶληκες» (Οικονομική Έπιθεώρησις, Β', 1881, 3). Τα ποσά που αναφέρει το περιοδικό σημαίνουν ότι κατά μέσο όρο καθυστέρουσαν κάθε χρόνο βεβαιωμένα έσοδα του Βασιλείου της Ελλάδος ύψους περίπου 2.000.000 δραχμών. Μόνο που, όπως δείχνει το Σχήμα 1.6.2, οι καθυστερήσεις αυτές δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένες στο χρόνο.

Αν υπολογίσει κανείς και τους τόκους των καθυστερούντων, προσθέτει το περιοδικό, «προσεγγίζομεν τήν κολοσσιαίαν ποσότητα 250 περίπου έκατομμυρίων δραχμών». Σύμφωνα με τα στοιχεία του (ό.π., 6-7), με τα οποία έγινε και το

Σχήμα Ι.6.2, προκύπτει ότι κατά την περίοδο της απολύτου μοναρχίας (1833-1842) καθυστέρουσαν ετησίως περίπου 1.000.000 δρχ. Κατά τη συνταγματική οθωνική περίοδο (1843-1862) καθυστέρουσαν 2.000.000 το χρόνο και στα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου του Α' για τα οποία δίνει στοιχεία (1863-1877) τα καθυστερούμενα έφθασαν τα 2.350.000 το χρόνο (μόνο που αυτά τα τελευταία περιλαμβάνουν και οφειλές πρόσφατες, 2-3 ετών, για τις οποίες δεν είναι βέβαιο ότι θα μετατραπούν σε «παγωμένες»).

Είναι σαφές από το Σχήμα Ι.6.2 πως οι μεταβολές στο ύψος των καθυστερούντων συναρτώνται με τις κορυφαίες πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές του 19ου αιώνα. Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου θα κατοχυρώσει ύψος καθυστερούντων που υπερβαίνει τα 2.000.000 το χρόνο. Στο τέλος της δεκαετίας του 1850 τα καθυστερούντα μειώνονται σημαντικά χάρη στο νόμο σοξ' του 1855 που περιόρισε την ασυδοσία των ενοικιαστών, σύμφωνα με τον Σίδερι (1931, 373), και φθάνουν στα επίπεδα της περιόδου της απόλυτης μοναρχίας — η νέα επανάσταση του 1862 θα τα ξανανεβάσει στα προηγούμενα «συνταγματικά» ύψη. Οι «πρός τό δημόσιον οφειλέται» είναι μεταξύ των συνωμοτούντων, έγραφε σε εμπιστευτικό υπόμνημά του προς τον Όθωνα ο υπουργός Εσωτερικών Χριστόπουλος (Κορδάτος, Δ', 44). Η εθνοσυνέλευση «είσήγαγε καί περιέργον σύστημα καταβολής τών φόρων, εις χρήμα μέν καταβολής έκ μέρους τών φορολογουμένων, εις είδος δέ έκ μέρους τού ένοικιαστού. Έπιτροπή όρίζει κατά μήνα τας τιμάς» (Σίδερις, 1931, 380). Η διάταξη αυτή προφανώς διευκόλυνε τη βιομηχανία πλαστών πρωτοκόλλων: ο χωρικός χρεωνόταν στον τοκογλύφο (που ίσως ήταν ο ίδιος ο ενοικιαστής) για να πληρώσει το φόρο προκειμένου να γλυτώσει τη μεταφορά στις δημόσιες αποθήκες και τα μεροληπτικά ζυγίσματα του αποθηκάριου, ο ενοικιαστής εξοφλούσε το δημόσιο με διπλότυπα στα οποία φαινόταν ότι ο χωρικός δεν έχει καταβάλει το φόρο. Και η επιτροπή που όριζε τις τιμές μπορούσε βέβαια την περίοδο της συγκομιδής να τις ορίσει υψηλές ώστε να αυξηθεί το χρηματικό ποσό του φόρου που έπρεπε να δώσει ο χωρικός. Και μπορούμε ξανά να παρατηρήσουμε πως το ύψος των καθυστερούντων σχετίζεται και με το ύψος των δοσιμάτων των χωρικών: Τα έτη 63-66, με τη δεκάτη στο 5%, τα καθυστερούντα είναι σε μεσαία επίπεδα (1,8-2,5 εκατομμύρια). Την περίοδο 67-70, με τη δεκάτη 8%, τα καθυστερούντα φθάνουν στο ζενίθ τους (2,8-3,0 εκατομμύρια — για να μειωθούν κατακόρυφα (πέφτουν στα 2,0 εκ.) το 1871 με την κατάργηση της επικαρπίας.

Όλοι οι συγγραφείς της εποχής, όπως προκύπτει από τις αναφορές που μέχρι τώρα παρατέθηκαν, συμφωνούν πως κύρια αιτία των καθυστερούντων είναι οι ενοικιαστές οι οποίοι είτε δεν πληρώνουν προς το δημόσιο τις δόσεις του ενοικίου τους, είτε «έξοφλούν» την οφειλή τους με πλαστά διπλότυπα. Το σύστημα είναι τέτοιο ώστε κατά τον Σωτηρόπουλο (1861, 24), που γράφει πριν τις νέες, ευεργετικότερες για τους ενοικιαστές, διατάξεις:

«άρκει εις τόν ένοικιαστήν εις μόνος έγγραμματος μάρτυς, καί τούτον λαμβάνει συνήθως μεταξύ τών παρακολουθούντων αυτόν έπιστατών καί φυλάκων διά νά καταρτίση [πλαστά] διπλότυπα διοικητικώς έκτελεστά δι' όλους τούς άγραμμάτους φορολογουμένους, δέν τόν χρειάζεται δέ ειμή ή υπογραφή τού Παρέδρου, δστις, κατά τήν έπίσημον τού κ. Κουμουνδούρου μαρτυρίαν, συμβαίνει νά είναι μέτοχος εις τήν ένοικίασιν, διά νά κάμη ταύτα καί δι' όλους τούς λοιπούς φορολογουμένους. Άς συλλογισθί ηδη έκαστος όποια φρίκη καί άπελπισία καταλαμβάνει τόν πτωχόν φορολογούμενον, όταν ό συγκεντρωτής ή ό εισπράκτωρ ζητή παρ' αυτού 10, 20, 30, 50, ή πλειοτέρας άκόμη δραχμάς διά φόρον, τόν όποιον δέν όφείλει... τρέχει πρώτον εις τόν Ταμιάν... άκολουθως πηγαίνει εις τόν Έφορον... καί επί τέλους καταφεύγει εις τόν Έπαρχον, ζητών τήν θεραπείαν τού κακού· όλοι όμως τόν λέγουν ότι ή άπαίτησις στηρίζεται εις έγκυρον διπλότυπον, καί ότι πρόσ άναστολήν τής καταδιώξεώς του είναι άνάγκη ν' άποδείξη ένώπιον τών δικαστηρίων τό πλαστόν τού διπλοτύπου. Άλλά... μήπως διά τήν διεξαγωγήν τής δίκης δέν απαιτούνται πλείονα τών 20 καί 30 δραχμών, εις τά όποια άναβαίνει ό ζητούμενος φόρος; Προτιμά λοιπόν ό δυστυχής νά πληρώση καί άν δέν έχη, προστυχίζει τούς καρπούς τής μελλούσης έσοδείας του ή δανείζεται μέ τόκον ύπέρογκον».

Οι περιγραφές του Σωτηρόπουλου για το πώς γινόταν η είσπραξη των δημοσίων εσόδων (ήταν απ' αυτούς που ήξεραν από πρώτο χέρι την κατάσταση γιατί πριν πολιτευθεί είχε διατελέσει υπάλληλος του υπουργείου Οικονομικών και μάλιστα στην επαρχία) δίνουν την εικόνα επιδρομής αλλοφύλων, εκστρατείας σε εχθρικό έδαφος — με τους χωρικούς θύματα της κατάκτησης. Τα τεχνάσματα και οι απάτες των ενοικιαστών, των αποθηκαρίων, των εισπρακτόρων, των δημοσίων υπαλλήλων που είναι και ενοικιαστές και τα παθήματα, οι ταλαιπωρίες, τα αντιτεχνάσματα, η καταπίεση των χωρικών δέν έχουν τελειωμό. Βέβαια, για τη διόγκωση των καθυστερούντων υπεύθυνοι δεν είναι αποκλειστικά και μόνο οι ενοικιαστές — οι προικοδοτηθέντες με εθνικές γαίες αποτελούν μια άλλη κατηγορία: έλυσαν το πρόβλημα των υψηλών τιμών στις οποίες αγόρασαν τη γη με το να μην πληρώνουν τις καθορισμένες ετήσιες δόσεις. Η μερίδα του λέοντος όμως από τα καθυστερούντα ανήκει στους πρώτους, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής. Επομένως, θα πρέπει να προσθέσουμε τα καθυστερούντα (2.000.000 δρχ.) στα κέρδη των 2.000.000 που προαναφέραμε και να υπολογίσουμε τα έσοδα της επιχείρησης «ένοικίαση δημοσίων προσόδων» γύρω στα 4.000.000 κατά μέσο όρο για την οθωνική περίοδο, δηλαδή κάπου 40% των εγγείων φόρων, ποσοστό που συμφωνεί με την εκτίμηση του Τίρς και μας φέρνει κοντά στους υπολογισμούς του Κολοκοτρώνη, του όποιου η εμπειρία ως ενοικιαστή ανάγεται σε εποχή ακόμη μεγαλύτερης αυθαιρεσίας (κυρίως στην περίοδο της επανάστασης)

— εποχή κατά την οποία η ενοικίαση δεν δινόταν στον τελευταίο πλειοδότη, αλλά στην ισχυρότερη ένοπλη ομάδα (Σίδερης, 1931, 361).

Όμως, η σημασία των έγγειων φόρων συνεχώς μειώνεται με την πρόοδο του αιώνα, όσο κι αν αυξάνεται το συνολικό ύψος τους. Ο Σίδερης (1931, 390) δίνει την εξής εικόνα για τη σχέση έγγειων και έμμεσων φόρων:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.6.1. Έσοδα κράτους

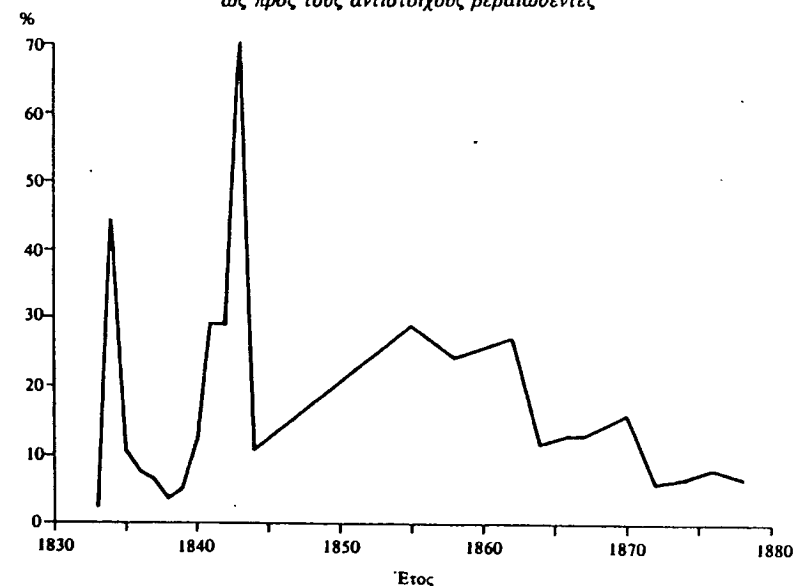
Έτος	Έγγειοι και ζών φόροι (Α)	Έμμεσοι φόροι και τέλη (Β)	Α/Β %
1849	8.288.456	4.065.445	203
1860	8.895.700	6.788.000	131
1871	10.116.000	13.655.000	69
1880	9.644.000	23.830.400	40
1890	13.775.697	24.979.000	55
1895	15.731.900	60.233.989	26

Πηγή: Σίδερης, 1930, 390.

Το 1849 οι έγγειοι φόροι είναι διπλάσιοι από τους έμμεσους, το 1895 αποτελούν μόλις το 1/4. Έτσι, αν και τα καθυστερούντα βρίσκονται ως προς τον όγκο στα ίδια επίπεδα επί Γεωργίου και Όθωνος, η αναλογία τους ως προς τα βεβαιωθέντα έχει μειωθεί. Τα έσοδα των ενοικιαστών έστω κι αν μένουν στα ίδια επίπεδα (στην πραγματικότητα συνεχώς μειώνονται γιατί μειώνεται ο αριθμός των φορολογήσιμων αγροτικών προϊόντων όπως και αυτών που η είσπραξή τους γίνεται με ενοικίαση) εκφράζουν πλέον πολύ μικρότερα ποσοστά του εθνικού προϊόντος σε σχέση με την οθωνική περίοδο.¹⁰ Και φαίνεται ότι προστίθενται και άλλες αιτίες διόγκωσης των καθυστερούντων: σύμφωνα με τα στοιχεία του Σίδερι (1931) για τα βεβαιωθέντα και εισπραχθέντα ποσά από τους έγγειους μόνο φόρους (η διαφορά τους μας δίνει τα καθυστερούντα λόγω έγγειων φόρων) το ποσοστό των καθυστερούντων εγγείων φόρων είναι κάτω του 10% τη δεκαετία του 1870, ήταν περίπου 15% την δεκαετία του 1860, 25% στη διάρκεια της συνταγματικής οθωνικής περιόδου και κάτω του 10% πριν το 1840. Το Σχήμα

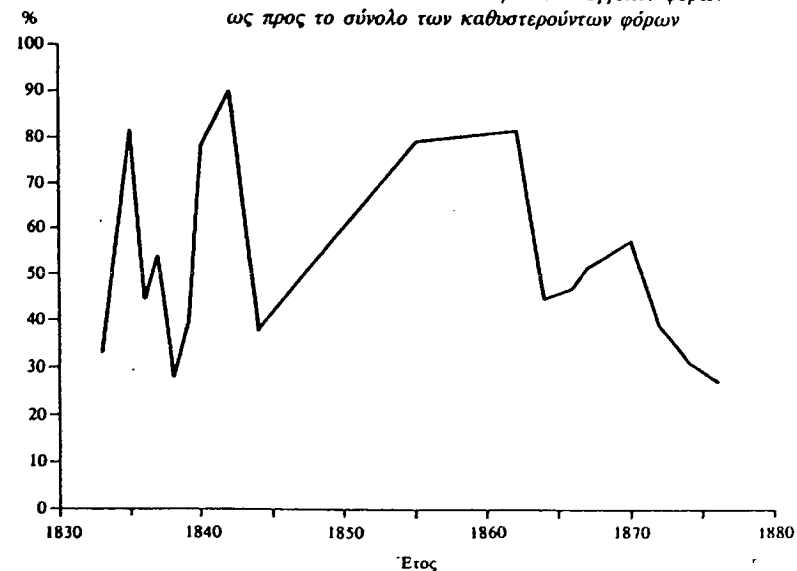
10. Αν δεχθούμε ότι τα έσοδα (νόμιμα και παράνομα) του ενοικιαστικού κυκλώματος παραμένουν γύρω στα 4.000.000 δραχμές το χρόνο, τότε, σύμφωνα με τα στοιχεία του Τσουκαλά (1981, 42, 47), το ποσό αυτό αντιστοιχεί σε 20% του ύψους των δημοσίων εσόδων στη δεκαετία του 1850 και σε 8% τη δεκαετία του 1870. Με βάση τις εκτιμήσεις που υπάρχουν για το ύψος του εθνικού εισοδήματος (δ.π.) στην πρώτη περίπτωση έχουμε το ενοικιαστικό κύκλωμα να απορροφά περίπου 4%, στη δεύτερη κάπου 2%. Στη δεκαετία του 1880 με την κατάργηση της δεκάτης των δημητριακών το ενοικιαστικό κύκλωμα ουσιαστικά εκμηδενίζεται.

ΣΧΗΜΑ 1.6.3. Ποσοστό καθυστερούντων εγγείων φόρων ως προς τους αντίστοιχους βεβαιωθέντες

Πηγή: Σίδερης, 1930.

ΣΧΗΜΑ 1.6.4. Ποσοστό καθυστερούντων εγγείων φόρων ως προς το σύνολο των καθυστερούντων φόρων

Πηγή: Σίδερης, 1930.

1.6.3 δίνει σε γραφική παράσταση το ποσοστό των καθυστερούντων εγγείων φόρων ως προς τους αντίστοιχους βεβαιωθέντες. Το Σχήμα 1.6.4 δίνει το ποσοστό των καθυστερούντων που οφείλεται στους έγγειους φόρους ως προς το σύνολο των καθυστερούντων φόρων της ίδιας χρονιάς. Η πτωτική τάση είναι και εδώ εμφανής. Και είναι πολύ πιθανό πως, για μια ακόμη φορά, η μείωση του ποσοστού των καθυστερούντων εγγείων φόρων μετά το 1870 οφείλεται στη διανομή των εθνικών γαιών.¹¹

Η ανάλυση των λεπτομερειών του φορολογικού συστήματος, των μετατροπών του και των εξαιρέσεων σημαίνει είσοδο σε πραγματικό λαβύρινθο αποσπασματικών, ανορθολογικών και συνεχώς μεταβαλλόμενων ρυθμίσεων.¹² Ο ασφαλής μίτος για να βγει κανείς απ' αυτόν είναι η αντιμετώπιση της έγγειας φορολογίας ως του κατ' εξοχήν μηχανισμού απόσπασης πλεονάσματος από τους χωρικούς μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η ενοικίαση των φόρων και της επικαρπίας των εθνικών γαιών αποτέλεσε την πρώτη και σαφέστατη μορφή της, τη φάση της προσωποποιημένης, ιδιωτικής ιδιοποίησης του πλεονάσματος μέσω της φορολογίας. Όπως επισημαίνει ο Σίδερης (1931, 379) «ένδιαφέρουσα έν τῷ σημείῳ τούτῳ ἦθελεν εἶσθαι ἡ ἐξακριβωσις τῆς σημασίας, ἣν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως, ἔσχεν ὁ ἐκ τῆς ἐκμισθώσεως τῶν δημοσίων προσόδων πλουτισμός, ὅστις ὁμοῦ μέ τὴν ναυτιλίαν, τὸ ἐμπόριον παραλίων πόλεων καὶ τὴν ἐκ τῶν ὁμογενῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσφορὰν, ἀποτελεῖ τὰς κυρίας πηγὰς ἀναπτύξεως τῆς ἀστικῆς φάσεως τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ». Όμως αυτό του τύπου ο «πλουτισμός» λήγει ουσιαστικά με τη διανομή των εθνικών γαιών και την κατάργηση της ενοικίασης της δεκάτης διότι «τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἦταν ταυτόχρονα τόπος συγκρότησης μιᾶς σημαντικῆς δέσμης σχέσεων οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ ὄργανο προάσπισης μιᾶς γενικότερης ἀστικῆς οἰκονομικῆς τάξης πού δομοῦνταν μέ ἀργούς ρυθμούς ἔξω ἀπ' αὐτό» (Τσουκαλάς,

11. Τα στοιχεία του Σίδηρι αναφέρονται σε ορισμένα μόνο έτη και όχι σε όλα όπως αυτά της Οικονομικής Επιθεώρησης. Επιπλέον, για ορισμένα χρόνια (π.χ. 1834, 1844 που εμφανίζονται και εξαιρετικά υψηλά ποσοστά καθυστερημάτων) το ποσό των καθυστερούντων που δίνει ο Σίδερης μόνο για τους έγγειους φόρους ξεπερνά κατά πολύ το ποσό που δίνει η Επιθεώρηση για το σύνολο των καθυστερούντων. Η σύγκριση επομένως των δύο σειρών καθυστερούντων που διαθέτουμε απ' αυτές τις διαφορετικές πηγές είναι προβληματική. Στο Σχήμα 1.6.4 παρουσιάζουμε μόνο τα έτη για τα οποία το ποσό των καθυστερούντων εγγείων φόρων που δίνει ο Σίδερης είναι μικρότερο από το σύνολο των καθυστερούντων που δίνει η Επιθεώρηση.

12. Π.χ., οι επαρχίες της Μάνης Γύθαιο και Οίτιλο (τα «λακωνικά προϊόντα») είναι ουσιαστικά αφορολόγητες: πληρώνουν φόρο μόνο στα τελωνεία, για όσα προϊόντα εξάγουν. Τα Επτάνησα αντίθετα πληρώνουν φόρους ξανά στα τελωνεία αλλά βαρύτατους (18%) — οι οποίοι δεν μειώνονται όταν μειώνεται ή καταργείται η δεκάτη στην υπόλοιπη επικράτεια. Άλλες επαρχίες ως προς ορισμένα προϊόντα έχουν ειδική μεταχείριση. Μόνο οι αλλαγές στον τρόπο φορολογίας του κρασιού (δεκάτη, στρεμματικός, επί της καταναλώσεως, με δηλώσεις, κτλ.) και οι συγκρούσεις που δημιουργήσαν (διαδηλώσεις των οινοπωλών, οι πρώτες και οι μόνες ίσως μαζικές εκδηλώσεις με στόχο το φορολογικό σύστημα που τους έθιγε) θα μπορούσαν να αποτελέσουν το θέμα εκτενούς άρθρου.

1981, 335). Βέβαια, είδαμε πως η ενοικίαση έφθασε να θεωρείται «παρακρατική» σχέση εκμετάλλευσης και οι αστοί την αποκαλούν (όταν δεν την έχουν πια ανάγκη) «λείψανον τῶν χρόνων τῆς δουλείας καὶ τῆς βαρβαρότητος, ἀσχημίζον τό λαμπρόν οἰκοδόμημα τῶν ἐλευθεριῶν μας», σύμφωνα με μόνιμη επωδό του Σωτηρόπουλου σε περιπτώσεις που αναφέρεται στη δεκάτη. Επέζησε όμως μισό αιώνα και χωρίς αυτήν, χωρίς τα καθυστερούντα, τα πλαστά διπλότυπα, την οκά που έκλεβε ο αποθηκάριος γεμίζοντας ξέχειλα το μέτρο του σταριού, χωρίς το χωροφύλακα και το στρατιώτη που έψαχναν ν' ανακαλύψουν κρυμμένα από τον δεκατιστή ζῶα και γεννήματα, χωρίς την αποδεκάτιση του άνθηου και του κίμινου και χωρίς τη συνυφασμένη με το εμπόριο τοκογλυφία δεν θα είχε εδραιωθεί η οικονομική βάση του λαμπρού αστικού εποίκοδομήματος.

Πρέπει όμως να επισημανθούν και οι συνέπειες αυτής της αλλαγής του φορολογικού συστήματος. Η σημασία που έχει η μετατροπή των αναγκαστικών δοσιμάτων από τη μορφή «είδος» στη μορφή «χρήμα» έχει επανειλημμένα τονιστεί τόσο από τους κοινωνιολόγους όσο και από τους ιστορικούς που ασχολούνται με το πρόβλημα της μετάβασης από τις φεουδαρχικές παραγωγικές σχέσεις στις καπιταλιστικές στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης.¹³ Στην ελλαδική περίπτωση, κύριος αποδέκτης των δοσιμάτων ήταν το κράτος που με την ιδιότητά του ως χωροδεσπότη εισέπραττε και τη γαιοπρόσοδο ως «ἐπικαρπία» μαζί με τους φόρους. Αυτό που πρέπει εδώ να τονίσουμε είναι ότι όχι μόνο ο φόρος γίνεται χρηματικός, αλλά επιπλέον είναι και σταθερός, γιατί (με το σύστημα που επέβαλε ο Τρικούπης από το 1881) φορολογεί τα βόδια που οργώνουν και όχι την παραγωγή. Μόνο αν ο χωρικός αποκτήσει π.χ. και δεύτερο ζευγάρι ή αν πουλήσει αυτό που έχει και μείνει χωρίς καματερά ζῶα μεταβάλλεται ο φόρος. Το ύψος της σοδειάς που έβγαλε ο χωρικός δεν ενδιαφέρει το κράτος. Είναι φανερό πως η ρύθμιση αυτή είναι ευνοϊκή για το χωρικό τις χρονιές που η συγκομιδή πήγε καλά, γιατί θα δώσει λιγότερα στο κράτος αφού ο φόρος είναι σταθερός και έχει υπολογιστεί με βάση τον μέσο όρο των πέντε ετών που προηγήθηκαν της εφαρμογής του νόμου στα οποία προφανώς περιελαμβάνονταν καλές και κακές σοδειές. Αν όμως η χρονιά δεν πάει καλά, είναι επίσης φανερό ότι το δόσιμο του χωρικού θα είναι μεγαλύτερο απ' αυτό που θα έδινε με τον αναλογικό φόρο αφού το κράτος δεν ενδιαφέρεται για το ύψος της παραγωγής. Ακόμα κι αν δεν καταφέρει να σπείρει καθόλου πρέπει να πληρώσει το φόρο — εκτός κι αν πουλήσει τα βόδια του για να τον αποφύγει, οπότε δεν πρόκειται να ξανα-σπείρει ποτέ στη ζωή του. Για το χωρικό, «ὁ σταθερὸς φόρος δὲν ἀποτελεῖ παρά αὐξανόμενη ἀναλογικὴ ἀπαίτηση πάνω σὲ μειωνόμενους πόρους», παρατηρεῖ ο J. C. Scott (1976, 52).¹⁴ Η ήττα των δεκατιστῶν είχε ως παρεπόμενο να δυσκο-

13. Βλέπε π.χ. Dobb - Sweezy, 1977. Επίσης τις αντίθετες απόψεις του Brenner (1981) και τη συζήτηση που ακολούθησε σε τεύχη του περιοδικού *Past and Present*.

14. Και παλιότερα υπήρχαν φόροι χρηματικοί, ακόμα και στα δημοτριακά, αλλά ήσαν πάντα αναλογικοί. Για τα άλλα προϊόντα πληρώνονταν συνήθως στα τελωνεία κατά την εξαγωγή του

λευτεί εξαιρετικά η προσπάθεια επίτευξης αυτάρκειας από τον οίκο του χωρικού: η προσπάθεια να καλλιεργήσει στάρι για τις οικιακές ανάγκες μπορεί, με το νέο φορολογικό σύστημα, να αποδειχθεί καταστροφική.

Ο φόρος των αροτριών ήταν πράγματι άκαμptos «ὡς ὁ ζυγός τοῦ ἀρότρου» (Κορομηλάς, 1894, 13. Αναφέρεται από τον Σίδερι, 1931, 385). Το πρόβλημα δεν ήταν το ύψος του: με όρους αναλογικούς αντιστοιχούσε σε 5% περίπου, ήταν δηλαδή λίγο κατώτερος από τη δεκάτη που εξέπνευσε στο ποσοστό του 7%. Ούτε το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν ότι «ἐφορολόγει τὰ ὄργανα τῆς παραγωγῆς καὶ ἡμπόδιζε τὴν αὐξησιν τῶν ἀροτριῶντων» (ὁ.π.) και επομένως της παραγωγῆς δημητριακών, αλλά ότι ήταν σταθερός και επομένως επικίνδυνος για το χωρικό. Με το σταθερό φόρο μια κακή σοδειά μπορούσε να είναι τόσο καταστροφική, ως προς τη ζωάρκεια του οίκου, για το χωρικό που προσπαθούσε να επιτύχει την αυτάρκεια, όσο και για αυτόν που ήταν στραμμένος προς την εμπορευματική παραγωγή: η απαίτηση του κράτους για χρήμα σπρώχνει τον πρώτο χωρικό στον τοκογλύφο ἔστω κι αν ἔχει καταφέρει να εξασφαλίσει το ψωμί της χρονιάς, ὅπως στέλνει και τον δεύτερο, που παράγει π.χ. σταφίδα. Ο πρώτος θα καταφύγει στον τοκογλύφο για να μπορέσει να πληρώσει τους φόρους και να γλυτώσει από το χωροφύλακα, ο δεύτερος για να εξασφαλίσει την μπομπότα του. Το αποτέλεσμα ὅμως είναι το ίδιο. Εξομοιώνοντας τους κινδύνους το κράτος προωθεί τη στροφή των χωρικών προς τα εμπορευματικά προϊόντα.

ω Προφανώς τα ίδια ισχύουν και για τη διανομή των εθνικών γαιών: η επικαρπία, αναλογικό δόσιμο σε είδος, μετατρέπεται σε ετήσιες σταθερές χρηματικές δόσεις για την εξαγορά της εθνικής γης. Πρόκειται για την κλασική περίπτωση αγροτικής μεταρρύθμισης με κεφαλαιοποίηση της γαιοπροσόδου (Gutelman, 1974): ο χωρικός είναι οπωσδήποτε υποχρεωμένος να εμπορευματοποιήσει μέρος της παραγωγῆς του γιατί αλλιῶς δεν είναι σε θέση να πληρώσει. Και πρέπει επιπλέον να τονίσουμε ότι ὅσο διαρκούσε το καθεστὼς των εθνικών γαιών ο χωρικός κατέβαλλε γαιοπρόσοδο (επικαρπία) στο κράτος μόνο για το κομμάτι που είχε καλλιεργήσει εκείνο το χρόνο (και εφόσον το συγκεκριμένο κομμάτι ἔδινε παραγωγή). Για χωράφια που του ανήκαν εθιμικά (τα είχε δηλαδή ο ίδιος εκχερσώσει και καλλιεργήσει κάποια χρονιά) και τα ἄφηνε ακαλλιεργήτα, σύμφωνα με τους

προϊόντος από τον ἔμπορο-εξαγωγή. Ο χρηματικός αναλογικός φόρος ἐπὶ των δημητριακών της περιόδου 1863-1875 «διὰ τὴν ἀχρηματίαν τῶν αγροτῶν εἶχε καταστῆ Ἐν ἐπὶ πλέον ἐπ' αὐτῶν βάρος, ἀναγκαζομένων νὰ καταφεύγῳσι εἰς τοκογλυφικά δάνεια» (Σίδερις, 1931, 383). Με βάση τα στοιχεία που ἔχουμε για την Εὐβοία (βλέπε παρακάτω) οι χρηματικοί φόροι το 1853 ἀνέρχονταν σε 24 δρχ. για μια οικογένεια με 2 βόδια. Ο ἐπὶ των αροτριῶντων φόρος ἦταν, κατὰ μέσο ὄρο για ὅλη τη χώρα, το 1891, 10 δρχ. για κάθε αροτριῶν ζῶο (Σίδερις, 1931, 386 και Βλάσσης, 1905, 28). Επομένως ο γεωργός της Εὐβοίας θα εἶχε ἀνάγκη, αν εἶχε ἐπιβληθεῖ τότε ο φόρος, διπλάσια σχεδὸν χρήματα, κάθε χρονιά, «βρέξει-χιονίσει».

κανόνες της διетуῦς ἢ και τριετούς ἀμειψισποράς, δεν πλήρωνε τίποτα. Μετά τη διανομή ὅμως ἦταν υποχρεωμένος να πληρώνει κάθε χρόνο για το σύνολο της γης που εἶχε «δηλώσει», ανεξάρτητα από το αν την καλλιεργούσε ἢ ὄχι, ανεξάρτητα από το αν παρήγε ἢ ὄχι, ανεξάρτητα και από το αν εἶχε βόδια ἢ ὄχι. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ὅτι το κατ' ἐξοχὴν εμπορευματικό προϊόν, η σταφίδα, γνωρίζει τη μεγάλη της ἐξάπλωση στο χώρο της Δυτικής Πελοποννήσου ὅπου κυριαρχούσαν οι εθνικές γαίες, οὔτε ὅτι η μεγάλη ἀνάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας παρατηρεῖται μετά τη διανομή τους: το πρόβλημα της καταβολῆς της δόσης προσιθεται σ' αὐτά της ἔλλειψης βοδιῶν και της πτώσης των αποδόσεων για τα ὁποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενα κεφάλαια — ὠθεῖ μοιραία προς την καλλιέργεια της σταφίδας. Φυσικά ο χωρικός ἀντιστέκεται, ὅπως εἶδαμε: ὅσο μπορεί ἀποφεύγει να πληρώσει τις δόσεις, ὅσο μπορεί προσπαθεῖ να εξασφαλίσει αὐτόνομα το ψωμί του οίκου. Οι μηχανισμοί ὅμως εἶναι ἐναντίον του και πιέζουν προς τον ἐκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση της παραγωγῆς.

κώστας βεργόπουλος

**ΤΟ
ΑΓΡΟΤΙΚΟ
ΖΗΤΗΜΑ
ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ**

ή κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας

**β' έκδοση
προλογος** SAMIR AMIN

Ξάντιας

2. Τὸ πρόβλημα τῶν τσιφλικιῶν

§ 1. Ὁ σχηματισμός. Τὸ ἑλληνικὸ κράτος, ὅπως εἶδαμε, ἐκδηλώνοντας τὴν ἀπερίφραστη προτίμησή του ὑπὲρ τῆς ἀνευ περιορισμῶν ἐξατομίκευσης τῶν ἐγγείων δικαιωμάτων, κατάργησε ἐξ ὀλοκλήρου τὶς «προκαπιταλιστικές» ὁθωμανικὲς σχέσεις. Τὸ νεοελληνικὸ νομικὸ πλαίσιο, ὑποκαθιστώντας τὸ καπιταλιστικὸ ρωmano - γερμανικὸ δίκαιο στὸ παραδοσιακὸ ὁθωmano - βυζαντινὸ, ἀποτέλεσε τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ τουρκικοῦ Τανζιματ (1839), ὅπως καὶ τοῦ ρωσικοῦ νόμου γιὰ τὴν «ἀπελευθέρωση τῶν δουλοπαροίκων» (1861) καὶ τοῦ ρουμάνικου «ὀργανικοῦ κανονισμοῦ» (1864).

Γενικῶς, ὅπως εἶδαμε, ὁ στόχος ὧν αὐτῶν τῶν ἀγροτικῶν μεταρρυθμίσεων ἦταν λιγότερο ἡ ἀπελευθέρωση τῶν χωρικῶν καὶ πολὺ περισσότερὸ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γῆς. Ὅπως σημειώνει ὁ N. Georgescu Roegen, «σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ὁ κυρίως ὀφελούμενος ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν δουλοπαροίκων ὑπῆρξε μᾶλλον ὁ ἰδιοκτῆτης παρὰ ὁ χωρικός».¹

1. Ὁ N. Georgescu - Roegen, «Théorie économique et économie agricole», εἰς «La Science économique - ses problèmes et ses difficultés», Dunod 1970, σ. 270, ἐρμηνεύοντας αὐτὸ τὸ «παράδοξον» ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ ἀγροτικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης δὲν ἀπελευθέρωσαν τὴν πρᾶξη παρὰ τοὺς γαιοκτῆμονες ἀπὸ τὶς παραδοσιακὰς τοὺς ὑποχρεώσεις ἐναντι τῶν χωρικῶν. Οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτὲς, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἀπέδειξαν ὅτι ἡ διείσδυση τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν χειροτέρευση τῆς τύχης τοῦ ἀγρότη καὶ τὴν αὐξηση τῆς εὐημερίας τῶν νέων γαιοκτημόνων. Ὁμοίως ὁ N. Iorga, «Histoire des Roumains», Paris 1920, σ. 265 - 66, μελετώντας τὸν ρουμάνικον ἀγροτικὸν νόμον τοῦ 1864, διαπιστώνει ὅτι «μία βουλή ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀνεξέλιγτους βογιάρους... ἐκήρυξε τὴν ἀγροτικὴν μεταρρύθμιση», τῆς ὁποίας τὸ ἀμεσο ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε «ἡ δημιουργία ἐπὶ σταθερῶν βάσεων τῆς μεγάλης ἐγγείου ἰδιοκτησίας παραπλεύρως τοῦ μικροῦ κλήρου ποὺ παραχωρήθηκε στοὺς καλλιεργητές». Ἐπίσης, ὁ O.L. Barkun, «Aperçu sur l'histoire des problèmes agraires...» ε.α. σ. 161, μπόρεσε νὰ διαπιστώσει: «πράγ-

μαρ' ὅλα αὐτά, στὴν Ἑλλάδα, ἐντὸς τῶν πρὸ τοῦ 1881 ὁρίων τοῦ Κράτους, ἡ ριζικὴ ἰδιωτικοποίηση τῶν ἐγγείων σχέσεων πραγματοποιήθηκε — μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ προβλήματος τῶν ἐθνικῶν γαιῶν — σχεδὸν ἀνευ σοβαρῶν φαινομενικῶν περιπλοκῶν. Αὐτὸ στάθηκε δυνατό ἐξαιτίας δύο ἰδιαίτερων λόγων: α) ἓνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς — περίπου τὰ 35% —, ὅπως εἶδαμε, πέρασε στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ Κράτους καὶ β) στὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς καλλιεργούμενης γῆς τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας τὰ τσιφλικά ἀποτελοῦσαν ἓνα περιθωριακὸ φαινόμενο.

Πάντως, οἱ συνθήκες τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λίγων τσιφλικιῶν στὴν περιοχή τῆς Ἀττικῆς στὰ 1833 προαναγγείλαν ἤδη αὐτὸ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ στὴ Θεσσαλία στὰ 1881. Πράγματι ἡ Ἀττικὴ προσαρτήθηκε ἀπ' τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος μὲ μιὰ σημαντικὴ καθυστέρηση (1833). Ἡ προσάρτηση αὕτη δὲν στηρίχθηκε σ' ἓνα δίκαιο κατάκτησης, ἀλλὰ στὸ δίκαιο εἰδικῆς συνθήκης, ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας τὸ ἑλληνικὸ κράτος δεσμευόταν ἐναντι τοῦ τουρκικοῦ, ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῶν «κεκτημένων δικαιωμάτων» τῶν ὁθωμανῶν ὑπηκόων ποὺ παρέμεναν στὴν Ἀττική.

Ἡ ὑποχρέωση αὕτη τὴν ὁποίαν ἀνέλαβε τὸ ἑλληνικὸ κράτος προφύλαξε τὰ τουρκικὰ κτήματα τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὴν ἐθνικοποίηση, ποὺ ἐπιβλήθηκε ἐπὶ τῶν τουρκικῶν κτημάτων στὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας.

Πλὴν ὅμως, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὴν Ἀθήνα, οἱ μέχρι τότε νομεῖς τῶν ὁθωμανικῶν δημοσίων γαιῶν, μεταμορφωθέντες σὲ ἰδιοκτῆτες ἀπὸ τὸ ἐν τῷ μεταξὺ εἰσαχθὲν στὴν Ἑλλάδα ρωmano - γερμανικὸ δίκαιο, ἀποσύρθηκαν πουλώντας τὰ «δικαιώματά» τοὺς σὲ Ἑλληνες καπιταλιστές². Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ τσιφλικά

ματι, κατ' ἀντίθεση μὲ τὴν τουρκικὴ ἀγροτικὴ νομοθεσία ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε τὴν γαιοκτησία ὑπὸ τὴν μορφή τῆς «ανομῆς» ὑποκείμενης σὲ ὁρισμένους περιορισμούς καὶ ἡ ὁποία μεριμνοῦσε σοβαρὰ περὶ τῆς προστασίας τοῦ χωρικοῦ, γιὰ νὰ μὴν ἀφεθεῖ νὰ πέσει στὴν κατάσταση τοῦ μισθωτοῦ ἀγροεργάτη... ὁ ἑλληνικὸς ἀστικός νόμος καταργώντας τοὺς παντοειδεῖς περιορισμούς καὶ ἐπιφυλάξεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ δίκαιωμα τῆς ἀπόλυτης κυριότητος, θεώρησε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὡς ἱερὴ καὶ ἐνίσχυσε (ἐτοι) τὴν θέση τῶν Ἑλλήνων μεγάλων γαιοκτημόνων».

2. Βλ. ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ Η.Ζ. Παλιόπουλος, «Ἡ Ἀττικὴ ἀπὸ ρωσικῆς καὶ οικονομικῆς ἀπόψεως», Ἀθήνα 1951 καὶ Αλιβισάτος, «La Politique Agricole...», σ. 104. Κατὰ τὸν Ἀ. Ἀνδρεάδη, «τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον χρέος», σ. 37, «ὁ σεβασμὸς τῶν τουρκικῶν κεκτημένων δικαιωμάτων καὶ ἡ ἐξαγορά τῶν ἐπέτρεψαν τὴν δημιουργία τῶν τσιφλικιῶν τῆς Ἀττικῆς. Αὕτη ἡ ρύθμις ἐπεβλήθη διὰ μέσου μιᾶς βρετανικῆς ἐπεμβάσεως (κατὰ τὴν ὑπογραφήν τοῦ πρωτοκόλου τοῦ Λονδίνου, τὸ 1830) ὑπὲρ τῶν ὑπηκόων τοῦ Σουλτάνου». Βλ. ἐπίσης C. Evelpidi, «Les Etats balkaniques», σ. 79.

κία τῆς Ἀττικῆς δὲν ἀποτελέσαν ἓνα «όμαλό» φαινόμενο ἐντὸς τοῦ ἐλληνικοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος, ἀλλὰ μᾶλλον ἓνα φαινόμενο ἀπροσδόκητο καὶ ἐξαιρετικό. Τὰ στοιχεῖα τοῦ Π. Ἡλιόπουλου πιστοποιοῦν ἀνέτως αὐτὸν τὸν ἰδιαίτερο τρόπο σχηματισμοῦ τῶν τσιφλικιῶν τῆς Ἀττικῆς³.

Ἀττικὴ

Ἐκτάσεις ὑπὸ ὄθω- μανικὴ νομὴ	Ἐκτάσεις τῶν τσι- φλικιῶν	Διανεμηθεῖσα γῆ κατὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρ- ρύθμιση.
Ἔτος 1830	1833	1917
173.100 στρ. (40% τῶν καλλιεργου- μένων γαιῶν)	170.000 στρ.	170.000 στρ.

Συνεπῶς ἡ μεγάλη γαιοκτησία, μολονότι ἀπωθήθηκε συστηματικῶς ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ κράτος, κατέρθωσε ἐν τούτοις νὰ διεισδύσει στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν σχισμὴ πού ἀνοίξε ἡ ἑλληνο-τουρκικὴ συνθήκη γιὰ τὴν παράδοση τῆς Ἀττικῆς. Ἐν συνεχείᾳ, ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἐγκαταστάθηκε ἐπὶ μιᾶς περιορισμένης ἀλλὰ στερεᾶς κλίμακας μέχρι τὰ 1881, χάρη στὴν προστασία πού τῆς ἐξασφάλισε τὸ ρωmano-γερμανικῆς ἐμπνευσης νεοελληνικὸ δίκαιο.

Οἱ Ἕλληνες καπιταλιστὲς ἀγοράζοντας τὸ δικαίωμα νομῆς (τεσσαροῦφ) ἐπὶ τῶν τουρκικῶν κτημάτων σὲ τιμὲς εὐκαιρίας, επέσπασαν ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος μίᾳ σειρά νομο-λογικῶν πράξεων ἀναγνωριστικῶν τῆς πλήρους καὶ ἀπόλυτης κυριότητάς τους⁴.

Ἐκ παραλλήλου, ἡ νομολογιακὴ πρακτικὴ τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων, ἀναγνωρίζοντας τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀρνήθηκε κατὰ συνέπεια κάθε ἐμπράγματο

3. Ἡλιόπουλος, ε.α., σ. 114 - 115.

4. Ὁ Ὁ Ἀρειος Πάγος δέχτηκε κατ' ἐπανάληψιν (ἀπόφ. 285/1849, 163/1850, 37/1856, 244/1857, 178/1865 κλπ.) τὴν ἰσοδυναμίαν ἀνάμεσα στὸ τουρκικὸ δικαίωμα τοῦ Τεσσαροῦφ (= νομὴ) καὶ στὴν κυριότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀστικοῦ δικαίου, βλ. Στεφανίδης, ε.α. σ. 69. Ὁμοίως ὁ Ν. Παναζόπουλος, «Ἀστικὸς Κώδιξ καὶ ἐθνικὸν δίκαιον», σημειώνει ὅτι κατὰ ἐλληνικὰ δικαστήρια αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἐδίκαζον ὄχι ἐπὶ τῇ βάσει «ἐθνικῶν νομικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μακρυνοῦ Corpus Iuris Civilis καὶ κυρίως τῶν συγγραμμάτων τῶν γερμανῶν ρωμαϊστῶν Windscheid καὶ Dernburg. Ἔτσι ὁ γάλλος Lecomte (ε.α. σ. 136) σημείωνε στὰ 1847: «τίποτα τὸ πῶς συνηθισμένον, ἀπ' τὸ νὰ βλέπει κανεὶς τὴν νομολογίαν τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων ν' ἀνταρτῇ ἐπὶ διατάξεις τοῦ Corpus Iuris Civilis τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ».

χαρακτῆρα στὰ δικαιώματα τῶν ἐργαζομένων στὰ τσιφλίκια κολλήγων καλλιεργητῶν.

Ἡ περίπτωσις τῆς Ἑπτανήσου εἶναι χαρακτηριστικὴ: μετὰ τὴν ἑνωσὴν μὲ τὴν Ἑλλάδα (1864), ἡ κατάστασις τῶν ἰονίων κολλήγων χειροτέρευσε αἰφνιδίως λόγω τοῦ ἀρθροῦ 52 τοῦ νόμου ΣΜΔ'/1867, ὁ ὁποῖος ἀφαιροῦσε ὀριστικῶς τὸν χαρακτήρα τῆς ἰσοβιότητος ἀπὸ τὰ κολληγικά συμβόλαια⁵. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀγροληπτικὲς συμβάσεις διαρκείας ἀνώτερης τῶν 9 ἐτῶν δὲν εὐνοῦντο ἀπὸ αὐτὸ τὸν νόμο.

Γενικῶς, φαίνεται ὅτι, κατὰ τὴν περίοδο 1828 - 1881, οἱ ὑπάρχοντες τσιφλικιοῦχοι στὴν Ἑλλάδα ἐπέτυχαν ν' ἀποσπάσουν ἱκανοποίησιν σὲ δύο σημεία: α) ἀναγνώριση τῆς ἰδιοκτησίας τους ὡς ἀπεριόριστης⁶ καὶ β) προοδευτικὴ μετατροπὴ, ἀπὸ νομικὴ ἀποψη, τοῦ κολλήγου σὲ ἀπλὸν ἀγρομισθωτῆ.

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ δευτέρου σημείου ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ὁ κολλήγος καλλιεργητῆς, κάτοχος τοῦ κατὰ παράδοση ἐμπράγματος δικαιώματος τῆς μορτῆς νομικῶς ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀποβληθεῖ τῆς γῆς του⁷, ἐνῶ ὁ ἀπλὸς ἀγρομισθωτῆς, κατὰ τὸ σύγχρονο δίκαιο, δὲν ἀπολαμβάνει κανενὸς ἐμπραγμάτου δικαιώματος καὶ συνεπῶς ἡ θέσις του μειονεκτεῖ σὲ πολλὰ σημεία ἀπὸ ἐκείνην τοῦ μορτιτῆ: α) τὸ καταβαλλόμενον μισθώμα ὑπόκειται σὲ μεταβολές, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐκάστοτε ἀνανέω-σης τοῦ συμβολαίου, β) ἀναλαμβάνει αὐτὸς μόνος τοὺς κινδύνους τῆς παραγωγῆς, γ) κάθε ἐγγειοβελτιωτικὸν ἔργο πᾶνω στὸ κτῆμα ἐπιφέρει τὴν αὐξήσιν τῆς ἀξίας τοῦ ἐδάφους καὶ συνεπῶς τὴν ἀνοδοῦ τοῦ μισθώματος σὲ ὑψηλότερα ἐπίπεδα καὶ δ) κατὰ τὴν ἐκπνοὴν τοῦ συμβολαίου, ὁ καλλιεργητῆς εἶναι ἐξώσιμος, στὸ ἔλεος τοῦ ἰδιοκτήτου.

Γενικῶς, τὸ νεοελληνικὸ δίκαιο, καλλιεργώντας τὸν ἱερὸν χαρακτήρα τῆς κυριότητος, ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ ἀναγνωρίσει τὴν τυπικὴ νομιμότητα τῶν ὑπὸ ἀνωτέρω ἀξιώσεων τῶν γαιοκτημόνων. Ἀλλωστε, αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι, ἕως τὴν ἐποχὴ τῆς προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας, εἶχαν περιοριστεῖ σὲ μιὰ θεωρητικὴ ρύθμιση τῶν δικαιωμάτων τους, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἐπιδιώ-ξουν νὰ τὰ ἀσκήσουν ἐμπράκτως⁸.

5. Ἀ. Σίδερης. «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Κερκύρᾳ», εἰς «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖᾳ», τ.1.

6. Ὁ βασιλεὺς ἀντιβασιλεὺς νομικὸς G. Maurer, προβάλλοντας τὸ σύγχρονο δίκαιο πρὸς τὰ πίσω δεχόμενος ὅτι τὸ ὀθωμανικὸν τεσσαροῦφ δὲν ἦταν παρὰ ἡ πλήρης κυριότης τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Βλ. καὶ Δ. Τσοπου-τός, «Γῆ καὶ γεωργία...», σ. 234.

7. Βλ. ἐπίσης Casabiancas, ε.α., σ. 14.

8. Ὅσον ἀφορᾷ ἐπὶς ταλαντεύσεις τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας καὶ τῆς νομολογίας, βλ. Σίδερης, «Ἀγρομισθώσεις καὶ ἀγροληψία...», ε.α.

Ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀρτας (1881) ἔθεσε σὲ λειτουργία τὶς νομικὲς προϋποθέσεις πού, ἂν καὶ εἶχαν διαμορφωθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, εἶχαν ὥστόσο παραμείνει σὲ μιὰ κατάσταση ἀνενεργοῦ ἀναμονῆς⁹.

Τὰ μεγάλα τσιφλίκια τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἀρτας σχηματίσθηκαν κατὰ τὸ πλεῖστον στὸ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα πού παρεμβλήθηκε ἀπὸ τὰ 1878 (Συνθήκη τοῦ Βερολίνου) ἕως τὰ 1881 (ἔτος τῆς προσάρτησης)¹⁰.

Ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς Ἀττικῆς, οἱ συνθήκες τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης (1881) περὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπαγόρευαν στὸ ἑλληνικὸ κράτος τὴν ἐθνικοποίησιν τῶν ὀθωμανικῶν κτημάτων καὶ ἐπέβαλλαν τὸν σεβασμὸ τῶν «κεκτημένων δικαιωμάτων». Βεβαίως, ἡ νομικὴ αὕτη ρύθμιση δὲν ἐμπόδισε τὴν μαζικὴ ἀποχώρησιν τῶν τούρκων νομέων, οἱ ὅποιοι, ἐφοδιασμένοι μὲ τοὺς νεοπαγεῖς τίτλους ἀπόλυτης κυριότητος, παρουσιάστηκαν στὴν χρηματιστικὴ ἀγορὰ τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀναζητώντας ἀγοραστές¹¹. Στὸ διάστημα τριῶν μόνον ἐτῶν, μιὰ πελώρια μεταβίβαση τίτλων καὶ μιὰ συγκέντρωσις

9. Ὁ Κορδάτος, «Ἱστορία τοῦ Ἑργατικοῦ Κινήματος», σ. 100, δέχεται ὅτι τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα — δηλαδὴ τὸ ζήτημα τῆς διανομῆς τῶν τσιφλικίων στὴν Ἑλλάδα — «ἐμφανίζεται, ἔξω ἀπ' τὰ Ἐφτάνησα, μετὰ τὰ 1880».

10. Τὰ τσιφλίκια τῆς Θεσσαλίας εἶχαν βεβαίως πάρει σημαντικὰ διαστάσεις, χάριν στοὺς Ἕλληνες γαιοκτῆμονες, μετὰ τὸν ὀθωμανικὸ νόμον περὶ γαιῶν τοῦ 1858, ὁ ὁποῖος συμπλήρωνε τὸ Χάτι Χουμαγιουν τοῦ 1856 καὶ τὸ Τανζιματ τοῦ 1839. Στὰ 1858, ὁ Ν. Heuzey, «Excursion dans la Thessalie turque en 1858», Paris 1927, διαπίστωνε μιαν «ἀδιόρατη μεταβίβαση τῆς θεσσαλικῆς γεωργίας» ἀπ' τοὺς τούρκους στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἐμπρὸς στὴν παρακμὴ τῆς θεσσαλικῆς βιοτεχνίας, προκαλοῦμενη ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς βιομηχανίας, οἱ πληττόμενοι κυρίως Ἕλληνες ἀρχισαν νὰ στρέφονται πρὸς ἐξασφάλισίν τους πρὸς τὴν γῆ (βλ. σ. 29 καὶ 33). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάσις ἐνὸς τσιφλικιόχου, ὁ ὁποῖος, βρῆκοντας τοὺς κολλήγους ὡς «χοντροκέφαλους», διαβεβαίωνει τὸν Heuzey ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τανζιματιοῦ ὅλα πᾶνε πρὸς τὸ καλλίτερον ἐδῶ (βλ. σ. 73). Ὁ ἴδιος συγγραφέας ἐξάλλου σπεύδει νὰ διαβεβαίωσιν ὅτι, παρὰ τὶς δύο σημαντικὰ ὀθωμανικὰ μεταρρυθμίσεις τοῦ 1839 καὶ τοῦ 1858, «τὸ καθεστὼς τῆς δουλοπαροικίας παραμένει ἀκόμμα» (σ. 76). Ἐὰν μὲ τὴν λέξιν «δουλοπαροικία» ἐνοήσουμε ὅχι μόνον τὴν πρὸς τὸν χωρικοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ βαρύνσεις καὶ τὴν ὑποχρεώσεις τοῦ ἰδιοκτῆτου, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ διαδικασία κατάρτησιν αὐτῶν τῶν τελευταίων, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσαι στὰ 1839 καὶ στὰ 1858, δὲν ὀλοκληρώθηκε παρὰ μὲ τὴν μετάβασιν στὴν ἑλληνικὴ καπιταλιστικὴ νομοθεσίαν, πού ἐπῆλθε μὲ τὴν προσάρτησιν στὰ 1881.

11. Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ὀθωμανικοῦ τεσσαροῦφ σὲ ἀπόλυτη κυριότητα, βλ. μετὰ τῶν ἄλλων καὶ Ε. Tsouderos, «Le relèvement économique de la Grèce», Paris 1919, σ. 112 καὶ Β. Simonide, «La question agraire en Grèce, εἰς «R.d. Econ. Pol.», 1923.

τῆς γαιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν εἰς ὄφελος τῶν μεγάλων Ἑλλήνων χρηματιστῶν τῆς διασποράς¹². Ὁ Δ. Στεφανίδης προσθέτει ὅτι οἱ τούρκοι ξεπουλοῦσαν βιαστικὰ τὰ κτήματά τους φοβούμενοι μήπως παρὰ τὶς συνθήκες, τὸ ἑλληνικὸ κράτος προβεῖ — σύμφωνα μὲ τὴν προηγούμενη πολιτικὴ του — σὲ ἐθνικοποίησιν¹³.

Ἐν τούτοις, ἡ παρεμβολὴ ἐνὸς ἐξαιρετικοῦ γεγονότος ἀκινητοποίησε καθε κυβερνητικὴ πρωτοβουλία ἐπὶ τοῦ θέματος: τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ εὐνοούμενοι αὐτῆς τῆς πελώριας μεταβίβασης γαιοκτητικῶν τίτλων ἦσαν οἱ μεγιστάνες τοῦ ἑλληνικοῦ χρηματιστικοῦ κεφαλαίου¹⁴, καταδίκασε τὸ ἑλληνικὸ κράτος, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀλιβιζάτου, σὲ μιὰ «ἀξιοθρήνητη ἀδράνεια»¹⁵.

Πράγματι, ἐμπρὸς σ' αὐτὴν τὴν ἀπροσδόκητη περίστασιν, τὸ ἑλληνικὸ κράτος, κατὰ τὸν Στεφανίδην¹⁶, ἀπεμπόλησε τὰ δικαιώματα πού θὰ μπορούσε ν' ἀσκήσει ὡς διάδοχος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Καὶ τοῦτο ἐγένε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν προγενέστερη πολιτικὴ του ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν τουρκικῶν γαιῶν.

Στὴν πραγματικότητά, ἡ παραίτησις αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, συνοδευόμενὴ ἀπὸ μιὰ σειρά ἄλλων ἐνεργειῶν ὑπὲρ τῆς μεγάλης γαιοκτησίας ἀποτέλεσε τὸ σημεῖο μιᾶς σιμ α ν τ ι κ ῆς τ ο μ ῆς σ τ ῆν μέχρι τότε πολιτικῆς του. Ὑπὸ τὴν προτροπὴν τῶν Ἑλλήνων μεγιστάνων, κινουμένων μεταξὺ τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῶν κυρίων χρηματιστικῶν ἀγορῶν τῆς Εὐρώπης, ἡ κυβέρνησις τοῦ Χαριλάου Τρικούπη (ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἐξουσία κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς περιόδου 1880-95), γνωστοῦ κυρίως γιὰ τὶς ἀξιοσημεῖωτες προσπάθειές του ὑπὲρ τῆς ἐκβιομηχάνισις, δὲν δίστασε νὰ μεταβάλει ὀλοσχερῶς τὴν πάγια γεωργικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, προκειμένου νὰ προστατεύσει τὴν μεγάλη ἔγγειον ἰδιοκτησίαν τῶν τσιφλικιῶν¹⁷.

12. Βλ. μετὰ τῶν ἄλλων Barkan ε.α. σ. 162.

13. Στεφανίδης, ε.α. σ. 96.

14. Ἐπρόκειτο κυρίως γιὰ τοὺς βαθύπλουτους Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, πού ζοῦσαν μετὰ τῶν Κωνσταντινούπολης, Ὁδησῶν, Ἀλεξάνδρειας, Πουκουρεστίου ἀφ' ἐνὸς καὶ Παρισίου, Λονδίνου, Τεργέστης ἀφ' ἑτέρου. Μεταξὺ αὐτῶν πού μετατράπησαν σὲ γαιοκτῆμονες τῆς Θεσσαλίας ἦσαν καὶ οἱ Γ. Ζωγράφος, Σκυλλίτης, Στεφάνοβιχ, Μπαλτατζῆς, Σιγγρός, Ζαρίφης, Ζάππας, Τερτιπῆς, Καρτάλης, κ.λ.π.

15. Alivizatos, «La réforme agraire», ε.α.σ. 146-147, Μοσχῶφ, ε.α. σ. 136.

16. Στεφανίδης ε.α. σ. 97, Evelpidi, ε.α. σ. 54.

17. Οἱ Π. Πολίτης καὶ Σ. Σπουρομήλιος κατάγγειλαν στὰ 1912 ὅτι ἡ κρατικὴ πολιτικὴ, μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας μετετράπη σὲ πολιτικὴν προστασίας τῶν τσιφλικιῶν, βλ. Κορδάτος «Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος», τ.5, σ. 274, βλ. ἐπίσης κατωτέρω.

Ἡ αἰφνίδια αὐτὴ μεταβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἐφ' ἡμεροῦ συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στὶς χρηματιστικὲς καὶ βιομηχανικὲς δομὲς ἀφ' ἑνὸς καὶ στὶς γαιοκτημονικὲς ἀφ' ἑτέρου. Στὴν πραγματικότητα, ἐπρόκειτο γιὰ τὴν μοναδικὴ στιγμὴ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας ὅπου τὰ τσιφλίκια, ἔχοντας εὐνοϊκὸ τὸν ἄνεμο, ἀνοίξαν τὴν παρένθεση ἑνὸς ἀγροτικοῦ ζητήματος, ὑπὸ στενὴν ἔννοια, στὴν Ἑλλάδα.

Γενικῶς, εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ τσιφλίκια — ὑπὸ τὴν μορφὴ τῆς ἀπόλυτης, ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, μὲ συνέπεια τὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ καλλιεργητῆ ἀπὸ τὸ κτῆμα του καί, συχνά, τὴν ἀποβολή του ἀπ' αὐτὸ¹⁸, δὲν ἀντλοῦσαν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὸ «προκαπιταλιστικόν» ὀθωμανικὸ παρελθόν, ἀλλὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν πρόσφατη καπιταλιστικὴ διείσδυση καὶ μάλιστα ἐξαιτίας τῆς ριζικῆς κατάρρευσης κάθε ὑπολείματος ποὺ θὰ θύμιζε τὸν «ὀθωμανικὸ φεουδαρχισμό».

Παράρτημα ἐπὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τσιφλικιῶν Θεσσαλίας καὶ Ἄρτας.

α) Ἡ περίπτωση Καραπάνου στὴν Ἄρτα
Ὁ Γεώργιος Παχὺς, ὑπερασπιστὴς τῶν ἀπαλλοτριωθέντων χωρικῶν στὰ 1882, παρουσίασε τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκογενείας Καραπάνου, ὁ υἱὸς τῆς ὁποίας, γαιοκτῆμων τῆς Ἄρτας, ἐπρόκειτο νὰ ὀνομαστεῖ μεταγενεστέρως καὶ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος¹⁹.

Ὁ Καραπάνος πατὴρ ξεκίνησε, πρὸ τοῦ 1870, ὡς ἀπλὸς διαχειριστὴς τῶν ἐκτάσεων, τίς ὁποῖες οἱ γιοὶ τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ κατεῖχαν λόγῳ νομῆς (τεσσαροῦφ). Ἡ ψιλὴ κυριότης αὐτῶν τῶν γαιῶν ἀνῆκε βεβαίως, ὅπως συνήθως, στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. (Ὡμῶς ὁ υἱὸς Καραπάνος, μέγας δανειστὴς χρημάτων τῶν ἀφεντικῶν τοῦ πατέρα του, ἀγόρασε ἀπ' αὐτοὺς — ἀντὶ τῶν πρὸς αὐτὸν ὀφειλομένων — τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττει τὸν φόρο (= τὸ μὲρ) ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς 28 χωριῶν. Ἡ μεταβίβαση τοῦ δικαιώματος ἐγίνε ἀντὶ χρέους 60.000 λιρῶν.

Ἀφότου ὁ υἱὸς Καραπάνος ὑποκατεστάθη στοὺς τούρκους κληρονόμους τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ (μετὰ τὰ 1870), ἡ θέση τῶν καλλιεργητῶν αἰφνιδίως χειροτέρευσε: α) ὁ Καραπάνος ἄρχισε νὰ ἐκβιάζει τοὺς χωρικοὺς νὰ ὑπογράψουν μαζί του συμβόλαια ἀγρομίσθωσης ποὺ θὰ τὸν ἀναγνώριζαν ἐμμέσως τὴν πλήρη κυριότητα ἐπὶ τῆς γῆς καὶ θὰ ἀφαιροῦσαν ἔτσι κάθε ἐμπράγματο

18. Βλ. κατωτέρω.

19. Γ. Παχὺς, ε.α.

χαρακτῆρα ἀπὸ τὰ πάγια ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δικαιώματα τῶν καλλιεργητῶν, β) ὑπέβαλε στὴν δικαιοδοσίαν του γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τοῦ μὲρ ἀκόμη καὶ τίς κοινοτικὲς ἐκτάσεις, ἐνῶ δὲν εἶχε κανένα παρόμοιο δικαίωμα καὶ γ) διέυρυνε τὴ βάση του καταπατώντας ἀκόμη καὶ τίς «ἀφιερωμένες» ἐκτάσεις (τὰ βακούφια κλπ.).

Πάντως, ἕως τὴν προσάρτηση τῆς Ἄρτας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (1881), ὁ Καραπάνος ἔδινε μίαν ἀπλὴ νομικὴ μάχη, χωρὶς νὰ κατορθώνει νὰ ἀποβάλλει πράγματι χωρικοὺς ἀπὸ τὰ κτήματά τους. Ὁμως αὐτὴ ἡ ἔντονη νομικὴ προετοιμασία ἐπέτρεψε στὸν Καραπάνον ν' ἀξιώσει ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος τὴν ἀναγνώριση τῶν τίτλων του ὡς «κεκτημένων δικαιωμάτων»²⁰ (ὑπὸ τὴν ἔννοια ποὺ ὀρίζαν οἱ συνθήκες τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης).

Ὅταν ἡ Ἄρτα ἐνώθη μετὰ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Καραπάνος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἔλαβε τὰ ἐξῆς μέτρα: α) ἀπέβαλε πλῆθος ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ τὰ κατὰ παράδοση κτήματά τους, β) ἐμπόδισε σὲ ἄλλους χωρικοὺς τὴν καλλιέργειαν καὶ γ) ἐκμίσθωσε τὴν γῆ ὡς βοσκήσιμη σὲ βλάχους νομάδες.

Ὁ βουλευτὴς Γ. Ἀδαμόπουλος, βλέποντας τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια νὰ ἐπιτρέπουν στοὺς Ἑλλήνες τσιφλικούχους αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ τὰ ὀθωμανικὰ δικαστήρια εἶχαν ἀνέκαθεν ἀρνηθεῖ²¹, ἀποροῦσε: «εἶναι δυνατόν, ἔλεγε, ἑλληνικὰ δικαστήρια νὰ ἐπιτρέπουν σὲ αὐτοὺς τοὺς οἰρνεῖ - ἰδιοκτῆτες τὴν ἔξωση τῶν χωρικῶν τῆς Θεσσαλίας (καὶ τῆς Ἄρτας)»²².

Μὲ δύο λόγια, ἡ προσάρτηση τῆς Ἄρτας προκάλεσε μίαν τόσο ἐκρηκτικὴ κατάσταση στὶς σχέσεις τσιφλικούχων - κολλήγων καλλιεργητῶν, ὥστε τὸ ἑλληνικὸ κράτος, σύμφωνα μὲ τὸν Κορδάτο, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξιν παρὰ ἀποστέλλοντας

20. Ὁ Ἀ. Καραπάνος γιὰ νὰ ἀντεπεξέλθῃ στὶς ἐπιθέσεις τοῦ Παχὺ καὶ τῶν χωρικῶν δημοσίευσε ὡς ἀπάντησιν τὴν δική του ἐκδοχὴ τῆς νομικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξέλιξης στὴν Ἠπειρὸν, ὑποστηρίζοντας ὅτι αὐτὸς δὲν ἦταν ὑπάτιος τῆς κατάστασης καθ' ὅσον αὐτὴ ἴσχυε δῆθεν ἀπὸ αἰώνων. Βλ. «Ἡ δημοκρατία ἀγωνιζόμενη νὰ δημιουργήσῃ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ», Ἀθῆναι 1882. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Καραπάνου, 30 ἔτη ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάση στὸν Κ.Δ. Τσουπὸ γιὰ τὴν σύνταξιν τοῦ δικοῦ του βιβλίου «Ἡ καὶ γεωργία τῆς Θεσσαλίας», Βόλος 1912.

21. Μεταξὺ ἄλλων οἱ Σ. Σπυρομήλιος, Π. Πολίτης καὶ ἄλλοι, στὸ Ἀγροτικὸν Συνέδριον Βόλου στὰ 1912, κατάγγειλαν ὅτι ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας ἐπέφερε μοιραίως τὴν αἰφνίδια ἐπιδεινώσιν τῆς ζωῆς τοῦ χωρικοῦ, μέχρι καὶ τὴν ὀριστικὴν ἀποβολὴν του ἀπὸ τὸ κτῆμα, βλ. Κορδάτος, «Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος», τ.5., σ. 273 - 274.

22. Βλ. Παχὺς, ε.α. σ. 24 - 26. Σημειωτέον ὅτι ὁ Παχὺς, ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῶν ἀπαλλοτριωθέντων ἀγροτῶν, κατόρθωσε νὰ κερδίσῃ μὲ τὸ μέρος του τοὺς μεγάλους Ἑλλήνες νομικοὺς τῆς ἐποχῆς, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ Ν. Σαρρίπολος, Κ. Κωνσταντόπουλος, Γ. Μίλησης, Ν. Δαμασκηνός, Ἰ. Εὐταξίας.

δυνάμεις τακτικού στρατού και πληρώνοντας τις ελληνικές φυλακές από τους χωρικούς που θεωρήθηκαν ως ανατρεπτικά στοιχεία²³.

β) 'Η περίπτωση Ζωγράφου στην Θεσσαλία.

'Η περίπτωση του Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου είναι εξ ίσου εύγλωττη με την προηγούμενη. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι και αυτή η οικογένεια, όπως και οι Καραπάνοι, επρόκειτο να δώσει αργότερα έναν Υπουργό 'Εξωτερικών της 'Ελλάδας.

'Ο Ζωγράφος μεγαλύτερος της 'Οδησσού και χρηματιστής της Κωνσταντινούπολης, έπωφελούμενος από τις βαλκανικές ταραχές κατά τα 1875 - 77, αγόρασε σε χαμηλή τιμή και συνένωσε σε τσιφλίκι 64.000 στρέμματα της Θεσσαλίας, επί των οποίων ζούσαν 400 οικογένειες αγροτών, έναντι του ποσού των 540.000 δραχμών (= 27.000 λίρες)²⁴.

Οι σχέσεις του Ζωγράφου με τους καλλιεργητές υπέστησαν σοβαρές μεταβολές λόγω της μετάβασης από το δθωμανικό καθεστώς στο ελληνικό. Μία συγκριτική μελέτη των δύο «'Εσωτερικών Κανονισμών» των τσιφλικιών του Ζωγράφου — ο πρώτος κανονισμός συντάχθηκε στα 1877, ενώ ο δεύτερος στα 1889 — επιτρέπει να σχηματίσουμε μία σαφή εικόνα της χειροτέρευσης της ζωής των κολλήγων²⁵.

Μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο έγγραφα του Ζωγράφου είναι η προσθήκη στον κανονισμό του 1889 ενός νεωτερισμού: ένα έντυπο υπόδειγμα κολληγικής σύμβασης που όφειλουν έφεξης οι χωρικοί να προσυπογράφουν ο καθένας άτομικώς. Το έντυπο του 1889 αφαιρεί από την «νομή» των χωρικών κάθε χαρακτήρα Ισοβιότητας και κληρονομικότητας, μετατρέποντας έτσι το δικαίωμα των κολλήγων σε άπλη έκ της συμβάσεως ένοικιή σχέση, της οποίας ή Ισχύς έξαρτάται από την έτήσια ανανέωση σύμφωνα με την θέληση των συμβαλλομένων μερών²⁶. Είναι προφανές ότι στον Κανονισμό Ζωγράφου

23. Κορδάτος, «Σελίδες της Ιστορίας του Αγροτικού κινήματος», σ. 82.

24. Μοσχάφ, ε.α. σ. 136. 'Ο συγγραφέας παραθέτει την περίπτωση του Σκυλίτζη έμπορος στα 1907 διέθετε ένα τσιφλίκι 70.000 στρεμ. καλλιεργουμένων από 500 οικογένειες, με συνολική αξία 1.000.000 δρχ., όπως και την περίπτωση του Ζαρίφη, ο οποίος διέθετε την ίδια εποχή ένα τσιφλίκι 25.000 στρεμ. αξίας 1.250.000 δρχ.

25. Βλ. α) «Γενικός Κανονισμός άφορων την διεύθυνσιν των έν Θεσσαλία και Μακεδονία κτημάτων της αυτού έξοχότητος του Χρηστάκη 'Εφένδη Ζωγράφου», Έν Γαλατά Κωνσταντινουπόλεως 18/2/1877.

β) «Κανονισμός των έν Θεσσαλία κτημάτων της αυτού έξοχότητος κυρίου Χρηστάκη Ζωγράφου», έν Παρισίοις 1/1/1889.

26. Βλ. το έδαφωγικό μέρος του υπόδειγματος συμβολαίου, σ. 56 και § Θ', σ. 58.

του 1889, ο χωρικός υπόκειται ελευθέρως σε άποβολή από το κτήματός, και μάλιστα χωρίς ο ιδιοκτήτης να υποχρεούται να έπικαλεσθεί μίαν οιαδήποτε συγκεκριμένη αίτία: άρκεί να μην θελήσει την ανανέωση του έτησίου συμβολαίου επί τη βάσει του όποιου ο κολλήγος «κατέχει» την θέση του μέσα στο τσιφλίκι²⁷.

'Εξ άλλου, το έντυπο του 1889 νεωτερίζει ως προς τον Κανονισμό του 1877, προσθέτοντας τις έξής νέες ύποχρεώσεις του καλλιεργητού: α) ο χωρικός όφείλει ν' αναγνωρίσει έγγραφως χωρίς έπιφυλάξεις την πλήρη και άπόλυτη κυριότητα του Ζωγράφου επί του συνόλου του κτήματος (περιλαμβανομένων και των κατοικιών και των μικρών λωρίδων που άνήκαν στους καλλιεργητές²⁸, β) όφείλει να παράγει με μία όρισμένη άποδοτικότητα, κάτω της οποίας το συμβόλαιό του δεν ανανεώνεται²⁹, γ) σε περίπτωση θανάτου ή οικογένεια του κολλήγου δεν μπορεί να συνεχίζει την εργασία του παρά μόνον έως την έκπνοή του συμβολαίου³⁰ και δ) ο χωρικός δεν δύναται να γίνει

27. Στο ζήτημα αυτό, ή αντίθεση θα είναι ακόμη πιο σαφής, εάν συγκρίνουμε τον Κανονισμό Ζωγράφου 1889 με το δθωμανικό δίκαιο, το όποιο βρίσκεται στον λεγόμενο «'Οθωμανικό Κανονισμό των γεωργικών σχέσεων Θεσσαλίας» του 1861. Το τελευταίο κείμενο παρατίθεται αυτούσιο από τον Τσοποτό στο βιβλίο του «Γεωργικά σελίδες της Ιστορίας της Θεσσαλίας», Άθήνα 1914, και αποτελεί μία κωδικοποίηση του παραδουσιακού έθωμανικού δικαίου. Πρίσκουμε σ' αυτό μία άσυγκρίτως καλύτερη για τον χωρικό νομοθεσία. 'Η έξωση του καλλιεργητού, κατά τον δθωμανικό κανονισμό, δεν επιτρέπεται παρά στην περίπτωση ύπαιτίου άμελείας, έκδηλουμένης επί τουλάχιστον 3 έτη άνευ διακοπής. Το πρώτο έτος της άμελείας ο χωρικός όφείλει ν' άποζημιώσει τον δικαιούχο του έδάφους, καταβάλλων το ήμισυ του έλπιζόμενου έτησίου εισοδήματός του. 'Εάν ο χωρικός συνεχίζει κατά το δεύτερο έτος να μην καλλιεργεί ύπαιτιως το κτήμα, όφείλει να καταβάλει το σύνολο της μερίδας του δικαιούχου του έδάφους. Μόνον εάν ή ύπαιτιος άμέλεια συνεχίζεται και στο τρίτο έτος, ή διαδικασία έξωσης μπορούσε ν' άρχισει, υπό τον όρον ότι ή άμέλεια έξακολουθεί. 'Εξ άλλου, ο δικαιούχος του έδάφους δεν άπαλασσόταν από άνάλογες ύποχρεώσεις: εάν άρνείταν να χορηγήσει κτήματα στους καλλιεργητές ή τις άπαραίτητες για την παραγωγή διευκολύνσεις, όφειλε το πρώτο έτος να άποζημιώσει τον χωρικό κατά το ήμισυ του έλπιζόμενου, αλλά μη πραγματοποιηθέντος, προϊόντος. Τον έόμενο χρόνο, εάν συνέχιζε να δυστροπεί, όφειλε να καταβάλει το σύνολο του προϊόντος και τον τρίτο χρόνο, όφειλε στον χωρικό το διπλάσιο. Κατά συνέπεια, είναι πλέον προφανές ότι ο Κανονισμός Ζωγράφου του 1889, στριζόμενος στην άρχή της άπόλυτης άτομικής ιδιοκτησίας, βρίσκεται στους αντίποδες του έθωμανικού Κανονισμού Θεσσαλίας του 1861, ο όποιος απέδιδε στις σχέσεις τσιφλικούχων κολλήγων ένα χαρακτήρα μάλλον έταίρειας.

28. Βλ. τις §§ Α, Β και κυρίως Ε, σ. 56 - 57.

29. Άρθρον 136 του Κανονισμού 1889. Π.χ. όρίζονται 7 κιλά για τον αίτο, 9 κιλά για το καλάμπόκι, 30 κιλά για το ρύζι κλπ. (1 κιλά Κωνσταντινούπολης = 28 kg).

30. Βλ. § 1, σ. 69.

δεκτός ως έχ του συμβολαίου λήπτης παρά παραιτούμενος έγγράφως από κάθε δικαίωμα «κατοχής ή κυριότητας», δηλώνων επίσημως ότι εγκαταλείπει κάθε προγενέστερη προσφυγή στα δικαστήρια και δεσμευόμενος να μην ασκήσει στο μέλλον καμμία άγωγή (1) κατά του ιδιοκτήτου Ζωγράφου³¹.

Ο Κανονισμός του 1889 νεωτερίζει επίσης σ' ένα άλλο σημείο. Το αγροτικό στοιχείο, παρουσιάζεται στον Κανονισμό του 1877 ως ένα τσ.φλικοχώρι ή ως ένα ένιαϊο σύνολο καλλιεργητών, θεωρουμένων συλλήβδην. Αντιθέτως στον μεταγενέστερο Κανονισμό του 1889, το τσιφλίκι εμφανίζεται ως το άθροισμα μιας σειράς διμερών σχέσεων, άτομικώς αναλαμβάνομένων από τον καθένα των χωρικών. Το συμβαλλόμενο μέρος στον Κανονισμό του 1877 είναι το χωριό, ως πρόσωπο, ενώ στα 1889 ή οντότητα του χωριού προκύπτει απλώς από τις άτομικές θελήσεις των συμβαλλομένων κολλήγων.

Συνοπτικώς τόσο στην περίπτωση του Ζωγράφου όσο και στην περίπτωση του Καραπάνου, είναι σαφές ότι τα τσιφλίκια άναδεικνύονται ως άπόλυτη έγγεια ιδιοκτησία μόνο στο μέτρο που οι άρχες του ρωmano - γερμανικού δικαίου υποκαθίστανται σ' εκείνες του θωmano - βυζαντινού παραδοσιακού δικαίου.

Η επέκταση του καπιταλιστικού δικαίου υπήρξε ο δείκτης της δημιουργίας της μεγάλης και άπόλυτης έγγείου ιδιοκτησίας άφ' ενός και της προοδευτικής επιδείνωσης, μέχρι την άπαλλοτρίωση, της ζωής του χωρικού, άφ' έτέρου. Πάντως, όπως είδαμε, αυτή ή εξέλιξη δέν ήταν παρά ένα άπροσδόκητο παρεπόμενο της διεύδυσης των καπιταλιστικών, οικονομικών και νομικών σχέσεων στον έλλαδικό χώρο.

Σύντομα ο άστικός καπιταλισμός επρόκειτο ν' αναλάβει εκ νέου δυνάμεις, να κηρύξει άνοιχτό πόλεμο στους γαιοκτήμονες και να επιβάλλει την έκκαθάριση των τσιφλικιών. Πάντως κατά τα έτη 1880 - 1900, τα τσιφλίκια της Ελλάδος άναπτύχθηκαν επωφελούμενα του έφήμερου συμβιβασμού ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και στους άστούς της πόλης, συμβιβασμού που εξέφρασε ή πολιτική του Χ. Τρικούπη και των διαδόχων του.

§ 2. Το κολληγικό σύστημα.

Η μισθωτή εργασία³² και άλλες μορφές άγροτικής εργασίας δέν ήταν άγνωστες στην οργάνωση των τσιφλικιών. Όμως, παρά αυτά, το κολληγικό σύστημα παρέμεινε σ' αυτά ο κυρίαρχος τρόπος καλλιέργειας. Όπως είδαμε πιο πάνω, ή μορτιτική σχέση

31. Βλ. § § ΙΑ' και ΙΒ, σ. 59 και 60.

32. Οι μισθωτοί άγροεργάτες λέγονταν «κουλουκτσήδες».

παραπέμπει σε μία πρωτότυπη κατάσταση όπου τα κέρδη, οι κίνδυνοι και οι άπώλειες αναλαμβάνονται, κατ' άρχήν, από κοινού και από τα δύο μέρη, τόσο από τον δικαιούχο του έδάφους όσο και από τον λήπτη³³. Έπ' αυτού, είναι ίσως σημαντική ή τυπική διαδικασία διανομής του καθαρού προϊόντος³⁴. Πράγματι ενώ ή συνηθέστερη περίπτωση ήταν ή διανομή στις αναλογίες των 2/3 προς 1/3, ή τελετουργία της διανομής επέβαλε τον σαφή διαχωρισμό του καθαρού προϊόντος σε 3 ή 9 μερίδες³⁵. Θά ήταν ίσως πιο άπλό, αφαιρουμένου κατ' εύθειαν του τρίτου, να αποδίδεται το υπόλοιπο στον καλλιεργητή. Στην πραγματικότητα, ή τυπική μορφή της διανομής πρέπει να θυμίζει έμμέσως την ύπαρξη τριών δικαιομάτων επί του άγροτικού προϊόντος : α) του καλλιεργητή, β) του δικαιούχου του έδάφους και γ) του επιχειρηματία, θεμελιούμενο επί της άρχικης έένδουσας.

Τηρουμένων των αναλογιών, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι τρεις μερίδες αντιπροσωπεύουν έμμέσως τα είσοδήματα τριών λειτουργιών : της εργασίας, της γής και της επιχείρησης. Έάν αυτό είναι αλήθεια, οι τρεις μερίδες αντιστοιχούν στον μισθό, στην έγγεια πρόσοδο και στο κέρδος. Έπεται ότι ή διανομή στο ύψος του 2 προς 1 υπέρ του καλλιεργητή, αποτελεί μία έμμεση αναγνώριση του γεγονότος ότι ή μερίδα του δικαιούχου του έδάφους δέν ήταν παρά ένα εισόδημα γαιοπροσόδου.

Μ' άλλα λόγια, αυτή ή τρίτη μερίδα δέν ήταν, grosso modo, παρά ένα επαθλο που αντιστοιχούσε στη χρήση του έδάφους.

Έξέ άλλου, έφ' όσον ή μερίδα του δικαιούχου του έδάφους ήταν δυνατόν ν' αύξήσει από 1/3 σε 1/2, υπό των όρων της ανάληψης από τον ίδιο των δαπανών παραγωγής και δ ή της σποράς, είναι προφανές ότι το σύστημα αναγνωρίζει έμμέσως ότι ή ανάληψη όρισμένων επιχειρηματικών κινδύνων δίνει δικαίωμα σε μία αύξημένη ανταμοιβή, πράγμα που μετατρέπει το αντίστοιχο μέρος του υπερπρόϊόντος σε ισούδναμο του κέρδους. Στην τελευταία περίπτωση, ή διανομή στις αναλογίες του 1

33. Βλ. Σούτσος, ε.α. 'Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι αυτός ο τύπος του συμβολαίου έπάγεται ένα νομικό χαρακτήρα μάλλον «ιδιότυπος έταίρεια». Έπί τη βάση αυτού του νομικού χαρακτηρισμού, ο Σούτσος συμπεραίνει ότι οι κολλήγοι έπρεπε να θεωρηθούν μάλλον ως συγγενικοί και παραπέμπει, ως παράδειγμα συγκυριότητας, στους έμφυτευτές των δημοσίων γαίων όπως και στα Έπτάνησα πριν από την Ένωση, βλ. τ. 1, σ. 211, 213, τ. 2, σ. 202.

34. Βλ. άνωτέρω.

35. Το άνώνυμο χειρόγραφο που παρουσίασε ο Σ. 'Ασδραχάς μάς πληροφορεί για την διάκριση του προϊόντος σε 9 μερίδες : 3 του ιδιοκτήτη του έδάφους και 6 του καλλιεργητή.

πρὸς 1 προκύπτει ἀπλῶς ἀπὸ τὸ μοίρασμα σὲ ἴσες μερίδες τοῦ ἰσοδυνάμου τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους μεταξὺ τοῦ δικαιοῦ-
χου τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ καλλιεργητῆ. Πάντως, δεδομένου ὅτι ἡ πλέον συνήθης περίπτωση ἦταν ἡ διανομὴ 2 πρὸς 1 ὑπὲρ τοῦ χωρικοῦ, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ ἰδιοκτῆτης ἀπέχοντας ἀπὸ τοῦ νὰ καταβάλει ὁποιαδήποτε ἐπιχειρηματικὴ δαπάνη, ἀρκεῖτο στὸ νὰ εἰσπράττει ἀπλῶς τὰ δικαιώματα τοῦ εἰσο-
δηματία, δηλαδὴ τὴν ἔγγειο πρόσοδο.

Ἐχοντας ἐπαναφέρει τὸν τσιφλικόχο στὴν ἀληθινὴ του θέση, δηλαδὴ τὴν θέσιν ποὺ προσιδιάζει μᾶλλον σ' ἓνα «γαιο-
κτήμονα - εἰσοδηματία» κινούμενον ἀποκλειστικῶς ἀπὸ μίαν πολιτικὴ ἐγγείου προσόδου, μπορούμε τῶρα νὰ περάσουμε στὴν ἐξέταση τῆς κατάστασης τοῦ κολλήγου, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιό-
τητα ταλαντεύεται μεταξὺ ἐκείνης τοῦ ἡμερομισθίου ἐργάτη καὶ ἐκείνης τοῦ ἀγρομισθωτῆ - ἐπιχειρηματία.

Γενικῶς, βάσει τῶν προαναφερθέντων, εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ ἐπίμορτος καλλιεργητής, δηλαδὴ ὁ κολλῆγος, ἔχοντας στὴν χει-
ρότερη περίπτωση τὸ ἥμισυ τοῦ προϊόντος ἐξασφαλισμένο ὡς ἀνταμοιβὴ τῆς ἐργασίας του, βρίσκεται σὲ μιὰ κατάσταση σαφῶς ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἀγρεργάτη, ὁ ὁποῖος δὲν δικαιούται παρὰ ἐνὸς μισθοῦ, καὶ ἀρκετὰ κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἐλεύθε-
ρου μικροῦ γεωργοῦ ὅπως καὶ τοῦ ἀγρομισθωτῆ. Μ' ἄλλα λόγια, μολονότι τὸ κολληγικὸ σύστημα ἐπέφερε μίαν σοβαρὴ κοινωνικὴ πτώση γιὰ τοὺς ἐνδιαφερομένους ἀγρότες, ἐν τούτοις τοὺς ἐξα-
σφάλισε κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὸν κίνδυνον μιᾶς πολὺ μεγα-
λύτερης πτώσης ποὺ θὰ ἦταν γι' αὐτοὺς ἡ ἐπιτόπια προλεταριο-
ποίηση.

Ἀσφαλῶς αὕτη ἡ «περιορισμένη πτώση» θὰ παρέμενε ἀνεξήγητη, ἐὰν δὲν παίρναμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ κινητήρια δύ-
ναμη αὐτῆς τῆς διαδικασίας δὲν ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγω-
γῆς, ἀλλὰ ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐγγείου προ-
σόδου, τὴν ὁποία γεννοῦσε ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἀστικοῦ καπιταλισμοῦ στὶς πόλεις. Οἱ ἀγρότες δὲν ἀπαλ-
λοτριώθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐπιχειρηματίες καπιταλιστές, ἀλλὰ μᾶλ-
λον ἀπὸ τοὺς εἰσοδηματίες ἀστούς, ἀπὸ τοὺς ἀστογαιοκτῆμονες³⁶.
Ἡ λογικὴ τῆς ἐγγείου προσόδου ἔκανε τοὺς γαιοκτῆμονες νὰ

36. Εἶναι ἴσως ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ἀκόμα μίαν φορά, τὴν συγγένειαν ἀνάμεσα στὴν πρόσοδο τοῦ πιστωτικοῦ κεφα-
λαίου καὶ στὴν πρόσοδο τοῦ γαιοκτητικοῦ κεφαλαίου. Αὕτη ἡ σχέση διαπιστώνεται καὶ στὴν Θεσσαλία ὅπου ἐγκαταστάθηκαν ὡς γαιοκτῆμονες τὰ μεγαλύτερα δνόματα τοῦ ἐλληνικοῦ μεγάλου χρημα-
τιστικοῦ κεφαλαίου.

καταλάβουν ὅτι ἡ κύρια πηγὴ τῶν εἰσοδημάτων τους δὲν ἦταν τόσο ἡ συμπύεση τοῦ χωρικοῦ, ὅσο οἱ ἀσυγκρίτως ἀνώτερες δυ-
νατότητες ποὺ τοὺς προσφέρονταν ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ ἀγορὰ. Αὕτη ἀκριβῶς ἡ στάση τῶν γαιοκτημόνων συγκεκριμενοποιεῖται στὴν προαναφερθεῖσα διαδικασία τῆς «περιορισμένης» κοινο-
νικῆς κατάπτωσης, ποὺ δὲν ἔφτανε πότε ὡς τὴν ἐπιτόπια προ-
λεταριοποίηση τοῦ χωρικοῦ.

Ἀντιθέτως, ἀπὸ αὕτη τὴν ἀποψη, ὁ καλλιεργητής ἦταν σχετικῶς ἐξασφαλισμένος δεδομένου ὅτι ἐντὸς τοῦ κολληγικοῦ συστήματος εἰσέπραττε πάντοτε κατὰ πᾶν ἓνα ἀπὸ δύο.

Βεβαίως, ἡ ἐξήγηση τῆς ἐπιβίωσης τῆς ἐπιμόρτου ἀγρο-
ληψίας χάρις στὴν πολιτικὴ τῆς ἐγγείου προσόδου, πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὶς προϋποθέσεις ποὺ ὁ Ἰωάννης Σοῦτσος ὑπο-
γραμμίζει ἐπὶ τοῦ θέματος. Πράγματι, ἡ ἀνάπτυξη κατὰ τὸν XIX αἰῶνα τοῦ κολληγικοῦ συστήματος παραλλήλως μὲ τὴν πατριαρχικὴ οἰκογενειακὴ καλλιέργεια, ἔκανε τὸν Σοῦτσο νὰ προσέξει τὴν ἄμεση σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς μορφὲς τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας ἀφ' ἐνὸς καὶ στὸ οἰκονομικὸ πλαίσιο τῆς διπλῆς στενότητος τόσο τῆς ἐργασίας ὅσο καὶ τῶν κεφαλαίων³⁷, ἀφ' ἑτέρου.

Ἡ στενότης τῆς προσφορᾶς κεφαλαίων, κατὰ τὸν Σοῦτσο, ἐκφραζόταν μέσω τῆς αὐξήσεως τῶν ἐπιτοκίων, ἡ δὲ στενότης τῆς ἐργασίας μέσω τῆς ἀνόδου τοῦ ἡμερησίου μισθοῦ. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀνοδικὲς κινήσεις — τοῦ ἐπιτοκίου καὶ τοῦ μισθοῦ — δὲν ἐπλητταν τόσο οὔτε τὴν πατριαρχικὴ γεωργία οὔτε τὴν κολληγικὴ, ἀλλὰ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τὴν καπιταλιστικὴ γεωργία, ποὺ στηριζόταν στὴν μισθωτὴ ἀγρεργασία.

Ἄν καὶ κατὰ τὴν περίοδο 1860 - 1890 ἡ Ἑλλάδα δέχτηκε ἀκριβῶς ἓνα πλῆθος κεφαλαίων, κυρίως τῶν ἐπαναπατριζομένων ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐν τούτοις ἡ παρατήρηση τοῦ Σοῦτσου εἶναι μᾶλλον ἀκριβὴς καθ' ὅσον ἀφο-
ρᾷ τὴν ἑλλειψη προσφορᾶς κεφαλαίων ἐντὸς τῆς γεωργίας εἰδικῶς.

37. Βλ. Ἰ. Σοῦτσος, «Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι καταστάσεως τῶν κτημά-
των καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς ἐπὶ τῆς προόδου τῆς γεωργίας», εἰς «Ἑλλη-
νικὴ Γεωργία», 1885, σ. 177 καὶ ἐπ.

38. Ὅπως εἶδαμε ὁ ἰδιοκτῆτης εἶχε δύο δυνατότητες : εἴτε, εἰσφέρον
τὴν σπορὰ ἐπὶ πλέον, ἀξιοῦσε τὸ 1/2 τοῦ καθαροῦ προϊόντος, εἴτε, μὴ εἰσφέ-
ρων τίποτα πλέον τῆς γῆς, ἀρκεῖτο στὸ 1/3. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σχε-
δὸν τὸ σύνολο τῶν τσιφλικούχων προτιμοῦσαν κατὰ κανόνα τὴν δεύτερη
λύση. Βλ. τοὺς Ἑσωτερικοὺς Κανονισμοὺς τοῦ Ζωγράφου, ὅπως καὶ Ε.
Vogue, «La Thessalie», «Revue des deux Mondes», janvier 1879.

Ἐάν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἀφ' ἑνὸς ἡ πατριαρχικὴ γεωργία τῶν φυτειῶν ἀπαιτεῖ μία σχεδὸν ἀσήμαντὴ κεφαλαικὴ βάση καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ γεωργία τῶν τσιφλικιῶν ἀρκεῖται ὁμοίως σὲ μιὰ μηδαμινὴ δαπάνη τοῦ ἰδιοκτῆτου³⁹, τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ Σούτσου ἀποδεικνύεται πράγματι θεμελιωμένον. Ἰσως τὸ κεφάλαιο ἐν γένει νὰ μὴν ἔλειπε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀλλὰ τὸ ἀγροτικὸ ἐπιχειρηματικὸ κεφάλαιο ἦταν πράγματι δυσεύρετο. Κατὰ συνέπεια, ὁ τόκος στὴν ἐλληνικὴ βπαιθρο, ὅπως εἶδαμε, σπανίως κατέβαινε κάτω τῶν 15% - 20%³⁹.

Ἐξ ἄλλου, ἡ στενότητα τῆς προσφορᾶς ἀγροτικῆς ἐργασίας ὑπῆρξε ἐπίσης μιὰ πραγματικότητα⁴⁰. Ἐχῶ ἐξετάσει ἀλλοῦ τὴν θετικὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὴν χαμηλὴ δημογραφικὴ πυκνότητα καὶ στὴν προσωπικὴ ὑποταγὴ τοῦ ἐργαζομένου, πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ, μετὰξὺ ἄλλων, τὴν δουλειὰ στὶς βαμβάκοφυτεῖς τοῦ Νότου τῶν Η.Π.Α., πρὶν ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον ἀμερικανικὸ πόλεμο⁴¹. Τὸ κολλητικὸ σύστημα, κυρίως ὑπὸ τὴν παρακμασμένη μορφή του κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐπέφερε ὅπως δὴποτε μιὰ *c a p i t i s d i m i n u t i o* τοῦ χωρικοῦ, διὰ μέσου τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἐμπορευματικῶν του σχέσεων καὶ διὰ μέσου ἐνὸς προοδευτικῶς αὐστηροτέρου ἐλέγχου τοῦ ἰδιοκτῆτη ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ζωῆς τοῦ καλλιεργητῆ.

Τὸ κολλητικὸ σύστημα — ὡς μορφή ἀμεσης ὑποταγῆς τῆς ἐργασίας — ἐπιβλήθηκε, ἐντὸς τῶν συνθηκῶν μιᾶς «ἀραιοκατοικημένης» οἰκονομίας, ὡς μιὰ κοινωνικὴ σχέσις συνοδευούσα τὸν σχηματισμὸ τῶν μεγάλων κτημάτων⁴².

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ νεώτερη Ἑλλάδα, καὶ εἰδικῶς ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία — οἱ περιοχὲς ποὺ κυρίως ἐπλήγησαν ἀπὸ τὰ τσιφλίκια — ἔχουν παραδοσιακῶς ὑποφέρει ἀπὸ μιὰ χαμηλὴ δημογραφικὴ πυκνότητα⁴³.

39. Ὁ Κορδάτος διαπιστώνει ὅτι τὰ τοκογλυφικὰ ἐπιτόκια συνέχισαν νὰ ὑπάρχουν στὴν Θεσσαλία καὶ μετὰ τὰ 1900, βλ. «Ιστ. τῆς Νεωτ. Ἑλλάδος», τ. 5, σ. 184.

40. Ὁ Α. Tombasis, «La Grèce sous le point de vue agricole», σ. 16 - 18, δέχεται τὴν ὑπάρξιν μιᾶς σχέσεως ἀνάμεσα στὴν στενότητα ἐργασίας καὶ στὴν ἐπιμορτὸ ἀγρολήψια. Ὁμοίως, δέχεται ὅτι ἡ ἔλλειψις κεφαλαίων ἦταν ἕνας ἄλλος λόγος ποὺ εὐνοῦσε τὴν διάδοση τῆς μορτῆς καὶ ἀπαγόρευε τὴν καπιταλιστικὴ ἀξιοποίηση τῆς γῆς.

41. Βλ. Vergopoulos, ε.α. σ. 177-179.

42. Ἐπὶ τοῦ «λιγότερο ἐπαχθοῦς» κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῶν μεγάλων κτημάτων καὶ τῶν μορφῶν τῆς «δουλοπαρικίας» ἐντὸς τῶν πλαισίων μιᾶς οἰκονομίας «ἀραιοκατοικημένης» ἡ μὲ μεγάλα ἀποθέματα γῆς, βλ. Vergopoulos στὸ ἴδιο, ὅπως καὶ Georgescu - Roegen, στὸ ἴδιο, καὶ C. Clark - M. Haswell, «The Economics of Subsistence agriculture», 1967.

43. Ὁ Τσποτός, «Γεωργικαὶ σελίδες...», σ. 14 - 16, ἐπίσης ὑπο-

Ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς ἀπὸ 938.760 κατοίκους στὰ 1821, ἔφθασε στὰ 1861 σὲ μόνον 1.096.810 ἄτομα, δηλαδὴ σημείωσε τὴν ἀσήμαντὴ μέση αὐξηση τοῦ 0,40% ἐτησίως ἐπὶ 40 ἔτη. Ἐξ ὅλων τῶν περιοχῶν ποὺ προσαρτήθηκαν διαδοχικῶς ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος (στὰ 1864 τὰ Ἑπτάνησα, στὰ 1881 ἡ Θεσσαλία καὶ Ἄρτα, στὰ 1912 - 13 ἡ Μακεδονία, ἡ Πείρος κλπ.) μόνον μιὰ — τὰ Ἑπτάνησα — εἶχε μιὰ δημογραφικὴ πυκνότητα ἀνώτερη ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ μέσο ὅρου. Ὅλες οἱ ἄλλες νεοαποκτηθεῖσες περιοχὲς ὑπέφεραν τόσο ἀπὸ τὴν «ἀραιοκατοίκηση» ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ τσιφλίκια.

Ἑλλάδα: Πυκνότης πληθυσμοῦ κατὰ τὶς στιγμὲς τῶν ἐπεκτάσεων τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους καὶ κατὰ τὰ 1920 (κατ./κιμ²).

Περιοχὴς	1864	1881	1912	1920
Στερεὰ Ἑλλάδα - Εὐβοία	23,67			45,50
Κυκλάδες		33,76	43,02	47,42
Πελοπόννησος				41,58
Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου				67,58
Ἑπτάνησος	81,50			103,08
Θεσσαλία - Ἄρτα	—	21,30		32,80
Μακεδονία	—	—	31,50	30,90
Πείρος	—	—	—	31,30

Πηγή: Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930.

Ἦδη στὰ 1797, ὁ F. Beaujour σημείωνε τὴν στενὴν σχέσιν ἀνάμεσα στὴν ἐγκατάλειψιν τῶν καλλιεργησίμων γαιῶν, ἐξ αἰτίας τῆς ἔλλειψης ἐργατικῶν χειρῶν, καὶ στὴν ἀνοδο τῶν ἡμερησίων μισθῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδιαιτέρως στὴ Θεσσαλία - Μακεδονία⁴⁴. Ὁ Καποδίστριας στὰ 1830, παρεπονεῖτο διότι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν «ὠραιότερων γαιῶν» ἔμενε ἀκαλλιεργητὸν⁴⁵.

Ὁ Α. Μανσόλας, γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν χαμηλὴν πυκνότητα τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, παράπεμπε στὸν ἀκόλουθον πίνακα⁴⁶.

γραμμίζει τὴν παραδοσιακὴ ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴν χρόνια ἔλλειψιν ἀγροεργασίας στὴν Θεσσαλία.

44. Ἐν τῇ τρίτῃ τέταρτῃ τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν μένουσιν ἀκαλλιεργητὰ. Μόνον ἡ κτηνοτροφία ἐπωφελεῖται διότι ἔχει ἀνάγκη λιγότερης ἐργασίας. Βλ. F. Beaujour, ε.α.

45. Καποδίστριας, ἀ' Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Στούρτζαν (στὴν Ὀδησσό), βλ. Ζωγράφος, Ἱστορικὴ τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας, Ἀθῆναι 1924, τ. 2, σ. 36.

46. Βλ. Α. Μανσόλας, «Στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος», 1867, σ. 12.

Πυκνότης πληθυσμοῦ (1861). (Κατ. km²)

Βέλγιο	154	Ἑλβετία	65
Ὁλλανδία	134	Αὐστρία	50
Ἀγγλία	96	Τουρκία	41
Ἰρλανδία	96	Δανία	43
Ἰταλία	88	ΕΛΛΑΔΑ	24
Γαλλία	69	Ἰσπανία	34
Γερμανία	69	Πορτογαλία	37
		Ρωσία	13

Οἱ Ἐ. Πονηρόπουλος στὰ 1875, Ἀ. Τομπάζης στὰ 1878, G. Deschamps στὰ 1892, Ed. Thierry στὰ 1905 καὶ ἄλλοι υπογράμμισαν τὴν σημασία τοῦ πλεονάσματος τῆς γῆς σὲ σχέση μετὰ τὸν πληθυσμὸν στὴν Ἑλλάδα. Τέλος ὁ H. Lefeuivre - Méaulle, στὰ 1915, ἐντυπωσιαζόταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ στὴν Θεσσαλία «τριῶν ἑκατομμυρίων στρεμμάτων εὐφορῆς καὶ ἀκαλλιέργητης γῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἐκμετάλλευσή θὰ μποροῦσε νὰ καλύψει τὸ χρόνιο ἔλλειμα σιτηρῶν τῆς ἐθνικῆς διατροφῆς»⁴⁷.

Ἡ ἔλλειψη ἀγροτικῆς ἐργασίας ἐβάρυνε τόσο πολὺ πάνω στὴν ἐλληνικὴ γεωργία, ὥστε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀνεξαρτησίας ἕως τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας, ἀκόμη καὶ ἀργότερα, δὲν ἐπαφάν διὰφοροὶ νὰ προτείνουν σχέδια ἀγροτικοῦ ἐποικισμού τῆς Ἑλλάδας.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν F. Thiersh (1833), περνώντας ἀπὸ τὸν C. Lecomte καὶ τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο Γεωργίας (1845), μέχρι τὸν M. Vogul (1879) καὶ ἀργότερα, μόνιμη ἰδέα ἦταν ἡ ἀνάγκη τῆς «ἐνίσχυσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» διὰ τῆς μεταφορᾶς ἐποίκων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, εἴτε Ἑλλήνων τῶν παροικίων (πράγμα πού ἄλλωστε ἐπρόκειτο σὲ λίγες δεκαετίες νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν δύναμη τῶν πραγμάτων - πρβλ. τοὺς πρόσφυγες τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ν. Ρωσίας κλπ.) εἴτε κατ' εὐθείαν εὐρωπαίων⁴⁸.

Συνοψίζοντας, πιστεύω ὅτι εἶναι προφανὴς μία χρόνια ἀνισορροπία μετὰ τοῦ ἀποθέματος γῆς καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνισορροπία αὕτη γίνεται ἰδιαίτερα αἰ-

47. H. Lefeuivre - Meaulle, «La Grèce économique et financière», 1915, p. 34. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὕτη στὴν Θεσσαλία καλλιεργούνταν μόνον 2.666.913 στρεμ., ἥτοι 22,4% τῆς ἐπιφανείας τῆς. Bλ. Simonide, «La question agraire en Grèce», «Revue Economique et Politique», 1923.

48. Οἱ ὁδηγίες πού τὸ Γαλλικὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας διαβίβασε στὸν C. Lecomte δείχνουν ὅτι ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἐξέταξε σοβαρὰ τὶς δυνατότητες ἐγκατάστασης γάλλων ἀποίκων στὴν ἐλληνικὴν γεωργία. Ἐξ ἄλλου, γνωρίζουμε μία δεκαπεντάδα περιπτώσεων ξένων ἀποίκων στὴν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ δὲν εἶχαν τὴν ἐλπιδόμενη ἐπιτυχίαν, παραιτήθηκαν ἐν συνεχείᾳ, βλ. Lecomte, ε.α. σ. 37 καὶ κατωτέρω.

σθητὴ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ δὴ κατὰ τὸ δεύτερο ἥμισυ αὐτοῦ. Ἡ ἀραίωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, θίγοντας κυρίως τὶς βόρειες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας, ἐνῶ ἀντιθέτως στὸν νότον καὶ στὰ νησιά ἐκδηλώνονταν τὰ συμπτώματα ἐνὸς σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀποτέλεσε μιὰ θεμελιώδη προϋπόθεσις γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν τσιφλικιῶν. Ἡ ἀνοδος τοῦ ἀγροτικοῦ μισθοῦ⁴⁹, ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, εὐνοοῦσε στὸ ἐπακρο τὴν προσφυγὴ στὴν σὲ εἶδος ἀνταμοιβῆς τῆς ἐργασίας, στὸ κολλητικὸ σύστημα καλλιέργειας καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς ὁλοκληρωτικοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦ χωρικοῦ στὸ ἐσωτερικόν τοῦ τσιφλικιοῦ⁵⁰.

§ 3. Ἡ εἰδίκευσις τῆς παραγωγῆς τῶν τσιφλικιῶν.

Τὸ τσιφλίκι ἐμφανίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σὲ σύνδεσιν μετὰ τὴν καπιταλιστικὴν ἀγοράν. Πάντως, ὅπως εἶδαμε, ἡ σχέση αὕτη δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἐπιφέρει καπιταλιστικοῦ τύπου μεταβολές, ὡς πρὸς τὸν τρόπο παραγωγῆς. Ἀπόδειξις αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι ὅτι, μέχρι μιᾶς πρόσφατης ἐποχῆς, ὁ χωρικός τοῦ τσιφλικιοῦ δὲν εἶχε ἀκόμη ἐξ ὁλοκλήρου προλεταριοποιηθεῖ.

Ἐν γένει, τὸ τσιφλίκι, συνδεδεμένον μετὰ τὴν καπιταλιστικὴν ἀγοράν, λειτούργησε συνήθως μᾶλλον ὡς καπιταλιστικὴ ἐγγεῖος ἰδιοκτησία, παρὰ ὡς ἐπιχείρησις καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, λειτούργησε μᾶλλον ὡς τρόπος ἀπορρόφησης ἐνὸς μέρους τοῦ παραγομένου ἐθνικοῦ προϊόντος παρὰ ὡς δομὴ συμβάλλουσα στὴν αὐξηση τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς.

Μ' ἄλλα λόγια, τόσο οἱ ἀσήμαντες ἀνάγκες σὲ κεφάλαια, ὅσο καὶ ὁ συντηρητικὸς χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν παραγωγικῶν σχέσεων, δείχνουν ὅτι ἡ οἰκονομία τοῦ τσιφλικιοῦ δὲν καθοδηγεῖτο ἀπὸ μιὰ πολιτικὴν τοῦ καπιταλιστικοῦ κέρδους, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ μιὰ πολιτικὴν τῆς καπιταλιστικῆς ἐγγείου προσόδου⁵¹.

Ἰκὰτ' αὐτὸν τὸν τρόπον, τὰ τσιφλίκια τοῦ βορρᾶ τῆς Ἑλλά-

49. Στὰ 1878, τὰ ἀγροτικὰ ἡμερομίσθια ἔφταναν κατὰ τὶς ἐποχὲς αἰχμῆς, μέχρι 4,5 φράγκα, πρᾶγμα πού καθιστοῦσε τὴν καλλιέργειαν ἐπὶ μεγάλῃς κλίμακας τελείως ἀσύμφορη καὶ ἀδύνατη. Bλ. Tomihasis, ε.α. σ. 77.

50. Ἡ ἴδια ἐποχὴ μιὰ ὁλὰ ψωμιῦ ἐκόστιζε 0,45 φράγκα.

51. Ἡ ἀσκήσις τοῦ οικονομικοῦ μωρφῶν τῆς ἐξουσίας ἐσκόπευε νὰ συγκρατήσει διὰ τοῦ φόβου καὶ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τοὺς χωρικοὺς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ τσιφλικιοῦ.

52. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ ἐγγεῖος προσόδος εἶναι καπιταλιστικὴ ὅχι λόγῳ ἐνὸς ἐσωτερικοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλὰ διότι πρὸς τὴν ὥς τέτοια ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ περιρρέοντος ἀστικοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

δας ειδικεύτηκαν μάλλον σὲ προϊόντα συντηρητικά, ἀλλὰ ἐξασφαλισμένα — ὅπως τὰ σιτηρά ⁵² —, παρὰ σὲ προϊόντα κερδοσκοπικά, πλέον κερδοφόρα ἴσως, ἀλλὰ ἀσταθέστερα (ὅπως ὁ καπνός, ὁ βαμβάκι, ἡ σταφίδα κλπ.).

Ἡ κατανομή τῶν «σίγουρων» προϊόντων (σιτηρά), ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν κερδοσκοπικῶν (φυτεῖς) ἀφ' ἑτέρου, ἐμφαίνεται στὸν ἀκόλουθο πίνακα ⁵³:

Κατανομή τῶν καλλιεργειῶν στὴν Ἑλλάδα (1914 - 1920)

α) σὲ ποσοστὸ τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν

	ΕΛΛΑΔΑ	ΘΕΣΣΑΛ.	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΜΑΚΕ/ΝΙΑ
	1920	1914	1914	1914
Σιτηρά	70%	80%	80%	75%
Βαμβάκι + Καπνός	4,3%	4,8%	0,6%	10 % ⁵⁴
Σταφίδα	6,27%	—	—	—
Ἐπιτραπέζιο σταφύλι	10,62%	2,85%	1,1%	2%
Λοιπὰ	8,81%	12,35%	18,3%	13%
	100	100	100	100

52. Ὅπως σημειώνει ὁ Nicolai-Ou (Danielson) «τὸ σιτάρι εἶναι τὸ προϊόν τῶν μεγάλων ἐκμεταλλεύσεων», βλ. «Histoire du développement économique de la Russie».

53. Βλ. Simonide, ε.α.

54. Ἡ ὑψηλὴ ἀναλογία τοῦ καπνοῦ καὶ τοῦ βαμβάκος στὴ Μακεδονία δὲν ἀνατρέπουν τὴν στενὴ σχέση πού διαπιστώσαμε ἀνάμεσα στὰ σιτηρά καὶ στὰ τσιφλίκια, διότι οἱ φυτεῖς σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἦταν κυρίως συγκεντρωμένες στὴν ἀνατολικὴ Μακεδονία, ὅπου ἀκριβῶς τὰ τσιφλίκια κυριαρχοῦσαν λιγότερο: πράγματι, ἐνῶ στὴν δυτικὴ Μακεδονία 50,4% τῶν χωριῶν εἶχαν μετατραπῇ σὲ τσιφλίκια, στὸ ἀνατολικὸ μῆμα τῆς Μακεδονίας μόνον 30% τῶν χωριῶν ἀνῆκαν σὲ τσιφλίκια. Ὁ Σιμωνίδης δειχνε σαφῶς τὴν εἰδίκευση τῶν τσιφλικιῶν στὰ σιτηρά. Παραθέτει τὴν χαρακτηριστικὴ περίπτωση τῆς κοιλιάς τῶν Σερρών, ὅπου 56 τσιφλίκια βρέσκονταν ἀπέναντι σὲ 59 ἐλευθεροχώρια. Ἡ κυριαρχοῦσα παραγωγή τῶν τσιφλικιῶν ἦσαν τὰ σιτηρά, ἐνῶ οἱ μικροῖδιοχτησίες κυριαρχοῦσαν στὸν τομέα τῶν φυτειῶν:

ΚΟΙΛΙΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ: ΟΓΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (σὲ ὀκάδες)

Φυτεῖς	Ἐλευθεροχώρια	Τσιφλίκια
Καπνός	710.000	56.000
Βαμβάκι	171.000	103.000
Γλυκάνισος	30.000	2.000
Σταφύλια	2.552.000	286.000

βλ. Simonide, ε.α. σ. 791.

β) σὲ ποσοστὸ ἐπὶ τῆς ἀξίας (σὲ δραχμὲς) τοῦ συνολικοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος.

	ΕΛΛΑΔΑ	ΘΕΣΣΑΛ. ⁵⁵	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΜΑΚΕ/ΝΙΑ
	1920	1914	1914	1914
Σιτηρά	33%	60%	76,6 %	50%
Βαμβάκι + Καπνός	10,3%	9%	—	37,5% ⁵⁶
Σταφίδα	12%	—	—	—
Ἐπιτραπέζιο Σταφύλι	8%	—	—	2,3%
Λοιπὰ	36,7%	31%	21,4%	10,2%
	100	100	100	100

Ἡ εἰκόνα τῆς γεωργικῆς Ἑλλάδας πρὸ τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης συμπληρώνεται μὲ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα ἀφορῶντα στὸν ἀριθμὸ καὶ στὴν ἔκταση τῶν τσιφλικιῶν στὶς περιοχὲς ὅπου αὐτὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐκτεταμένο φαινόμενο ⁵⁷.

Ἀριθμὸς τῶν τσιφλικοχωριῶν καὶ τῶν ἐλευθεροχωριῶν

	ΘΕΣΣΑΛΙΑ		ΗΠΕΙΡ.	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ		Σύνολο
	1907	1919	1914	1913		
				ἀνατ.	δυτική	
ΤΣΙΦΛΙΚΟΧΩΡΙΑ	335	228	413	155	266	609
ΕΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙΑ	323	400	240	349	261	726
ΣΥΝΟΛΟ	658	628	653	504	527	1335

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκταση τῶν τσιφλικιῶν, δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα παρὰ μόνον γιὰ τὴν Θεσσαλία, ἡ ὁποία ἄλλωστε ὑπῆρξε ἡ πλέον θιγεῖσα ἀπὸ τὰ τσιφλίκια περιοχὴ καὶ συνεπῶς, ὑποθέτω, παρὰ πάνω ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὴ.

Γνωρίζουμε ὅτι στὰ 1896, οἱ ἐκτάσεις τῶν θεσσαλικῶν τσιφλικιῶν ἀνέρχονταν σὲ 6 ἑκατομμύρια στρέμματα, ἥτοι στὰ 50,5% τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας τῆς περιοχῆς αὐτῆς ⁵⁸. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐντὸς τῶν τσιφλικιῶν δὲν ἀξιοποιοῦσαν παρὰ τὰ 75% τῶν ἐκτάσεών τους, ἥτοι περίπου 4,5 ἐκ. στρέμματα, ἔναντι 2,5 ἐκ. στρεμμάτων πού ἐκμεταλλεύονταν στὰ ἐλευθεροχώρια οἱ ἀνεξάρτητοι μικροὶ γεωργοί.

Πιστεύω ὅτι οἱ ἀναλογίαι αὐτὲς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς

55. Στὰ 1886, ἡ θεσσαλικὴ παραγωγή ἦταν ἡ ἐξῆς (σὲ ἑκατομμύρια δρχ.): σιτηρά 35 ἐκ. δρχ. καπνός 2,5, λάδι 4,5, φρούτα 1, κουκούλια μετὰξυ 5, τυρὶ 1,5. Σύνολον: 49,5 βλ. Π. Γεννάδιος, «Τὰ προϊόντα τῆς Θεσσαλίας», Ἑλληνικὴ Γεωργία 1886, σ. 99.

56. Βλ. σημείωση 54.

57. Simonide, σὸ ἴδιο.

58. Μπ. Ἀλιβιζάτος «Ἡ γεωργικὴ Ἑλλάδα», 1939, σ. 30.

μέγιστο όριο, καθ' όσον άφορᾷ γενικῶς τὰ τσιφλίκια ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου⁵⁹.

Φαίνεται ὅτι στίς τρεῖς βασικῆς βόρειες περιοχές, ἡ ἀναλογία τῶν τσιφλικικῶν γαιῶν ἐπὶ τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας τῶν περιοχῶν αὐτῶν κυμαινόταν ἀπὸ 33% σὲ 50,5%. Ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων τῆς Θεσσαλίας στὰ 1896 καὶ στὰ 1907, τὰ τσιφλίκια κατεῖχαν τὰ 50% - 64%.

Στηριζόμενοι στίς θεσσαλικῆς ἀναλογίες — πού θεωρῶ ἤδη πολὺ ἀνώτερες ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ μέσο ὄρο — μπορούμε νὰ φτάσουμε στὸν ἀκόλουθο πίνακα :

Ἀναλογία τῶν ἐκτάσεων τῶν τσιφλικιῶν

	Ἐπὶ τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας	Ἐπὶ τῆς καλλιεργουμένης ἐπιφανείας
Θεσσαλία	50,5%	50% — 64%
Μακεδονία	41 %	41% — 52%
Ἡπειρος	33 %	33% — 42%

Συνοφίζοντας τὰ παραπάνω δεδομένα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι στίς τρεῖς βασικῆς περιοχές — Θεσσαλία, Μακεδονία, Ἡπειρο — τὰ τσιφλίκια κατελάμβαναν ἀπὸ 1/3 ὡς 1/2 τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας καὶ ἀπὸ 1/3 ὡς 2/3 τῶν οἰκονομικῶς ἀξιοποιουμένων ἐκτάσεων⁶⁰.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, προκύπτουν τρία συμπεράσματα : α) στίς τσιφλικικῆς περιοχές κυριαρχοῦσε ἡ καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν. Γνωρίζουμε ὅτι τὰ σιτηρὰ συχνότατα προμήθευαν πάνω ἀπὸ τὰ 90% τῶν εἰσοδημάτων πού οἱ τσιφλικοῦχοι ἀντλοῦσαν ἕκ τῆς καλλιέργειας τῶν ἐδαφῶν τους β) τὰ σιτηρὰ ἀποφέρουν περισσότερα ἔσοδα στὰ τσιφλίκια ἀπ' ὅ,τι στὰ ἐλευθεροχώρια. Τὸ ἀξιοπερίεργο αὐτὸ φαινόμενο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ παρά ὑπενθυμίζοντας τὴν διάκριση τοῦ Nicolai - Ou (Danielson), κατὰ τὴν ὁποία ὁ μ α λ α κ ὸ ς σ ῖ τ ο ς εἶναι τὸ πρετὸν τῶν μεγάλων ιδιοκτησιῶν ἐνῶ οἱ μικροὶ

59. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς μου, ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων τοῦ 1930 ἐπὶ τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, δεδομένου ὅτι οἱ διανεμηθεῖσες ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση ἐκτάσεις (32% τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας στῇ Θεσσαλίᾳ, 27% στῇ Μακεδονίᾳ καὶ 22% στὴν Ἡπειρο) ἦσαν γενικῶς κατώτερες κατὰ 1/3 ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη ἐκταση τῶν τσιφλικιῶν, μπορούμε νὰ βεβαιώσουμε, χωρὶς τὸν κίνδυνο μεγάλου σφάλματος ὅτι, προφανῶς, τὰ μεγάλα κτήματά πρὶν ἀπὸ τὸ 1917 κατεῖχαν 50% τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας στῇ Θεσσαλίᾳ καὶ κατὰ προσέγγιση 41% στῇ Μακεδονίᾳ καὶ 33% στὴν Ἡπειρο.

60. Ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐκμεταλλευομένων γαιῶν σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα στὰ 1914, ἡ ἐκταση τῶν τσιφλικιῶν δὲν ξεπέρασε τὰ 33% - 35%, βλ. Στεφανίδης, σ. 233.

ἀγροτικοὶ κλήροι εἰδικεύονται μᾶλλον στὸ κ ρ ι θ ᾱ ρ ι⁶¹. γ) ἀντιθέτως, στῇ νότιο Ἑλλάδι, ὅπου ἡ μικρὴ ιδιοκτησία κυριαρχοῦσε, σημειώνεται μία ἐξαιρετικὴ ἐξάπλωση τῶν φυτειῶν⁶². Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐξάπλωση, ἀν καὶ ἐμποδίσθηκε ἐν μέρει μετὰ τὴν μεγάλη σταφιδικὴ κρίση τοῦ 1893, ἔθετε ἐν τούτοις σοβαρὰ προβλήματα πού ἔξυναν τὸ δημητριακὸ ἔλλειμα τῆς χώρας.

Ἐκ παραλλήλου, ὁ Καραβίδας ἐτόνισε μιὰν ἄλλη ὄψη τῆς οἰκονομίας τοῦ τσιφλικιοῦ. Προσδιόρισε, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν σχέση συμπληρωματικότητας ἀνάμεσα στὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν καὶ στὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῶν βοσκοτοπιῶν⁶³. Ὁ Καραβίδας διαπίστωσε ὅτι ἡ γεωγραφικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τσιφλικιοῦ στῇ βόρειο Ἑλλάδι ἐπέφερε μιὰ π α ρ ᾱ λ λ η ἄ ν θ ι σ η τ ῆ ς ν ο μ α δ ι κ ῆ ς π ο ι μ ε ν ι κ ῆ ς ο ἰ κ ο ν ο μ ί α ς. Ὁ φορέας αὐτῆς τῆς οἰκονομίας ἦταν τὸ τσελιγκάτο⁶⁴ (= ἡ διευρυμένη νομαδικὴ οἰκογένεια πού στὴν Ἑλλάδα ἀποκαλεῖται «Σαρακατσάνοι», «Καραγκούνηδες», «Βλάχοι»). Ἡ σχέση πού διάγωνσε ὁ Καραβίδας ἦταν ἡ ἐξῆς : «παντοῦ ὅπου τὸ τσιφλίκι ἀναπτύχθηκε, τὸ τσελιγκάτο ἀκολούθησε ἀπὸ κοντά».

Οἱ ἀπαλλοτριώσεις τῶν θεσσαλῶν χωρικῶν μετὰ τὰ 1881 ἐγγράφονται ἀσφαλῶς, ὡς ἓνα βαθμὸ, στὰ πλαίσια τῆς λογικῆς τῆς μεγιστοποίησης τῶν ἐκτάσεων τῶν λειμῶνων. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ τῶν «π ε ρ ι φ ρ ᾱ ξ ε ω ν», οἱ μεγαλογαιοκτήμονες τῆς Θεσσαλίας κατόρθωσαν νὰ ἀπελευθερώσουν τὸ μέγιστο μέρος τῶν γαιῶν, πού θὰ μπορούσαν ν' ἀξιοποιηθοῦν ὡς βοσκοτόπια ἀπ' τοὺς νομάδες, οἱ ὅποιοι συνήθως δέχονταν νὰ καταβάλλουν ὑψηλὰ ἐνοίκια βοσκῆς⁶⁵.

Ἐλλείπει ἐπισήμων στατιστικῶν, καταφεύγω μετὰ πολλὰς ἐπιφυλάξεις στὰ στοιχεῖα πού παραθέτουν κατὰ καιροὺς διάφοροι συγγραφεῖς. Ἐν πάσει περιπτώσει, ἐφ' ὅσον ἡ ἀκρίβεια αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν εἶναι συζητήσιμη, ἄς κρατήσουμε τοὺςλάχιστον τὸν χοντρικὸ προσανατολισμὸ τῆς κίνησης, ὁ ὁποῖος

61. Nicolai - On, ε.α., σ. 154.

62. Μεταξὺ ἄλλων, ὁ Κ. Καραβίδας, «Ἀγροτική», 1931, σ. 6, τονίζει ὅτι οἱ θεμελιώδεις διαφορὲς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν κολλητικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν πατριαρχικὴ, κάνουν ὥστε ὁρισμένα προϊόντα νὰ εἶναι πλέον συμφέροντα μετὰ τὴν πρώτη (τὰ σιτηρὰ) καὶ ἄλλα μετὰ τὴν δεύτερη (φυτεῖες).

63. Στὸ ἴδιο, σ. 120.

64. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ G.B. Kavadias, «Pasteurs nomades méditerranéens - les Saracatsanes en Grèce», Gauthiers - Villars 1965, A. Χατζημιχάλη, «Οἱ Σαρακατσάνοι», κ.λ.π.

65. Κατὰ τὸν F. Bianconi, «La Macedoine», Παρίσι 1888, «ἡ πῶ ἀποδοτικὴ ἐκμετάλλευση στῇ Μακεδονίᾳ εἶναι (σήμερα) ἐκείνη τῶν δ ε ρ μ ᾱ τ ὶ ν καὶ τῶν μ α λ λ ι ὶ ν».

πρέπει να έχει μία αξία ακόμη και αν οι συγγραφείς συχνά υπερβάλλουν. Έτσι, ο Α. Μανσόλας παρουσιάζει στα 1878 την έκταση των λειμώνων ως τὰ 8% του έθνικού έδάφους⁶⁶. Τò ίδιο ποσοστό επαναλαμβάνεται από τον Α. Βερναρδάκη στα 1885 (έκτος Θεσσαλίας)⁶⁷. Καθ' όσον αφορά την Θεσσαλία μόνη, βρίσκουμε την ανάλογία του 10,20% που είναι ήδη υψηλότερη από τον έθνικό μέσο όρο⁶⁸. Αργότερα ο Ed. Thery στα 1900-1902 αποδίδει στους λειμώνας την έντυπωσιακή ανάλογία των 31% του έθνικού έδάφους⁶⁹. Τέλος, ο H. Lefeuve - Méaulle ξεπερνά σε τόλμη όλους τους προηγούμενους δηλώνοντας, στα 1915, ότι οι λειμώνας καλύπτουν τὰ 45% της Παλαιάς Ελλάδος (πρό του 1912)⁷⁰.

Έκ παραλλήλου, μπορούμε να σχηματίσουμε μία έμμεση ιδέα της ανάπτυξης της νομαδικής κτηνοτροφίας, διά μέσου άλλων ένδειξεων :

Ελλάδα : ανάπτυξη της νομαδικής κτηνοτροφίας,
αριθμός αιγοπροβάτων

1860	4,9	έκατομύρια κεφάλια
1884	5,9	»
1899	7,9	»

Πηγή : Στατιστική έπετηρίς της Ελλάδος 1930, Rapport Watbled 1884, εις «Ελληνική Γεωργία», 1885.

Μία ακόμη ένδειξη της σημαντικής ανάπτυξης της νομαδικής ποιμενικής οικονομίας ήταν ή έκταση των καλλιεργουμένων ζωοτροφών : στα 1920 κατελάμβανε 2,41% των καλλιεργουμένων εκτάσεων, ενώ ή ανάλογία τους στην Ήπειρο ανερχόταν σε 18% και στη Μακεδονία σε 4%. Έκ παραλλήλου, κατά τὰ έτη 1914 - 19, οι έπαρχίες της Ήπειρου, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας εξασφάλιζαν την παραγωγή πάνω από 75% της έθνικής παραγωγής ζωοτροφών⁷¹.

Τέλος, μία ακόμη έμμεση ένδειξη είναι τὰ αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917. Πράγματι, μέχρι τὰ 1932, είχαν κηρυχθεί ως απαλλοτριωτέα 11,9 έκατομύρια στρέμματα τσιφλικιών, εκ των οποίων τὰ 5,2 εκ. - ή σ σ ν β ο -

66. Α. Μανσόλας, «La Grèce a l'Exposition Universelle de Paris», 1878, σ. 81.

67. Βλ. Σπανδαράς, «Ο έθνικός πλούτος της Ελλάδος», εις «ΑΕ ελληνικάί Πρόοδοι», Αθήνα 1908, σ. 16.

68. Simonide, ο.π.

69. Thery, ο.π. σ. 116.

70. Lefeuve - Méaulle, ο.π. σ. 15.

71. Simonide, ο.π.

σκές, ήτοι τὰ 43,7%. Μπορούμε άρα να συναγάγουμε ότι σε γενικές γραμμές, περίπου τὸ 1/2 της επιφανείας των τσιφλικιών είχε προοδευτικώς μετατραπεί σε βοσκοτόπια⁷². Πράγμα που έκανε τον Κ.Δ. Τσοποτό να παρατηρεί ότι ο ποιμενικός - κτηνοτροφικός χαρακτήρας συνήθως κυριαρχούσε στην Θεσσαλία⁷³.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι δύο βασικοί κλάδοι ειδικεύσης της παραγωγής των τσιφλικιών ήσαν πρωτίστως τὰ σιτηρά, άφ' ένός και ή νομαδική κτηνοτροφία, άφ' έτέρου⁷⁴. Για τούτο, τὸ έλληνικό κράτος, άφότου άνέλαιβε να προστατεύσει τὰ τσιφλίκια (1881), συγκέντρωσε όλη του την προσοχή στην προστασία τόσο των έγχωρίων σιτηρών όσο και των προϊόντων της ποιμενικής οικονομίας.

§ 4. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.

Κατά τὸ δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, ή Ελλάδα όχι μόνον συγκλονίστηκε από την αντίθεση άνάμεσα σ' ένα αγρο-εμπορευματικό και σ' ένα άστο - βιομηχανικό τομέα, αλλά επίσης έπρόκειτο να ύποστέι τις συνέπειες της διχοτομίας που έπρόκυπτε από την αντίθετική συνύπαρξη δύο αγροτικών ζωνών : α) ένας σημαντικός δημητριακός τομέας, κυριαρχούμενος από τὰ τσιφλίκια και β) ένας τομέας, όχι λιγότερο σημαντικός, έμπορευματικών φυτειών, κυριαρχούμενος από την μικρή οίκογενειακή ιδιοκτησία.

Η πολιτική των έλληνικών βιομηχανικών στρωμάτων ήταν να εύνοεί με όλα τὰ μέσα τον μικροαγροτικό τομέα, και ειδικώς τις φυτείες, ως μία προϋπόθεση που θά επέτρεπε την μεγιστοποίηση του όγκου του ξένου συναλλάγματος. Αυτό θά επέτρεπε στα βιομηχανικά στρώματα, όχι μόνον να πραγματοποιήσουν

72. Βλ. «Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαιδεία», τ. 5, σ. 405. Βλ. επίσης Αλιβιζάτος, «Η αγροτική Ελλάς», σ. 34. Όμοίως, στα 1896 ή Κοινοβουλευτική Έπιτροπή Έρευνής διαπίστωνε ότι πολλοί τσιφλικοϋχοι προτιμούσαν να νοικιάζουν τὰ κτήματά τους, ως φυσικούς λειμώνας. Βλ. Alivizatos, «La réforme agraire», σ. 192.

73. Τσοποτός, «Γεωργικάί σελίδες», σ. 16. Παρόμοια είναι ή έκτίμηση των J. Campbell και Ph. Sherrard, «Modern Greece», London 1968, p. 97, όπως και του Χρ. Ευελπίδη, «Η γεωργία της Ελλάδος», 1944, σ. 25.

74. Ός γνωστόν, ή εξάπλωση των βοσκών διευκόλυνε την προσφορά πρώτων ύλων για τις μεταποιητικές βιομηχανίες που παρουσιάστηκαν στην Ελλάδα κατά τὰ 1860 - 1885, κυρίως στον χώρο των β υ ρ σ ο δ ε ψ ε ί ω ν και της ύφαντουργίας.

μιά «μεγάλη φυγή προς τα εμπρός» διά της εισαγωγής των αναγκαίων για την βιομηχανική ανάπτυξη κεφαλαίων αγαθών και πρώτων υλών, αλλά επίσης την μαζική εισαγωγή σιτηρών που, καλύπτοντας το μόνιμο δημητριακό έλλειμμα της χώρας, θα ανταγωνίζονταν με αποτελεσματικότητα την έγχωρια παραγωγή των τσιφλικιών.

Αυτή η προοπτική θα οδηγούσε άργα ή γρήγορα στο επιθυμητό αποτέλεσμα της κάμψης των τιμών των έγχωρίων σιτηρών, στην συντριβή της έγγείου προσόδου των τσιφλικούχων και, τελικώς, στην διάλυση των ιδίων των τσιφλικιών.

Πλην όμως, εάν η πολιτική του ελληνικού κράτους, εξυπηρετώντας τις ανάγκες του αστικού καπιταλισμού ως τα 1880, είχε χαρακτηριστεί από την δυσπιστία και την έχθρότητα έναντι των μεγάλων γαιοκτημόνων, ή προσάρτηση της Θεσσαλίας αποτέλεσε τον ιστορικό σταθμό μιάς αϊφνίδιας μεταστροφής στην ελληνική κυβερνητική πολιτική. Από της ήμερομηνίας αυτής, οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν, αντίθετα με τις μέχρι τότε συνήθειες τους, να συμφιλώσουν μια προστατευτική βιομηχανική πολιτική με μια έξ' ισου ενθαρρυντική και προστατευτική πολιτική υπέρ της τσιφλικικής οικονομίας των σιτηρών και των κτηνοτροφικών προϊόντων.

Χωρίς αμφιβολία, παρά τις προσπάθειες του Χαριλάου Τρικούπη και των διαδόχων του, η συμφιλωτική πολιτική ανάμεσα στον αστικό και στον αγροτικό καπιταλισμό αποδείχθηκε όχι μόνον χιμαιρική, αλλά επίσης ένας παράγων καθυστέρησης της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Ασφαλώς, εάν σέ μία μεταγενέστερη εποχή, μετά τα 1900, σημειώθηκε μια νέα μεταστροφή στην πολιτική του ελληνικού κράτους, αυτό οφείλεται στην εν τώ μεταξύ συνειδητοποίηση της ανυπέρβλητης αντίθεσης που χώριζε — και πάντα χωρίζει — την εκβιομηχάνιση από τα τσιφλίκια και την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία γενικότερα. Η νέα μεταστροφή της γεωργικής πολιτικής εκφράστηκε τελικώς στα 1917, με τον νόμο της αγροτικής μεταρρύθμισης, υπέρ της κατάτμησης των τσιφλικιών προς όφελος της μικρής έμπορευματικής παραγωγής και ιδιοκτησίας.

Ένα πρόβλημα ανάλογο με το ελληνικό του 1880, τέθηκε στην γειτονική Ιταλία απ' τα 1860. Κατά ένα τρόπο, το Ιταλικό Risorgimento σφραγίστηκε βαθύτατα από την αντίθεση μεταξύ του βιομηχανικού Βορρά και του αγροτικού — λατιφουντιακού Νότου.

Το έρώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι το εξής: τι ρόλο έπαιζαν τα λατιφούντια του Νότου στην βιομηχανική ανά-

πτυξη της Ιταλίας (1860 - 1914); Στάθηκαν άραγε ένας παράγων καθυστέρησης της βιομηχανικής πορείας του Βορρά, όπως υποστήριξαν ο Antonio Gramsci και ο Emilio Sereni⁷⁵, ή μήπως αντίθετως επιτάχυναν αυτή την πορεία, όπως πιστεύει ο Rosario Romeo⁷⁶; Ο άμερικανός οικονομολόγος Alex. Gerschenkron, παρεμβαίνοντας στη συζήτηση αυτή, απόδειξε τον αντιθετικό χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ Βορρά και Νότου στην Ιταλία εκείνης της εποχής⁷⁷. Στην περίπτωση αυτή, η βιομηχανία καθυστέρησε ακριβώς λόγω του προστατεύσιμου του Ιταλικού κράτους υπέρ των έγχωρίων σιτηρών που προέρχονταν από τα λατιφούντια του Νότου⁷⁸.

Πιστεύω ότι οι παρατηρήσεις του Gerschenkron σχετικώς με τα εμπόδια που συνάντησε η εκβιομηχάνιση στην Ιταλία, επιτρέπουν να φωτιστεί κατά χρήσιμο τρόπο και η αντίστοιχη πορεία προς την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας.

Στην συνέχεια, θα εξετάσουμε από κοντά τους μηχανισμούς που άσκησαν, εντός της έθνικης ελληνικής οικονομίας, μια επιβραδυντική δράση επί της αστικής βιομηχανικής ανάπτυξης. Πάντως, πρέπει να υπενθυμίσω ότι η παρούσα ανάλυση δεν αμφισβητεί την πραγματοποιηθείσα μετά τα 1880 βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα, αλλά σκοπεύει απλώς να δείξει τις έγγενεις αντιθετικές τάσεις εντός της ελληνικής οικονομίας εκείνης της εποχής, οι οποίες καθυστέρησαν ως ένα βαθμό την βιομηχανική εξέλιξη.

* *

α) Η δασμολογική πολιτική.

Θα εξετάσουμε, κατά πρώτον, πολύ σύντομα το ζήτημα του ελληνικού δασμολογίου επί της εισαγωγής των σιτηρών.

75. A. Gramsci, «La questione meridionale», Editori Riuniti, Ρώμη, E. Sereni «Il capitalismo nelle campagne» (1860 - 1900), εκδ. Einaudi, 1947.

76. R. Romeo, «Risorgimento e capitalismo», Έκδ. Latagga, Μπάρι 1970.

77. A. Gerschenkron, «Economic Backwardness in Historical Perspective», Cambridge, Mass. 1962, «Continuity in History and Other Essays», Cambridge, Mass 1968.

78. Στο ίδιο 1962, σ. 80 - 81. Επί του προβλήματος του δασμού και των σχέσεων Βορρά/Νότου στην Ιταλία, βλ. επίσης C. Benetti, «Essai sur le Mode de Développement dualiste», thèse, Παρίσι, Μάρτιος 1970.

79. Ο κινητός δασμός εφαρμόζετο μόνον όταν η τιμή του εισαγομένου σίτου ήταν κατώτερη από εκείνην του έθνικου σίτου.

θεῖσα περίοδο, ὁ Κουμουνοῦρος εἶχε κατορθώσει νὰ προσφέρει ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὴν ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας, χάρις στὴν ἐχθρική στάση του ἀπέναντι στὰ μεγάλα κτήματα. Εἶχε σταθεῖ προστατευτικὸς ἐπὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πεδίου καὶ φιλελεύθερος ἐπὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν σιτηρῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο προϊόν τῶν τσιφλικιῶν. Ὁμοίως, εἶχε διανεμεῖ τις ἐθνικὲς γαῖες, φροντίζοντας νὰ μὴν σχηματιστεῖ καμμία συγκεντρωτικὴ τάση ἐπὶ τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας.

Ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας, ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μεταβάλλεται ριζικῶς : α) ἡ δασμολογικὴ προστασία τῶν σιτηρῶν αὐξάνει ταχύτερα ἀπ' ὅσο ἐκείνη τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας, β) ἡ φορολογία ἐπὶ τῆς ἐγχώριας σιτοπααραγωγῆς ἀνακουφίζεται, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου οἱ ἄμεσοι ἐπὶ τῆς κατανάλωσης φόροι αὐξάνουν ταχύτατα, γ) ταυτοχρόνως, ἡ κατάρρευση τῆς τιμῆς τῆς σταφίδας, διὰ μέσου τῆς μακροχρόνιας κρίσης ὑπερπαραγωγῆς, κατέστησε τὴν ἐλληνικὴ βιομηχανία ἀνίκανη ν' ἀνταγωνιστεῖ, διὰ μαζικῶν εἰσαγωγῶν ἀλλοδαποῦ σίτου, τὴν ἐγχώρια παραγωγή σιτηρῶν. Ἡ τιμὴ τοῦ ψωμοῦ δὲν ἔπαυσε ν' ἀνεβαίνει, ἐπιφέροντας μιὰ συνεχῆ ἄνοδο τῶν ἐργατικῶν μισθῶν. Ἡ βιομηχανία ὑποχρεώθηκε, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, νὰ μειώσει σχετικῶς τὰ κέρδη καὶ ἐν γένει τὰ εἰσοδήματά της, ὑπὲρ τῆς ἐγγείου προσόδου τῶν ἀστογαιοκτημόνων τοῦ βορρᾶ.

Ἐντὸς τῆς πάλης αὐτῆς, ἡ ὁποία θύμιζε κατὰ ἓνα τρόπο τὴν ἀγγλικὴ διαμάχη περὶ τοὺς Corn Laws, ὁ ἀστικὸς καπιταλισμὸς ἔθετε μὲ σαφήνεια τὸ ζήτημα τῆς κατάρτησης τῶν μεγάλων κτημάτων καὶ τῆς διανομῆς τους στοὺς καλλιεργητές. Τὸ σχέδιο αὐτὸ προωθήθηκε ἀρκετὰ σύντομα, καθ' ὅσον ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἓνα κίνημα πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του μεταξὺ τῶν κολλήγων τῆς βορείου Ἑλλάδας.

3. Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα

Ἡ γεωργικὴ πολιτικὴ τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, σύμφωνα μὲ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάλυση, χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τις ἐξῆς φάσεις :

α) μὲ τὴν ἐναρξὴ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, τὸ ἐλληνικὸ Κράτος ἐτάχθη ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς «ἀπελευθέρωσης τῆς γῆς» καὶ ἀνεγνώρισε τὴν πλήρη ἐξατομίκευση τῶν ἐγγείων δικαιομάτων,

β) ὁ ἐπικείμενος κίνδυνος — ἀπορρέων λογικῶς ἐκ τῆς προηγούμενης λύσης — τοῦ σχηματισμοῦ ἐνὸς ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ ἔπεισε τὸ ἐλληνικὸ κράτος νὰ καταστρατηγήσῃ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξατομίκευσης : ἐθνικοποιώντας τις γαῖες τῶν τούρκων, τὸ κράτος ὑπεισῆλθε ὡς ἰδιώτης στὴν κυριότητα αὐτῶν τῶν ἐκτάσεων,

γ) οἱ ὑπερβολικὲς ἐπιβαρύνσεις ἐπὶ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ἐπιβαλόμενες ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας, ὀδήγησαν τὸ Κράτος στὸ ν' ἀντιληφθεῖ πόσο συμφέρουσα γιὰ τὸν ἀστικὸ καπιταλισμὸ ἐν γένει θὰ ἦτάν ἡ διανομὴ τῶν ἐθνικῶν γαίῶν στοὺς καλλιεργητές. Αὐτὸ ἐπέφερε τὴν «πρῶτη ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση» στὰ 1871,

δ) κατὰ τὴν περίοδο 1860 - 1880, ὁ Κουμουνοῦρος ἐκήρυξε τὸν πόλεμο στὰ μεγάλα κτήματα, εὐνόησε τις οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις φυτειῶν καὶ διευκόλυνε ἔτσι τὴν ἐξαιρέτικὴ ἀνέλιξη τῆς καπιταλιστικῆς μηχανῆς καὶ τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα,

ε) ἐν συνεχείᾳ, ὁ Τρικούπης καὶ οἱ διάδοχοί του ἔως τὸ

1909 ακολούθησαν μιὰ συμβιβαστική πολιτική. Προστάτευσαν τὰ τσιφλίκια, μολονότι ήθελαν νά προωθήσουν την βιομηχανία. Αὐτή ή κατάσταση δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στην πορεία τής εκβιομηχάνισης τής χώρας και ἐστήριξε τὰ τσιφλίκια στις βόρειες επαρχίες του Κράτους.

(1) ἐπόμενος σταθμός στην γεωργική πολιτική του νεοελληνικού Κράτους ήταν ή σημαντικότερη αγροτική μεταρρύθμιση του 1917. Στην Ελλάδα, αὐτή ή μεταρρύθμιση δέν ἐπεβλήθη ούτε ἀπό μιὰ λαϊκή ἐπανάσταση ούτε ἀπό ένα συγκεκριμένο διεκδικητικό κίνημα. Η μεταρρύθμιση ἀποτέλεσε μάλλον ένα τμήμα τής γενικότερης ανανέωσης, ἐντός του πλαισίου τής «ἐθνικής ἀνόρθωσης» μετά τὸ στρατιωτικό κίνημα του Γουδί (1909). Για τοῦτο, ή μεταρρύθμιση του 1917 πρέπει νά ἐξετασθεῖ ὡς τὸ ἐπιτέλεσμά μιᾶς σειράς ἀνάλογων προσπαθειῶν — ἐπιτυχμένων ή όχι — πού εἶχαν δοκιμασθεῖ σέ προγενέστερες στιγμές¹.

§ 1. Οἱ ἀπόπειρες περιορισμοῦ τῶν τσιφλικιῶν κατὰ τήν πρὸ τοῦ 1917 περίοδο.

Ο χιμαιρικός χαρακτήρας τής μετά τὸ 1880 πολιτικῆς του ἑλληνικοῦ κράτους ἐντοπίζεται σὸ γεγονός ὅτι ή πρόοδος τῶν τσιφλικιῶν, ὅχι μόνον δέν συμβιβαζόταν μέ τήν ἀνάπτυξη τής βιομηχανίας, ἀλλά ἀντιθέτως θεμελιωνόταν στην μεταστροφή ἑνὸς τμήματος τής ἀνάπτυξής της. Ο Α. Gerschenkron υπογράμμισε δικαίως, μελετώντας τήν παράλληλη περίπτωση τής Ἰταλίας, ὅτι ή ἐπέμβαση του Κράτους ήταν κατ' οὐσίαν ἑνας παράγων ἀνασταλτικός ὡς πρὸς τήν αὐξηση τής βιομηχανίας².

Στήν ἑλληνική περίπτωση, δεδομένης τής εὐνοίας πού ἐκδήλωσε ὁ Τριούπης ὑπὲρ τῶν τσιφλικιῶν, μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἀν ἔλειπε τελείως κάθε κρατική ἀνάμιξη, ὁ ἀστικός καπιταλισμός θά εἶχε ἐπιτύχει μόνος του πολὺ καλύτερα ἀποτελέσματα.

Πράγματι, κατὰ τήν πρὸ τοῦ 1880 περίοδο ἔχουμε ἀρκετές ἀξιοσημείωτες περιπτώσεις τσιφλικιῶν, τὰ ὁποῖα τελικῶς διαλύθηκαν ἐκ μόνου τοῦ λόγου τοῦ περιρρέοντος καπιταλιστικοῦ συστήματος. Στὰ 1845, τὸ γαλλικὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας διέ-

1. Η ἑλληνική αγροτική μεταρρύθμιση, ἀν και ἀναγγέλθηκε στὰ 1917, δέν ἐφαρμόστηκε παρά μετά τὸ 1921-22, ἤτοι μετά τήν ἄφιξη τῶν προσφύγων τής Μικρᾶς Ἀσίας.

2. Α. Gerschenkron, «The Rate of Industrial Growth in Italy», ε.α. Ὁ συγγραφεὺς διακρίνει στήν Ἰταλική περίπτωση 4 φάσεις : α) 1881-1888 : μέτρια βιομηχανική αὐξηση, β) 1888 - 1896 : στασιμότητα, γ) 1896-1908 : αὐξηση ταχύτατη και δ) 1908 - 1913 : αὐξηση βραδεία, βλ. ε.α. σ. 76.

τάσσε τὸν Cas. Leconte νά διερευνήσει τίς δυνατότητες γ α λ λ ι κ ο ὡ ἀ γ ρ ο τ ι κ ο ὡ ἐ π ο ι κ ι σ μ ο ὡ στήν Ἑλλάδα.

Σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες, ἔπρεπε νά ἐξετασθοῦν οἱ δυνατότητες ἐγκατάστασης γάλλων ἀποίκων σέ μεγάλα ἀγροκτήματα ὁργανωμένα κατὰ τὸ πρότυπο τῶν τσιφλικιῶν³. Ο Leconte ἀποστέλλει πρὸς τὸ γαλλικὸ Ὑπουργεῖο συγκεκριμένες πληροφορίες εἰς ὅτι ἀφορᾷ στήν συγκρότηση ἑνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ τσιφλικιοῦ στὸ Χαρβάτι Ἀττικῆς. Ἰδιοκτῆτης αὐτοῦ τοῦ τσιφλικιοῦ ήταν ὁ Μ. de Roujioux, ἐπίτιμος πρόξενος τής Γαλλίας στίς Κυκλάδες, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀγοράσει τήν ἐκταση 75.000 στρεμμάτων. Ἐπ' αὐτῆς ἐγκατέστησε 250 ἀγροτικές οἰκογένειες. Η ἀνταμοιβή αὐτῶν γινόταν σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες τής ἐπιμόρφτου ἀγροληψίας — ἦτοι τὸ 1/2 ή τὰ 2/3 τῆς ἐσοδείας, κατὰ τήν περίσταση —, πλὴν ὅμως τὰ δικαιώματα τῶν χωρικῶν δέν ξεπερνοῦσαν τὰ ρητῶς ἐκ τῆς μίσθωσης προκύπτοντα. Συνεπῶς, ή παραδοσιακή ἀγροληπτική/σχέση εἶχε ἤδη οὐσιαστικῶς ἐκφυλισθεῖ σέ μιὰ ἀπλή ἀγρομισθωση. Τὸ κτῆμα τοῦ de Roujioux, θεωρούμενο ἀπ' τὸν Leconte ὡς ἑνα ὑπόδειγμα σύγχρονης αγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, εἰδικευόταν, ὅπως ὅλα τὰ τσιφλίκια συνήθως, κυρίως στὰ σιτηρά. Ἐνα μικρὸ τμήμα μόνον ἐκαλύπτετο ἀπὸ ἐλαιῶνες και μωρεῶνες.

Τὸ λογιστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαχείρισης ἀπέδιδε στὸν de Roujioux μιὰ καθαρὴ ἐτήσια πρόσοδο 8% ἐπὶ τῶν δεσμευμένων κεφαλαίων του. Ο Leconte στὰ 1847, γοητευμένος ἀπὸ τὸν τρόπο λειτουργίας αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης, συνιστᾷ ἐνθέρμως στὸ γαλλικὸ Ὑπουργεῖο νά ἐνθαρρυνθεῖ ἀφόβως ή ἐγκατάσταση γάλλων ἀποίκων στήν ἑλληνική γεωργία. Ἐκ παραλλήλου, ὁ ἴδιος συνιστᾷ ν' ἀποφευχθοῦν οἱ ἐπενδύσεις στήν ἑλληνική βιομηχανία, καθ' ὅτι δέν εἶναι ἀποδοτικές⁴. Γενικῶς, κατὰ τὸν Leconte, ὁ ὁποῖος ἀπηχοῦσε τήν γνώμη και ἄλλων ξένων περιηγητῶν στήν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ μέλλον τόσου τῆς μεγάλης ἀγροτικῆς ἐπιχείρησης ὅσο και τοῦ γαλλικοῦ ἐποικισμοῦ στήν Ἑλλάδα προκονίζονταν ἐξαιρετικῶς.

Ἐν τούτοις, μετά ἀπὸ μιὰ δεκαετία, ὅταν ὁ Edmond

3. Η διαταγή πού ἐδόθη στὸν C. Leconte ήταν ή ἀκόλουθη : «Διερευνήσατε τήν πρόοδο τῆς γεωργίας (σὴν Ἑλλάδα) και ἐντοπίσατε τίς καλές και μεγάλες ἀγροτικές δασικές ἐξορυκτικές και βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις πού θά ἦταν δυνατόν ν' ἀναλάβει τὸ ἐμπόριό μας. Προσδιώρσατε τὰ σημεῖα τῶν παρακτῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος ὅπου θά ἦταν συμφέρον νά ἐγκατασταθοῦν γαλλικὲς ἐταιρεῖες». Βλ. «Etude économique du la Grèce», Paris 1847 σ. 475.

4. Ο Leconte ἀναφέρει ἀκόμη δύο πρότυπα ἀγροκτήματα δηλαδὴ, τσιφλίκια, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν ἐπίσης σέ γάλλους στήν Ἑλλάδα : τοῦ de Miniot, στήν Εὐβοία και τοῦ Lamiegg στήν Ἀττική, ε.α. σ. 375.

Αβουί επισκέπτετο την 'Ελλάδα, μπορούσε ν' αναφέρεται στο ανώτερο «πρότυπο αγρόκτημα» Χαρβατίου, χωρίς να αισθάνεται διόλου την ανάγκη να επικαλεσθῇ, ως συνήθως, το «παραδοξολόγιο» πνεύμα του: ή πραγματικότητα τὸν εἶχε κατά πολὺ ξεπεράσει. «Ὁ Μ. de Ρουβουχ, γράφει ὁ Αβουί, ἀπέθανε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς μου στὴν 'Ελλάδα, ἀφ' ἑργυρος καὶ κατεστραμμένος, λένε, ἐξ αἰτίας τοῦ Χαρβατίου». Ἡ καταστροφή ἐπῆλθε, συνεχίζει ὁ Αβουί, παρὰ τὶς ἱκανότητες τοῦ de Ρουβουχ, παρὰ τὴν σεβαστὴ περιουσία του καὶ τὰ τελειότατα καλλιεργητικὰ ἐργαλεία του, παρὰ τὴν ἐπισημότητα τῆς θέσης του, παρὰ τὶς οἰκογενειακὰς του σχέσεις, οἱ ὁποῖες τοῦ ἐξασφάλιζαν «πολλὴ πίστη καὶ ἀκόμη ἀρκετὴ ἐξουσία».

Μερικὲς «αὐθόρμητες» πιέσεις ἐκ μέρους τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ περιρρέοντος συστήματος — ὅπως α) ἡ βαρύτερη δεκάτη ἐπὶ τῶν σιτηρῶν, β) ἡ φυγὴ τῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν συμφερότερον ἀεπιδίδονται στὶς φυτεῖες ἔστω καὶ ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, γ) τὰ ὑπερβολικὰ ἐξόδα τῶν σύγχρονων καλλιεργητικῶν ἐργαλείων, καὶ πάντως, δ) τὸ γεγονός ὅτι ἡ τιμὴ τῶν ἐισαγόμενων σιτηρῶν εὐθυγραμμίζονταν, μέσω ἑνὸς κινήτου δασμοῦ, μὲ ἐκείνην τῶν ἐγχωρίων σιτηρῶν — φάνηκαν ἱκανὲς ὥστε τὸ ὑποδειγματικὸ αὐτὸ τσιφλικὶ τοῦ de Ρουβουχ νὰ καταρρεύσει ὑπὸ τὸ βάρος τῶν χρεῶν του.

Παρόμοια ὑπῆρξε ἡ τύχη καὶ τῶν ἄλλων προτύπων — τσιφλικιῶν ποὺ ἀνέφερε ὁ Lecoq. Στὰ 1895, ὁ Π. Γεννάδιος στὴν ἐπιθεώρηση του, παρουσίαζε ἕναν περιληπτικὸ ἀπολογισμὸ τῶν κυριώτερων παραδειγμάτων, ποὺ εἶχαν ἐπιχειρήσει ν' ἀναπτύξουν μιὰ σύγχρονη γεωργικὴ παραγωγὴ ἐπὶ τσιφλικιῶν μεγάλης κλίμακος. Οἱ ἀξιοσημείωτες αὐτὲς ἐπιχειρήσεις ἦσαν οἱ ἑξῆς: 1) τοῦ γάλλου de Ρουβουχ στὸ Χαρβάτι, 2) τοῦ γάλλου de Lariette στὸ Κακοσάλεσι Ἀττικῆς, 3) τοῦ ἀγγλοῦ Noel στὸ Ἀχμέταγα Εὐβοίας, 4) τοῦ ἰταλοῦ Stoli στὸ Ξηροχώρι, 5) τῶν ἐλβετῶν ἀδελφῶν Vild στὸ Κουρμπάτσι καὶ στὸ Γεράκι Εὐβοίας, 6) τοῦ γάλλου de Mimont στὸν Ἀγ. Γεώργιον καὶ Ἀγ. Θεόδωρον Εὐβοίας, 7) τοῦ γάλλου Fuliege στὸ Ξηροχώρι, 8) τοῦ ἀμερικανοῦ Leenes στὴν Καστανιώτισσα Εὐβοίας, 9) τῆς γαλικῆς ἐταιρείας Ζάχαρης στὴν Λοκρίδα, 10) τοῦ γάλλου Fournier στὴν

5. E. About «La Grèce Contemporaine, Paris 1860, σ. 121.

6. «Χάρη σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιτυχεῖς προϋποθέσεις, τὸ Χαρβάτι θὰ ὀφείλε νὰ προοδεύσει. Ἀνεμόνοντο πολλὰ ἀπ' τὸ Χαρβάτι, ἐπέδειχναν τὸ Χαρβάτι στοὺς ξένους, ἄνδρες εἰδικευμένοι ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθῇ τὸ Χαρβάτι μιλῶσαν γι' αὐτὸ μὲ θαυμασμὸ καὶ τὸ ἀνέφεραν στὰ βιβλία τους», βλ. About, ε.α. σ. 120-121.

Καλαμάτα, 11) τοῦ Ἑλληνα Κασαβέτη, μὲ τὴν συνεργασία ἀγγλων καὶ Ἑλλήνων γεωπόνων, στὸ Ἀϊδίνιο Θεσσαλίας, 12) τῆς Σχολῆς Τύρινθος, 13) τῶν Ἑλλήνων Ἰλισποῦλου καὶ Σούτσου στὸ Ἀλῆ - Τσελέπη τῆς Ἠλείας, 14) τοῦ Ἑλληνα Μαυρογορδάτου στὴ Θεσσαλία καὶ ἀρκετὲς ἄλλες.

Ὁ Γεννάδιος θεωρεῖ ὅτι σ' ὅλες τὶς ἀνωτέρω περιπτώσεις, μιὰ σημαντικὴ αἰτία τῆς ἀποτυχίας τους ὑπῆρξε τὸ ὑπερβολικὸ βάρος τῆς ἀναγκαίας ἐπιχειρηματικῆς δαπάνης. Βεβαίως, ἡ ἀποτυχία αὐτὴ ὑπογράμμιζε ἀπλῶστα τὶς σοβαρὲς δυσχέρειες, τὶς ὁποῖες συναντοῦσαν ἤδη ἀπὸ τότε οἱ προσπάθειες μεταφύτευσης τοῦ καπιταλισμοῦ ἐν τῷ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ἐὰν οἱ ἰδιοκτῆτες εἶχαν περριορισθῇ στὰ κοινὰ τῆς ἐγγείου προσόδου, ἀντὶ νὰ ἐπιδιώξουν τὴν μεγιστοποίηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους, θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς ἐξασφαλίσαι μεγαλύτερες δυνατότητες καὶ τύχη νὰ διατηρηθοῦν. Οἱ μηχανισμοὶ αὐτοάμυνας τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος κατέστρεψαν τοὺς φιλόδοξους αὐτοὺς ἀγροτικούς ἐπιχειρηματίες, καθ' ὅτι αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἐπεδίωξαν νὰ συσσωρεύσουν μιὰ πρὸσοδο καὶ ἕνα ἐπιχειρηματικὸ κέρδος. Ἀργότερα, ἐπὶ Τρικούπη, οἱ τσιφλικιοῦχοι τῆς Θεσσαλίας θὰ ἔχουν ἀντιληφθῇ ὅτι ἡ τύχη τους, μὲ τὴν συμπαράσταση τοῦ Κράτους, δὲν ἔγκειτο στὴν ἐπιχειρηματικὴ αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς παραγωγικότητας, ἀλλὰ μᾶλλον κατ' ἀντίθεση πρὸς τὰ γενικῶς ἱσχυόμενα ἐπὶ τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς — στὴν τεχνητὴ μείωσιν αὐτῆς, πράγμα ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάβλυση μιᾶς σπουδαίας ροῆς ἐγγείου προσόδου.

•••

Ἡ σχεδιαζόμενη ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, ξεπερνώντας τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε θέσει ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας σκόπευε τὸν ἐξῆς κεντρικὸ στόχο: νὰ πληῖξει τὴν τεχνητὴ μείωσιν τῆς προσφορᾶς καλλιεργήσιμης γῆς καὶ ἀγροτικῶν προϊόντων, τὴν ὁποία ἐπέβαλλε μονοπωλιακῶς ἡ μεγάλη γαιοκτησία.

7. Βλ. «Ἑλληνικὴ Γεωργία», 1895, σ. 81-82. Οἱ 15 περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρει ὁ Γεννάδιος κατανέμονται ὡς ἑξῆς: 6 γάλλοι, 5 Ἕλληνες, 1 ἀγγλος, 1 ἰταλός, 1 ἐλβετός καὶ 1 ἀμερικανός. Ἡ δὲ γεωγραφικὴ κατανομὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: 5 τσιφλίκια στὴν Εὐβοία, 4 στὴν Θεσσαλία, 3 στὴν Ἀττικοβοιωτία καὶ 3 στὴν Πελοπόννησο.

8. Διαπιστώσαμε ἤδη (βλ. ἀνωτ.) τὴν αἰσθητὴ μείωση τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν μετὰ τὰ 1880-85 καὶ τὴν μετριότατη αὐξηση τοῦ ὄγκου τῆς σιτικῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν περίοδον τῆς δασμολογικῆς προστασίας (1884-1917).

Ἡ μεταρρύθμιση, ἐνοποιώντας τὶς ἰδιότητες τοῦ καλλιεργητῆ καὶ τοῦ ἰδιοκτήτη, ἐπὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἐπέδωξε νὰ ἐπιφέρει τὴν αὐξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ, συνεπῶς, τὴν μείωση τῆς τιμῆς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, μέχρι τὴν ἐξάλειψη ὅλης τῆς ἐγγείου προσόδου καὶ, ἐνδεχομένως, ἀκόμη καὶ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους.

Ἦν' αὐτοὺς τοὺς δρους, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση οὐδεμία βελτίωση ἐπρόκειτο νὰ ἐπιφέρει ὡς πρὸς τὶς συνθήκες ζωῆς τῶν χωρικῶν. Κύριος στόχος τῆς μεταρρύθμισης ἦταν ἀπλῶς ἡ συντριβὴ τῆς, μεγάλης τσιφλικικῆς γαιοκτησίας, πρὸς ὄφελος τοῦ ἀστάτου καπιταλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξασφάλιζε ἔτσι τὴν προσφορά ἀγροτικῶν προϊόντων σὲ ἀσυγκρίτως φθηνότερες τιμές. Δυνάμεθα μάλιστα νὰ πιστοποιήσουμε ὅτι ἡ μηχανικὴ (ἀπρόσωπη) συμπίεση τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας, μετὰ τὴν μεταρρύθμιση, ἐγίνε ἐντατικότερη καὶ ὅτι γενικῶς ὁ χωρικός περιεπλάκη σὲ μία νέα διαδικασία συνεχοῦς ἐπιδείνωσης τῆς θέσης του.

Ὁ Ἰωάννης Σούτσος, ὁ θεωρητικὸς τῆς πρώτης ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1871 ἐπὶ Κουμουνοῦρου, εἶχε ἐπανειλημμένως ζητήσει τὴν ἐξακολούθηση τῆς αὐτῆς πολιτικῆς, μέχρι τὴν διανομὴ καὶ τῶν θεσσαλικῶν τσιφλικιῶν⁹. Τελικῶς, οἱ ὑποδείξεις τοῦ Σούτσου δὲν εἰσακούσθησαν ἀπὸ τὸν Τρικούπη, ἀλλὰ — καὶ αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ — ἀπὸ τὸν «φιλολαϊκὸν» ἀντίπαλό του Θεόδωρο Δελιγιάννη. Πράγματι, μετὰ τὴν ὀριστικὴ πτώση τοῦ πρώτου στὰ 1895, ὁ Δελιγιάννης ἐπέχειρσε, γιὰ πρώτη φορὰ, τὴν μερικὴ ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν ὑπὲρ τῶν καλλιεργητῶν τους.

Στὰ 1896, κατέθεσε στὴν Βουλὴ 5 νομοσχέδια, τὰ ὁποῖα ἐπρόβλεπαν: α) τὴν ἀπαλλοτρίωση τοῦ 1/8 τῶν τσιφλικιῶν Θεσσαλίας¹⁰ καὶ β) τὴν σύσταση ἐνὸς εἰδικοῦ ταμεῖου γεωργικῆς πίστεως γιὰ τὶς χρηματοδοτικὲς ἀνάγκες τῶν κολλητικῶν οἰκογενειῶν¹¹.

Ἐκ παραλλήλου, ὁ ὑπουργὸς Φ. Βάρβογλης ἐξαπόλυσε μιὰ σπουδαία πρόκληση κατὰ τῆς ρωmano-γερμανικῆς νομολογίας τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων: κατέθεσε στὸ Κοινοβούλιο ἓνα νομοσχέδιο γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐπιμέρους ἀγροληψίας, ὅχι

9. Βλ. «Ἑλληνικὴ Γεωργία», 1885, σ. 177.

10. Τὸ 1/8 τῶν τσιφλικιῶν γαιῶν ἰσοδυναμοῦσε μὲ 6% - 8% τῶν συνολικῶς καλλιεργουμένων ἐκτάσεων στὴν Θεσσαλία.

11. Στεφανίδης, ε.α. σ. 236. Ὁ Δ. Πουρνάρας, «Ἱστορία τοῦ ἀγροτ. κινήματος», Ἀθ. 1960 ἀναγνωρίζει ὅτι, ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν τσιφλικιῶν, ὁ Δελιγιάννης ἐπέδειξε πράγματι ἓνα ριζοσπαστισμὸ, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν συντηρητικὴ σχετικῶς πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη (σ. 32).

ὡς ἀπλῆς παραλλαγῆς τῆς ἀγρομισθωσης, ἀλλὰ ὡς μιᾶς διενεχοῦς ἐταιρείας μεταξὺ κολλήγου καὶ τσιφλικούχου¹².

Πλὴν ὁμως, ἡ προτεινόμενη σοβαρὴ μεταβολὴ τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς δὲν ἐγίνε δεκτὴ ἀπὸ τὴν Βουλὴ. Οἱ γαιοκτῆμονες τῆς Θεσσαλίας εἶχαν τόσο ἰσχυρὰ στηρίγματα, ἀκόμη καὶ ἐντὸς τοῦ κυβερνῶντος δεληγιαννικοῦ κόμματος, ὥστε τὰ κατατεθέντα νομοσχέδια ἀπορρίφθηκαν¹³. Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀντίδραση τῶν γαιοκτημόνων ἦταν τόσο ἰσχυρή, ὥστε ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ πρωθυπουργὸς Θεοτόκης, ἡγέτης τῶν «παλαιῶν», τρικουπικῶν, ἐπέχειρσε στὰ 1903 νὰ «περάσει» ἀνάλογο νομοσχέδιο, ἡ Βουλὴ τὸν καταψήφισε, μὲ τὴν συνδρομὴ ἀρκετῶν ἐκ τῶν βουλευτῶν τοῦ κόμματός του. Εἶναι ἄρα προφανὲς ὅτι, κατὰ τὴν περίοδο 1896 - 1917, ἡ κεντρικὴ ἐξουσία, ἐπιδιώκοντας νὰ περιορίσει τὰ τσιφλίκια, ἀντιμετώπιζε τὴν ἐντονὴ ἀντίδραση τῶν ἐπαρχιακῶν βουλευτῶν, οἱ ὁποῖοι συνδέοντο μὲ τὰ γαιοκτημονικὰ συμφέροντα.

Παρ' ὅλα αὐτά, μιὰ ἀργὴ διαδικασία, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1907 καὶ 1914, ἐπέτυχε νὰ δώσει τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα: τὸ ἐλληνικὸ κράτος κατόρθωσε νὰ προβῇ σὲ μιὰ ἐκ οὐσίας ἀπαλλοτρίωση 54 θεσσαλικῶν τσιφλικιῶν, συνολικῆς ἐκτασεως 1.060.000 στρεμμάτων, ἥτοι τοῦ 1/6 τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας τῶν τσιφλικιῶν στὴ Θεσσαλία, καὶ νὰ ἐγκαταστήσει σ' αὐτὰ 4898 οἰκογένειες αὐτόχθονων καλλιεργητῶν καὶ 2624 οἰκογένειες προσφύγων ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας¹⁴. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτῶν τῶν ἀγροτῶν συνέδεσε καὶ πάλι τὸ ἐλληνικὸ κράτος μὲ τὴν προ-τρικουπικὴ παραδοσιακὴ γεωργικὴ πολιτικὴ. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀντίδραση τῶν γαιοκτημόνων ἀρχίζε πλέον νὰ κάμπτεται. Στὴν ἀρχικὴ τους θέση τῆς «κατ' ἀρχὴν ἀντίστασης» ἀρχισαν νὰ ὑποκαθιστοῦν μιὰ εὐέλικτη διαπραγματευτικὴ στάση. Ἡ πλειοψηφία αὐτῶν, διαβλέποντας τὴν στενότητα προοπτικῆς, ποὺ θὰ εἶχαν τὰ τσιφλίκια στὸ πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς οἰκο-

12. Σίδερς, «Γεωργ. Πολ.», σ. 70-76. Αὐτὴ ἡ πρόταση ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἔμμεση ἀναγνώριση τοῦ καλλιεργητῆ ὡς *de facto* συνιδιοκτήτη, σὲ ἀρμονία μὲ τὴν ὁθωμανοβυζαντινὴ παράδοση καὶ τὶς προγενέστερες ὑποδείξεις τοῦ Σούτσου.

13. Ὁ Σίδερς ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ κοινοβουλευτικὴ συζήτηση τοῦ 1896 ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐπίσημη ἀναγνώριση τοῦ «θεσσαλικοῦ», ὡς σοβαροτάτου κοινωνικοῦ προβλήματος, ε.α. σ. 142.

14. Πουρνάρας, ε.α. σ. 25-33. Τὰ ἐξαγορασθέντα τσιφλίκια ἦσαν τὰ ἐξῆς: α) 514.000 στρ. τοῦ Στεφάνοβικ, β) 350.000 στρ. τοῦ Ζάππα, γ) 120.000 στρ. τοῦ Καρτάλη - Γοπαλῆ, δ) 80.000 στρ. τοῦ Μουφιτῆ. Κατὰ τὸν Γ. Πανισίδη, «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος στὴν Ἑλλάδα», βλ. «Νέος Κόσμος», Σεπτ. 1971, τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἀγόρασε αὐτὲς τὶς ἐκτάσεις ποδὸς 9 δρχ. τὸ στρέμμα καὶ τὶς μεταπώλησε στὰς καλλιεργητὰς πρὸς 40 δρχ.

νομικῆς ανάπτυξης — στην οποία ἄλλωστε οἱ ἴδιοι μετεῖχαν ὡς χρηματιστές, ἐπιχειρηματίες, ἔμποροι κλπ. — προτίμησαν μᾶλλον νὰ ἐγκαταλείψουν πρῶτευτικῶς τὴν μάχη ἐπὶ τῶν ζητημάτων ἀρχῆς, προκειμένου νὰ διαπραγματευθοῦν τοὺς συγκεκριμένους ὀρους τῆς ἐξαγορᾶς τῶν κτημάτων τους. Ἔτσι, ὁ ἐπιφανὴς ἐκπρόσωπος τῶν γαιοκτημόνων Θεσσαλίας Γ.Χ. Ζωγράφος δὲν δίσταζε νὰ παρευρίσκεται σ' ὅλες τὶς συζητήσεις ἐπὶ τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης καὶ νὰ δέχεται τὸν κατ' ἀρχὴν δίκαιο χαρακτηριστὴρ τῆς ἀπαλλοτριώσεως «διὰ δημοσίαν ὠφέλειαν»! Ἀντιθέτως, ἐκεῖ πού συγκέντρωνε τὴν ἐπιχειρηματολογία του ἦταν ἐπὶ τῶν π ρ ο ὕ π ο ὅ ε σ ε ω ν ἑ φ α ρ μ ο γ ῆς αὐτῆς τῆς ἀρχῆς στὴν Θεσσαλία¹⁵.

Μ' ἄλλα λόγια, παρὰ τὴν σημασία τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων, παρὰ τὶς οικονομικὲς ἀντιθέσεις ὡς πρὸς τὴν βιομηχανικὴ αὐξηση, παρὰ τὴν δξύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐτέθη τὸ ζήτημα τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ πολὺπλευρὴ προσωπικότητα τῶν τσιφλικούχων τῆς Θεσσαλίας ἀποσόβησε τὸν ἐνδεχόμενον σχηματισμὸ ἐνὸς ξεχωριστοῦ κοινωνικοῦ στρώματος γαιοκτημόνων στὴν Ἑλλάδα¹⁶. Ἡ πολυσχιδὴς ὑπόσταση τῶν γαιοκτημόνων Θεσσαλίας, τοὺς ἐπέτρεπε ἕνα σημαντικὸ περιθώριο ἐλιγμῶν καὶ μία βάση τακτικῆς ἀναδίπλωσης.

Τὸ ἐθνικιστικὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ Γουδὶ (1909) ἔλαβε μιὰ σειρά σημαντικῶν μέτρων ὑπὲρ τῶν καλλιεργητῶν. Γενικῶς, τὸ κίνημα αὐτὸ ἐσήμανε τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνισή τῆς ἐλληνικῆς μεσαίας τάξης ἐπὶ τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς σκηνῆς¹⁷. Βεβαίως, αὐτὴ ἡ μεσαία τάξη, κατ' ἐξοχὴν τῶν πόλεων, ἀντιτάχθηκε ὄχι μόνον στὴν παραδοσιακὴ ἀγρο-ἐμπορευματικὴ σύμπραξη, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὴν ὀλιγαρχία τῶν τσιφλικούχων. Οἱ κοινωνικὲς αὐτὲς ἀντιθέσεις — ἐντὸς τῶν ὁποίων διαμορφώθηκε ἐμμέσως ἡ ἐννοία τῆς ἀστικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης στὴν Ἑλλάδα¹⁸ — ἦσαν τόσο βαθιεῖς ὥστε δὲν στάθηκε δυνατόν ν'

15. Σίδερς, ε.α. σ. 147. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ἕνας ἀριθμὸς γαιοκτημόνων, πανικόβλητοι, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ψύχραιμο Ζωγράφον, ζήτησαν ἀπὸ τὸν τοῦρκο πρέξενον Λαρίσης νὰ πολιτογραφηθοῦν ὡς τούρκοι ὡς πᾶσι, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὶς συνθήκες Βερολίνου-Κων/πολῆς πρὸς προστασίαν τους.

16. Ὑπ' αὐτοῦ, βλ. μετὰξὺ ἄλλων καὶ Μοσχῶρ, ε.α. σ. 138. Ὁ συγγραφεὺς ὑπεγραμμίζει τὴν χλιαρότητα τῆς ἀντίστασης πού ἀντιπαρέθεσαν τελικῶς οἱ γαιοκτήμονες ἐναντὶ τῶν ἀπαλλοτριώσεων.

17. Κατὰ τὸν Π. Βεντήρη, «Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920», Ἀθῆναι 1931, τὸ 1909 σημειώνει τὴν ἀνῆλθὸς τῶν ἀστικῶν τῆς πόλεως σὲ ἀγῶνα κατὰ τῆς ὀλιγαρχίας τῆς ὑπαίθρου.

18. Ὑπ' αὐτοῦ, βλ. ἐπίσης καὶ Κ. Vergopoulos, «Les nationalismes

ἀποσοβθεῖ ὁ παρατεταμένος «ἐμφύλιος πόλεμος», ὁ ὁποῖος συγκλόνισε τὴν χώρα κατὰ τὰ ἔτη 1909-1940.

Ἡ κοινωνικὴ πάλη ἐκτυλίχθηκε περὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, καθ' ὅτι καὶ ἡ ἀνερχόμενη μεσαία τάξη δὲν ἦταν δυνατόν νὰ φαντασθεῖ τὴν ἀνάπτυξή της παρὰ διὰ μέσου τῆς χρησιμοποίησης τῶν κρατικῶν προνομίων καὶ ἐξουσιῶν.

Στὶς ἀπὸ τοῦ 1909 συζητήσεις, ἀναγνωρίσθηκε ἐπανειλημμένως ὡς ἡ κατ' ἀρχὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς εἰδικῆς φορολογίας ἐπὶ τῶν ἐγγείων προσόδων. Ἐν τούτοις, ἡ προσωρινὴ ρύθμιση αὐτοῦ τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Ἀ. Εὐταξία στὰ 1910, μόνον ἕνα μετριοπαδὲς κατὰ τῶν τσιφλικούχων μέτρο εἰσήγαγε: ὁ ἐγγείος φόρος ἐπὶ τῶν ἀροτριώντων ζώων κατηργεῖτο μὲν γιὰ τοὺς ἀνεξαρτήτους ἐλευθέρους γεωργούς καὶ τοὺς κολλήγους, πλὴν ὅμως διετηρεῖτο γιὰ τὴν μερίδα πού ἀναλογοῦσε στοὺς τσιφλικούχους¹⁹.

Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ μέτρου δὲν ἔγκειτο στὰ ἄμεσα ἀποτελέσματά του, ἀλλὰ μᾶλλον στὸ ὅτι ἀποτέλεσε τὸ ὄροσημο μιᾶς νέας πολιτικῆς: στὸ ἐξῆς ὁ ἐλληνικὸς νόμος ἀποδέχεται τὶς διακρίσεις μετὰξὺ τῶν πολιτῶν, ὑπὸ ἐννοία δυσμενῆ ὡς πρὸς τὰ γαιοκτημονικὰ εἰσοδήματα. Τοῦτο ἐπρόκειτο νὰ θεμελιώσῃ ἀργότερα τὴν θεμελίωση τῆς ἐλληνικῆς φορολογίας ἐπὶ πρῶτευτικῆς κλίμακας.

Ἡ ἀνοικτὴ πάλη κατὰ τῆς ἐγγείου προσόδου συστηματικοποιήθηκε ἀκόμη καλύτερα στὴν μορφοποίηση τοῦ 1919. Πράγματι, ἡ Κοινοβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ 1919 εἶχε ἀναλύσει τὸ πρόβλημα τοῦ παραγωγικοῦ μέδους στὸ σύνολό του. Στὴν ἐκθεσὴ της πρὸς τὴν Βουλὴ, ἡ Ἐπιτροπὴ κατήγγελλε: α) τὴν βαρύνουσα δασμολογικὴ προστασία τῶν ἐγχωρίων σιτηρῶν καὶ β) τὴν ἐξ αὐτῆς συνεχῆ διόγκωση τῆς ἐγγείου προσόδου καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, τὴν ἀνυπόφορη ἀνοδοτῆς τιμῆς τοῦ ἐδάφους²⁰.

Καρπὸς αὐτῆς τῆς ἔκθεσης ἦταν ἡ κατάρρευση τότε καθὲς ἐγγείου φόρου καὶ ἡ ἀντικατάστασή του — γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους — ἀπὸ ἕναν φόρον ἐπὶ τοῦ καθαροῦ προϊόντος. Ὁ φόρος αὐτὸς ἐπληττε, διὰ ξεχωριστοῦ τρόπου, τὰ δύο βασικὰ εἰσοδήματα ἐκ τῆς γεωργίας: εἰσέπραττε 10% ἐπὶ τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἐγγείου προσόδου καὶ 6% ἐπὶ τῶν εἰσοδημάτων τῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν ἐπιχειρήσεων.

grecs entre les deux guerres», Paris 1971 (D.E.S. Science Politique, Université de Paris I).

19. Σίδερς, «Ἡ ἱστορία ἐξελίξεις...», σ. 42-44.

20. Στὸ ἴδιον, σ. 46-50, βλ. καὶ Σίδερς, «Ἐστὸν. πολ.», σ. 197.

Ήταν η πρώτη φορά στο νεοελληνικό κράτος, που η έγγειος πρόσδοδος φορολογήθηκε ξεχωριστά, ως ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος, υποκείμενη σε ιδιαίτερο (βαρύτερο) φορολογικό συντελεστή²¹. Η σημασία αυτού του νόμου υπογραμμίζεται απ' το ότι, μόλις μετά από 2 έτη, στα 1921, ακριβώς μετά την έκλογική συντριβή του Βενιζέλου και την καλινόρθωση των παλαιών πολιτικών, ο νόμος αυτός καταργήθηκε.

Στην σειρά των μέτρων που προηγήθηκαν της μεταρρύθμισης του 1917, πρέπει ασφαλώς να μνημονεύσουμε τα ακόλουθα :

α) ο Ν. ΓΩΝΣ/1911 απαγόρευσε στους τσιφλικούχους τις εξώσεις κολλήγων²².

β) μετά την ένωση Μακεδονίας, Ήπειρου και Θράκης στα 1913, το Κράτος απαγόρευσε κάθε μετ'άτροπη των έγγειων σχέσεων επί των νέων επαρχιών, όπως και κάθε σύσταση νέων έμπραγμάτων δικαιωμάτων επί του έδάφους²³.

γ) ο Ν. 138/1914 απαγόρευσε τις εξώσεις κολλήγων όπως και κάθε μεταβολή επί των «πραγματικών και ύφισταμένων» μεταξύ των κολλήγων και των τσιφλικούχων σχέσεων²⁴.

Συνοψίζοντας, δυνάμεθα να καταλήξουμε στο ότι μετά τα 1896 η μικρή οικογενειακή γεωργία, με μία ορισμένη ύποστηριξη της κρατικής πολιτικής, αρχίζει να συνέρχεται. Παρά τις κωλυσιεργίες των μεγάλων γαιοκτημόνων, ψηφίζονται ορισμένοι νόμοι περιοριστικοί των τσιφλικιών και ευνοϊκοί για τους καλλιεργητές. Η όλο και συνειδητότερη «φιλαγροτική» πολιτική του ελληνικού κράτους αναπτύσσεται σε συνάρτηση με την κοινωνική άνοδο της ελληνικής «μεσαίας τάξης» και συνδέθηκε με την αστική βιομηχανική αύξηση, όπως και με τον διευρυνόμενο κρατικό παρεμβατισμό.

Με δύο λόγια, όσο περισσότερο ο ελληνικός καπιταλισμός οργανώνεται και λειτουργεί ως ένα «άπρόσωπο και μηχανικό όλον», τόσο περισσότερο η στάση του απέναντι στην μεγάλη

21. Οι δύο νέοι φόροι έδωσαν τα εξής αποτελέσματα :

	1919-20	1920-21
φόρος έγγειου προσόδου	2 εκ. δρχ.	2 εκ. δρχ.
φόρος εισοδήματος, γεωργ. εκμεταλλεύσεων	6 " "	3 " "

Έφαρμόζοντας τους συντελεστές 10% για τον πρώτο και 6% για τον δεύτερο, βλέπουμε ότι το καθαρό εισόδημα ήταν περίπου ως εξής :

	1919-20	1920-21
Εισόδημα έγγειων προσόδων	20 εκ. δρχ.	20 εκ. δρχ.
Εισόδημα γεωργ. εκμεταλλεύσεων	100 " "	50 " "

22. Βογάζογλου, ε.α. σ. 46.

23. Στεφανίδης, ε.α. σ. 236.

24. Σίδερς, «Γεωργ. πολ.», σ. 155.

γαιοκτησία έσκληρύνεται. Το αποκορύφωμα αυτής της διαδικασίας ήταν η επίσημη άναγγελία της αγροτικής μεταρρύθμισης στα 1917.

§ 2. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917

Εάν η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 συνδέθηκε με την από το 1909 ανάδειξη των μεσαίων στρώματων, αυτό πρέπει να εξηγηθεί απ' το ότι τα στρώματα αυτά υπήρξαν οι συνεπέστεροι, εντός της ελληνικής κοινωνίας, φορείς της αντίληψης του καπιταλισμού, ως ενός ενσωματωμένου και άπρόσωπου όλου. Εξ αίτιας αυτής ακριβώς της αντίληψής τους περί καπιταλισμού, τα στρώματα αυτά αίσθάνθηκαν κατά τρόπο ιδιαίτερος έπαχθη το κοινωνικό βάρος των τσιφλικιών. Εκ παραλλήλου, τα ίδια κοινωνικά στρώματα ήταν σε θέση να διακρίνουν απ' ενός τις πραγματικές ιστορικές δυνατότητες, οι οποίες καθιστούσαν δυνατή την διανομή των γαιών, και απ' έτέρου τα πλεονεκτήματα που ο' άντλούσε εξ αυτού του μέτρου ή διαδικασία της ταχείας έκβιομηχανίσεως.

Υπ' αυτούς τους όρους, η αρχή της αγροτικής μεταρρύθμισης εξηγγέλθη στα 1917 στη Θεσσαλονίκη. Εν τούτοις, το μέγιστο τμήμα αυτής της μεταρρύθμισης δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνον μετά το 1922.

Αρχετές υπόθεσεις προτείνονται προκειμένου να έρμηνευθεί η επίλογη της συγκεκριμένης στιγμής για την εξαγγελία της μεταρρύθμισης. Έγινε λόγος για «λύση επιβαλλόμενη από τις ανάγκες του έμφυλλου πολέμου» τον όποιο διεξήγε η στρατιωτική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κατά του κράτους της Αθήνας. Κατ' άλλους, η μεταρρύθμιση έπιδευσθη εξ αίτιας της εμφάνισης του μπολσεβικικού κινδύνου. Εν πάσει περιπτώσει, μεταξύ των ποικίλων έρμηνειών που δόθηκαν, μπορούμε, χωρίς ν' απορρίψουμε τις άλλες, να συγκατήσουμε ιδιαίτερος την ακόλουθη : η αγροτική μεταρρύθμιση αποφασίστηκε σε μία στιγμή σοβαρότητας πτώσης του έξωτερικού έμπορου : η πτώση αυτή είχε προκληθεί από τον θαλάσσιο αποκλεισμό τον όποιο είχαν επιβάλει οι δυτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, προκειμένου να την υποχρεώσουν να εισέλθει στον πόλεμο με το μέρος της Αντάντ. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο αποκλεισμός της Ελλάδας λειτούργησε, από οικονομική άποψη, ως ένας αυθόρμητος προστατευτισμός, τόσο υπέρ της έθνικής βιομηχανικής παραγωγής όσο και επ' ώφελεία των έγχωρίων σιτηρών²⁵. Είναι προφανές ότι η συγκυ-

25. Ο πόλεμος αποτελούσε ένα παράγοντα άληθινού αγροτικού προ-

ρία αυτή έθεσε εκ νέου και με δξύτατο τρόπο τὸ ζήτημα τῶν τσιφλικιῶν. Τὸ γεγονός ὅτι μιὰ «ἐπαναστατικὴ» στρατιωτικὴ κυβέρνησις ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου ἤλθε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη, δηλαδὴ στὸ κέντρο τῶν βορείων ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν ποὺ κυριαρχοῦντο ἀπ' τὰ τσιφλίκια, προσέδωσε ἕναν ἐπείγοντα χαρακτήρα στὸ πρόβλημα τῆς ὀριστικῆς ρύθμισης τοῦ γαιοκτητικοῦ ζητήματος. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀναγγελία τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης στὰ 1917.

Στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ στρατιωτικὴ κυβέρνησις κατόρθωνε νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐξουσία της ἐπὶ τῶν νοτιοτέρων ἐπαρχιῶν τῆς χώρας, εἰς βάρος τῆς βασιλικῆς κυβέρνησης τῆς Ἀθῆνας, μέχρι τὴν ὀριστικὴ ἀποκομπὴ τοῦ Βασιλεῦς Κωνσταντίνου²⁶, ὁ Βενιζέλος ἔδειχνε ὅλο καὶ λιγότερο βιαστικὸς νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐξαγγελθεῖσα μεταρρύθμιση. Ἡ ἐξήγησις βρίσκεται στὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ στὸ βενιζελικὸ κράτος τῆς βορείου Ἑλλάδος τὰ τσιφλίκια κατελάμβανον ἄνω τῶν 50% τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων, στὸ σύνολο τῆς ἐλληνικῆς ἐπικρατείας — ἀφ' οὗτο ὁ Βενιζέλος εἰσῆλθε ὡς θριαμβευτὴς στὴν Ἀθῆνα — τὰ τσιφλίκια ἀπασχολοῦσαν μόνον τὸ 1/3 τῶν γαιῶν²⁷. Ἔτσι οἱ γαιοκτήμονες τοῦ βορρᾶ μπόρεσαν νὰ διατηρηθοῦν γιὰ λίγο καιρὸ ἀκόμη. Ὅμως ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 καὶ ὁ συνακόλουθος ἐπαναπατισμὸς 1,5 ἐκατομμυρίων προσφύγων ἐσημάναν πλεὺν τὸ ὀριστικὸ τέλος τῆς μεγάλης γαιοκτησίας στὴν Ἑλλάδα²⁸.

Χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ πρόβλημα τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν προσφύγων ἐπέσπευσε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης. Ἐν τούτοις ἡ οὐσιαστικότερη αἰτιολόγησις τῆς διάλυσης τῆς μεγάλης γαιοκτησίας πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι τὸ κοινωνικὸ βάρος τῶν τσιφλικιῶν ἔγινε ἀκόμη σοβαρότερο ἐξ αἰτίας τῆς τραγικῆς ἀποτυχίας τοῦ νεοελληνικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Εἶναι προφανές ὅτι στὴν Ἑλλάδα — ὅπως καὶ σὲ μιὰ σειρά ἄλλες χώρες — ἡ ἐξάντλησις τῶν ὁρίων τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκτασης τοῦ ἐλληνικοῦ

σταυτισμοῦ», βλ. Β. Simonide, «L' economie rurale grecque et la prise de la guerre mondiale», εἰς Andreades, «Les Effets Economiques...» Ὁμοίως ὁ Simonide δέχεται ὅτι «ἡ οικονομικὴ κρίσις κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου εὐλόγησε καὶ ἐπέσπευσε τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση», ε.α. σ. 187.

26. Στὴν ἐκθρόνισις τοῦ Κωνσταντίνου, ἀποφασιστικὸ ρόλο ἐπαιξε μεταξύ ἄλλων ἡ ἀμειψία ἐπέμβασις τῶν «συμμαχικῶν» στρατευμάτων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας.

27. Στεφανίδης, ε.α. σ. 213.

28. Société des Nations, «L'Etablissement des Réfugiés Grecs». Γενεύη 1926.

κράτους ἐσήμανε ταυτοχρόνως καὶ τὸ ὀριστικὸ τέλος τῶν μεγαλῶν ἀγροκτημάτων.

Συμπερασματικῶς, ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση στὴν Ἑλλάδα ἐπιταχύνθη λόγω τῶν περιστάσεων τοῦ «παρατεταμένου ἐμφυλίου πολέμου»²⁹ καὶ τῆς δραματικῆς ἀποτυχίας τοῦ νεοελληνικοῦ ἐδαφικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Τὸ ὅλο πλαίσιο προσδιορίζεται κατ' ἀκριβέστερο τρόπο, ἀν προσθέσουμε στὰ ἄνωτέρω τὴν θεαματικὴ ἀνοδο τῶν ἐλληνικῶν μεσαίων στρωμάτων, φορέων τῆς ἀντίληψης τοῦ ἀπρόσωπου καπιταλισμοῦ, καὶ τὸν μαζικὸ ἐπαναπατισμὸ τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, στὴν πρὸ τοῦ 1917 Ἑλλάδα ὑπῆρχαν 2 259 τσιφλίκια κατανεμέμενα ὡς ἀκολούθως³⁰:

Μακεδονία	818 τσιφλίκια
Θεσσαλία	584 »
Ἡπειρος	410 »
Θράκη Δυτ.	84 »
Παλαιὰ Ἑλλάδα	363 »
Σύνολον	2259 »

Ὅπως διαπιστώσαμε ἤδη, ἡ ἔκτασις τῶν τσιφλικιῶν ἐκυμαίνεται μεταξύ τοῦ 1/3 καὶ τοῦ 1/2 τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας τῶν τριῶν βορεινῶν ἐπαρχιῶν καὶ μεταξύ τοῦ 1/3 καὶ τῶν 2/3 τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν στίς ἴδιες περιοχάς³¹. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐπὶ ἐθνικῆς κλίμακας τὰ τσιφλίκια δὲν ἀπασχολοῦσαν ἄνω τῶν 33% τῶν καλλιεργουμένων κτημάτων³².

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ἀγρότες καλλιεργητὲς τῶν τσιφλικιῶν, διαθέτουμε τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα:

α) Ὡς πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, γιὰ τὴν ὁποία εἰμαστέ καλύπτεται πληροφορημένοι, σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκθεσὴ τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἑρεῦνης τοῦ 1896, ἡ κατάσταση ἦταν ἡ ἐξῆς³³:

29. Πρόκειται περὶ αὐτοῦ ποὺ οἱ ἱστορικοὶ ἔχουν ἀποκαλέσει «Ἐθνικὸ Διχασμὸν», βλ. Γ. Βεντήρης, ε.α. καὶ Φ. Γρηγοριάδης, «Ὁ Διχασμὸς (1909-1930)», Ἀθῆναι 1971.

30. Βλ. Simonide, ε.α. σ. 168, Boyazoglou, ε.α. σ. 45, C. Evelpidi, «Les Etats Balkaniques», Paris 1930, σ. 89.

31. Βλ. ἄνωτέρω.

32. Στὴν τελευταία περίπτωσις, πρόκειται προφανῶς περὶ τῶν καλλιεργουμένων τσιφλικιῶν γαιῶν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν τῆς χώρας.

33. Μπ. Ἀλιβιζάτος, «Ἡ γεωργικὴ Ἑλλάς καὶ ἡ ἐξέλιξις της», Ἀθῆναι 1939, σ. 30. Βλ. τοῦ ἰδίου: «La Reforme Agraire en Grèce», 1932, σ. 138.

Θεσσαλία 1896 : αγροτικός πληθυσμός
(ἀριθμός αγροτικών οικογενειών)

Περιοχή	μικροί ιδιοκτήτες	κολλήγοι	ήμερομισθιοί	Σύνολο
Μαγνησία	1 150	229	22	1 401
Λάρισα	2 567	2 757	555	5 979
Καρδίτσα	4 083	3 784	182	8 049
Τρίκαλα	2 207	3 424	120	5 754
Δομοκός	844	385	52	1 281
Σύνολον	10 851	10 582	931	22 364
σε %	48,5%	47,4%	4,1%	100

β) 'Ὡς πρὸς τὶς ἄλλες ἐπαρχίες, ἐν ἐλλείψει ρητῶν πληροφοριῶν, δυνάμεθα νὰ ἐργασθούμε κατὰ προσέγγιση. Ἔτσι, ἕνας παρόμοιος ὑπολογισμὸς θὰ μπορούσε νὰ γίνει, πιστεύω, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκ τῆς μεταρρύθμισης ἀποκατασταθέντων αὐτοχθόνων καλλιεργητῶν.

Ὁ μέχρι τοῦ 1931 ἀπολογισμὸς τῆς μεταρρύθμισης φέρει τὰ ἐξῆς στοιχεῖα, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνεγνωρισμένων ὡς δικαιουμένων γῆς αὐτοχθόνων καλλιεργητῶν³⁴:

1931: Ἀριθμὸς τῶν δικαιουμένων γῆς (αὐτοχθόνων)

Θεσσαλία - Ἄρτα	38 782	οικογένειες
Μακεδονία	27 541	»
Ἠπειρος	25 196	»
Θράκη	390	»
Λοιπὴ Ἑλλάδα	14 242	»
ΣΥΝΟΛΟ	106 111	»

Στὰ 1939, ὁ ἀπολογισμὸς τῶν ἐργασιῶν τῆς μεταρρύθμισης ἔδινε τὸν ἀριθμὸ τῶν 130 000 οἰκογενειῶν αὐτοχθόνων καλλιεργητῶν³⁵. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνωτάτου ὁρίου τῶν 130 000 - 140.000 οἰκογενειῶν καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς καταγγελίες τῶν Γραφείων Ἐποικισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες περὶ τὰ 30% τῶν αἰτήσεων ἦσαν ἀστήρικτες, καθ' ὅτι προέρχονταν ἀπὸ μὴ καλλιεργητές,³⁶ καταλήγουμε σ' ἕνα πιθανοφανῆ συνολικὸ πληθυσμὸ

34. Ε.α. σ. 241.

35. Ἀλιβιζάτος, «Ἡ γεωργικὴ Ἑλλάς...» σ. 34. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀποκατασταθέντων χωρικῶν ἀναλύεται ὡς ἐξῆς: Θεσσαλία 36 000 οἰκογένειες, Μακεδονία 30 000 οἰκογένειες, Ἠπειρος 39 000 οἰκογένειες, Θράκη 5 000 οἰκογ., λοιπὴ Ἑλλάς 20 000 οἰκογ., ΣΥΝΟΛΟΝ ΕΛΛΑΔΟΣ: 130 000 οἰκογένειες: Εὐελπίδης, «Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος», 1950, σ. 65.

36. Βλ. Σιμωνίδης, «Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα», βλ. «Ἀρχεῖον κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἑπιστημῶν», 1924, τ. I.

τῶν τσιφλικιῶν τῆς τάξης τῶν 100 000 ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν σὲ πανελλήνια κλίμακα.

Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸν μέσο ἀριθμὸ ἀτόμων ἀνὰ οἰκογένεια (4,30) καὶ τὸν συνολικὸ ἀγροτικὸ πληθυσμὸ τῆς χώρας στὰ 1920 (3 200 000),³⁷ μπορούμε νὰ καταλήξουμε στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: ὁ πληθυσμὸς τῶν τσιφλικιῶν κατὰ τὶς παραμονές τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 430 000 ἄτομα σὲ πανελλήνια κλίμακα καὶ ἀντιπροσώπευε τὰ 13,43% τοῦ συνολικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας³⁸.

Πεθαίως τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἀναφέρουν μόνον τοὺς αὐτόχθονες καλλιεργητὲς τῶν τσιφλικιῶν, οἱ ὅποιοι ἀποκαταστάθηκαν διὰ τῆς μεταρρύθμισης. Πλὴν, γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῆς πελώριας ἐπιχείρησης ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ, ποὺ ἀνελήφθη ἀπ' τὸ ἐλληνικὸ κράτος μετὰ τὸ 1922, θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς 150 000 οἰκογένειες - ἢτοι περὶ τὶς 600 000 ἀτόμων - τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ ὅποιοι ἐγκαταστάθηκαν ἐπίσης ὡς γεωργοί³⁹.

Γενικῶς, δεδομένου τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀποκατασταθέντων αὐτοχθόνων καὶ προσφύγων, δυνάμεθα νὰ συναγάγουμε τὶς διαστάσεις τῆς ἀναστάτωσης στὶς ἐλληνικὲς ἐπαρχίες ἐκ μόνου τοῦ στοιχείου ὅτι στὰ 1933, οἱ κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο γεωργοὶ θεωρούμενοι ὡς «νέοι ἰδιοκτῆτες», ἀποτελοῦσαν ἤδη τὰ 40% τοῦ συνόλου τῶν γεωργῶν τῆς χώρας⁴⁰.

37. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς 1933, σ. 428, 1931, σ. 32.

38. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ὅτι τὸ ζήτημα τῶν τσιφλικιῶν, ἢτοι τὸ ζήτημα τῆς γῆς, παρ' ὅλη τὴν σπουδαιότητά του, δὲν ἀποτελοῦσε τὸ πρωταρχικὸ πρόβλημα ἐντὸς τῆς γεωργικῆς πολιτικῆς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἀντιθέτως, παρὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν τσιφλικιῶν ἀπὸ τοῦ 1880, ἡ ἐλληνικὴ γεωργία λειτούργησε ὡς ἐπὶ τοῦ πλείστον στὴν βάση τῆς μικραγροτικῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

39. Πάντως εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν ζητημάτων: α) τὸ τῆς ἀπαλλοτριώσεως τσιφλικιῶν ὑπὲρ τῶν καλλιεργητῶν τους, καὶ β) τὸ τοῦ ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ τῶν μικρασιατῶν προσφύγων. Ὁ δεύτερο ζήτημα ἔθεσε πολὺ λίγα προβλήματα ἀπαλλοτριώσεων, δεδομένου ὅτι τὰ κτήματα ποὺ ἐδόθησαν στοὺς πρόσφυγες (8,3 ἐκ. στρ.) προῆλθον κατὰ 80% καὶ πλέον ἀπὸ τὰ ὑπὸ τῶν τούρκων καὶ βουλγάρων ἐγκαταλειφθέντα ἀγροκτῆματα. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἀναχώρησαν ἐξ Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνταλλαγῶν πληθυσμῶν σύμφωνα μὲ τὴν συνθήκη τῆς Λωζάνης, βλ. D. Pentzopoulos, «The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece», Mouton, 1961.

40. Χ. Εὐελπίδης, «Παρέμβαση στὴν Πανελλήνιου Σύσκεψιν Ἐνώσεων Γεωργικῶν Συνεταιρισμῶν», βλ. Πρακτικά, Ἀθῆναι 1933.

Οι ἀπαλλοτριώσεις τῶν τσιφλικιῶν δι' ἐγκατάσταση ἀκτημόνων ἐσημείωσαν, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1917 - 1925, τὴν ἐξῆς συχνότητα⁴¹:

Ἀριθμὸς ἀπαλλοτριουμένων κατ' ἔτος τσιφλικιῶν

Ἔτος	Ἀριθμὸς
1917	0
1918	1 τσιφλίκι
1919	—
1920	63 τσιφλίκια
1921 }	12 »
1922 }	12 »
1923 }	642 »
1924 }	561 »
1925 }	561 »

Ἐξ ἄλλου, τὰ ἀποτελέσματα τῆς μεταρρύθμισης μέχρι τοῦ 1938 συνοψίζονται στὸν κατωτέρω πίνακα⁴²:

Ἀπολογισμὸς τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης κατὰ τὸ 1938

Θεσσαλία	472	2 784 840 στρ.	38 117
Στερεὰ Ἑλλάδα - Εὐβοία	253	908 397 »	18 871
Μακεδονία - Θράκη	471	2 553 283 »	40 808
Ἡπειρος	471	2 003 965 »	39 835
Πελοπόννησος	49	38 494 »	1 702
Νησιά τοῦ Αἰγαίου	11	68 394 »	853
Κρήτη	7	4 840 »	120

ΣΥΝΟΛΟ 1 684 8 311 723 » 140 306

Μεταξὺ ὅλων τῶν χωρῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖες ἐπραγματοποίησαν ἀγροτικὴς μεταρρυθμίσεις, ἡ Ἑλλάδα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τοῦ ὅψους τῆς διανεμηθείσης στοὺς χωρικοὺς ἐπιφανείας, κατέλαβε τὴν δεύτερη θέση⁴³:

41. Σίδερικ, «Γεωργικὴ πολιτική», ε.α. σ. 181.

42. Στεφανίδης, ε.α. σ. 410. Τὸ κράτος προέβη στὴς ἀπαλλοτριώσεις δι' ἀποζημιώσεως τῶν ἰδιοκτητῶν, ἐπὶ τῇ βάσει ὁμολογιῶν, καλυπτομένων ἀπ' τὸ δημόσιο ταμεῖο μὲ ἐπιτόκιο 6% ἐτησίως στὸν κομιστῇ. Πλὴν ὅμως εἶναι ἀλήθεια ὅτι, κατὰ τὴν χρηματιστικὴ κρίση τῶν ἐτῶν 1930 - 32, ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν τίτλων κυριολεκτικῶς ἐκμηδενίσθηκε.

43. Στοιχεῖα τοῦ Max Sering, βλ. Στεφανίδης, ε.α. σ. 396. Ὁμοίως ὁ Δ. Κιτσιῆς, «Ἡ ἐκμνησίση τῆς Ἑλληνικῆς γεωργίας», βλ. «Σ. Θέματα», 1964, τ. 10 - 11, συμφωνεῖ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη σ' ἐκτασὴ καὶ βάθος ἐξ ὅλων τῶν ἀναλόγων μεταρρυθμίσεων τῆς μὴ - σοσιαλιστικῆς Εὐρώπης.

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Ἐκτάσεις διανεμηθεῖσες στοὺς χωρικοὺς εἰς % ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν σὲ κάθε χώρα.

Χώρα	Ἔτος μεταρρύθμισης	% τῶν γαιῶν
Λεττονία	1922	42,4%
ΕΛΛΑΔΑ	1917	49,8%
Ρουμανία	1920	29,7%
Ἑσθονία	1922	25,0%
Λιθουανία	1922	17,5%
Τσεχοσλοβακία	1918	14,1%
Οὐγγαρία	—	9,7%
Πολωνία	1919	6,1%
Γιουγκοσλαβία	1919	4,6%
Φιλανδία	—	2,1%
Βουλγαρία	1919	2,0%

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε νὰ καταλήξουμε ὡς ἐξῆς: ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση στὴν Ἑλλάδα, ἀφ' ἑνός, ἐκκαθάρισε σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν μεγάλη ἐγγεῖο ἰδιοκτησία καὶ τὸν κολληγικὸ τρόπο καλλιέργειας καί, ἀφ' ἑτέρου, διένειμε τὴν γῆ σὲ ἀναλογίαις σαφῶς ἀνώτερες, ἐν σχέσει μὲ τὴς ἀγροτικὴς μεταρρυθμίσεις τῶν ἄλλων χωρῶν τῶν βαλκανίων καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Ἐξ ἄλλου, ἐπέτρεψε τὴν ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση τῶν 600 000 μικρασιατῶν προσφύγων. Συνεπῶς, ἡ γεωργικὴ, καὶ ἰδίως ἡ ἐπὶ τῆς γαιοκτησίας πολιτικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὑπῆρξε μεταξύ τῶν πλέον ριζοσπαστικῶν ἀναλόγων πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς τῆς. Τοῦτο ὀφείλεται, μεταξύ ἄλλων, καὶ στὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ὁ ριζοσπαστισμὸς ὑποστηρίζετο ἀπὸ τὴν ραγδαία ἀνοδο τῶν μεσαίων ἐλληνικῶν τάξεων, οἱ ὁποῖες συνδέοντο μὲ τὴν βιομηχανία, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀπρόσωπου καπιταλιστικοῦ συστήματος καὶ ἀπὸ τὸν αὐξανόμενον κρατικὸ παρεμβατισμὸ.

§ 3. Ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση πρὸς τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα

Ἡ κυριαρχοῦσα μορφή στὴν Ἑλληνικὴ γεωργία ἦταν, κατὰ παράδοση, ὅπως διαπιστώσαμε, ἡ μικραγροτικὴ παραγωγή. Ἡ ἐπέμβαση τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης δὲν δημιούργησε νέες μορφές, ἀλλὰ ἐνίσχυσε ἀπλῶς καὶ ἐμπέδωσε τὴν οἰκογενειακὴ μορφή τῆς γεωργίας. Συνεπῶς, εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος παραγωγῆς, ἔχει μόνον δὲν ἀποτελοῦσε τὴν «ἐπιβίωση» τῶν παραγομένων τρόπων παραγωγῆς, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἦταν ὁ π λ έ ο ν π ρ ο σ α ρ μ ο σ μ έ ν ο ς σ τ ῖ ς ἀνάγκες τῆς ἀστικοβιομηχανικῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν χώρα.

Μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασία ἐνίσχυσης τῆς μικρῆς παραγωγῆς

ή τῆς ἀγροτικῆς μετατροπῆς πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ἔκεινο τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συγκρατηθεῖ εἶναι κυρίως ὁ θρίαμβος τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπρόσωπης συμπέσης τοῦ καλλιεργητῆ, ἐκ μέρους τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, εἰς βάρος τῆς ἀρχῆς τῆς ἀφαίρεσης τοῦ ὑπερπροϊόντος, ἐντὸς τῶν συγκεκριμένων δομῶν ἐνὸς προορισμένου τρόπου παραγωγῆς.

α) Ἡ μικρὴ ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία ἀπεδείχθη ὅχι ἕνα ὑπολειμμα τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ μία κατηγορία ἐνισχυμένη ἀπ' τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικοῦ καπιταλισμοῦ. Μέσα στὴν διαδικασία «στῆσίματος» τῆς μικροαγροτικῆς γεωργίας, φαίνεται ὅτι ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὸν καπιταλισμὸ δψή δὲν ἔγκειτο στὴν συντήρηση μιᾶς οἰασδῆποτε ἀνισότητος, ἥτοι ἀντίθεσης, περὶ τὴν γῆ, ἀλλὰ μάλλον στὸν ἐμπορευματικὸ ἰσολογισμό τῆς ἐπιχειρήσεως.

Οἱ ἀγρότες ἀπέκτησαν ἰδιοκτησία, πλὴν ὅμως, αὐτὴ ἡ τελευταία δὲν ἦταν παρὰ ἕνας θεμελιώδης μηχανισμὸς αὐξημένης «ἀπορρόφησης» τῆς ἐργασίας τους ἀπ' τὸ σύστημα. Ὁ χωρικός, εἰσερχόμενος στὴν ἰδιοκτησία, καθίστατο αὐτομάτως — μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του — ὀφειλέτης ἐνὸς ἀρχικοῦ ποσοῦ 70 000 δραχμῶν. Σ' ἀντάλλαγμα ἐδέχετο, σὲ εἶδος ἢ σὲ χρῆμα, ἕνα πραγματικὸ συνολικὸ κεφάλαιο 58 500 δραχμῶν (ἤτοι 45 000 δρχ. ἡ ἀξία τοῦ ἀκινήτου, 9000 δρχ. ἡ ἀξία τῶν ζώων, τῶν ἐργαλείων δουλειᾶς κλπ., 900 δρχ. ἡ ἀξία τῶν κτηνοτροφῶν καὶ 3100 δρχ. τὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο)⁴⁴.

Συνεπῶς, ἐκ προοιμίου ἤδη, ὁ ἀρχικὸς ἰσολογισμὸς, ἀνάμεσα στὴν πίστωση καὶ στὴν χρέωση τοῦ καλλιεργητῆ ἐγκαινίασε μιὰ πλεονασματικὴ ροτὴ ἀπὸ μέρους τοῦ ἀγρότη-ἰδιοκτήτη πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Κράτους. Ἐν συνεχείᾳ, ὁ χωρικός, ἐπιδιώκοντας νὰ διευρύνει τὴν παραγωγή του ὥστε νὰ ἐξοφλήσῃ τὰ ἀρχικὰ χρέη του, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ συνάπτει νέα δάνεια καὶ ν' αὐξάνει ἔτσι τὴν ἐξάρτησίν του ἀπὸ τὸ πιστωτικὸ κεφάλαιο.

Ἦν' αὐτὲς τίς συνθήκες, ἡ κρατικὴ πολιτικὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ κύριος ὑπεύθυνος τοῦ σχηματισμοῦ τῆς παθολογικῆς ἐλλείματικῆς μικρῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς⁴⁵. Ὁμοίως, ἡ ἐπιχείρηση τῆς ἐγκατάστασης τοῦ χωρικοῦ στὴν ἰδιοκτησία, ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὁρους, δύναται νὰ παρομοιασθεῖ

44. Boyazoglu, ε.α. σ. 72.

45. Στεφανίδης, ε.α. σ. 412. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι τὸ λογιστικὸ ἔλλειμμα τῆς ἀγροτικῆς ἐπιχειρήσεως βρίσκεται σ' ἀντίστροφη σχέση μετὰ τὸν ἀπολογισμό σὲ μεγέθῃ ἀξιών, ὁ ὁποῖος πάντως βρίσκεται μετὰ πλεόνασμα.

μετὰ τὴν ἀπρόσδεση τοῦ δουλοπάροικου στὸ ἔδαφος τῆς προκαπιταλιστικῆς ἐποχῆς⁴⁶.

Μὲ δύο λόγια, ἡ δημιουργία τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας λειτούργησε ὡς μία θεμελιώδης προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐντατικότερη συμπέση τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας.

β) Ἡ κατάργηση τῆς μεγάλης ἐγγείου ἰδιοκτησίας συνέφερε ἐπίσης τὴν παύση τῶν πιστωτικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν τσιφλικούχων πρὸς τοὺς καλλιεργητές. Στὸ ἐξῆς, ὁ δρόμος ἦταν ἀνοικτός γιὰ μιὰν αὐξανόμενη διείσδυση τῶν ὀργανισμῶν τῆς ἀστικῆς πίστεως στὸν χῶρο τῆς γεωργίας.

Δύο ἦσαν οἱ προϋποθέσεις γι' αὐτὴν τὴν διείσδυση: α) ὁ δανειζόμενος νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρει ὑποθηκικὰς ἐγγυήσεις· μ' ἄλλα λόγια ὁ ὀφειλέτης νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἰδιοκτήτης καὶ β) οἱ μικροὶ ἰδιοκτήτες νὰ συνασπίζονται σὲ συνεταιρισμούς, οἱ ὁποῖοι νὰ ἐγγυῶνται τὴν φερεγγυότητα τῶν μελῶν τους. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, ἡ πίστη δὲν χορηγεῖται στὸν ἀγρότη παρὰ διὰ μέσου τοῦ συνεταιρισμοῦ, πράγμα πού ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιπρόσθετη ἐξασφάλιση γιὰ τὸ τραπεζικὸ κεφάλαιο⁴⁷.

Κατὰ συνέπεια, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς κερματισμένης γεωργίας, ἔγιναν ἐνέργειες πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς πίστεως καὶ πρὸς τὴν συγκρότηση τῶν συνεταιρισμῶν. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν πρώτη, σημειώνουμε πράγματι μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀνέλιξη, μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς 1915:

46. Ὁ νόμος τοῦ 1917 προσδιορίζει σαφῶς τὸν ἀναπαλλοτρίωτο, καὶ ἀκατάσχετο χαρακτῆρα τῶν γεωργικῶν κλήρων, πρᾶγμα πού ἀπ' ἐνὸς φράζει τὸν δρόμο στὴν συγκέντρωση ἐγγείου ἰδιοκτησίας καὶ, ἀπ' ἐτέρου ἐγγυᾶται τὴν ἐπ' ἀπειρον διευρυνόμενη ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων τῆς καταχρέωσης τοῦ χωρικοῦ, βλ. Carambas, ε.α. σ. 27.

47. Ὁ Διευθυντὴς τῆς ΑΤΕ στα 1937 Μ. Γερακάρης, «Ἡ συμβολὴ τῶν συνεταιρισμῶν στὸ ἔργο τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς», 1937, διαβεβαίωσε: «οἱ συνεταιρισμοὶ ἐξασφαλίζουν στὴν Τράπεζα τὸν καλύτερο, τὸν φθηνότερο καὶ τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸν τρόπο ἀνάπτυξης τῆς ἀγροτικῆς πίστεως... διότι διὰ μέσου τῆς ἀλληλεγγύου εὐθύνης τῶν συνεταιρισμῶν, ἐπιτυγχάνεται μιὰ ἀνώτερη ἐγγύησις διὰ τὸν πιστωτὴν, ἐν σχέσει μετὰ τίς ἀτομικὰς ἐγγυήσεις καὶ διότι ἡ ὑπαρξὶς τῶν συνεταιρισμῶν ἐπιτρέπει μιὰ σημαντικὴ μείωση τῶν ἐξόδων λειτουργίας τῆς Τραπεζῆς. Συνεπῶς, ἐὰν ἡ Τράπεζα ἐξασφαλίζει στοὺς συνεταιρισμοὺς τὴν ΖΙΠ, αὐτοὶ, μετὰ τὴν σειρά τους, τῆς ἐξασφαλίζουν τὸ ΕΓ ΖΙΠ». Ὁμοίως ὁ Γ. Τρακάκης, «Ἡ ἀγροτικὴ πίστις», βλ. «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδεῖᾳ», ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ ἀλματώδης ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς πίστεως ἐσημειώθη ἀπὸ τὰ 1914 μετὰ τὸν νόμο 602, ὁ ὁποῖος ἐθεμελίωσε νομικῶς τοὺς ἀγροτικοὺς συνεταιρισμοὺς. Ἐπίσης ὁ Γ. Τζωρτζάκης σημειώνει τὸν ἀποφασιστικὸν ρόλο τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, πρὸ τοῦ 1930, ὡς πρὸς τὴν διάδοση τῶν ἀγροτικῶν συνεταιρισμῶν στὶς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας, βλ. «Πρακτικὰ Πανελληνίου Συσκέψεως τῶν Ἑνώσεων Γεωργικῶν Συνεταιρισμῶν», ἐν Ἀθήναις, 1933, σ. 9.

Γεωργικές πιστώσεις χορηγηθείσες από την 'Εθνική Τράπεζα⁴⁸

Έτος	Σύνολον σε εκατομ. δρχ.	Έξ διν πρὸς συν/σμούς	Σύνολον σε έ.χ. έλβετικά γράμματα	Σύνολον πιστώσεων ανά καλλιεργούμενο έκτάριο σε φρ. έλβ.
1915	4,6	0,2	—	4,4
1919	27,2	13,4	25,7	18,5
1920	79,5	24,9	49,7	37,2
1923	220,0	114,9	—	—
1925	932,6	536,5	72,2	49,3
1926	723,8	465,7	46,9	—
1927	1144,4	789,2	78,1	—
1928	1405,4	1069,7	90,4	—
1929	1613,3	1164,7	110,2	—
1930	—	—	129,3	72,8

Είναι προφανές ότι η εξάπλωση της αγροτικής πίστης συμβάδισε με την εισδοχή των χωρικών στην ιδιοκτησία και με την διάδοση του συνεταιριστικού κινήματος. Η μεγάλη επιτυχία των πιστωτικών δραστηριοτήτων σημειώνεται ιδίως από το 1923. Τοῦτο παρεκίνησε την κυβερνητική πολιτική στην ίδρυση ενός οργανισμού ειδικευμένου στην γεωργική πίστη. Έτσι ιδρύεται η ΑΤΕ από το 1928 επί τη βάσει ενός μικτού κεφαλαίου — με συμμετογή του Κράτους και της 'Εθνικής Τραπέζης. Η ΑΤΕ ανέλαβε, από το 1929 - 30, τὸ σύνολον τῆς γεωργικῆς χρηματοδότησης στην χώρα. Η ανάπτυξη τῆς γεωργικῆς πίστης, από την ίδρυση τῆς ΑΤΕ, ἐμφαίνεται στὸν κατωτέρω πίνακα :

Γεωργικές πιστώσεις χορηγηθείσες από την ΑΤΕ.⁴⁹

Έτος	Συνολ. σε έ.χ. δρχ.	Έξ διν βραχυπρόθεσμες	Μεσο-μακροπρόθεσμες	Επί ἐνεχύρω του προϊόντος
1930	1306	897,0	17,1	391
1931	1354	932,0	35,8	385
1932	1126	835,0	20,8	269
1933	1364	883,0	26,6	453
1934	1932	888,0	47,6	996
1935	1917	1110,0	80,1	726
1936	2885	1511,0	147,7	1225
1937	3873	1771,0	315,2	1786
1938	4009	2056,0	416,3	1536
1939	4316	2223,0	417,8	1674
1940	4197	—	—	—

Η κυριαρχία των βραχυπροθέσμων δανείων, ἐντὸς τῆς δομῆς τῆς αγροτικῆς πίστης, ἐπιβεβαιώνει, ἀκόμα μιὰ φορά, τὸν ἐμπορευματικὸ χαρακτήρα τῆς συμπίεσης τοῦ

48. Μπ. Ἀλιβιζάτος. «Τὸ ζήτημα τῆς αγροτικῆς πίστης ἀπὸ βαλκανικῆς ἀπόψεως», Ἀθήναι 1934, σ. 88, καὶ II. Παπαγαρυφάλου, «Οἱ ἀγροτικοὶ συν/σμοὶ ἐν Ἑλλάδι», 1921 - 1940, Ἀθήναι 1973, σ. 166.

49. Παπαγαρυφάλου, ο.π., σ. 187 - 191, ὁμοίως βλ. Δ. Πουρνάρας, «Η ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος», ο.π., σ. 123-124.

γεωργοῦ. Στην πραγματικότητα, ἡ βραχυπρόθεσμη πίστη ἔχει μόνον δὲν ἀντιφάσκει μετὰ τῆς ἄλλης κατηγορίας πιστώσεων, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε κι' αὐτὲς αὐξάνουν, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ἀντιθέτως τὴν ἀληθῆ ἐννοία τῆς ὅλης πιστωτικῆς κίνησης στὴν Ἑλλάδα : τὸ ὅλο πιστωτικὸ σύστημα καθοδηγεῖται ἀπὸ τῆς βραχυπρόθεσμες πιστώσεις, καθ' ὅτι ὁ κύριος στόχος τῶν πιστωτικῶν ἐπιχειρήσεων δὲν εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν παραγωγικῶν δομῶν, ἀλλ' ἀπλῶς ἡ διὰ τῶν ἀνταλλαγῶν σύλληψη τοῦ μεγίστου τῆς ὑπερεργασίας.⁵⁰

Ὁ κατωτέρω πίνακας δείχνει ὅτι ἕνας αὐξανόμενος ἀριθμὸς γεωργῶν - ιδιοκτητῶν ὑποχρεώθηκαν νὰ καταφύγουν στὶς πιστώσεις τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης.⁵¹

Ἀριθμὸς ἀγροτῶν ὀφειλετῶν τῆς ΑΤΕ

Έτος	Διὰ βραχυπρόθεσμες πιστώσεις	Επί ἐνεχύρω
1930	286 000 άτομα	58 000 άτομα
1933	238 000 "	58 000 "
1934	241 000 "	48 000 "
1935	275 000 "	67 000 "
1936	349 000 "	107 000 "
1937	391 000 "	105 000 "
1938	397 000 "	94 000 "
1939	424 000 "	95 000 "

Ἐξ ἄλλου, σ' ὅτι ἀφορᾷ στὴν ἀνάπτυξη τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν, πού θεμελίωσε ὁ νόμος 602/1914, σημειώνουμε τὴν ἀκόλουθη εξέλιξη :

Ἀριθμὸς συνεταιρισμῶν λειτουργούντων στὴν Ἑλλάδα⁵²

Έτος	Συνολικὸς ἀριθμὸς	Έξ διν πιστωτικοί
1915	150	—
1916	347	—
1917	622	—
1918	790	—
1919	914	—
1920	1 171	—
1921	1 498	—
1922	1 815	—
1923	2 223	1 663
1924	2 800	2 264
1925	3 833	2 919
1926	4 148	3 143
1927	4 481	3 392
1928	4 927	3 740

50. Ὁ Σίδερικς τονίζει ὅτι τὸ πλεῖστον τῆς ἀγροτικῆς πίστης τῆς ΑΤΕ εἶχε ἕνα χαρακτήρα «μᾶλλον ἐμπορικόν», «Γεωργικὴ πολιτική», σ. 303.

51. Παπαγαρυφάλου, ο.π., σ. 187, 190.

52. Ε.α.

Έτος	Συνολικός αριθμός	Έξ ων πιστωτικοί
1929	5 186	3 912
1930	5 754	4 351
1931	5 800	4 393
1932	5 805	4 378
1933	6 026	4 466
1934	6 278	4 529
1935	6 482	4 609
1936	6 270	4 401
1937	—	—
1938	—	—
1939	6 704	4 547

Στά 1936, ο αριθμός των συνεταιρισμένων γεωργών ανήρχετο σε 300 000 άρχηγούς οικογενειών, οι οποίοι αντιπροσώπευαν ένα πληθυσμό 1 350 000 ατόμων, ήτοι περίπου το 1/3 του άγροτικού πληθυσμού της χώρας.⁵³

Η κατάσταση αυτή κατέληγε πάντως σε μία αόξανόμενη χρέωση του άγρότη. Επί του θέματος των άγροτικών χρεών, ο Άλιβιζάτος έδινε τα έξης στοιχεία :

A. Άγροτικά χρέη 1930 - 31⁵⁴

Χρέος προς το Κράτος	56,1%
Χρέος προς τους Οργανισμούς άγροτικής πίστης	19,2%
Χρέος προς Ιδιωτικές Τράπεζες	24,7%

B. Άγροτικά χρέη 1933⁵⁵

Χρέη των προσφύγων άγροτών	Έκατομ. δρχ.	σε ποσοστό.
έναντι του Κράτους	8 757	46,2%
Χρέη των αυτόχθονων άγροτών		
έναντι του Κράτους	804	9,9%
Χρέη προς την Άγροτική Τράπεζα	1 349	15,4%
Χρέη προς την Έθνική Τράπεζα	300	8,8%
Χρέη προς τις Ιδιωτικές Τράπεζες	2 000	24,7%
Σύνολον χρέους	8 111	100

53. Τ. Τζωρτζάκης, «Το συνεταιριστικόν κίνημα», Αθήναι 1937. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο πρώτος άγροτικός συνεταιρισμός στην νεότερη Ελλάδα ιδρύθηκε στον Άλμυρο Θεσσαλίας στα 1900, βλ. «Πρακτικά Πανελληνίου Συνσκέψεως Γεωργικών Συνεταιρισμών», 1933, σ. 7.

54. Άλιβιζάτος, «Το ζήτημα της άγροτικής πίστωσης», ε.α. σ. 270.

55. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έπερώτησης που κατέθεσαν στην Βουλή την 8/4/53, οι άγροτικοί βουλευτές Α. Μυλωνάς, Χ. Ευελπίδης και Η. Γαρουφαλιάς, το άγροτικό χρέος ανήρχετο σε 8,5 δισ. δρχ. Έξ άλλου, τα καθυστερούμενα του χρέους ήσαν κατά το 1932 της τάξης των 60%-80% επί του συνολικώς όφειλουμένου, βλ. Σίδερης, ε.α. σ. 305 - 306. Κατά τον

Ήδη στα 1933, άνω των 83% των Έλλήνων γεωργών - ιδιοκτητών ήσαν βαρύτερα χρεωμένοι. Κατά τα 1936, το συνολικό άγροτικό χρέος ξεπερνούσε τα 13 δισ. δραχμών⁵⁶. Τα καθυστερούμενα του χρέους πολλαπλασιάσθησαν. Ήταν πλέον σαφές στα μάτια του γεωργού ότι η ύπερεργασία του άπορροφάτο απ' τους πιστωτές του. Ο άγρότης ήταν ένας ιδιοκτήτης της από τυπική άποψη, χωρίς ν' απολαμβάνει το ουσιαστικό περιεχόμενο της ιδιοκτησίας.

Έμπρός στις βαρύτερες συνέπειες που έγκυμονούσε αυτή η συνειδητοποίηση των χωρικών, η δικτατορική κυβέρνηση του στρατηγού Μεταξά, έντός των πλαισίων της «λαϊκιστικής» πολιτικής της, έξήγγειλε στα 1937 μία σειρά μέτρων εύεργετικών υπέρ των άγροτών. Έτσι ο νόμος 677/1937 έπέφερε τις έξης μεταβολές, ως προς τα άγροτικά χρέη :

α) κατάργηση των μέχρι τότε όφειλουμένων τόκων,

β) η εξόφληση του χρέους κατενεμήθηκε επί μιās μακρότερης περιόδου,

γ) το έπιτόκιο των πιστώσεων κατήλθε στα 3%⁵⁷ και,

δ) έπίσης, ο νόμος προσαδιόρισε ότι το χρέος κατηργείτο αυτόματως, κατά το τμήμα το ύπερβαίνον τα 60% της περιουσίας του άγρότη⁵⁸.

Με την πολιτική του αυτή, ο Μεταξάς έπιχείρησε να στηρίξει την δικτατορία του επί «άγροτιστικών» έρεισμάτων⁵⁹. Ήλθν όμως, η ρύθμιση που έπέφερε ο μεταξικός νόμος δέν ήταν παρά μία άπλως αναγκαία παρέμβαση του Κράτους, προς τον σκοπόν της διαιώνισης των ύπαρχουσών άγροτικών δομών, οι οποίες είχαν ήδη άρχισει ν' άπειλούνται με κατάρρευση, υπό το συντριπτικό βάρος των άγροτικών χρεών. Η κατάργηση του χρέους ήταν άπλως η προϋπόθεση για την συνέχιση της άπρόσκλητης υπό του συστήματος συμπίεσης του γεωργού.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι η έπιχείρηση του «στησίματος» της μικροάγροτικής έμπορευματικής παραγωγής στην Ελλάδα εύνόησε μιάν άνευ προηγουμένου διεξόδου τόσο του

Πουρνάρα (ε.α. σ. 133), στα 1933 οι αυτόχθονες γεωργοί όφειλαν 50 000 δρχ. κατά κεφαλήν, ενώ το χρέος των προσφύγων άγροτών ήταν 80 000 - 100 000 δρχ.

56. Χ. Ευελπίδης, «Η γεωργία της Ελλάδος», 1944, σ. 137.

57. Δ. Ψαρρός, «Οι παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους στην οικονομική και κοινωνική ζωή», (Οικονομική και Λογιστική Έγκυκλοπαίδεια), 1958, τ. 4.

58. Ευελπίδης, ε.α. σ. 138.

59. Πουρνάρας, ε.α. σ. 103.

ιδιωτικού όσο και του δημοσίου τραπεζικού κεφαλαίου στην ύπαιθρο.

Έντός του επακολουθήσαντος κλίματος του αύξανόμενου αγροτικού χρέους, η διαγραφή ενός μέρους αυτού ήταν ένα αναγκαίο μέτρο, του οποίου η περιοδική παρέμβαση έσκόπευε την αναπαραγωγή, υπό τους ίδιους όρους, των δομών εξάρτησης του αγροτικού κόσμου από τον άστικό καπιταλισμό.

γ) Έάν το Κράτος έφάρμοσε την αγροτική μεταρρύθμιση προς τον σκοπό της προώθησης της βιομηχανικής ανάπτυξης, η μεταρρύθμιση με την σειρά της, επέτρεψε στο Κράτος να ενισχύσει την θέση του εντός της οικονομίας. Στά 1919, ο 'Α. Ανδρεάδης σημείωνε⁶⁰ ότι η μόλις εξαγγελθείσα αγροτική μεταρρύθμιση εύρισκετο σε απόλυτη συνέχεια με την παραδοσιακή πολιτική των μεγάλων βυζαντινών αυτοκρατόρων, και ιδίως εκείνων της μακεδονικής δυναστείας, οι οποίοι είχαν δραστηρίως αγωνισθεί υπέρ της μικρής ιδιοκτησίας.

Πράγματι, όπως είδαμε ανωτέρω, η κερματισμένη γαιοκτησία και η ισχυρή κεντρική εξουσία συμβάδισαν πάντα σε στενή μεταξύ τους σχέση.

Στην Ελλάδα, μπορούμε να δεχθούμε ότι η έναρξη της παρεμβατικής πολιτικής του νεοελληνικού κράτους σημειώνεται για πρώτη φορά, κατά την διάρκεια της μεγάλης σταφιδικής κρίσης, στα 1896⁶¹.

Η μικραγροτική δομή της ελληνικής γεωργίας εύνοούσε πάντα την συγκρότηση ενός ισχυρού Κράτους και, κατά συνέπεια, την απρόσωπη και αυτοματοποιημένη λειτουργία του συστήματος. Στά 1927, ο ύπουργός 'Αλεξ. Παπαναστασίου εγκαινίασε μια νέα φάση της παρεμβατικής πολιτικής, διά της εξαγγελίας των λεγομένων «τιμών ασφαλείας» στο πεδίο της συγκέντρωσης των δημητριακών προϊόντων. Έκτοτε, οι συγκεντρωμένες από το Κράτος ποσότητες σίτου δεν έπαισαν ν' αύξάνουν :

60. Α. Andreades, «Les Progrès Econ...» ε.α. σ. 204.

61. Βλ. επίσης Εύελπίδης, «Οικονομική και κοινωνική Ιστορία», και Β. Σιμονίδης, «Όμιλία στην Πανελλήνια Σύσκεψη των Ένώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών», 'Αθήναι 1933.

Σίτος συγκεντρωνόμενος υπό του Δημοσίου 'Οργανισμού
Προστασίας Σίτου⁶²

Έτος	Έκατομύρια δράχμες	Ποσοστό επί της συνολικής έθνικης παραγωγής
1927	2,3	1%
1928	6,4	3%
1929	9,3	4%
1930	19,2	10%
1931	29,4	14%
1932	69,6	30%
1933	170,0	30%
1939	298,0	42%

Το Κράτος ανέλαβε προοδευτικώς την έμπορευματοποίηση ενός αύξανόμενου τμήματος της αγροτικής παραγωγής. Έτσι, μεταξύ 1922 και 1936, μία σειρά δημοσίων οργανισμών δημιουργήθηκαν, για ν' αναλάβουν το έργο της διοχέτευσης των αγροτικών προϊόντων προς τις ελεύθερες αγορές. Ένας «Αυτόνομος 'Οργανισμός» ιδρύθηκε στα 1925 για την σταφίδα. Τα σιτηρά πέρασαν στην δικαιοδοσία της Κεντρικής 'Επιτροπής Προστασίας της έγχωρου σιτοπαραγωγής (1927). Ένα κρατικό Ινστιτούτο ανέλαβε το βαμβάκι και ένα άλλο το λάδι. Όσον αφορά στον καπνό, το Κράτος επενέβη επανειλημμένως, είτε για να περιορίσει την εξαπλώσή του και να προλάβει έτσι την κρίση υπερπαραγωγής είτε για να υποκατασταθεί στα μεγάλα καπνικά έμπορικά μονοπώλια.⁶³

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η ελληνική γεωργία, εξ αιτίας του κερματισμένου χαρακτήρα της, αποτέλεσε από πολύ ένωρίς ένα προνομιούχο πεδίο εύνοϊκό για την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού. Είναι προφανές, ακόμη μία φορά, η συμβολή της κατάτμησης της γής στην απρόσωπη ανάπτυξη του καπιταλισμού. Μ' άλλα λόγια, εάν η αύξηση του οικονομικού ρόλου του Κράτους στην Ελλάδα αποτέλεσε τον δείκτη της ανάπτυξης του καπιταλισμού, τούτο, επί του πεδίου της γεωργίας, εκφράστηκε διά μέσου μιας προοδευτικής ανάληψης απ' το Κράτος της μικραγροτικής γεωργίας, ως όλου.

~~δ) Η επέκταση της μικρής αγροτικής παραγωγής στην~~

62. Σίδερς, ε.α. σ. 320 και Εύελπίδης, ε.α. σ. 152.

63. Έννοείται ότι κατά την κρίση του 1929-32, η παραγωγή του καπνού - πρώτου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας - έπесе σοβαρότατα και, εντός της συνακόλουθης πορείας προς την υποκατάσταση των εισαγωγών, το Κράτος έπεχείρησε να περιορίσει ακόμη περισσότερο την καπνοπαραγωγή, προκειμένου να διευκολύνει την παραγωγή προϊόντων έγχωρης κυρίως κατανάλωσης.

5. Κράτος και Θεσμική Αγροτική Πίστη

5.1 Εισαγωγή

Η λειτουργία αγροτικής πίστης ή αλλιώς η πιστοδότηση του αγροτικού τομέα, αποτελεί μια βασική συνιστώσα του τρόπου οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και της γενικότερης οικονομικής συγκρότησης μιας αγροτικής εκμετάλλευσης και σ ένα ευρύτερο επίπεδο του αγροτικού χώρου. Οι τρόποι, οι μορφές και τα μέσα που χρησιμοποιούνται κάθε φορά για την αντιμετώπιση των κεφαλαιακών αναγκών των φορέων της αγροτικής παραγωγής, συνιστούν βασικούς δείκτες του επιπέδου ανάπτυξης και των δομικών γνωρισμάτων του δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού. Εύλογα, δε, αντανακλούν και στην αναπτυξιακή δυναμική του ίδιου του αγροτικού τομέα. Παράλληλα, αναδεικνύουν τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής συγκρότησης και λειτουργίας των αγροτών. Σε συγκεκριμένη, μάλιστα, ιστορική φάση, μπορούν να αποτελέσουν προωθητικούς ή ανασταλτικούς παράγοντες της κοινωνικής ανάπτυξης και ευημερίας και να συμβάλλουν στην αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων ή τη δικαιότερη κατανομή του κοινωνικού πλούτου. Συνεπώς, η σύσταση των μηχανισμών και η άσκηση της αγροτικής πίστης, με τις πολλαπλές διαστάσεις και τις πολύμορφες επιπτώσεις της, μπορεί να αποτελέσει δυναμικό στοιχείο ανάπτυξης ή, όμως, και ισχυρό μέσο κοινωνικού και οικονομικού αλλά και πολιτικού ελέγχου και ποδηγέτησης των αγροτών. Έτσι, η ανάληψη από την πλευρά του κράτους της άσκησης της πιστοδότησης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και γενικά του αγροτικού τομέα έχει πολλαπλή σημασία και πολύμορφες επιπτώσεις, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, στην ιστορική και αναπτυξιακή πορεία του τομέα αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας.

5.2 Αγροτική Πίστη και Αγροτική Παραγωγή

Η ανάγκη για δανεισμό στον αγροτικό τομέα έγκειται στην ίδια τη φύση της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας. Οφείλεται, κυρίως, στη λειτουργία της αγροτικής εκμετάλλευσης ως οικονομικής μονάδας, της οποίας βασικό γνώρισμα αποτελεί ο ετεροχρονισμός μεταξύ των πληρωμών των δαπανών που συνεπάγεται η παραγωγική διαδικασία και των εισπράξεων από την πώληση/διάθεση των

παραγόμενων προϊόντων. Αντίστοιχα, γίνεται αναγκαία η αναζήτηση πρόσθετων πόρων όταν παραστεί η ανάγκη για τη χρηματοδότηση μιας νέας δραστηριότητας ή τη βελτίωση παλαιότερων, όταν πρόκειται, δηλαδή, για νέες επενδύσεις σε είδος ή και χρήμα. Η κάλυψη των αναγκών αυτών μπορεί να γίνει με δύο, κατά κύριο λόγο, τρόπους: Είτε να αντληθούν κεφάλαια από προηγούμενες αποταμιεύσεις ή να βρεθούν πηγές δανεισμού. Είναι εύλογο να σημειώσει κανείς ότι οι αποταμιεύσεις μιας αγροτικής οικογένειας εξαρτώνται από το εισόδημα που αποκομίζει από την παραγωγή του, η οποία, κατ'επέκτασιν, εξαρτάται από την ποσότητα και ποιότητα των παραγωγικών πόρων που διαθέτει (μέγεθος εκμετάλλευσης, αριθμό ζώων κλπ.), το είδος των παραγομένων προϊόντων κλπ. Τόσο όμως η μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ της καλλιέργειας ενός προϊόντος, της συγκέντρωσης και πώλησης/διάθεσής του, η απόσταση, δηλαδή, μεταξύ των χρηματικών εκροών και εισροών όσο και μια σειρά από απρόβλεπτους παράγοντες στους οποίους υπόκειται η αγροτική παραγωγή, όπως οι κακές καιρικές συνθήκες, οι ασθένειες φυτών και ζώων κλπ., επιβαρύνουν τις όποιες αποταμιεύσεις ή αυξάνουν τις ανάγκες δανεισμού.

Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η σημασία των χρηματικών αναγκών και συνεπώς του δανεισμού αυξάνεται όσο ο αγροτικός χώρος ενσωματώνεται στις λογικές της οικονομίας της αγοράς ή καπιταλισμού. Η ενσωμάτωση αυτή συνεπάγεται και προϋποθέτει την ένταξη του εκχρηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας και την εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος. Στην περίοδο αυτή, επιτείνονται οι ανάγκες για κεφάλαια, ιδιαίτερα βέβαια για τις μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, καθώς στις παραδοσιακές ιδιαιτερότητες της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας (χρονική απόσταση μεταξύ καλλιέργειας και πώλησης και άρα μη σύμπτωσης μεταξύ εκταμιεύσεων και εισπράξεων και φυσικοί κίνδυνοι και καταστροφές), προστίθενται η αδυναμία πρόβλεψης των τιμών πώλησης των προϊόντων και άρα του προσδοκώμενου εισοδήματος, όπως και η ανάγκη για διαρκή βελτίωση του παραγωγικού δυναμικού της αγροτικής εκμετάλλευσης. Ο τελευταίος αυτός λόγος απορρέει στο πλαίσιο ενός φαύλου κύκλου αέναης βελτίωσης των όρων παραγωγής στον οποίο εισέρχεται ο αγροτικός χώρος στο πλαίσιο του καπιταλιστικού κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Όσο, δηλαδή, ενσωματώνεται στις λογικές της καπιταλιστικής αγοράς που επιβάλλεται και από το αναπτυξιακό μοντέλο του αστικού κράτους και τις ανάγκες του αστικού χώρου, τόσο η αγροτική εκμετάλλευση οφείλει να αποδυθεί σε έναν αγώνα διαρκούς εκσυγχρονισμού των μέσων και τρόπων παραγωγής της με αγορά εισροών και

τεχνολογικών μέσων που παράγονται στον αστικό χώρο(μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, βελτιωμένες ποικιλίες σπόρων και ζώων κλπ.). Αυτό σε συνδυασμό και με το παιχνίδι των τιμών των αγροτικών προϊόντων (χαμηλές τιμές για τα αγροτικά προϊόντα υψηλές στα προϊόντα του αστικού χώρου), συνιστούν βασικούς παράγοντες των μηχανισμών απομύζησης του αγροτικού πλεονάσματος από τους άλλους τομείς της οικονομίας και κατ'επέκταση και παράγοντες της κοινωνικής ανισότητας σε βάρος των αγροτών. Η θεσμοποιημένη και υπό τον έλεγχο του κράτους αγροτική πίστη, όπως και άλλες δράσεις της κρατικής αγροτικής πολιτικής, αποτέλεσαν, όπως θα δούμε, σημαντικό μηχανισμό μεταφοράς του αγροτικού εισοδήματος από τον αγροτικό χώρο στον αστικό. Η άσκηση και ειδικά ο τρόπος άσκησης της αγροτικής πίστης σε μια καπιταλιστική οικονομία μπορεί και έχει ένα έντονο ταξικό χρώμα.

Στους λόγους που αυξάνουν τις ανάγκες για προσπορισμό χρηματικών μέσων πρέπει να προστεθεί και η εγκατάλειψη από την αγροτική οικογένεια της οικονομίας της αυτάρκειας και της αυτοκατανάλωσης και η υιοθέτηση αστικών τρόπων διαβίωσης με την αντίστοιχη αγορά των μη αγροτικών προϊόντων.

Η έμφαση που δίνεται στην καπιταλιστική περίοδο, δε σημαίνει, βέβαια, ότι δε βρίσκει κανείς μηχανισμούς και μορφές άσκησης αγροτικής πίστης και σε άλλες ιστορικές φάσεις και μορφές οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά, για τον ελλαδικό χώρο, τις προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής στον αγροτικό τομέα, όπως το τσελιγκάτο και την πατριά ή ζάντρουγκα, στις οποίες οι μηχανισμοί πίστης και ασφάλειας, όπως περιγράφονται από τον Κ.Καραβίδα¹, αποτελούσαν εσωτερικό στοιχείο της λειτουργίας του κάθε παραγωγικού σχηματισμού. Αντίστοιχα, και μέσα στο τσιφλίκι, μια άλλη μορφή οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, στα όρια και μέσα στο πρώιμο καπιταλιστικό σύστημα, ο μηχανισμός της πιστοδότησης και της διασφάλισης της αναπαραγωγής του κολλήγα και συνεπώς και της παραγωγικής διαδικασίας, ήταν ενσωματωμένος στην ολική λειτουργία του τσιφλικιού, με πιστωτή τον τσιφλικά. Η σχέση αυτή ήταν, βεβαίως, εμφανώς εκμεταλλευτική. Μετά τη μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση, τις κατανομές των γαιών και τη δημιουργία εκατοντάδων χιλιάδων μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, όπως θα δούμε παρακάτω και μέχρι τη δημιουργία της Αγροτικής Τράπεζας τη δανειοδότηση τους ανέλαβαν οι μεγάλοι κτηματίες, οι

¹ Κ. Καραβίδας: Αγροτικά, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, χ.χρ. εκδ.

έμποροι και οι τοκογλύφοι με επαχθείς συνέπειες για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα.

Το πρόβλημα όμως εντείνεται, όπως προειπώθηκε, στο σύγχρονο αγροτικό τομέα και κατά το βαθμό ενσωμάτωσής του στην καπιταλιστική αγορά, στην προσπάθεια και υποχρέωσή του, στο πλαίσιο της πολιτικής του αστικού κράτους, να εκσυγχρονισθεί και να αναπτύξει τους επιλεγμένους τομείς και κλάδους του.

Αναφερόμαστε, όπως περιγράφηκε στο εισαγωγικό κεφάλαιο(ενότητα 1), σε μια ανάπτυξη στοχευμένη και σε προσδιορισμένες κατευθύνσεις (κάλυψη συγκεκριμένων εσωτερικών αναγκών ή εξαγωγών, απελευθέρωση ή συγκράτηση, κατά περίπτωση, εργατικού δυναμικού κλπ.), έτσι ώστε ο αγροτικός τομέας να ανταποκριθεί στον ιστορικό του ρόλο στον καπιταλισμό. Να περάσει, δηλαδή, από τις κλειστές, εν πολλοίς, παραδοσιακές και αυτάρκειες οικονομικές μονάδες, στις ανοικτές, εμπορευματοποιημένες και προσανατολισμένες στην αγορά, ώστε να μεγεθυνθεί το αγροτικό υπερπροϊόν που θα συμβάλλει στην αυξημένη συσσώρευση κεφαλαίου υπέρ των καπιταλιστικών τομέων της οικονομίας.

Αυτά όλα αποκαλύπτουν ένα σημαντικό μέρος των λόγων που επιβάλλουν η αγροτική πίστη να έχει θεσμικό χαρακτήρα και φορέας του να είναι το ίδιο το κράτος. Το αστικό κράτος θέλει την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα αλλά τη θέλει κάτω από τον έλεγχό του και στις κατευθύνσεις που επιδιώκει αυτό. Αυτό προϋποθέτει τη δημιουργία των κατάλληλων μηχανισμών για τον έλεγχο της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας αλλά και τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο και χειραγώγηση των φορέων της αγροτικής παραγωγής, δηλαδή, των αγροτών, ώστε η απόσπαση και ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος να είναι ευκολότερη. Σε τελική ανάλυση, οι ανάγκες σε χρήμα των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων τις καθιστά ομήρους αυτών που τους παρέχουν τις δανειακές αυτές εκδουλεύσεις.

Η επιδίωξη, όμως, για ανάπτυξη του τομέα προσκρούει τόσο στις ιδιαιτερότητές του και στην πολλαπλή υστέρησή του σε μέσα, πόρους, παιδεία των αγροτών κλπ., όσο και στη μειονεκτική θέση του στο πλαίσιο της κυρίαρχης της οικονομικής ανισότητας μεταξύ των τομέων. Όλα αυτά κάνουν απαραίτητη την παροχή θεσμικής και πολλές φορές μάλιστα επιδοτούμενης, αγροτικής πίστης. Το αστικό κράτος θέλοντας να πετύχει τους στόχους του οφείλει να συμβάλλει αλλά και να επιβάλλει την ανάπτυξη του τομέα. Οφείλει να οργανώσει τον τρόπο και να διαθέσει τα χρηματικά μέσα που απαιτούνται και βεβαίως να ελέγχει τη ροή των χρημάτων αυτών αλλά κυρίως τις κατευθύνσεις της επιδιωκόμενης ανάπτυξης. Έτσι, η αγροτική πίστη

αποτελεί, τουλάχιστον στη φάση οργάνωσης των πρώτων σταδίων ανάπτυξης του τομέα, υπόθεση του αστικού κράτους μέσω εξειδικευμένων πιστωτικών φορέων, γιατί²:

- Οι μικροί αγρότες πρέπει να προστατευθούν από τους τοκογλύφους, εμπόρους και μεσάζοντες, η παρασιτική δράση των οποίων, αποβαίνει σε βάρος της συνολικής αναπτυξιακής διαδικασίας.
- Ο ιδιωτικός τομέας είναι συνήθως απρόθυμος να αναλάβει την αγροτική πίστη, σ'έναν τομέα με πολύ μικρές οικονομικές μονάδες και άρα με αυξημένο τον κίνδυνο της μη επιστροφής των δανειακών κεφαλαίων.
- Η έκταση του αγροτικού χώρου και η μεγάλη γεωγραφική διασπορά των οικισμών απαιτεί μεγάλο δίκτυο καταστημάτων με υψηλό κόστος.
- Η πολλαπλή υστέρηση του τομέα επιβάλλει την παροχή, επιπρόσθετα, τεχνικής βοήθειας, εφοδίων και άλλων μέσων και υπηρεσιών, ένα κόστος που ο ιδιωτικός φορέας δε θα δεχόταν να επωμισθεί.
- Τέλος, βέβαια για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, της επιδίωξης, δηλαδή, του αστικού κράτους να συνδυάσει τη στοχευμένη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα με την ελεγχόμενη χρηματοδότησή της και τη χειραγώγηση των αγροτών.

5.3 Η Αγροτική Πίστη στην Ελλάδα

5.3.1 Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους μέχρι την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας

Παρόλη τη διαρκή ανάγκη των αγροτικών νοικοκυριών για χρηματοδότηση της λειτουργίας τους και αυτής των εκμεταλλεύσεών τους, η εμφάνιση των προϋποθέσεων για συστηματική, πόσο μάλλον θεσμικά οργανωμένη, αγροτική πίστη καθυστέρησαν σημαντικά στην Ελλάδα. Η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1830, βρήκε τη νεαρή κοινωνία μπροστά σε τεράστια προβλήματα λειτουργίας, απουσίας θεσμών, οικονομικών μέσων, υστέρησης στην πολιτική οργάνωση, με το πρόβλημα των εθνικών γαιών στην κορυφή όλων, την αγροτική παραγωγή ανοργάνωτη, μικρή, μη αποδοτική, σε κλειστές, αυτοκαταναλωτικές μονάδες κλπ. Η πορεία για μια εκλογικευμένη κοινωνία και οικονομία με

² Χρ. Βακάκης-Π. Γρεβενίτης: Η πιστοδότηση της ελληνικής γεωργίας, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1980, σελ. 40.

λειτουργούντες θεσμούς και στοχοθετημένους σχεδιασμούς προοιωνίζονταν ασφαλώς πολύ μακρύς.

Σε ότι αφορά την αγροτική πίστη στον πρώτο έναν αιώνα του νεότευκτου ελληνικού κράτους (1830-1929), από την οπτική της θεσμοποιημένης της μορφής, ως δραστηριότητα, δηλαδή, που οργανώνεται ή προωθείται από το κράτος ή άλλον θεσμό, μπορούμε να διακρίνουμε σε δύο περιόδους.

Κατά την **πρώτη περίοδο (1830-1861)**, που ακολουθεί την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους μέχρι το 1861, η θεσμική αγροτική πίστη, όπως προσδιορίστηκε παραπάνω, είναι ανύπαρκτη. Οι όποιες ανάγκες σε κεφάλαια καλύπτονται από άτυπες μορφές χρηματοδότησης, όπως είναι η τοκογλυφία (κυρίως από μεγαλοκτηματίες ή εμπόρους), ή αποτελούν μορφές δανειοδότησης που αναφέρθηκαν ως ενσωματωμένες στη λειτουργία παραδοσιακών τύπων κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου (Ζάντρουγκα, Τσιφλίκια κ.λπ.).

Η **δεύτερη περίοδο (1861-1929)**, από το 1861, δηλαδή, που ανατίθεται με ειδικό νόμο στην Εθνική Τράπεζα η χορήγηση δανείων και σε μη εμπόρους και ειδικότερα σε γεωργούς, μέχρι την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, μπορεί να χωρισθεί σε δύο υποπεριόδους: Σ' αυτήν από το 1861 μέχρι την ψήφιση του Νόμου 602/31-12-1914 περί «Συνεταιρισμών» και στη δεύτερη μέχρι το 1929..

Στην πρώτη υποπερίοδο και παρόλη την επίσημη ανάληψη από την Εθνική Τράπεζα να διαθέσει κεφάλαια και σε αγρότες, οι ενέργειές της ήταν ανεπαρκέστατες. Αφορούσαν, βασικά, μόνο τους πολύ μεγάλους κτηματίες ή επρόκειτο για τοκογλυφικές τοποθετήσεις. Έτσι, μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, οι όποιες ανάγκες του αγροτικού χώρου αντιμετωπίζονταν είτε από τοκογλύφους, εμπόρους και μεγάλους κτηματίες, είτε, όπως στην περίπτωση των τσιφλικιών, ήταν μια ενσωματωμένη σ' αυτά διαδικασία.³ Έτσι ή αλλιώς, οι μορφές αυτές πιστοδότησης των μικρών παραγωγών συντελούσαν περισσότερο στην εκμετάλλευση και εξαθλίωσή τους παρά στη βελτίωση της οικονομικής τους θέσης.⁴

³ Μια ιδιότυπη εξαίρεση αποτελούσαν οι τοπικές γεωργικές τράπεζες που εμφανίστηκαν σε διάφορες τουρκοκρατούμενες περιοχές της Βαλκανικής, όπως της Μακεδονίας, Ηπείρου, Αιγαίου και Κρήτης. Θ.Μ. Τσερπέ: Η ενάσκησις της Αγροτικής Πίστεως εν Ελλάδι, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, χ.χρ. έκδ., σελ.45.

⁴ «Καθ' όλην την περίοδον ταύτην και μέχρι της αναπτύξεως των συνεταιρισμών, των υπέρ της γεωργίας διατάξεων επωφελούντο κυρίως οι εμπορευόμενοι κτηματίαι, οίτινες, δανειζόμενοι παρά της Εθνικής Τραπεζής χρήματα προς 6% εδάνειζον ταύτα δ' ίδιον λογαριασμόν προς τους γεωργούς με τριπλάσιον τουλάχιστον τόκον». Ν. Μαρματάκης: Αγροτική Πίστις και Οικονομική Πολιτική, Αθήναι, 1975, σελ.15.

Η προφανής ανάγκη ανάπτυξης του αγροτικού τομέα, στηριγμένη σε μια συστηματική και θεσμικά οργανωμένη αγροτική πίστη, ετέθη για πρώτη φορά με έμφαση και επισημότητα στο πρώτο Γεωργικό Συνέδριο που συνήλθε στο Ναύπλιο το 1901, στο οποίο τονίσθηκε η άμεση χρησιμότητα ίδρυσης μιας ειδικής Γεωργικής Τράπεζας. Στον προβληματισμό αυτό, είναι βέβαιο ότι συνέβαλαν και τα μεγάλα αδιέξοδα της κοινωνίας και της οικονομίας των αγροτών που προηγήθηκαν ή συνέχιζαν να την ταλανίζουν. Το σταφιδικό ζήτημα και η εξαθλίωση των σταφιδοπαραγωγών και η μαζική εξωτερική μετανάστευσή τους, το ζήτημα της κατάργησης ή μη της «δεκάτης», το κολληγικό/τσιφλικικό ζήτημα ήταν μερικά από τα πιο σημαντικά.

Η εμφάνιση της «μικρής» αστικής τάξης στο ιστορικό προσκήνιο με το αίτημα του πολυεπίπεδου θεσμικού, οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού, που εκφράσθηκε με την επανάσταση του Γουδή στα 1909, αποτέλεσε την απαρχή μιας νέας περιόδου και για τον αγροτικό τομέα.

Ο εκσυγχρονισμός και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, η εξειδίκευση, ο εκχρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας και του όγκου των παραγόμενων προϊόντων αποτελούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των άλλων τομέων της οικονομίας. Ο ελληνικός αγροτικός τομέας οφείλει να παίξει τον ιστορικό αυτό ρόλο των αγροτικών τομέων στον καπιταλισμό και να αποτελέσει την ατμομηχανή της γενικότερης ανάπτυξης της χώρας. Το Κράτος, με την πολιτική και την υποδομή που θα διαμορφώσει θα θέσει σε κίνηση τους μηχανισμούς της νέας αντίληψης για την ανάπτυξη. Η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, ο Νόμος 602/1914 για την ίδρυση των Αγροτικών Συνεταιρισμών, η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση που θα ακολουθήσει, τα αρδευτικά έργα, οι αποξηράνεις ελών και λιμνών, η δημιουργία εξειδικευμένων οργανισμών αλλά και μια σειρά από μέτρα και θεσμοί(βλέπε ενότητα 6 του τόμου αυτού) θα συγκροτήσουν το νέο αναπτυξιακό πλαίσιο. Ο αγροτικός τομέας εισέρχεται, έτσι, σε μια νέα πορεία. Μια πορεία προς την καπιταλιστική ανάπτυξη αλλά και την υπαγωγή του στο νέο αναπτυξιακό μοντέλο. Συνέπεια και προσδοκία θα είναι η καθοριστική συμβολή του στην αναγκαία συσσώρευση του κεφαλαίου μέσα από την τη μεταφορά του αυξανόμενου αγροτικού υπερπροϊόντος προς τους μη αγροτικούς τομείς.

Η αγροτική πίστη εισέρχεται στη δεύτερη υποπερίοδο, καθώς βασικό μοχλό της διαδικασίας αυτής του αγροτικού εκσυγχρονισμού θα αποτελέσει η χρηματοδότηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Το έργο αυτό θα ανατεθεί ξανά στην Εθνική Τράπεζα.⁵ Προτάσσοντας, όμως, κριτήρια μιας ιδιωτικής επιχείρησης, όπως το κέρδος και κυρίως η διασφάλιση της είσπραξης των χορηγούμενων δανείων, η Εθνική Τράπεζα κάνει δειλά μόνο βήματα χορήγησης δανείων. Ως σοβαρό εμπόδιο στη διεύρυνση της πιστωτικής της πολιτικής στον αγροτικό χώρο, εκλαμβάνεται το μικρό μέγεθος των εκατοντάδων χιλιάδων εκμεταλλεύσεων, ιδιαίτερα μετά τη σταδιακή κατανομή, στο πλαίσιο της μεγάλης αγροτικής μεταρρύθμισης, σε ακτήμονες, πρόσφυγες και μικρούς γεωργούς των γαιών των τσιφλικιών και των γαιών που απελευθερώνονται στις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας που ενσωματώνονται στον εθνικό κορμό. Το μικρό αυτό μέσο μέγεθος, σε συνδυασμό με το πολύ χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης στο οποίο βρισκόταν η γεωργία, η πολύ μεγάλη διασπορά του αγροτικού πληθυσμού και τα έντονα αυτοκαταναλωτικά χαρακτηριστικά της παραγωγής επέτειναν τις επιφυλάξεις της Εθνικής Τράπεζας.

Μια διέξοδος στην αβεβαιότητα αυτή δόθηκε με την ανακήρυξη των νεότευκτων αγροτικών συνεταιρισμών που άρχισαν να ιδρύονται με βάση το νέο Νόμο 602/1914, σε ενδιαμέσους εγγυητές της πιστοδότησης των μελών τους. Με βάση τον κανόνα της αλληλέγγυας ευθύνης των μελών των συνεταιρισμών- κάθε μέλος, δηλαδή, εγγυάται για την αποπληρωμή του χρέους των άλλων μελών- οι συνεταιρισμοί ανέλαβαν την ευθύνη, ουσιαστικά της διανομής, ως κατά κάποιο τρόπο υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας, των κεφαλαίων στους αγρότες μέλη τους, αλλά και την υποχρέωση της αποπληρωμής. Έτσι, δεν είναι περίεργη η ραγδαία αύξηση από έτος σε έτος των συνεταιρισμών, οι οποίοι, μάλιστα, ονομάστηκαν πιστωτικοί.⁶

Η ευκολία, όμως, με την οποία ιδρύονταν οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί, ο πολύ μεγάλος αριθμός τους και φυσικά ο πολύ μεγάλος αριθμός των μελών τους, σε συνδυασμό με την προβληματική κατάσταση των χιλιάδων μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και κυρίως των νεότευκτων, έφεραν ξανά στο προσκήνιο τη

⁵ Επ' αυτού βλέπε, μεταξύ άλλων: Κ.Κωστή: Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987, σελ. 155.

⁶ Από 152 που ήταν οι Συνεταιρισμοί το 1915, έφτασαν σε 439 το 1916, 1217 το 1918, 2472 το 1925 και σε 3391 το 1927. Θ.Μ. Τσερπέ, ο.π. σελ.49

δυσπιστία και τις επιφυλάξεις της Εθνικής Τράπεζας.⁷ Στην προσπάθειά της να ελέγξει τα πράγματα όχι μόνον παρενέβαινε στην ίδια τη λειτουργία των συνεταιρισμών αλλά δεν αρκέστηκε ούτε στην αλληλέγγυα ευθύνη των μελών των συνεταιρισμών και αύξησε τους όρους διασφάλισης των δανείων της. Η αγροτική πίστη οδηγήθηκε σε νέο αδιέξοδο, ενώ εντεινόταν και η συζήτηση για την ίδρυση ενός εξειδικευμένου τραπεζικού οργανισμού που θα είχε ως κύριο έργο την πιστοδότηση του αγροτικού τομέα.

5.3.2 Η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Με βάση το Νόμο 4332 του 1929 ιδρύεται η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος(ΑΤΕ), ως αυτόνομος τραπεζικός οργανισμός, με έναν ιδιόμορφο κοινωφελή, όπως αναφέρεται στο καταστατικό της, χαρακτήρα που θα έχει ως αποκλειστικό, σχεδόν, έργο τη χρηματοδότηση των πάσης φύσεως δραστηριοτήτων που αφορούν στην αγροτική παραγωγή και την ευρύτερη αγροτική περιφέρεια.

Η ίδρυσή της ΑΤΕ, μπορεί να πει κανείς, ήταν μια από τις κορυφώσεις στην αλυσίδα της διαμόρφωσης υποδομών και της θεσμικής παρέμβασης του αστικού κράτους στην λειτουργία του αγροτικού τομέα. Ιδρύεται με προικοδότηση του Δημοσίου και πιστώσεις της Εθνικής Τράπεζας. Η άντληση των αναγκαίων κεφαλαίων, στη συνέχεια, γίνεται από την Τράπεζα της Ελλάδος με αποτέλεσμα την πολλαπλή εξάρτησή της από αυτήν.⁸ Ούτως ή άλλως, ως ιδιότυπος τραπεζικός κρατικός οργανισμός με ένα συγκεκριμένο ρόλο και αντικείμενο που της ανατέθηκε, δε μπορεί να ασκεί αυτόνομη πολιτική, αντίθετα είναι απόλυτα εξαρτημένη από τις πολιτικές επιλογές της εκάστοτε κεντρικής εξουσίας και ουσιαστικά θα αποτελέσει το μακρύ χέρι της στον αγροτικό χώρο είτε αυτό αφορά την εφαρμογή της αγροτικής

⁷ «Είναι φυσικόν άλλωστε», γράφει ο Διοικητής της Τράπεζας Αλ. Κορυζής, «ενώσεις αμορφώτων κατά το πλείστον χωρικών υπό νέον θεσμόν, ενώσεις υπαγορευθείσαι κατά το πλείστον υπό της ανάγκης του δανεισμού και ουχί υπό της συναισθήσεως της ανάγκης της συγκεντρώσεως προς εξυπηρέτησιν ανωτέρων και ευρύτερων σκοπών, αφού έλειπε η συνεταιριστική συνείδησις, να βαρύνωνται κατά τα πρώτα έτη της συστάσεώς των υπό μειονεκτημάτων....»

Θ.Μ. Τσερπέ, ο.π. σελ.52.

⁸ Λεπτομέρειες για το νομικό καθεστώς της ΑΤΕ, τους όρους και τους σκοπούς ίδρυσής της και το έργο των πρώτων δεκαετιών λειτουργίας της, βλέπε μεταξύ άλλων:

Ν. Μαρματάκης,(1975), ο.π. σελ. 17-28.

Θ.Μ. Τσερπέ, ο.π. σελ.54κ.ε.

Κ.Παπαγεωργίου-Δ.Δαμιανός-Π.Σπαθής,(2005), σελ.351κ.ε..

πολιτικής της κάθε κυβέρνησης είτε τον οικονομικό και όχι μόνο έλεγχο του αγροτικού κόσμου.

Ως ειδικότεροι σκοποί της δραστηριότητάς και των σκοπών της ΑΤΕ που αναφέρονταν στο καταστατικό της, μεταξύ άλλων ορίζονταν:

- η παροχή, μέσω των γεωργικών συνεταιρισμών στα μέλη τους αλλά και σε μεμονωμένους αγρότες, καλλιεργητικών ή βραχυπροθέσμων και μεσομακροπροθέσμων δανείων για την αντιμετώπιση τόσο των άμεσων λειτουργικών δαπανών όσο και των μακροχρόνιων επενδύσεων που θα επιτρέψουν την αναβάθμιση της παραγωγικής δραστηριότητας.
- Η άμεση προμήθεια και διάθεση στους παραγωγούς των αναγκαίων για την αγροτική παραγωγή μέσων και εφοδίων(λιπάσματα, φυτοφάρμακα κλπ.) ή έμμεση στήριξή τους(χορήγηση εγγυητικών επιστολών) για την ανεξάρτητη προμήθεια τους.
- Η στήριξη των συνεταιριστικών οργανώσεων στις προσπάθειές τους για την από κοινού οργάνωση των δράσεων συγκέντρωσης, αποθήκευσης, επεξεργασίας και πώλησης γεωργικών προϊόντων.
- Η προαγωγή του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού της παραγωγικής διαδικασίας μέσα από την προώθηση σύγχρονων μεθόδων παραγωγής και την παροχή μέσων και τεχνικών υπηρεσιών.
- Η στήριξη της ιδέας του συνεργατισμού και του συνεταιριστικού κινήματος και η πρόνοια της καλής λειτουργίας των οργανώσεων μέσα από την εποπτεία και τον έλεγχο κάθε βαθμίδας τους.
- Η υποστήριξη του κλάδου των γεωργικών βιομηχανιών, της βιοτεχνίας και της οικοτεχνίας στην αγροτική περιφέρεια.

Πέρα από τις δράσεις της αυτές η ΑΤΕ αναλαμβάνει σταδιακά και μια σειρά άλλων εργασιών, όπως τα στεγαστικά δάνεια, η ασφάλιση της αγροτικής παραγωγής, η διοχέτευση των επιδοτήσεων του Δημοσίου κλπ.

Με την ίδρυση, κυρίως, ενός ευρύτατου δικτύου υποκαταστημάτων σε όλη την έκταση της ελληνικής υπαίθρου και με τις ειδικές υπηρεσίες της και τη στελέχωσή τους με εξειδικευμένους υπαλλήλους(οικονομικούς, γεωτεχνικούς, εποπτικούς κλπ.), η ΑΤΕ συμβάλλει σημαντικά στην καλύτερη αξιοποίηση των χορηγούμενων δανείων και κατ'επέκτασιν και στην ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας. Τα κεφάλαια που διοχετεύτηκαν στην ίδια την παραγωγή, τα χαμηλά επιτόκια, η χρηματοδότηση έργων υποδομής ευρείας κλίμακας(εγγειοβελτιωτικά, αρδευτικά κλπ.), η εισαγωγή νέων

μορφών τεχνολογίας κλπ., αποτέλεσαν για τον ελληνικό αγροτικό τομέα, με τις μικρές εκμεταλλεύσεις, τη χαμηλή παραγωγικότητα, την κυρίαρχη παραγωγή για την αυτοκατανάλωση και τα ελάχιστα έως ανύπαρκτα περιθώρια αποταμίευσης και αυτοχρηματοδότησης, σημαντικούς παράγοντες για τη ριζική αλλαγή της φυσιογνωμίας του.

Ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του '50 η ελληνική γεωργία μπαίνει σε μια δυναμική φάση ανάπτυξης στην οποία η συμβολή της ΑΤΕ ήταν καθοριστική.

Ο θετικός αυτό απολογισμός της, υπό τη στενή έννοια, δράσης της ΑΤΕ δεν αποδίδει ασφαλώς ολόκληρη την πραγματικότητα, καθώς αποκρύπτει τον κύριο ρόλο της αγροτικής πίστης και του φορέα υλοποίησής της στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Επαναλαμβάνουμε ότι η ΑΤΕ ιδρύθηκε, ως εξειδικευμένος πιστωτικός οργανισμός με αποκλειστική δικαιοδοσία στον αγροτικό χώρο, για να καλύψει τις αδυναμίες και ανεπάρκειες των προηγούμενων προσπάθειών για την καθιέρωση μιας οργανωμένης, συστηματικής και ελεγχόμενης πιστοδότησης του αγροτικού τομέα. Η ΑΤΕ ιδρύθηκε στην περίοδο της ολοκλήρωσης, περίπου, της μεγάλης αγροτικής μεταρρύθμισης, της οποίας το αποτέλεσμα ήταν να προστεθούν ένας ακόμα πολύ μεγάλος αριθμός μικρών και οικονομικά αδύναμων αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η ίδρυση της στόχευε ακριβώς στο να κάνει δυνατή στις εκμεταλλεύσεις αυτές την πρόσβαση σε μια σταθερή πηγή κεφαλαίων, ώστε με τα βραχυπρόθεσμα ή καλλιεργητικά δάνεια και τις αναγκαίες παραγωγικές εισροές να διασφαλίζεται η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης των φορέων τους για την επόμενη χρονιά και φυσικά της παραγωγικής τους υπόστασης, με τα δε μεσομακροπρόθεσμα δάνεια να γίνεται δυνατή η βελτίωση της παραγωγικής τους βάσης. Ο στόχος ήταν ο μετασχηματισμός των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων από ό,τι τις χαρακτήριζε αρνητικά στην περίοδο της παραδοσιακής γεωργίας, στον εκσυγχρονισμό και την ενσωμάτωσή τους στις συνθήκες και με τους όρους της καπιταλιστικής αγοράς. Ο απώτερος στόχος ήταν βέβαια η επίτευξη της έντασης της υπερεργασίας των αγροτών και η αύξηση φυσικά του παραγόμενου προϊόντος. Η ΑΤΕ με την πολιτική των επιτοκίων, την άνιση κατανομή των βραχυπρόθεσμων και μεσομακροπρόθεσμων δανείων με την έμφαση που δινόταν στις πρώτες, τις επενδυτικές της επιλογές, την εφαρμογή των κρατικών πολιτικών, τον ασφυκτικό έλεγχο των συνεταιρισμών, για τον οποίο επικρίθηκε ιδιαίτερα, λειτούργησε, τελικά, ως μηχανισμός μεταφοράς ή διευκόλυνσής της του προϊόντος αυτού της υπερεργασίας των αγροτών στους αστικούς τομείς της οικονομίας και προς όφελος του κυρίαρχου κοινωνικά και

πολιτικά εμπορο-βιομηχανικού κεφαλαίου. Αποτέλεσε δηλαδή ένα σημαντικό τμήμα του θεσμικού πλαισίου των οικονομικών και κοινωνικών μηχανισμών που διαμόρφωσε το αστικό κράτος υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο του, ώστε να μπορεί να κατευθύνει και να ελέγχει την αναπτυξιακή διαδικασία στον αγροτικό τομέα και τελικά να λειτουργήσει ως διάυλος ιδιοποίησης του αγροτικού υπερπροϊόντος. Δεν είναι περίεργο, λοιπόν, ότι, παρ'όλες τις θετικές αναφορές για τη συμβολή της ΑΤΕ στην αγροτική ανάπτυξη, αυτή πέρασε μέσα από τη γνωστή υπερχρέωση των αγροτών που τελικά οδήγησε κατά τις δεκαετίες του '50, '60 και '70 στη μεγάλη φυγή (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση) των αγροτών από την ελληνική ύπαιθρο.

Σ'όλα αυτά θα προσθέσουμε και μια εξωοικονομική λειτουργία της ΑΤΕ που δείχνει την κατάχρηση της σημαντικής θέσης που είχε στον αγροτικό χώρο αλλά και το βαθμό εξάρτησής της από την εκάστοτε κεντρική εξουσία. Αναφερόμαστε στη χρησιμοποίηση της ΑΤΕ, μέσω φυσικά των πιστώσεων που μπορεί να δίδει ή να μη δίδει, ως μηχανισμού άσκησης πολιτικής πίεσης και «συμμόρφωσης» του αγροτικού πληθυσμού και πελατειακής εξάρτησης τους.

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η ΑΤΕ ήταν πάντα εργαλείο εφαρμογής πολιτικών του αστικού κράτους και όχι μόνο της αγροτικής, σε ένα κράτος στο οποίο οι συσχετισμοί των κοινωνικών δυνάμεων και σε τελική ανάλυση των πολιτικών συσχετισμών δεν ήταν υπέρ των αγροτών.

5.3.3 Το τέλος της θεσμικής αγροτικής πίστης

Με την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα άρχισε και η αντίστροφη μέτρηση για τον ιδιότυπο ρόλο της ΑΤΕ ως τράπεζας -αποκλειστικού πιστοδότη- του αγροτικού τομέα και κατ'επέκταση σήμανε και το τέλος της θεσμικά οργανωμένης και κρατικά ελεγχόμενης αγροτικής πίστης. Σύμφωνα με τους κανονισμούς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, με στόχο τη διασφάλιση του ελεύθερου ανταγωνισμού, δεν επιτρέπεται σε καμία τράπεζα να έχει την αποκλειστικότητα δανειοδότησης σε κλάδους της οικονομίας. Ετσι, μετά από μια μεταβατική περίοδο ορισμένων χρόνων, αφαιρείται η αποκλειστικότητα της χρηματοδότησης του αγροτικού τομέα από την ΑΤΕ και αυτή με το Νόμο 1914/90 μετατρέπεται σε τράπεζα γενικών εργασιών, σε κοινή εμπορική, δηλαδή, τράπεζα και σε ανώνυμη εταιρεία. Κάποιες σκέψεις να

μετατραπεί σε κρατικοσυνεταιριστική τράπεζα ή να μεταβιβασθεί ο έλεγχός της στους συνεταιρισμούς δεν είχαν θετική κατάληξη.

Έτσι, η αγροτική πίστη ως πολιτική και μάλιστα θεσμική, της οργανωμένης κοινωνίας, μετά από μια ιστορία 60 και πάνω χρόνων, ακυρώθηκε. Στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων για τη λειτουργία της οικονομίας, οι αγρότες οφείλουν πλέον να βρουν τις πηγές χρηματοδότησης της παραγωγής τους στην ελεύθερη τραπεζική αγορά. Αν αυτό συνδυαστεί με τη γενικότερη πολιτική απόσυρσης του κράτους από τον αγροτικό τομέα, αλλά κυρίως την πολύ κακή οργανωτική, λειτουργική, οικονομική κλπ. κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80, μπορεί να προβλέψει κανείς ότι το μέλλον στον αγροτικό χώρο δεν προδιαγράφεται ιδιαίτερα ευοίωνο.

Βιβλιογραφία

- Χρ. Βακάκης-Π. Γρεβενίτης: Η πιστοδότηση της ελληνικής γεωργίας, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1980.
- Χρ. Βακάκης- Ι. Φραγκάκη: Αγροτική ανάπτυξη και ΑΤΕ, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος-Εκπαιδευτικό Κέντρο, χ.χρ.εκδ.
- Ν.Δήμου: Η αγροτική Πίστη στην Ελλάδα και η άσκησή της από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Β.Δρούγκας-Δ.Μηλιάκος: Η ΑΤΕ και το Τραπεζικό Σύστημα, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1986.
- Κ.Κωστή: Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987.
- Μαρματάκης Ν.: Αγροτική Πίστις και Οικονομική Πολιτική, Αθήναι, 1975.
- Π.Παγαρυφάλλου: Η εξέλιξις των γεωργικών συνεταιρισμών εν Ελλάδι από της επαναστάσεως του 1821 μέχρι του 1940, εκδ. Παπαζήση, Αθήναι, 1973.
- Κ.Παπαγεωργίου-Δ.Δαμιανός-Π.Σπαθής: Αγροτική Πολιτική, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα, 2005.
- Π. Σπαθής: Αγροτική Πίστη και συνεταιρισμοί, Ινστιτούτο Συνεταιριστικών Ερευνών και Μελετών, Αθήνα, 1995.
- Γ. Σταματούκος-Π.Σπαθής: Αγροτική Πίστη, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1991.
- Θ.Μ. Τσερπέ: Η ενάσκησις της Αγροτικής Πίστεως εν Ελλάδι, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, χ.χρ. έκδ.
- Α.Χατζηαντωνίου: Συστήματα αγροτικής πίστης στο διεθνή χώρο, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1990.

Θεόδωρος Διον. Σακελλαρόπουλος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΡΑΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Παραφύλαξη

9495073

καταλύουν το κράτος στη Θεσσαλονίκη για 36 ώρες ενώ ο στρατός αρνείται να εκτελέσει τις εντολές της κεντρικής κυβέρνησης. Μετά από αυτές τις συγκρούσεις, τα αιτήματα των μισθωτών ικανοποιούνται. Η αδυναμία του κράτους και των κατασταλτικών μηχανισμών να συγκρατήσουν την κοινωνική και εργατική διαμαρτυρία έχει ήδη καταστεί εμφανής.

Η ένταση των κοινωνικών αγώνων και της κοινωνικής διαμαρτυρίας μετά το 1932, είναι αποτέλεσμα της ιδιόμορφης οικονομικής ύφεσης και ανάπτυξης που σημειώνεται στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '30. Η συρρίκνωση και το «κλείσιμο» της οικονομίας θα οδηγήσουν σε πρωτοφανείς και μέχρι τότε άγνωστες μορφές διαμαρτυρίας. Η σχετική επιτυχία αυτής της διαμαρτυρίας δεν πρέπει να αμφισβητείται, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι η αύξηση των ημερομισθίων συμβάδιζε με την αύξηση του τιμαρίθμου μεταξύ 1933 και 1936.⁵⁰ Ωστόσο άλλα ζητήματα όπως της ανεργίας έμεναν ανοιχτά. Το κράτος δεν εγκαίνιασε κάποια ιδιαίτερη πολιτική απασχόλησης όπως σε άλλες χώρες. Ακριβώς, τέτοια ζητήματα πυροδότησαν μια ανοιχτή αμφισβήτηση του κοινωνικού συστήματος από τα κατώτερα στρώματα των πόλεων και τους μισθωτούς.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετασθεί η κρατική πολιτική και γενικότερα ο ρόλος του κράτους στην οικονομία και κοινωνία του μεσοπολέμου. Η διαπίστωση ότι αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από οξύτατες εσωτερικές και εξωτερικές αντιθέσεις, αποτελεί την αφετηρία για την κατανόηση του κρατικού παρεμβάτισμού που αναπτύσσεται. Ο τελευταίος με τις διάφορες μορφές του, προστασία, πολιτική αυτάρκειας κλπ., δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Αναπτύσσεται ταυτόχρονα κυρίως κατά τη δεκαετία του '30 σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και αφορμή είναι η διεθνής ύφεση που αρχίζει το 1929. Εάν στην Ελλάδα η παρεμβατική πολιτική εκδηλώνεται νωρίτερα, δηλαδή κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '20, τούτο εξηγείται από την ιδιόμορφη πορεία των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων και την πρωιμότερη όξυνση αντιθέσεων που απαιτούν την κρατική παρέμβαση. Σκοπός της τελευταίας και στην Ελλάδα αναδεικνύεται η διασφάλιση της διαδικασίας αναπαραγωγής και η αποτροπή εκείνων των παραγόντων που απειλούν την ομαλή λειτουργία της.

4.1 Κράτος και Γεωργία.

Με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1922 και

την αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών σε ιδιοκτήτες ολοκληρώθηκε η θεσμική πρωτογενής παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Η έγγραφος ιδιοκτησία πήρε συνολικά και σε όλη τη χώρα τη μορφή της ελεύθερης απεριόριστης ατομικής ιδιοκτησίας.¹ Επάνω σε αυτή τη βάση αναπτύσσονται πλέον νέες κατευθύνσεις κρατικής δράσης στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η νέα κρατική δραστηριότητα αποβλέπει στη δημιουργία θεσμών, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας και τέλος την προστασία της γεωργικής παραγωγής και των αγροτών από τις διακυμάνσεις της αγοράς.

Η νέα θεσμική παρέμβαση του κράτους αναφέρεται, όχι στον πρωτογενή θεσμό της ιδιοκτησίας, αλλά σε επιμέρους, δευτερεύοντες θεσμούς, οι οποίοι διαμορφώθηκαν σε όλες τις χώρες παράλληλα ή ταυτόχρονα με την περάτωση των αστικών επαναστάσεων και των αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Ουσιαστικά πρόκειται για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου άσκησης της μοντέρνας αγροτικής πολιτικής. Αφετηρία υπήρξε η σύσταση του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας το 1910, κυρίως όμως η ίδρυση αυτόνομου Υπουργείου Γεωργίας το 1917. Μέχρι τότε οι γεωργικές υποθέσεις της χώρας παρακολουθούνται απλώς από ένα γραφείο του Υπουργείου Εσωτερικών με επικεφαλής έναν διοικητικό υπάλληλο. Είναι ευνόητο ότι και οι δυνατότητες παρέμβασης ήταν περιορισμένες.

Με τη σύσταση αυτόνομου Υπουργείου, το κράτος απέκτησε ένα κεντρικό όργανο επιτελικού σχεδιασμού, εφαρμογής και ελέγχου της αγροτικής του πολιτικής. Στις αρμοδιότητες του προβλέπονται: η πρόταση και εφαρμογή μέτρων για τη βελτίωση και προστασία των καλλιεργειών, η καταπολέμηση των νόσων, ο έλεγχος των φαρμάκων και λιπασμάτων, η κτηνιατρική, η γεωργική μηχανική και υδραυλική, η καθοδήγηση των γεωργικών συνεταιρισμών, η εποπτεία της αγροτικής πίστης, ο εποικισμός, η απαλλοτρίωση και διανομή των γαιών, η σύνταξη αγροτικού κτηματολογίου, τα δάση, η κτηνοτροφία κλπ. Βαθμιαία αυτές οι αρμοδιότητες διευρύνονταν και κατέλαβαν όλους τους χώρους που είχαν σχέση με τον γεωργικό χώρο (εκπαίδευση, έρευνα κλπ.).

Η γεωργική εκπαίδευση αποτέλεσε επίσης έναν ειδικό χώρο κρατικής θεσμικής δράσης, εξαιτίας του υψηλού αριθμού αγραμμάτων στα χωριά. Οι τελευταίοι σύμφωνα με τη Στατιστική του 1928, ανέρχονταν στο 47%, έναντι 29% των αγραμμάτων του πληθυσμού των πόλεων. Οι μεγαλύτερες αναλογίες βρίσκονταν μεταξύ των γυναικών και των αγροτών των νέων χωρών.² Η γεωργική εκπαίδευση απέδλεπε αρχικά στη μόρφωση εργοδηγών και κτηματιών με την ίδρυση μέσων γεωργικών σχολών (1911, 1920). Τη δεκαετία του 1920 η πολιτική γεωργικής εκπαίδευσης αναπροσανατολίστηκε, καθώς προεκρίθη η ανώτατη γεωργική εκπαίδευση. Αυτό υλοποιήθηκε με την ίδρυση της Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών (1920) και την Γεωπονική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1927). Με τη σύσταση αυτών των δύο σχολών επιτεύχθηκε η κατάρτιση γεωπόνων, οι οποίοι επάνδρωσαν τα γεωργικά σχολεία (13 συνολικά), τις γεωργικές υπηρεσίες, τους συνεταιρισμούς, την Αγροτική Τράπεζα και τους περιφερειακούς γεωργικούς σταθμούς. Η οργάνωση εξωτερικής γεωργικής υπηρεσίας με τους νομογεωπόνους, τους επαρχιακούς γεωπόνους και τους κοινωνικούς (περίπου 900) αποτέλεσε το σημαντικότερο κανάλι διοχέτευσης αγροτικών και γεωπονικών γνώσεων στους αγρότες. Οι τελευταίοι ενδιαφέρονταν περισσότερο να βλέπουν τα αποτελέσματά στην πράξη. Δηλαδή, είτε στις καλλιεργειές του γείτονα τους που είχε δεχθεί τις συμβουλές των γεωπόνων, είτε στον κοντικό γεωργικό σταθμό. Στα αρνητικά της γεωργικής εκπαίδευσης του μεσοπολέμου πρέπει να καταλογιστεί η παραμέληση εκπαίδευσης ειδικευμένων γεωργοτεχνιτών, και των αγροτισσών γυναικών.³

Η γεωργική έρευνα αναπτύχθηκε αυτόνομα σε κρατικά ή ημικρατικά ιδρύματα μετά το 1925, κυρίως όμως κατά τη δεκαετία του '30. Έως τότε ασκείτο στο εσωτερικό των γεωργικών σταθμών και από καθηγητές των γεωπονικών σχολών. Οι τελευταίοι συνέχιζαν το έργο τους και σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο. Για τη βελτίωση του σπόρου των σιτηρών ιδρύθηκε το 1925 στη Λάρισα ο Σταθμός Καλύτερευσης Κτηνοτροφικών Φυτών και Οσπρίων. Η μελέτη των εδαφικών συνθηκών της χώρας και η έρευνα των καταλλήλων

χημικών λιπασμάτων αποτέλεσε σκοπό ίδρυσης του Κεντρικού Εδαφολογικού Εργαστηρίου το 1929 στην Αθήνα και του Εδαφολογικού Εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης. Το 1931 ιδρύθηκε ο Σταθμός Ερεύνης Βάμβακος, που είχε σκοπό την εξεύρεση των καταλληλότερων σπόρων για τις συνθήκες των διαφόρων περιοχών της χώρας. Ο Σταθμός Ερεύνης Οίνου και Αμπέλου ιδρύθηκε το 1937. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Σταθμός Δοκιμών Γεωργικών Μηχανημάτων, ενώ το 1933 ιδρύθηκε το Εργαστήριο Γεωργικής Τεχνολογίας με σκοπό την έρευνα της συντήρησης και τυποποίησης των γεωργικών προϊόντων, ιδίως κατά την εξαγωγή τους. Ανάλογα ημικρατικού χαρακτήρα ερευνητικά κέντρα και ιδρύματα ήταν επίσης το Ινστιτούτο Σταφίδας στον Πύργο (1926), το Ινστιτούτο Καπνού στη Δράμα (1933), και το Μπενάκειο Φυτοπαθολογικό Ινστιτούτο στην Κηφισιά (1929). Μέχρι το 1940 όλα αυτά τα ιδρύματα, με ορισμένες εξαιρέσεις, παρά τις φιλόδοξες προθέσεις τους δεν είχαν παρουσιάσει σοβαρό έργο και τούτο είτε διότι ήταν σχετικά νεοϊδρυμένα, είτε διότι δεν τους δόθηκαν οι απαραίτητοι πόροι, είτε τέλος διότι δεν διευθύνονταν από ειδικούς επιστήμονες.⁴ Ο Χρ. Ευελπίδης, ο κατεξοχήν γνώστης των γεωργοοικονομικών μας πραγμάτων αυτής της περιόδου, συμπεραίνει ότι «η καθοδήγηση και ο έλεγχος του Υπουργείου Γεωργίας εστάθησαν... φραγμός εις τον ζήλον των νέων επιστημόνων».⁵ Το κράτος δηλαδή για διάφορους λόγους αντιστρατευόταν και αναιρούσε την ίδια την πολιτική του.

Άμεση βοήθεια στους αγρότες επεδίωξε τέλος να προσφέρει το κράτος με την ίδρυση δικτύου γεωργικών εφαρμογών. Αυτές τις υπηρεσίες επεδίωκαν την προστασία και την αύξηση της γεωργικής παραγωγής συνολικά, λογουχάρη, την καταπολέμηση των ασθενειών των φυτών και ζώων, την παροχή δενδρυλλίων ή βελτιωμένων ζώων, τη μηχανική καλλιέργεια των αγρών κλπ. Το κόστος αυτών των υπηρεσιών θα ήταν δυσβάστακτο για τον απλό αγρότη. Έτσι ιδρύθηκαν η Φυτοπαθολογική Υπηρεσία, που διέθετε ειδικά συνεργεία άμεσης παρέμβασης και καταπολέμησης των φυτικών ασθενειών, η Κτηνιατρική Υπηρεσία, οι Γεωργικοί Σταθμοί, η Σηροτροφική Υπηρεσία (1914), ο Σταθμός Δοκιμών και Ελέγχου

Σπόρων, η Υπηρεσία της Μηχανικής Καλλιέργειας (1924), η Δασική Περιφερειακή Υπηρεσία κλπ.

Η δεύτερη κατευθυνση της αγροτικής πολιτικής του μεσοπολέμου επικεντρώθηκε στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας. Κυρίως της βελτίωσης και επέκτασης του σημαντικότερου παραγωγικού μέσου του εδάφους. Τα μεγάλα παραγωγικά έργα που εκτελέστηκαν αποσκοπούσαν κυρίως στην πρόσκτηση νέων εδαφών και την προστασία εδαφών από πλημμύρες. Η άρδευση και η βελτίωση άλλων εδαφών εφαρμόστηκε σε μικρή κλίμακα αυτή την περίοδο. Τελικός στόχος ήταν η επέκταση, προστασία και βελτίωση των καλλιεργούμενων γαιών και η εξασφάλιση μεγαλύτερου εισοδήματος στους αγρότες. Το πολύ υψηλό κόστος τέτοιων μεγάλων παραγωγικών έργων ήταν αδύνατο να αναληφθεί από ιδιώτες και ιδίως αγρότες, επειδή η απόδοση τους είναι συνήθως μακροχρόνια και προβληματική.

Το σημαντικότερο παραγωγικό έργο υπήρξε η αποξηράνιση της Κωπαίδος. Το έργο ανετέθη σε αγγλική εταιρεία και ολοκληρώθηκε το 1912. Η αγγλική εταιρεία χρησιμοποίησε ίδια κεφάλαια και σε αντάλλαγμα έγινε ιδιοκτήτης 80.000 στρεμμάτων εύφορης γης από τις 210.000 στρεμμάτων συνολικά που αποξηράνθηκαν. Στα υπόλοιπα απέκτησε την επικαρπία για 99 έτη. Από αυτά 50-60.000 στρέμματα ήταν αρδευόμενα. Η άσκηση αυτοκαλλιέργειας από την εταιρεία με κολίγους και εργάτες δημιούργησε προβλήματα και μάλιστα σε μια εποχή που προχωρούσε η αγροτική μεταρρύθμιση. Γι' αυτόν τον λόγο τα επόμενα παραγωγικά έργα εκτελέστηκαν με πόρους του ίδιου του κράτους.⁶

Τα υδραυλικά έργα της Μακεδονίας επιβλήθηκαν κυρίως από τον ερχομό των προσφύγων και την ανάγκη αποκατάστασης των ακτημόνων. Αποξηράνθηκαν η λίμνη των Γιαννιτσών και τα έλη του Λουδία, οι λίμνες Αρτζάν και Αματόβου, η λίμνη Λχινού και τα τενάγη των Φιλίππων. Τέλος διευθετήθηκε η κοίτη του Αξιού, του Αλιάκμονος και του Στρυμόνος. Με τα έργα αυτά απελευθερώθηκαν 180.000 στρέμματα εύφορης γης από τα οποία τα 430.000 στρέμματα ήταν πραγματικά χρήσιμα και καλλιεργήσιμα. Με τα ίδια έργα προστατεύτηκαν από πλημμύρες άλλα 900.000 στρέμμα-

τα. Η χρηματοδότηση αυτών των έργων έγινε από το κράτος με παραχώρηση σε ξένες εταιρίες. Η αμοιβή των τελευταίων ανέρχονταν σε 11-15% επί του συνόλου των δαπανών. Τα υψηλά αυτά ποσοστά αντισταθμιζόνταν από την ανάγκη γρήγορης αποπεράτωσης. Συνολικά στη διάρκεια του μεσοπολέμου αποξηράνθηκαν και αποδόθηκαν στην καλλιέργεια 850.000 στρέμματα ενώ προστατεύτηκαν από πλημμύρες άλλα 2 εκατομμύρια περίπου. Το όλο κόστος ανήλθε σε 153,5 εκατομμύρια δολάρια (τιμές 1955). Σε σύγκριση με την πολύ κατώτερη αξία της γης (τιμή στρέμματος) που ίσχυε, η δαπάνη των 54 δολλαρίων που στοίχισε ένα στρέμμα των νέων εδαφών δείχνει ότι ήταν πράγματι αδύνατον να αναληφθεί η εκτέλεση τέτοιων έργων από άλλον φορέα — και κυρίως ιδιωτικό που έχει σκοπό το κέρδος — εκτός του κράτους.⁷

Ωστόσο η άμεση παρέμβαση του κράτους για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας δεν εξαντλήθηκε στη δημιουργία νέων εδαφών. Εξίσου σημαντικός, αν όχι σημαντικότερος, αποδείχθηκε ο ρόλος του στην οργάνωση της κτηματικής πίστης και των συνεταιρισμών, θεσμών μέσα από τους οποίους όχι μόνο ασκήθηκε η αγροτική πολιτική, αλλά κυρίως εξασφαλίστηκαν εισροές συντελεστών παραγωγής προς τον αγροτικό χώρο, ιδίως κεφάλαια. Αυτές οι εισροές ήταν χρηματικές (δάνεια), αλλά και υλικές (λιπάσματα, μηχανήματα κλπ.) Κατ'αυτόν τον τρόπο υποβοηθήθηκε ουσιαστικά η διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής της γεωργίας και των αγροτών.

Η δημιουργία νέων θεσμών και η άμεση υποδοχή της διευρυμένης αναπαραγωγής του αγροτικού τομέα μέσω της αύξησης νέων εδαφών, χορηγήσεως κεφαλαίων και τεχνικής, αποτέλεσε την επιθετική πλευρά της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Είχε τελικό σκοπό την αύξηση της γεωργικής παραγωγής και του γεωργικού εισοδήματος. Υπήρξε ωστόσο και μια άλλη, αμυντική πλευρά, της οποίας το δάρος αυξανόταν με την πάροδο του χρόνου. Η αμυντική γεωργική πολιτική διαμορφώθηκε βαθμιαία, περιστασιακά, απρογραμματίστα και ήλθε ως αποτέλεσμα της συλλογικής αντίδρασης κοινωνίας και κράτους στη γεωργική ή στις γεωργικές κρίσεις. Εκφράστηκε ως μια πολιτική όχι αύξησης, αλλά προστα-

σίας της υφιστάμενης παραγωγής και των εισοδημάτων των αγροτών. Από εδώ προέκυψε και ο αμυντικός της χαρακτήρας. Η παράταση της κρίσης, η υιοθέτηση ανάλογων αμυντικών γεωργικών πολιτικών από ξένα κράτη, και τέλος η εξασθένηση του διεθνούς εμπορίου οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας συστηματικότερης αντίληψης, που όμως και αυτή εξέφραζε τους φόβους του κράτους απέναντι στις δυνάμεις της αγοράς: ήταν η πολιτική της αυτάρκειας. Καθώς η τελευταία δεν περιοριζόταν μόνο στον γεωργικό χώρο απέκτησε ευρύτερη σημασία και χαρακτηρίζει μια φάση στην ανάπτυξη του παρεμβατικού κράτους την εποχή του μεσοπολέμου.

Η απόκρουση των συνεπειών της γεωργικής κρίσης από το κράτος επιτεύχθηκε μέσα από την ίδρυση μιας σειράς αυτόνομων οργανώσεων που είχαν ως σκοπό την απορρόφηση των γεωργικών πλεονασμάτων, τη συγκέντρωση των προϊόντων και την εξασφάλιση τιμών ασφαλείας στους γεωργούς. Για τα εξαγώγιμα προϊόντα αυτή η πολιτική απέβλεπε στον περιορισμό της προσφοράς και στη συγκράτηση των διεθνών τιμών. Για τα προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης η πολιτική του κράτους απέβλεπε είτε στη διόρθωση της παραγωγής τους και την επίτευξη αυτάρκειας (δημητριακά) είτε στη συγκράτηση των τιμών για την εσωτερική κατανάλωση.

Τα εξαγώγιμα ελληνικά γεωργικά προϊόντα, σταφίδα, καπνός, κρασιά, σύκα, δεν αποτελούσαν προϊόντα βασικής ανάγκης για τους πληθυσμούς των χωρών εισαγωγής τους. Μείωση των εισοδημάτων και της ζήτησης στις χώρες αυτές οδηγούσε αυτόματα σε ελάττωση των εισαγομένων ποσοτήτων και των τιμών και προξενούσε προβλήματα στους παραγωγούς, τους εμπόρους και το κράτος. Με τη μεγάλη σταφιδική κρίση που άρχισε το 1892, επιχειρεί το κράτος την πρώτη του προσπάθεια να αμυνθεί στην κρίση. Το 1895 επιβάλλεται παρακράτηση μέρους του εξαγόμενου σταφιδόκαρπου (15% που το 1904 ανέρχεται σε 35%) προκειμένου να περιοριστεί η προσφορά. Παράλληλα απαγορεύεται κάθε νέα εμφύτευση σταφιδάμπελων. Μέσα από τη διαδοχική ίδρυση τριών θεσμών, της Σταφιδικής Τράπεζας το 1903, της Προνομιούχου Εταιρείας ή Ενιαίας το 1905 και του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού (ΑΣΟ) το 1925, το κράτος προσπάθησε να ρυθμίσει την παραγωγή και την

εμπορία σταφίδας. Την εξαγορά του παρακρατήματος στην πρώτη περίπτωση, την προστασία της παραγωγής και του εμπορίου της στη δεύτερη και την εξαγορά των περισσευμάτων κυρίως της κατώτερης ποιότητας σταφίδας στην τρίτη περίπτωση.

Ο ΑΣΟ είχε ευρύτερες αρμοδιότητες από τους άλλους οργανισμούς. Σκοπός της σύστασης του ήταν η επίτευξη ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης με τον καθορισμό ετησίων τιμών ασφαλείας και την λήψη μέτρων επηρεασμού της προσφοράς για το επόμενο έτος. Συγκέντρωνε στις αποθήκες του, επεξεργαζόταν και γενικά διαχειριζόταν τα εξαγορασμένα αποθέματα σταφίδας. Ήταν επίσης εξουσιοδοτημένος για την αγορά, συγκέντρωση και εμπορία (ακόμη και εισαγωγή) κάθε πρώτης ύλης που ήταν κατάλληλη για την παραγωγή οινοπνεύματος. Μεριμνούσε για τη διαφήμιση και επέκταση της κατανάλωσης σταφίδας στο εξωτερικό, τη δελτίωση των καλλιεργειών, της ποιότητας της σταφίδας, την ελάττωση του κόστους και τον περιορισμό των καλλιεργήσιμων εδαφών. Προμήθευε γεωργικά φάρμακα και άλλα χρήσιμα για τη σταφιδοπαραγωγή υλικά στους αγρότες (π.χ. πανιά) και ασφάλιζε την παραγωγή από τον κίνδυνο του παγετού, της χάλαζας κλπ.

Τα μέτρα για την προστασία της σταφιδοπαραγωγής και ο ΑΣΟ, αποτελούσαν το πρότυπο για τη λήψη παρόμοιων μέτρων στα άλλα εξαγωγικά αγροτικά προϊόντα. Έτσι οι δυσκολίες εξαγωγής της κατώτερης ποιότητας ελληνικών οίνων επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστούν με την έκδοση νόμου (1928) που όριζε λεπτομερώς τη διαδικασία παρασκευής κρασιών και των επιτρεπόμενων παρεκκλίσεων. Επίσης το 1935 εισήχθη προστασία για την ονομασία προελεύσεως των διαφόρων ειδών κρασιού της Ελλάδος. Αυτά ωστόσο τα ατελή μέτρα αναφέρονται μόνο στις εξαγωγές. Στο εσωτερικό, την παραγωγή του κρασιού από σταφύλια συνέχιζε ως το 1955 να ανταγωνίζεται ο σταφιδίτης, δηλαδή το κρασί που παρασκευαζόταν από το παρακράτημα της φθηνής σταφίδας. Ανάλογες προστατευτικές ρυθμίσεις προβλέφθηκαν για την παραγωγή και εξαγωγή σύκων με την ίδρυση του Γραφείου Προστασίας Σύκων (1930), και των κίτρων με την ίδρυση της Ενώσεως Κιτροπαραγωγών της Κρήτης (1931). Απόπειρες πολιτικής dumping στην

εξαγωγή των πλεονασμάτων λαδιού τελικά απέτυχαν.⁹

Μετά τη σταφίδα ο καπνός αποτέλεσε επίσης πεδίο ευρύτατης κρατικής παρέμβασης. Αντίθετα όμως με αυτήν, η διαχείριση της κρίσης των καπνών δεν επιχειρήθηκε μέσα από την ίδρυση αυτόνομων οργανισμών, αλλά με την έκδοση νομοθετικών ρυθμίσεων. Τα γραφεία Προστασίας Καπνού και το Καπνικό Ινστιτούτο Δράμης είχαν μόνο πληροφοριακό χαρακτήρα για τους αγρότες καθώς τους ενημέρωναν για τις τιμές και την κίνηση του καπνού στη διεθνή αγορά.¹⁰ Η κρίση του καπνού άρχισε το 1927. Αιτία μείωσης των τιμών και των εξαγόμενων ποσοτήτων δεν ήταν μόνο ο ξένος ανταγωνισμός, κυρίως από την Τουρκία, αλλά και η χειροτέρευση της ποιότητας των Ελληνικών καπνών που προήλθε από την επέκταση της καπνοκαλλιέργειας σε μη κατάλληλα εδάφη όπως επίσης και η αλόγιστη χρήση λιπασμάτων με σκοπό την αύξηση της παραγωγής. Με σκοπό τη δελτίωση της ποιότητας το κράτος εξέδωσε νόμους (1931 και 1937) και περιόρισε την καπνοκαλλιέργεια μόνο στα κατάλληλα εδάφη. Απαγόρευσε δε προσωρινά την καπνοκαλλιέργεια σε όλη σχεδόν την Παλαιά Ελλάδα (1931). Διανεμήθηκαν καλοί σπόροι, επεβλήθησαν εκριζώσεις και απαγορεύτηκε η συλλογή χειρότερης ποιότητας καπνοφύλλων (1931). Παράλληλα επεβλήθησαν ειδικά συστήματα επεξεργασίας καπνών. Η προετοιμία των τιμών επιχειρήθηκε με την απόσυρση και καταστροφή των παλαιών αποθεμάτων, τον περιορισμό της καπνοπαραγωγής, την εισαγωγή του πλασματικού ενέχυρου καπνοφύλλων και τη σύναψη εμπορικών συμβάσεων με ξένα κράτη που περιείχαν ειδικές προβλέψεις για την εξαγωγή καπνών.

Η καπνική πολιτική του κράτους ανακούφισε τους καπνοκαλλιεργητές και τους καπνεργάτες. Ζημίωσε και δυσανέστησε όμως του εμπόρους και εργοστασιάρχες διότι η στήριξη των τιμών με τη συγκέντρωση των αποθεμάτων τούς εμπόδισε να αγοράζουν τον καπνό σε εξευτελιστικές τιμές.¹¹ Κριτική ωστόσο αυτής της πολιτικής ασκήθηκε και από τον επιστημονικό κόσμο της εποχής. Οξυδερκείς μελετητές παρατήρησαν ότι η συγκέντρωση αποθεμάτων δεν αποτελεί λύση, καθώς α) το κράτος είναι πιθανόν στο μέλλον, εν όψει νέας αύξησης της παραγωγής να χρησιμοποιήσει τα αποθή-

ματα για την πτώση των τιμών και β) δεν αποκλείεται οι καπνοπαραγωγοί να ρίξουν οι ίδιοι τις τιμές στο μέλλον λόγω της μεγάλης χρέωσης τους και της αδυναμίας να ανταπεξέλθουν στα έξοδα που έχουν.

Το κύριο ζήτημα, προτείνουν, είναι να μειωθεί η παραγωγή και να αναληφθούν πρωτοβουλίες για την προγραμματισμένη εξαγωγή καπνών. Γι' αυτόν τον σκοπό είναι αναγκαία η ενιαία διαχείριση από έναν οργανισμό ο οποίος θα αναλάβει το μονοπωλιακό εμπόριο του καπνού. Επιπρόσθετα θα πρέπει να μειωθεί το κόστος με τεχνικές βελτιώσεις και με την ελάττωση του φόρου. Ο τελευταίος ανερχόταν στο 50% του καθαρού εισοδήματος του παραγωγού.¹² Το μονοπώλιο καπνού τελικά δεν εφαρμόστηκε.¹³ Εάν λάβει κανείς υπόψη του ότι το καπνικό ζήτημα εξακολουθεί να υπάρχει και μετά τον πόλεμο,¹⁴ τότε οι υπέρμαχοι ίδρυσης του Μονοπωλίου μάλλον δικαιώθηκαν.

Στα προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης η πολιτική του κράτους απέβλεπε στην επίτευξη αυτόρκειας, στην εξοικονόμηση συναλλάγματος από τον περιορισμό των εισαγωγών και την εξασφάλιση των εισοδημάτων των παραγωγών. Τα σιτηρά αποτέλεσαν υπόδειγμα αυτής της πολιτικής. Εξάλλου η σιτάρεια ήταν στόχος όχι μόνο των ελληνικών κυβερνήσεων αλλά όλων των χωρών της Ευρώπης. Δύο μέτρα λήφθηκαν για την προστασία και επέκταση της σιτοκαλλιέργειας. Η αύξηση του δασμού και η συγκέντρωση του σιταριού από το κράτος. Είναι ευνόητο ότι και τα δύο αυτά μέτρα, ευνοώντας τους παραγωγούς, ζημίωναν τους καταναλωτές καθώς μετέφεραν εισόδημα, και μάλιστα τεχνητά με τη βοήθεια του κράτους, από τους δεύτερους στους πρώτους.

Η δασμολογική προστασία του σιταριού έχει μακρά ιστορία στην Ελλάδα. Μόνιμος στόχος του κράτους δεν ήταν μόνο η επέκταση της σιτοκαλλιέργειας αλλά και η άντληση φορολογικών εσόδων.¹⁵ Ωστόσο αμφισβητήθηκε έντονα το εάν μια τέτοια πολιτική οδήγησε πράγματι στην αύξηση της παραγωγής.¹⁶ Πολλοί θεώρησαν ότι αιτίες τούτου ήταν η σμικρότητα του δασμού ή η έλλειψη άλλων προϋποθέσεων.¹⁷ Υπήρξαν και προτάσεις για την ίδρυση κρατικού μονοπωλίου εισαγωγής του σιταριού. Η πολιτική σιτάρ-

κειας στον μεσοπόλεμο αρχίζει το 1927. Εμπνευστής της ο Υπουργός Γεωργίας της Οικουμενικής Λλ. Πατριστασίας. Η δασμολογική προστασία ήταν κυμαινόμενη και αντίστροφη των τιμών που επικρατούσαν στη διεθνή αγορά. Στα 1935 αυτή η προστασία ανερχόταν στο 30% περίπου της αξίας του εισαγόμενου σιταριού.

Με τον θεσμό της συγκέντρωσης, το κράτος συγκέντρωνε μέσα από τις συνεταιριστικές οργανώσεις τα πλεονήματα του σιταριού και πλήρωνε στους αγρότες μια τιμή η οποία καθοριζόταν κάθε χρόνο. Η τιμή συγκέντρωσης περιλάμβανε, πρώτον, την τιμή του αλλοδαπού σιταριού στον Πειραιά, δεύτερον, τον δασμό και τρίτον ένα περιθώριο προστασίας το οποίο εδωκοροποιείτο ανάλογα με την ετήσια παραγωγή. Τα συγκεντρωμένα αποθέματα πωλούνταν στους αλευροβιομηχάνους οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να αναμιγνύουν ξενικό σιτάρι με 25% εγχώριο. Στη συγκέντρωση και διαχείριση των αποθεμάτων, συμμετείχαν το κράτος, η Εθνική Τράπεζα, η Εταιρία των Γενικών Αποθηκών και οι αλευροβιομηχάνοι. Τελικός σκοπός του θεσμού της συγκέντρωσης ήταν η εξίσωση της τιμής του εγχωρίου σιταριού με του εισαγόμενου ξένου προς χάρη των σιτοπαραγωγών. Αντιδράσεις υπήρξαν μόνο εκ μέρους των αλευροβιομηχάνων. Για τη στενή παρακολούθηση της συγκέντρωσης και των τιμών, δημιουργήθηκε η Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Σίτου (ΚΕΠΕΣ). Ο ρόλος της αυξήθηκε βαθμιαία, όταν μετά το 1929 σημειώθηκε μια πτώση των διεθνών τιμών σιτηρών, ενώ παράλληλα η πολιτική φθηνού ψωμιού των φιλελεύθερων, οδήγησε σε μείωση των δασμών. Η Επιτροπή απέκτησε ευρύτατα δικαιώματα στη διαχείριση του αποθέματος (κλείσιμο συμφωνιών με αλευροβιομηχάνους, συντήρηση αποθηκών, απευθείας πώληση στον στρατό ή στο εμπόριο, παροχή χρηματικών βραβείων κλπ.).

Κατά τον Α. Σίδερι ο θεσμός συγκέντρωσης του σιταριού υπέστη ουσιαστική μεταβολή μετά το 1929. Ενώ η αρχική πολιτική επέβλεπε στην εξίσωση των εγχωρίων με τις διεθνείς τιμές, και την επέκταση της σιτοκαλλιέργειας, ο νόμος του 1929 και η ΚΕΠΕΣ ίδρυσαν ένα μονοπώλιο για τη διάθεση του εγχωρίου σιταριού, αφού κατέστησαν υποχρεωτική την πρόσμιξη του ξένου με το

εγχώριο και μάλιστα σε τιμές ανώτερες της αγοράς. Οι κίνδυνοι που απέρρεαν από αυτό το είδος μονοπωλίου για την κατανάλωση αλλά και τον θεσμό της συγκέντρωσης ήταν μεγάλοι και επισημάνθηκαν από τον Σίδερι.¹⁸ Αργότερα, το 1931, η ΚΕΠΕΣ αναγνωρίστηκε ως αποκεντρωμένη κρατική υπηρεσία υπό την εποπτεία του Υπουργείου Γεωργίας. Οι αρμοδιότητες που ανέλαβε την κατέστησαν πλιντοδύναμο όργανο που ουσιαστικά ρύθμιζε με μονοπωλιακό τρόπο την παραγωγή, εμπορία και κατανάλωση του εγχώριου σιταριού. Η επιτυχία της στην αύξηση του εισοδήματος των παραγωγών, την εξασφάλιση σιτάρκειας κλπ. δεν αμφισβητήθηκε ακόμη και από αυτούς που πίστευαν ότι οι λειτουργίες και οι αρμοδιότητες της έπρεπε να αποκεντρωθούν, αποδιδόμενες στους συνεταιρισμούς, που ήταν οι κατεξοχήν εκπρόσωποι των αγροτών. Η ΚΕΠΕΣ και το κράτος έπρεπε να διατηρήσουν αρμοδιότητες για έμμεσες ρυθμίσεις θέτοντας τα γενικότερα πλαίσια παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος.¹⁹

Τα μέτρα που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της κρίσης εκτός των μέτρων για το σιτάρι που προηγήθηκαν, ήταν μιμητικά της πολιτικής των άλλων κρατών. Ήταν όμως και ανεπαρκή καθώς άφησαν εκτός προστατευτικών τειχών τον αραδόσιτο και το κριθάρι τα οποία σε ορισμένα μέρη της Ελλάδας υποκαθιστούσαν το σιτάρι στην κατασκευή του ψωμιού. Εκτός προστασίας παρέμεναν και τα κτηνοτροφικά φυτά.

Στα εξαγόμενα προϊόντα, η προσπάθεια ενίσχυσης των τιμών και των ποσοτήτων αναιρέθηκαν εν μέρει, πρώτον, από το συναλλαγματικό παραικρίτημα τη στιγμή που άλλα κράτη πριμοδοτούσαν την εξαγωγή και δεύτερον από τη διατήρηση της φορολογίας τους (σταφίδα, καπνός, λάδι) ενώ είχε καταργηθεί η έγγειος φορολογία των υπολοίπων προϊόντων. Έτσι η προστασία και ο κρατικός παρεμβατισμός στην αγορά των αγροτικών προϊόντων δεν διακρίνονταν για τον ενιαίο χαρακτήρα τους. Ήταν μονομερές και επιλεκτικός με συνέπεια την ευνόηση ορισμένων μόνο στρωμάτων παραγωγών. Ένα άλλο μέρος παρέμεινε απροστάτευτο να υποστεί τις συνέπειες της κρίσης.

Με τους θεσμούς και τα παρεμβατικά όργανα που δημιούργησε

το κράτος πρέπει μάλλον να πέτυχε τους συνολικούς στόχους του που ήταν η καταπολέμηση των πλεονασμάτων και η αύξηση ή συγκράτηση της πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Στην περίπτωση δε των μη εξαγωγίμων, η απόκτηση επάρκειας και η εξασφάλιση του εισοδήματος των αγροτών. Είναι προφανές ότι αυτού του είδους η κρατική παρέμβαση που περιοριζόταν στο πεδίο της κυκλοφορίας και του εμπορίου δεν είχε μακροπρόθεσμες προοπτικές αφού ταυτόχρονα δεν άλλαζαν οι δομές της γεωργίας και η φύση των καλλιεργειών έτσι ώστε η προσφορά να ανταποκριθεί στη διεθνή ζήτηση και οι εγχώριες τιμές να συναγωνίζονται τις διεθνείς. Η συντήρηση των εισοδημάτων άρα και των καλλιεργητικών δομών υπονόμει μακροπρόθεσμα την ανάπτυξη της Γεωργίας, εφόσον τα προβλήματα παρουσιάζονται πάλι αργότερα με άλλες μορφές. Χαρακτηριστική είναι η πορεία της σταφίδας. Το ζήτημα απορρόφησης των πλεονασμάτων της ταλάνιζε κυβερνήσεις και αγρότες από το 1892 έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά η υπερπαραγωγή καπνών συνεχίστηκε τη δεκαετία του '50 και υπήρχε έως πρόσφατα. Επομένως ούτε ο ΑΣΟ ούτε τα Γραφεία Προστασίας Ελληνικού Καπνού έλυσαν το σταφιδικό και καπνικό ζήτημα. Αυτού του είδους η κρατική πολιτική ήταν «συντηρητική» και όχι αναπτυξιακή. Πρόσκαιρη και όχι μακρόπνοη, διστακτική και όχι θαρραλέα. Ήταν πολιτική αμυντική και όχι επιθετική. Η εξασφάλιση των οικονομικών και κοινωνικών ισορροπιών τις στιγμές εξασθένιζε την ανάγκη αναπροσανατολισμού της γεωργίας σε δυναμικές καλλιέργειες με αύξουσα μελλοντική ζήτηση (π.χ. λαχανικά, νωπά φρούτα κλπ.). Η κρατική παρέμβαση για τη διαχείριση της κρίσης προβάλλει επομένως ως ο κατεξοχήν αντιαναπτυξιακός παράγοντας.

Αλλά και στο μεγάλο ζήτημα της εξασφάλισης αυτάρκειας στον εφοδιασμό με τρόφιμα η κρατική παρέμβαση απεδείχτηκε αντιαναπτυξιακή. Βεβαίως οι συνθήκες της κρίσης και η υιοθέτηση πολιτικής αυτάρκειας από όλα σχεδόν τα έθνη δημιουργούσαν ένα εξωτερικό πλαίσιο που επέβαλε αυτή την επιλογή. Τις παραμονές του Β' Παγκόσμιου Πολέμου η Ελλάδα είχε πετύχει πολύ υψηλές αναλογίες επάρκειας σε βασικά αγροτικά προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης.

λωσης: Στο σιτάρι και τα αλεύρια 73,8% (το 1923 ήταν μόλις 30%), στα άλλα σιτηρά 98,2%, στα όσπρια 91%, στα λαχανικά και τα γεώμηλα 98,9%, στο ρύζι 14,7%, στο μπαμπάκι 70%, στο βοδινό κρέας 67%, κλπ.²⁰ Η πολιτική αυτάρκειας ωστόσο προσανατόλιζε την γεωργία σε αντιοικονομικές καλλιέργειες των οποίων το εισόδημα ήταν πολύ μικρότερο από άλλες όπως τα λαχανικά και τα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα.²¹ Το εισόδημα των τελευταίων ήταν πολλαπλάσιο των πρώτων. Έτσι η Ελλάδα, λαμβανομένης υπόψη και της στενότητας του εδάφους, είχε κάθε συμφέρον να παραμείνει ανοικτή οικονομία.²² Η πολιτική αυτάρκειας επέβαλλε ένα «κλείσιμο» της Οικονομίας το οποίο ήταν η κατεξοχήν αντιαναπτυξιακή επιλογή. Το μόνο πλεονέκτημα της ήταν η ισχυρή αντίσταση στις διακυμάνσεις της διεθνούς συγκυρίας και των κρίσεων.

Σ
Σ
Επιχειρώντας μια συνολική κρίση για την αγροτική πολιτική του μεσοπολέμου, πρέπει να διαπιστώσουμε ότι κυριάρχησαν οι αμυντικές επιλογές. Οι θετικές οργανωτικές και αναπτυξιακές διαστάσεις ήταν σύντομες και δεν πρόλαβαν να ολοκληρωθούν. Η εισροή των προσφύγων και η αγροτική μεταρρύθμιση διέκοψαν αυτές τις προσπάθειες και έστρεψαν την προσοχή του κράτους και των οργάνων του στα εποικιστικά ζητήματα με συνέπεια να παραμεληθεί η θεσμική, οργανωτική και αναπτυξιακή παρέμβαση.²³ Εν συνεχεία το ξέσπασμα της καπνικής κρίσης, η διεθνής οικονομική ύφεση που ακολούθησε, και η κοινωνική διαμαρτυρία αιφνιδίασαν τις Ελληνικές κυβερνήσεις οι οποίες αντέδρασαν κατά τρόπο ασυστηματοποίητο, εμπειρικό και πρόχειρο. Ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές ευθύνες των κυβερνώντων στους οποίους ο Α. Σίδερης αποδίδει πρωταρχικές ευθύνες επειδή δεν κατανόησαν τη νέα ιδεολογία του κρατικού παρεμβατισμού αλλά παρέμειναν προσκολλημένοι στα παρωχημένα δόγματα του laissez-faire, laissez-alleg,²⁴ φαίνεται ότι ο αμυντικός παρεμβατισμός του κράτους από την περίοδο ακόμη της σταφιδικής κρίσης εξυπηρετούσε σε πρώτη γραμμή κοινωνικές προτεραιότητες και βραχυπρόθεσμες ανάγκες διατήρησης και συνοχής του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού μέσα από την εγγύηση των γεωργικών εισοδημάτων. Κατά δεύτερο

λόγο υπάκουε στις ταμιακές ανάγκες του ίδιου του κράτους. Αντίθετα, σε αναπτυξιακές επιλογές, όπως, λογουχάρη, την απαγόρευση ή περιορισμό των πλεονασματικών καλλιεργειών και την προμοδότηση άλλων αποδόθηκε μηδαμινή σημασία. Έτσι η κρίση δεν μπόρεσε να παίξει τον καθαρτήριο ρόλο της. Δηλαδή να τιμωρήσει την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων και να προσανατολίσει τη μέλλουσα παραγωγή εκεί που υπήρχε δυναμικά αναπτυσσόμενη ζήτηση, δηλαδή σε νέες καλλιέργειες και σε νέα προϊόντα, λογουχάρη, βαμβάκι που θα εγγυόταν μια νέα ανάπτυξη.

4.2 Προστατευτισμός, κρατικός παρεμβατισμός, αυτάρχεια.

Η βιομηχανική ανάπτυξη του μεσοπολέμου θα ήταν αδιανόητη χωρίς την ενεργητική και πολυδιάστατη βοήθεια του κράτους. Σε αντίθεση με το παρελθόν, αυτή την περίοδο εκδηλώνεται μια κρατική πολιτική που διακρίνεται για τη σαφή υποστήριξη της προς τη βιομηχανία. Οπωσδήποτε δεν λείπουν τα ταμειυτικά κίνητρα, δηλαδή η ενίσχυση των εσόδων του κράτους. Τούτο δηλώνεται πολλές φορές ρητά από τους εκπροσώπους των κυβερνήσεων και επισημαίνεται από τους ίδιους τους βιομηχάνους. Η ξαφνική ρήξη, άλλωστε, με παλαιότερες πρακτικές δεν ανήκε ποτέ στη διαχειριστική «κουλτούρα» και παράδοση της ελληνικής πολιτικής ελίτ. Ωστόσο παρά τις παλινωδίες και αγκυλώσεις του παρελθόντος ένας νέος τύπος οργάνωσης και ρύθμισης της οικονομίας εμφανίζεται σταδιακά και κάνει αισθητή την παρουσία του και στην ελληνική οικονομία στη διάρκεια του μεσοπολέμου: ο κρατικός παρεμβατισμός. Σε αντίθεση με τα παλαιά θεωρητικά δόγματα, που υποστήριζαν ότι η αγορά λειτουργεί με τις δικές της δυνάμεις, στη βάση των αυτόματων ρυθμιστικών μηχανισμών, η νέα αντίληψη και πρακτική υπογραμμίζει την ανάγκη των εξωτερικών επεμβάσεων και ρυθμίσεων που επηρεάζουν συμπληρωματικά και διορθωτικά την κίνηση της οικονομίας. Διστακτικά στην αρχή, πιο αποφασιστικά κατόπιν, αυτή η αρχή παγιώνεται στην οικονομολογική σκέψη και κυβερνητική πρακτική.

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ» – Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ
ΑΘΗΝΑ 1992

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η διαμόρφωση της ελληνικής αναπτυξιακής στρατηγικής στη φάση της ανασυγκρότησης: (1946 - 1952)

Η Ελλάδα στην αρχή της δεκαετίας του '50 βρέθηκε μπροστά στην πρόκληση της ταχύρρυθμης ανάπτυξης όπως πολλές άλλες αναπτυσσόμενες χώρες. Έβγαινε από μια περίοδο Κατοχής, Αντίστασης και Εμφυλίου Πολέμου, έχοντας πίσω της μια ιστορία μεγάλης αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία είχε ολοκληρωθεί (1938) λίγο πριν αρχίσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος (Καραποστόλης 1981, Βεργόπουλος 1976).

Η ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο είχε ως αποτέλεσμα η χώρα να ενταχθεί στο δυτικό στρατόπεδο και να ακολουθήσει τον καπιταλιστικό δρόμο της ανάπτυξης. Την περίοδο αυτή έγιναν πολλές συζητήσεις για την επιλογή κατάλληλης αναπτυξιακής στρατηγικής για τις συνθήκες της χώρας, στις οποίες αναφερόμαστε παρακάτω.

1.1. Θεωρητικές αφετηρίες και πολιτικές προτεραιότητες της αναπτυξιακής στρατηγικής

Το ζήτημα της προτεραιότητας της γεωργίας ή της βιομηχανίας ως τομέα-κλειδιού για την ανάπτυξη της χώρας τέθηκε άμεσα. Είναι γνωστό ότι στην Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της χώρας (1952) ο Κ. Βαρβαρέσος αμφισβητεί τις δυνατότητες της Ελλάδας για βιομηχανική ανάπτυξη και θεωρεί ότι δεν είναι απαραίτητη η μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού προς τη βιομηχανία. Αναφέρει συγκεκριμένα: «Τα λεγόμενα περί πλεονάζοντος γεωργικού πληθυσμού και ανάγκης απορροφήσεώς του από τη βιομηχανία δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα». Θεωρεί ότι, με την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων και την

ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, το πρόβλημα του αγροτικού υπερπληθυσμού μπορεί να λυθεί.

Οι απόψεις αυτές ήταν αντίθετες και με την οικονομική βιβλιογραφία της εποχής και με τις υποδείξεις των Διεθνών Οργανισμών για την ανάπτυξη γενικά, αλλά και ιδιαίτερα για την ανάπτυξη της Ελλάδας.

Ήδη από το 1947 ο Ι. Ζίγδης προβάλλοντας την έρευνα της *Επιτροπής Αξιοποιήσεως των Πλουτοπαραγωγικών Πόρων της Ελλάδος* της UNRRA (1948), αφού πρότεινε την εξειδίκευση της ελληνικής γεωργίας σε φρούτα-λαχανικά και βιομηχανικά φυτά για λόγους συγκριτικού πλεονεκτήματος, τόνιζε: «Προκύπτει πράγματι το αναμφισβήτητον συμπέρασμα πάσης σχετικής ερεύνης ότι η γεωργία... δεν είναι ικανή μόνη να ανταποκριθεί εις την ανάγκην του εμπλουτισμού των εξαγωγών και την εξασφάλισιν παραγωγικής απασχολήσεως δι' ολόκληρον τον πληθυσμόν».

Αμέσως μετά την *Έκθεση Βαρβαρέσου*, ο Ξ. Ζολώτας προχωρεί σε μια συστηματική κριτική των απόψεων που περιέχονται σ' αυτή.

Εξοπλισμένος με τις απόψεις διάσημων δυτικών οικονομολόγων και Διεθνών Οργανισμών υπέρ της εκβιομηχάνισης, υποστηρίζει την άποψη ότι θα πρέπει να δοθεί άμεση προτεραιότητα στη βιομηχανία.

Ο Ξ. Ζολώτας τονίζει χαρακτηριστικά: «Ο υπερπληθυσμός και αντιστοίχως, η υποαπασχόλησις εις την ελληνικήν γεωργίαν καθίσταται καταφανής εκ μιας μελέτης των Ηνωμ. Εθνών υπό τον τίτλο *National Income and its Distribution in Under-Developed Countries* (1951)... προκύπτει διά την Ελλάδα ότι, εν σχέσει με την γεωργίαν (=100), η αξία του προϊόντος της εργασίας κατ' απασχολούμενον, είναι 577 εις την βιομηχανίαν... Μολονότι οι αριθμοί πρέπει να γίνουν δεκτοί με επιφύλαξιν... εκφράζουν κατά τρόπο παραστατικώτατον την οξύτητα του προβλήματος...»

Προσθέτει ακόμη ένα απόσπασμα από τη μελέτη του FAO (1947), για την ανάπτυξη της γεωργίας στην Ελλάδα. «Η ελληνική γεωργία θα είναι ανίκανος να προσφέρει αποδοτική εργασία σε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, εξαρτωμένου εξ αυτής... η αναλογία των εργαζομένων εις την Γεωργίαν εις την Ελλάδα θα

ηδύνατο από 60% να μειωθεί σε 40% ή ακόμη περισσότερον».

Εξάλλου το Μακροπρόθεσμο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος (1948) έδινε προτεραιότητα στη Βιομηχανία. Το τριετές πρόγραμμα 1950-53, σημειώνει ο Ξ. Ζολώτας, «αποτελεί σταθμισμένο πρόγραμμα οικονομικής αναπτύξεως της χώρας... το πρόγραμμα αυτό αποτελεί το minimum της βιομηχανικής αναπτύξεως της χώρας... νομίζω ότι η κυβέρνησις και ο Ελληνικός Λαός έχουν καθήκον να επιδιώξουν πάση θυσία την πραγματοποίησιν του προγράμματος αυτού... η έκθεσις του Κ. Βαρβαρέσου φαίνεται να διαφωνεί... θέλει κυρίως γεωργικήν ανάπτυξιν της χώρας δευτερευόντως δε, δέχεται την ανάπτυξιν ωρισμένων βιομηχανιών».

Η διάσταση των δύο απόψεων δεν περιοριζόταν μόνο στο ζήτημα της προτεραιότητας της γεωργίας ή της βιομηχανίας αλλά στο σύνολο σχεδόν των προτάσεων για την ανάπτυξη της χώρας.

Πράγματι, ενώ ο Ζολώτας (1952) πρότεινε για την υποστήριξη της ανάπτυξης της βιομηχανίας επεκτατική πιστωτική πολιτική, άνοιγμα προς το εξωτερικό, εισαγωγή ξένου κεφαλαίου, τα αντίθετα πρότεινε ο Κ. Βαρβαρέσος στην έκθεσή του. Ο τελευταίος, πρότεινε ακόμη *φορολογία των υπερβολικών κερδών και περιορισμούς στις εισαγωγές*.

Πάνω στο κρίσιμο ζήτημα του ισοζυγίου πληρωμών, οι απόψεις τους ήταν διαμετρικά αντίθετες. Όταν ο Βαρβαρέσος θεωρούσε ότι η εξισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών μπορούσε να προέλθει από την αύξηση των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, ο Ζολώτας σημείωνε «ότι τούτο υποθέτει ότι θα επιτευχθεί διά της ποιοτικής βελτιώσεως... και της μειώσεως του κόστους παραγωγής των. Πώς όμως, είναι δυνατόν να μειωθεί το κόστος παραγωγής... εφ' όσον η γεωργία θα εξακολουθεί όχι μόνον να βαρύνεται από τον υφιστάμενον υπερπληθυσμόν, αλλά το βάρος της θα αυξάνεται από την ταχεία αύξησιν του πληθυσμού;»

Το θεωρητικό υπόβαθρο της διαμάχης αυτής είναι εξαιρετικά σημαντικό. Χωρίς να αμφισβητείται ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις οικογενειακού τύπου,

είχε τεθεί το ζήτημα της μείωσης του κόστους παραγωγής των αγροτικών προϊόντων.

Ο Βαρβαρέσος φαίνεται να πιστεύει ότι με τα εγχειοβελτιωτικά έργα, την άρδευση και την πρόοδο στις καλλιεργητικές μεθόδους μπορεί να λυθεί ικανοποιητικά το πρόβλημα, χωρίς να είναι αναγκαία μια μαζική αγροτική έξοδος. Αμφισβητώντας τις δυνατότητες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας, λόγω της στενότητας, της εσωτερικής αγοράς και της έλλειψης τεχνολογίας και αρνούμενος το άμεσο άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας, φαίνεται να φοβάται ότι μια μαζική αγροτική έξοδος θα δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα από αυτά που θα λύσει.

Ο Ζολώτας αντίθετα φαίνεται να θεωρεί ότι οποιαδήποτε πρόοδος στη γεωργία είναι αδύνατον να λύσει το πρόβλημα της αγροτικής παραγωγικότητας, εάν δεν μειωθεί σημαντικά ο αγροτικός πληθυσμός. Μια μαζική αγροτική έξοδος δεν φαίνεται να τον ανησυχεί, διότι πιστεύει ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας και των άλλων τομέων, στηριζόμενη από το κράτος και το ξένο κεφάλαιο με απρόσκοπτη χρηματοδότηση και χρήση ξένης τεχνολογίας, μπορεί να απορροφήσει τον πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό.

Φαίνεται ότι ο Ζολώτας (1952) ήταν πολύ αισιόδοξος για να πιστεύει στη βιομηχανική ανάπτυξη με φορέα μάλιστα την ιδιωτική πρωτοβουλία, όταν ο ίδιος σημειώνει: «... Η ιδιωτική πρωτοβουλία και η επιχείρησις πρέπει να παύση να είναι διστακτική ή να προβαίνει εις μη παραγωγικά επενδύσεις ή φυγάδευσιν κεφαλαίων. Πρέπει δι' όλων της των δυνάμεων να βοηθήση εις το έργον της οικονομικής αναπτύξεως, δεδομένου ότι είναι κύριος φορέας αυτής».

Αντίθετα, ο Βαρβαρέσος (1947) θεωρεί τους νέους επιχειρηματίες, οι οποίοι συσώρευσαν πλούτο στη δεκαετία του '40 μέσα από αμφισβητούμενες, ηθικά τουλάχιστον, επιχειρηματικές δραστηριότητες, ως μια «νέα ολιγαρχία χωρίς δισταγμούς». Προφανώς, με βάση την άποψή του αυτή, αμφισβητεί τις δυνατότητες των νέων επιχειρηματιών να προωθήσουν την εκβιομηχάνιση πέρα από οποιεσδήποτε αντικειμενικές δυσκολίες.

Μερικοί συγγραφείς ερμήνευσαν αργότερα τη θεωρητική

αυτή διαμάχη με πολιτικά κριτήρια, θεωρώντας ότι οι διαφορετικές αυτές απόψεις εξέφραζαν διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα. Συγκεκριμένα, η «άποψη Ζολώτα» εξέφραζε τη νέα ανερχόμενη επιχειρηματική τάξη και την αμερικάνικη πολιτική για καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελλάδας και ένταξή της στη διεθνή αγορά (Βεργόπουλος, 1979). Αντίθετα η «άποψη Βαρβαρέσου» εξέφραζε την παλαιότερη τάξη πραγμάτων και τη διατήρηση των δεσμών και των συμφερόντων των Άγγλων (Ψυρούκης 1977 και Νικολαΐδης 1971).

Όσο, βέβαια, αυτές οι σχηματοποιήσεις μπορούν να βοηθήσουν την ανάλυση, άλλο τόσο μπορούν να παραποιήσουν την περίπλοκη πραγματικότητα της εποχής.

Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι η Αριστερά, παρά το γεγονός ότι δεν έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στο πολιτικό επίπεδο μετά την ήττα της στον Εμφύλιο, ήταν υπέρμαχος της γρήγορης εκβιομηχάνισης με διαφορετικές βέβαια διαδικασίες, όπου το κράτος, και όχι η ιδιωτική πρωτοβουλία, θα είχε πρωταρχικό ρόλο (Μπάτσης, 1947).

Ο Άγγ. Αγγελόπουλος (1952) υποστήριζε μάλλον ενδιάμεσες θέσεις, όταν έγραφε: «Σήμερα διά μίαν χώραν η οποία δεν θέλει να μείνει καθυστερημένη, δεν υφίσταται πλέον η παλαιά εκείνη διένεξις μεταξύ γεωργικής και βιομηχανικής αναπτύξεως. Και αι δύο κατευθύνσεις είναι αναγκαίαι και αλληλοσυμπληρούνται. Διότι όταν μία χώρα προβαίνει π.χ. εις την ανάπτυξιν της γεωργικής της εκμεταλλεύσεως διά της ευρείας χρήσεως μηχανών, το άμεσον αποτέλεσμα είναι ότι ένα τμήμα του πληθυσμού, που απησχολείτο προηγουμένως εις την Γεωργίαν, καθίσταται διαθέσιμον και αναζητεί νέαν απασχόλησιν. Η εκβιομηχάνισις εις την περίπτωσιν αυτήν αποτελεί το αναγκαίον συμπλήρωμα, διότι διαφορετικά θα ανακύψει το πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχολήσεως» (σελ. 85). Από την τελευταία φράση του συγγραφέα προκύπτει όμως ότι η ανάπτυξη της γεωργίας μάλλον προηγείται και η ανάπτυξη της βιομηχανίας ακολουθεί ως αναγκαίο συμπλήρωμα. Όσον αφορά τους φορείς της βιομηχανικής ανάπτυξης, ο Άγγ. Αγγελόπουλος μάλλον συμμερίζεται τους φόβους του Κ. Βαρβαρέσου και προτείνει τη συμμετοχή του

κράτους στις μεγάλες βιομηχανίες. Γράφει συγκεκριμένα: «Οπωσδήποτε, δεν είναι δυνατόν να αποξενωθεί το Κράτος του ελέγχου εις εκμεταλλεύσεις, όπου η κρατική πρωτοβουλία, οικονομική ενίσχυσις και κατεύθυνσις είναι απαραίτητοι... επ' ωφελεία του κοινωνικού συνόλου και ουχί των ιδιωτικών συμφερόντων», (σελ. 86).

Από την πλευρά τους, οι αγρότες, ως πολιτικό ή συνδικαλιστικό κίνημα, δεν φαίνεται να παίζουν ουσιαστικό ρόλο τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Οι «αγροτιστικές» ιδέες του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, σχετικά με την αγροτική μεταρρύθμιση και την υπεροχή της μικρής αγροτικής οικογενειακής εκμετάλλευσης, κινητοποιούσαν τους ακτήμονες αγρότες στην περίοδο εκείνη. Φαίνεται όμως ότι οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 1871 και του 1917-23 ικανοποίησαν σε μεγάλο βαθμό τις διεκδικήσεις αυτές. [Για ποιους λόγους και μέσα σε ποιες πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες πραγματοποιήθηκαν οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και ποια ήταν τα αποτελέσματα εξηγούν αρκετοί συγγραφείς (Βεργόπουλος, 1976, Καραποστόλης, 1981) και δεν υπάρχει λόγος να αναφερθούμε.]

Όσον αφορά τις συνεταιριστικές ιδέες και το συνεταιριστικό κίνημα που αναπτύχθηκε στο μεσοπόλεμο στην Ελλάδα, φαίνεται ότι μετά την ικανοποίηση του αιτήματος για ιδιόκτητη γη, υποχώρησαν. Στη συνέχεια μετά την ήττα της Αριστεράς οι συνεταιριστικές «σοσιαλιστικές» ιδέες δεν ήταν εύκολο να βρουν εύφορο έδαφος ανάπτυξης (Αβδελίδης, 1976).

Όπως αναλύουν πολλοί συγγραφείς, η στάση των αγροτών μετά τις περιπέτειες του Εμφυλίου και την αντικομμουνιστική ιδεολογία που κυριάρχησε ήταν παθητική. Το όνειρο των νέων αγροτών ήταν να φύγουν από τους αγρούς, και η επιθυμία των γονιών ήταν να εξασφαλίσουν κάποια θέση στα παιδιά τους στο Δημόσιο Τομέα. Γεγονός που εκμεταλλεύονταν οι τοπικοί «κομματάρχες» για να αποσπάσουν ψήφους στις εκλογές (Τσουκαλάς 1976, Καμαρινού 1978).

Είναι προφανές ότι ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων στη φάση της Ανασυγκρότησης (1946-52), ήταν εις βάρος των αγροτών. Οι πολιτικές προτεραιότητες συνεπώς δεν θα μπορού-

σαν να οδηγήσουν σε επιλογή στρατηγικής υπέρ της αγροτικής ανάπτυξης. Οι προτάσεις του Βαρβαρέσου θα ήταν δύσκολο να εφαρμοστούν μέσα σε μια πολιτική συγκυρία ευνοϊκή για την εκβιομηχάνιση. Ο συνδυασμός της θέλησης και της δύναμης της αμερικανικής παρουσίας με τα συμφέροντα της νέας ανερχόμενης τάξης επιχειρηματιών δεν θα μπορούσε να στηρίξει παρά την επιλογή, με κάθε θυσία, της εκβιομηχάνισης με φορέα την ιδιωτική πρωτοβουλία. Ίσως ο Ζολώτας, εκτιμώντας ότι παρουσιαζόταν για τη χώρα μια σημαντική ευκαιρία για την ανάπτυξη της βιομηχανίας της, όπου οι εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες είχαν διακηρυγμένη τουλάχιστον διάθεση και επιπλέον υπήρχαν σημαντικές οικονομικές δυνατότητες με βάση την αμερικανική οικονομική βοήθεια, θεώρησε δυνατή μια τέτοια πορεία.

Αναφέρει συγκεκριμένα: «Εάν δεν εκτελεσθούν τα μεγάλα παραγωγικά έργα, τα οποία ευρίσκονται εις την βάσιν της οικονομικής αναπτύξεως με την ευκαιρίαν της δωρεάν βοήθειας, τότε θα γίνουν;» (Ζολώτας 1952 σελ. 7).

Επίσης συμπληρώνει στο τέλος της κριτικής του για την Έκθεση Βαρβαρέσου πάνω στο ζήτημα της αμερικανικής βοήθειας: «Φρονώ ότι, εάν οι Αμερικανοί διαπιστώσουν ότι πραγματοποιούνται τα ανωτέρω εκτεθέντα και ότι αι καταναλωτικά δαπάναι περιορίζονται... αι δε επενδύσεις γίνονται βάσει οικονομικής αξιολογήσεως προς τον σκοπόν επιτυχίας το ταχύτερον της οικονομικής αυτοσυντηρήσεως, δυνάμεθα να είμεθα βέβαιοι ότι θα βοηθήσουν επαρκώς...» (σελ. 26).

Πρέπει να διευκρινισθεί ότι το ζήτημα δεν ήταν να αρνηθεί κανείς την εκβιομηχάνιση για την Ελλάδα της εποχής. Το ζήτημα που προέκυπτε ήταν αν με τις δυνατότητες που υπήρχαν τότε ήταν δυνατή, με ποιο κόστος και με ποιους φορείς.

Επίσης, πρέπει να είναι σαφές ότι η συζήτηση γίνεται για να κριθεί η αναπτυξιακή επιλογή που έγινε στην περίοδο εκείνη και όχι το πώς εφαρμόστηκε στη συνέχεια. Η κριτική της εφαρμογής της θα γίνει σε επόμενα κεφάλαια.

Μια σύντομη αναφορά στις οικονομικές συνθήκες της εποχής μπορεί να συνεισφέρει στην εκτίμηση της δυνατότητας να γίνουν «όλα μαζί και γρήγορα».

1.2. Αντικειμενικές δυσκολίες της αναπτυξιακής στρατηγικής¹

Με βάση την απογραφή του 1951, ο πληθυσμός της χώρας ήταν 7.566.000 άτομα, εκ των οποίων το 43,2% οικονομικά ενεργός. Ο αστικός πληθυσμός έφθανε το 38,5%, ο ημιαστικός το 13,8% και ο αγροτικός το 47,7%. Ο Αγροτικός Τομέας αποσχολούσε το 59,5% του ενεργού πληθυσμού και συμμετείχε κατά 29% στο ΑΕΠ. Το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων ανερχόταν σε 35,8 στρέμματα (37,7 στρ. το 1928) και υπήρχαν 1.311.980 εκμεταλλεύσεις που απασχολούσαν 1.928.120 αγρότες. (2.190.000 σύμφωνα με έρευνα του υπ. Συντονισμού του 1953). Όσον αφορά το εισόδημα των εκμεταλλεύσεων, ο Χ. Ευελπίδης (1953) υπολογίζει για το 1952 ότι: «Η αγροτική εκμετάλλευσις εν Ελλάδι, ως σύνολον λαμβανομένη δεν αφήνει επιχειρηματικόν κέρδος, αλλά έλλειμμα. Τούτο καλύπτεται από την δωρεάν διάθεσιν μέρους των ημερομισθίων του αγρότου και μέρος του τόκου των κεφαλαίων του, ο οποίος συνδυάζει, παρ' ημίν, εν πολλοίς την ιδιότητα του επιχειρηματίου, του εργάτου και του κατόχου κεφαλαίου». Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και ο Κ. Φερεντίνος (1954) στην ανάλυσή του για το 1953. Εξάλλου, όπως ήδη αναφέραμε, η παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας είχε υπολογισθεί πέντε φορές χαμηλότερη από αυτή στη βιομηχανία.

Φαίνεται, συνεπώς, ότι οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, αν και υψηλές σε σχέση με τις διεθνείς, δεν ήταν τόσο υψηλές ώστε να καλύπτουν τουλάχιστον το «μέσο» κόστος της αγροτικής παραγωγής (όπως αυτό προέκυπτε από την υπάρχουσα οργάνωση της αγροτικής παραγωγής στη φάση αυτή στην Ελλάδα).

Η χαμηλή παραγωγικότητα που είχε διαπιστωθεί ήταν αποτέ-

1. Τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται, εάν δεν έχει αναγραφεί άλλη πηγή, προέρχονται: α. Στοιχεία Πληθυσμού και Απασχόλησης: Από την απογραφή του 1951. ΕΣΥΕ. β. Στοιχεία συμμετοχής τομέων στο ΑΕΠ: Από τους Εθνικούς Λογαριασμούς. γ. Στοιχεία Διάρθρωσης του Αγροτικού Τομέα: από την έκδοση της ΕΣΥΕ: Αποτελέσματα Γεωργικής Απογραφής της Ελλάδος. Έτους 1950. δ. Στοιχεία εξωτερικού εμπορίου: Από την Τράπεζα της Ελλάδος. Έκδοση: Ελληνική Οικονομία. 1980.

λεσμα της χαμηλής αξίας της παραγωγής σε τιμές αγοράς, οι οποίες δεν ήταν τόσο υψηλές ώστε να καλύπτουν το «μέσο» κόστος και να επιτρέπουν πραγματοποίηση κερδών στον Αγροτικό Τομέα.

Το γεγονός ότι υπήρχε υψηλό «κοινωνικά αναγκαίο» κόστος σε σχέση με άλλες χώρες οφειλόταν προφανώς στον μη αποτελεσματικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Αυτή η μη αποτελεσματικότητα εξηγείται από τη σχετική στενότητα γης και κεφαλαίου ανά απασχολούμενο, από τη σχεδόν πρωτόγονη κατάσταση των καλλιεργητικών μεθόδων και από την ανυπαρξία βελτιωμένων σπόρων και ζωικού κεφαλαίου.

Ας δούμε όμως τις τιμές των αγροτικών προϊόντων της περιόδου εκείνης. Είναι προφανές ότι θα ήταν κατά πολύ υψηλότερες από τις «διεθνείς» τιμές, οι οποίες διαμορφώνονταν στις συνθήκες χαμηλού κόστους των Δυτικών Χωρών (ιδίως των ΗΠΑ).

Ο Άγγ. Αγγελόπουλος (1945) αναφέρει σχετικά: «Αν το σιτάρι θα ερχόταν από το εξωτερικό έπρεπε να κοστίζει 4,12 δρχ. την οκά, αγοράζοντάς το όμως από την εγχώρια παραγωγή το πληρώναμε 8,70 δρχ. (1939). Η διαφορά αυτή που ήταν πάνω από 100% του κόστους, επιβάρυνε την ολόκληρη. Γιατί; Απλούστατα γιατί η εκμετάλλευση της γης γινότανε αντιοικονομικά... δεν υπήρχε κανένα συστηματικό πρόγραμμα εκμεταλλεύσεως ούτε είχε μελετηθεί αν τελικά ήταν συμφέρον για την εθνική οικονομία η υπέρμετρη αυτή προστασία» (σελ. 24). Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι αν χωρίς αυτή την προστασία θα υπήρχε αγροτική παραγωγή στην Ελλάδα που να καλύπτει τις στοιχειώδεις ανάγκες του πληθυσμού. Βέβαια και με αυτό το επίπεδο προστασίας η τιμή δεν φαίνεται να κάλυπτε το «κοινωνικά αναγκαίο» κόστος της παραγωγής συνολικά, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (Ευελπίδης 1953).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη των Δεικτών των Τιμών των αγροτικών προϊόντων, των Τιμών των βιομηχανικών ειδών γεωργικής χρήσεως και καταναλώσεως και των ειδών γεωργικής καταναλώσεως (ορισμοί της εποχής) προκειμένου να φανούν οι τάσεις βελτίωσης ή χειροτέρευσης της θέσης της γεωργίας.

Με βάση το 1938=100 και για τους τρεις δείκτες η εξέλιξη μέχρι το 1953 ήταν η ακόλουθη (Κλήμης, 1955).

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

	(1)	(2)	(3)
	Δείκτες τιμών Αγροτικών προϊόντων	Δείκτες τιμών βιομηχανικών ειδών χρήσεως και γεωργι- κής κατανάλωσης	Δείκτες τιμών ειδών γεωργικής κατανάλωσης
1938	100	100	100
1946	151,3	264,9	176,1
1947	213,5	272,6	229,0
1948	266,9	349,2	319,0
1949	330,4	361,4	368,9
1950	332,1	421,9	399,0
1951	388,9	510,7	465,5
1952	385,8	515,1	458,7
1953	434,0	558,8	532,7

Πηγή: Κλήμης, 1955.

Η εξέλιξη που παρατηρείται ευνόησε καταφανώς τα βιομηχανικά είδη γεωργικής χρήσεως και καταναλώσεως και τα υπόλοιπα είδη γεωργικής καταναλώσεως. Αν προστεθεί η εύλογη παρατήρηση ότι τα περισσότερα από τα βιομηχανικά είδη γεωργικής χρήσεως και καταναλώσεως προέρχονται από την εγχώρια βιομηχανία (τα υπόλοιπα είναι εισαγόμενα δασμολογημένα για να προστατευτεί η βιομηχανία), είναι φανερό η ωφέλεια της βιομηχανίας από την εξέλιξη των τιμών.

Όμως, επειδή η διαχρονική αύξηση της παραγωγικότητας είναι συνήθως μεγαλύτερη στη βιομηχανία απ' ό,τι στη γεωργία, θα περίμενε κανείς διαφορετική εξέλιξη. Η διαπίστωση των Ευελπίδη και Φερεντίνου για τα χρόνια 1952 και 1953 ότι η αγροτική εκμετάλλευση ως σύνολο δεν κάλυπτε ούτε το κόστος της, με βάση τις επικρατούσες τιμές της αγοράς των προϊόντων της, σημαίνει ότι, από το 1938 ως το 1953 δεν υπήρξε καμιά μείωση του «μέσου» κόστους ή ότι η όποια μείωση του «μέσου» κόστους δεν βελτίωσε καθόλου την κατάσταση των αγροτών. Αντίθετα, μέσω των σχετικών τιμών ωφέλησε τους άλλους κλάδους. Υπάρχει

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

ακόμη περίπτωση να αυξήθηκε το «μέσο» κόστος, οπότε με τη δεδομένη εξέλιξη των τιμών να χειροτέρευσε η κατάσταση των αγροτών το 1952-53 σε σχέση με το 1938.

Όπως και να είχε το ζήτημα, η μείωση του κόστους της αγροτικής παραγωγής και η παρεπόμενη αύξηση της αποδοτικότητας με αποτελεσματικότερο τρόπο οργάνωσης της παραγωγής ήταν αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των αγροτών (J. Klatzmann, 1978). Για να είναι ικανή η συνθήκη θα έπρεπε οι αγροτικές τιμές να μη μειώνονται περισσότερο από τη μείωση του κόστους της αγροτικής παραγωγής.² Μια αγροτική πολιτική που δεν θα ήταν υποταγμένη στην εξυπηρέτηση της, με κάθε μέσο, βιομηχανικής ανάπτυξης, θα έπρεπε από τη μια πλευρά να προωθεί τη μείωση του κόστους της παραγωγής και από την άλλη να καθορίζει τις αγροτικές τιμές σε επίπεδα που να επιτρέπουν την ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα, (Hallet, 1981). Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, ο βασικός στόχος της αγροτικής πολιτικής τιμών, για να είναι συνεπής με την επιλογή της γρήγορης βιομηχανικής ανάπτυξης, θα έπρεπε να είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απόσπαση πλεονάσματος από τη γεωργία προς όφελος της βιομηχανίας και των άλλων κλάδων. Συνεπώς, οι αγροτικές τιμές θα έπρεπε να καθορίζονται σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με το «κοινωνικά αναγκαίο» κόστος τους. Πράγματι, οι ανάγκες της βιομηχανίας ήταν πολύ μεγάλες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1951, απασχολούσε μόνο 17% του ενεργού πληθυσμού και συμμετείχε κατά 18,3% στο ΑΕΠ.

Πρόκειται για το σύνολο του δευτερογενούς τομέα, όχι μόνο της μεταποίησης, η οποία συμμετείχε μόνο κατά 11,5% στο ΑΕΠ. Η διάρθρωση εξάλλου του μεταποιητικού τομέα παρουσίαζε μια διασπορά σε μικρές επιχειρήσεις (92.749 μεταποιητικές μονάδες, εκ των οποίων μόνο το 10% απασχολούσαν περισσότερους από δύο εργαζομένους), ενώ παράλληλα λειτουργούσαν μερικές μεγάλες μονάδες με μονοπωλιακή θέση στους κλάδους χημι-

2. «Το παράδοξο της προόδου» ισχύει στην περίπτωση γεωργίας, όπως γράφει ο J. Klatzmann (1978).

κών, χαρτιού, υφαντουργίας και τσιμέντου (Βεργόπουλος, 1979).

Η βιομηχανία, προκειμένου να αναπτυχθεί, είχε άμεση ανάγκη όχι μόνο μεγάλες επενδύσεις υποδομής και άφθονη χρηματοδότηση, αλλά κυρίως κατάλληλες οικονομικές προϋποθέσεις για να παρακινήσουν τους επιχειρηματίες, ντόπιους και ξένους, να κάνουν παραγωγικές επενδύσεις. Η δραστηριοποίηση των επιχειρηματιών ήταν απαραίτητη για τη βιομηχανική ανάπτυξη, από τη στιγμή που οι πολιτικές επιλογές είχαν θεωρήσει την ιδιωτική πρωτοβουλία ως κύριο φορέα της ανάπτυξης. Η ύπαρξη χαμηλού κόστους διατροφής των εργαζομένων (που έφθανε το 48% της οικογενειακής δαπάνης την εποχή αυτή) μπορούσε να βοηθήσει στον περιορισμό του εργατικού κόστους για τις επιχειρήσεις. Έτσι, σε συνδυασμό με το χαμηλό κόστος χρηματοδότησης και την τελωνειακή προστασία εδμιουργούντο κατάλληλες συνθήκες κερδοφορίας των επιχειρήσεων και αντιστάθμιζαν την αδυναμία τους να επιτύχουν χαμηλό κόστος με τη βελτίωση των μεθόδων παραγωγής. Αν υπολογίσει κανείς τη διάρθρωση της βιομηχανίας σε μικρές μονάδες, οι περισσότερες οικογενειακού τύπου, δεν φαίνεται ότι το προϊόν κατ' απασχολούμενο ήταν σ' αυτή πολύ υψηλότερο απ' ό,τι στη γεωργία. Η διάρθρωση όμως των τιμών της αγοράς μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας έδειχνε ότι το αγροτικό προϊόν κατ' απασχολούμενο δεν ξεπερνούσε το 42% του αντίστοιχου προϊόντος του δευτερογενούς τομέα μετρημένου σε τρέχουσες τιμές της αγοράς.

Είναι φανερό ότι η κατάσταση και στη Γεωργία και στη Βιομηχανία από πλευράς κόστους παραγωγής ήταν απογοητευτική σε σχέση με τις βιομηχανικές χώρες.

Εφόσον η Ελλάδα όλο και περισσότερο εντασσόταν στην καπιταλιστική αγορά, αντιμετώπιζε όλο και περισσότερο το διεθνή ανταγωνισμό. Για να βελτιώσει τη θέση της στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, θα έπρεπε να αυξήσει την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας της, δηλαδή να μειώσει το κόστος παραγωγής και στη βιομηχανία και στη γεωργία προκειμένου να αυξήσει τις εξαγωγές της.

Ο Άγγ. Αγγελόπουλος (1952) σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «[η Ελλάδα] είναι σήμερα μια από τις ακριβότερες χώρες του

Κόσμου» και απαριθμεί μεταξύ των αιτιών τα ακόλουθα: «η πληθώρα των απασχολούμενων και υποαπασχολούμενων καθ' όλον το στάδιον της παραγωγικής διαδικασίας... η έλλειψις εξειδικευμένων εργατών... τα υψηλά κέρδη...» Η θεωρητική άποψη του Georgescu-Roegen, σχετικά με την πίεση που ασκείται από την πληθώρα εργατικού δυναμικού στο δημόσιο και ιδιωτικό παραγωγικό τομέα να απασχολούν εργαζόμενους περισσότερους απ' όσους επιβάλλει η καπιταλιστική λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους με βάση την εξίσωση των αμοιβών των συντελεστών της παραγωγής με τις οριακές παραγωγικότητές τους, ισχύει μάλλον στην Ελλάδα της εποχής. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή δεν φαίνεται να επιδρά στα κέρδη του ιδιωτικού τομέα, επειδή η διάρθρωση της αγοράς και η εξωτερική προστασία επιτρέπουν υψηλές τιμές αγοράς που καλύπτουν το διογκωμένο κόστος παραγωγής.

Η κατάσταση όμως αυτή είχε συνέπειες στη διεθνή θέση της Ελλάδας, δηλαδή στο εμπορικό της ισοζύγιο. Έτσι το ποσοστό κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές έφθανε μόνο το 23,6% το 1951 και οι βιομηχανικές εξαγωγές μόνο το 2,5% του συνόλου. Η εξαγωγική δραστηριότητα βασιζόταν στα αγροτικά προϊόντα (66,4%) που παρουσίαζαν μεγαλύτερη ανταγωνιστικότητα σε διεθνές επίπεδο απ' αυτή των βιομηχανικών. Αυτό συνέβαινε επειδή οι τιμές των αγροτικών προϊόντων ήταν σχετικά χαμηλότερες, παρά το γεγονός ότι το κόστος παραγωγής τους ήταν υψηλότερο σε σχέση με τα βιομηχανικά προϊόντα. Δηλαδή στην ουσία η εξαγωγική δραστηριότητα στηριζόταν στα χαμηλά εισοδήματα των παραγωγών αγροτικών προϊόντων, οι οποίοι μπορούσαν να παράγουν μεγαλύτερο όγκο παραγωγής απ' ό,τι οι παραγωγοί βιομηχανικών προϊόντων και σε χαμηλότερες τιμές, επειδή δεν μπορούσαν να αξιώσουν την πραγματοποίηση πλεονάσματος (κερδών). Ποια περιθώρια όμως υπήρχαν να αυξηθούν οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων στις συνθήκες αυτές; Θα μπορούσε βέβαια να υπάρξει μια βελτίωση της αποδοτικότητας στην αγροτική παραγωγή (επενδύσεις κτλ.), αλλά η αύξηση του όγκου της παραγωγής λόγω της περιορισμένης καλλιεργήσιμης γης στην Ελλάδα δεν μπορεί να υπερβεί κάποια όρια.

Συνεπώς οι αγροτικές εξαγωγές, όσο κι αν αυξάνονταν (με βελτίωση των συνθηκών ζωής των αγροτών), δεν θα μπορούσαν να εξισορροπήσουν τις ανάγκες για εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων. Η Ελλάδα δεν φαίνεται ότι θα μπορούσε να εξειδικευθεί στην παραγωγή μόνο αγροτικών προϊόντων, εφόσον ήθελε να βελτιώσει τη θέση της στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Ο Ζολώτας ήταν κατηγορηματικός για την αναγκαιότητα αύξησης των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων. Πώς όμως θα γινόταν αυτό χωρίς ανάπτυξη της βιομηχανίας τόσο ποσοτικά, όσο κυρίως ποιοτικά;

Η βιομηχανία, στηριγμένη στην ιδιωτική πρωτοβουλία, είχε ανάγκη άμεσων και υψηλών κερδών, ώστε να παρακινηθεί το εγχώριο και το ξένο κεφάλαιο. Η ανταγωνιστικότητα στην εσωτερική αγορά μπορούσε να εξασφαλιστεί με τελωνειακή προστασία, ώστε με σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα να υπάρχουν υψηλά κέρδη. Για να υπάρξουν όμως εξαγωγές έπρεπε να αυξηθεί η παραγωγικότητα (να μειωθεί το κόστος). Η χρησιμοποίηση της γεωργίας (χαμηλό κόστος διατροφής) ήταν συνεπώς μια λύση για την ανάπτυξη της εξαγωγικής δραστηριότητας της βιομηχανίας, μέχρι που να αναπτυχθεί το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων (επενδύσεις-τεχνολογία).

Ακόμη περισσότερο, η ανάπτυξη της βιομηχανίας απαιτούσε τη διάθεση σημαντικών κρατικών πόρων (δάνεια, επενδύσεις υποδομής κτλ.). Συνεπώς, όχι μόνο η γεωργία δεν διέθετε κέρδη για ιδιωτικές επενδύσεις λόγω της αγροτικής πολιτικής τιμών, αλλά και οι διαθέσιμοι κρατικοί πόροι για δημόσιες επενδύσεις (εκσυγχρονισμού) ήταν περιορισμένοι.

Η αναπτυξιακή στρατηγική που επιλέχτηκε μέσα από τους κοινωνικο-πολιτικούς συσχετισμούς και τη διεθνή στρατηγική ισορροπία επέβαλε ένα «μοντέλο» ανάπτυξης βασισμένο στην εκβιομηχάνιση με φορέα την ιδιωτική πρωτοβουλία. Συνεπώς, η αγροτική πολιτική θα έπρεπε να εξυπηρετήσει το μοντέλο αυτό, δηλαδή η πολιτική αγροτικών τιμών θα έπρεπε να εξυπηρετεί τη συσσώρευση στη βιομηχανία και η πολιτική αγροτικών διαρθρώσεων θα αντιμετώπιζε στενότητα λόγω της προτεραιότητας της βιομηχανικής ανάπτυξης. Θεωρητικά ήταν ένα σύστημα

πολιτικής, με εσωτερική συνοχή, υπέρ της εκβιομηχάνισης, έστω κι αν άφηνε σε δεύτερη μοίρα τη γεωργία. Εξάλλου, ήταν σύμφωνο με τη θεωρητική αντίληψη για το ρόλο της γεωργίας όπως είχε διατυπωθεί με βάση την ιστορική εμπειρία της ανάπτυξης των ήδη αναπτυγμένων χωρών.

Στα επόμενα κεφάλαια θα αναλυθεί κατά πόσο ακολουθήθηκε αυτό το θεωρητικό σχέδιο, αν υποτεθεί ότι ήταν το καταλληλότερο για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, και, τέλος, ποια ήταν τα αποτελέσματα που διαπιστώνονται σήμερα.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΖΑΚΟΣ

Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά

Οικονομία και οικονομική πολιτική
στη μεταπολεμική Ελλάδα
1944-2000

Αγροτικός τομέας και κρατικός παρεμβατισμός

Στις αρχές της δεκαετίας του '50 ο αγροτικός τομέας κατέχει σημαντική θέση στην ελληνική οικονομία, αν δεν προσδιορίζει κιόλας τη φυσιογνωμία της. Συμβάλλει κατά 30% περίπου στη δημιουργία του ΑΕΠ, ενώ ο δευτερογενής (ορυχεία, μεταποίηση, ηλεκτρισμός, κατασκευές) μόνο κατά 20%.

Στη δεκαετία που εξετάζουμε το αγροτικό προϊόν αυξάνεται. Την αύξησή του συνοδεύουν κάποιες αλλαγές στη σύνθεσή του. Έτσι, π.χ., διευρύνθηκε το μερίδιο των προϊόντων που για πρώτη φορά βρίσκουν τον δρόμο τους στις διεθνείς αγορές («νέα εξαγωγή»). Η βασική σύνθεση όμως θα χαρακτηρίζεται ακόμη από τα σταθερά υψηλά μερίδια των παραδοσιακών εξαγωγικών (σταφίδα, λάδι κ.λπ.) και το σταθερά χαμηλό μερίδιο της κτηνοτροφίας, πράγμα που γενικά εκτιμάται ότι συνιστά μια σημαντική αδυναμία της αγροτικής παραγωγής.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60 ο δευτερογενής τομέας θα ισοσκελίσει και στη συνέχεια θα ξεπεράσει τον αγροτικό ως αποτέλεσμα όχι της στασιμότητας του τελευταίου, αλλά της ταχύτερης ανάπτυξης του πρώτου. Επίσης, στις εξαγωγές της χώρας κυριαρχούν σε όλη τη δεκαετία του '50 τα αγροτικά προϊόντα, που φέρνουν ακόμη το 1961-1962 περίπου 58% του συναλλάγματος από εξαγωγές. Στις αγροτικές εξωτερικές συναλλαγές ο τομέας ήταν πλεονασματικός, δηλαδή η χώρα εξήγαγε περισσότερα απ' όσα εισήγαγε. Το πλεόνασμα θα εξαφανισθεί αργότερα και το αγροτικό ισοζύγιο θα γίνει ελλειμματικό, φέρνοντας πρόσθετες πιέσεις μαζί με

Morphology of Greek Industry, όπως αλλού, σελ. 319, Kazakos, P.: *Markt und Entwicklung. Zur ordnungspolitischen Problematik am Beispiel Griechenlands*, όπως αλλού, σελ. 28. Ellis, H.S. et al: *Industrial Capital in Greece*, Center of Economic Research, όπως αλλού, σελ. 184.

τον μονίμως ελλειμματικό βιομηχανικό τομέα. Η εξέλιξη αυτή ήταν συμπτωματική για τις διαρθρωτικές αδυναμίες και τη σχετικά χαμηλή ανταγωνιστικότητα των αγροτικών προϊόντων συνολικά ή, σε άλλη διατύπωση, για την αδυναμία της χώρας να εκμεταλλευθεί εδώ «φυσικά» συγκριτικά πλεονεκτήματα!

Ο κρατικός παρεμβατισμός επεκτείνεται με τη μορφή νέων φορέων και στον αγροτικό τομέα. Το 1960 ιδρύεται η Νέα ΑΓΡΕΕ (εταιρεία εξαγωγής αγροτικών προϊόντων), που ανήκε κατά 48% στην ΑΤΕ, 4% στο Δημόσιο και 48% στους συνεταιρισμούς. Δεν έχει στόχο «τον εξοβελισμό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά τη διευκόλυνση των σοβαρών εξαγωγέων και παραγωγών». Το ίδιο έτος ιδρύεται επίσης από την ΑΤΕ και το ελληνικό Δημόσιο η Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης, με στόχο να ενθαρρύνει την επέκταση της παραγωγής ζαχαροτεύτλων στη χώρα και την υποκατάσταση των εισαγωγών ζάχαρης. Το 1961 δημιουργείται, μετά από πολλούς δισταγμούς λόγω των φόβων για ανατροπή της δημοσιονομικής ισορροπίας, ο Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ), ανάμεσα σ' άλλα, και για την παροχή συντάξεων στους αγρότες (βλ. πλαίσιο).

Επίσης, είναι εμφανή τα σημάδια μιας προσπάθειας εκλογίκευσης της παρέμβασης κυρίως με τη βραδεία επέκταση των δημοσίων επενδύσεων και των κρατικών δραστηριοτήτων που στοχεύουν στην εμπειρική έρευνα, στην αναδιάρθρωση της εγγείου ιδιοκτησίας και στις αγροτικές εφαρμογές. Το 1960 οι κρατικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, που κατά κύριο λόγο παίρνουν τη μορφή εγγειοβελτιωτικών έργων, κυμαίνονται γύρω στο 50% του συνόλου των ακαθαρίστων επενδύσεων του ίδιου τομέα. Τα εγγειοβελτιωτικά έργα κάνουν δυνατή, πρώτον, την επέκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας (αν και μερικά από αυτά θα θεωρηθούν αργότερα οικονομική καταστροφή, όπως η αποξήρανση της λίμνης της Κάρλας) και, δεύτερον, την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών,

αφού όλες οι καλλιέργειες των οποίων η επέκταση άρχισε να επιδιώκεται νωρίς (οπωροκηπευτικά, βαμβάκι, αραβόσιτος κ.λπ.) χρειάζονται συστηματική άρδευση. Το αποτέλεσμα είναι εντυπωσιακό: από 140 χιλ. στρέμματα αρδευόμενων εκτάσεων προπολεμικά, το 1962 φθάνει η αρδευόμενη έκταση τα 52 εκ. στρέμματα!³². Θα συνεχίσει ν' αυξάνεται και στη συνέχεια, όπως θα δούμε, αν και όχι με τους ρυθμούς εκείνης της περιόδου. Επίσης, η επίσημη πολιτική ενθαρρύνει την εκμηχάνιση της γεωργίας: την περίοδο 1953-1963 ο αριθμός των ελκυστήρων (τρακτέρ) υπερτετραπλασιάζεται.

Σ' όλη τη δεκαετία του '50 παρατηρείται επίσης κάποια αύξηση των αναδασμών στο πλαίσιο μιας πολιτικής που άρχισε να εφαρμόζεται το 1953. Ο στόχος είναι να συγκεντρωθούν τα πολλά τεμάχια γης κάθε αγροτικής εκμετάλλευσης. Αυτό, συχνά, ήταν προϋπόθεση ακόμη και για την αξιοποίηση άλλων έργων υποδομής, ιδίως των εγγειοβελτιωτικών. Ο κατακερματισμός της γης ήταν προϊόν όχι μόνον ή όχι τόσο της αγροτικής μεταρρύθμισης της προπολεμικής περιόδου, όσο του νομικού καθεστώτος που διείπε κληρονομικές διαδοχές και αγοραπωλησίες και που ευνοούσε την τμηματοποίηση της γεωργικής γης. Η δυσμενής αυτή διάρθρωση της γεωργικής ιδιοκτησίας, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, έθετε (και όπως θα δούμε ακόμη θέτει) όρια στην αύξηση της παραγωγικότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και, συχνά, εμπόδιζε τη σωστή αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας και την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών. Η πολιτική των αναδασμών θα εφαρμόζεται στην αρχή σε μικρή σχετικά κλίμακα, αλλά θα επιταχυνθεί όταν θα πάψουν να γίνονται μόνο σε εθελοντική βάση. Ωστόσο, γενική είναι η εκτίμηση ότι έμεινε πίσω από τις ανάγκες. Σύμφωνα με στοιχεία της

³² Καζάκος, Π.: *Το σύστημα ενισχύσεων και επιβαρύνσεων της ελληνικής γεωργίας*, όπως αλλού, σελ. 62 και μετά.

ΕΣΥΕ, σ' ολόκληρη την περίοδο 1953-1978 δεν κάλυψε παρά μόνο 18% της καλλιεργούμενης γης και οδήγησε σε οριακή μόνο αύξηση του μέσου μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης.

Κάποια βήματα έγιναν, τέλος, στη δεκαετία του '50 σε θέματα γεωργικών εφαρμογών. Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζεται γενικά ο μηχανισμός παροχής συμβουλών προς τους αγρότες. Ο στόχος είναι η διάχυση τεχνολογικών γνώσεων για τη βελτίωση της ποιότητας της παραγωγής, την αντιμετώπιση ασθενειών κ.λπ. Ιδιαίτερο ρόλο έπαιζαν στη διάδοση νέων γνώσεων για νέα προϊόντα και μεθόδους οι αγροτικοί σύλλογοι και οι γεωπόνοι του υπουργείου Γεωρίας που τους επισκέπτονταν τακτικά. Οι αγροτικοί σύλλογοι αργότερα θα διαλυθούν και η πληροφόρηση του αγρότη θα περνά μέσα από άλλους διαύλους.

Τους κρατικούς θεσμούς και μηχανισμούς παρέμβασης συνοδεύουν παθολογικά συμπτώματα, που θα αποδειχθούν μόνιμα χαρακτηριστικά τους. Το σύστημα κρατικής παρέμβασης διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση αντίθετων δυνάμεων, της ανάγκης για οικονομική ανάπτυξη προς νομιμοποίηση και σταθεροποίηση του καθεστώτος ή, απλούστερα ίσως, για επίλυση γενικών προβλημάτων του αγροτικού τομέα και των κατακερματισμένων συμφερόντων που διοχετεύονται μέσω του πολιτικού συστήματος. Τέτοια συμπτώματα είναι οι συχνά υπέρογκες διοικητικές δαπάνες (π.χ. στον ΑΣΟ), ο τρόπος στελέχωσης διαφόρων υπηρεσιών κ.λπ. Όλα αυτά θα επιβεβαιωθούν αργότερα και με επίσημο τρόπο³³.

Την αγροτική πολιτική της περιόδου μπορούμε να προσεγγίσουμε και από διαφορετική σκοπιά, που αναδείχνει καλύτερα τα διλήμματα και τις ελλείψεις. Αφετηρία είναι η διάκριση

³³ Από μελέτη αμερικανών ειδικών κατ' εντολήν του Συμβουλίου Αξιολογήσεως Προϋπολογισμών, που συνεστήθη στις 24.1.1979.

ανάμεσα σε πολιτική τιμών και εισοδημάτων και σε επενδυτική-διαρθρωτική πολιτική. Οι δύο τομείς υπηρετούν διαφορετικούς στόχους. Την περίοδο 1953-1963 οι δαπάνες για τη στήριξη των τιμών και των εισοδημάτων υπολείπονται των δαπανών για (δημόσιες) επενδύσεις. Το 1964 θα σημειωθεί η μεγάλη αντιστροφή, όταν η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου θα δώσει μια απότομη ώθηση προς τα πάνω στις πρώτες, οι οποίες έκτοτε αποκτούν τη δική τους δυναμική και αφήνουν πολύ πίσω τις δαπάνες για δημόσιες επενδύσεις. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ότι το 1954 οι δαπάνες στήριξης ανέρχονται σε 121 εκ. δρχ., ενώ οι δαπάνες για (δημόσιες) επενδύσεις σε 217 εκ. δρχ. Τα αντίστοιχα ποσά για το 1963 είναι 808 και 1508 εκ. δρχ., ενώ τα επόμενα έτη 1413 και 1508 εκ. δρχ. (1964) και 2358 και 1391 (1965) κ.λπ. Μετά το 1964 θ' αυξηθούν όμως γρήγορα και οι ιδιωτικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα³⁴.

Έχει υποστηριχθεί ότι η πολιτική στήριξης τιμών και εισοδημάτων ήταν αναγκαία γενικά για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των αγροτών, αλλά άμβλυε την πίεση για εκσυγχρονισμό και αναδιάρθρωση, αφού ενίσχυε μικρές και μεγάλες εκμεταλλεύσεις, με αποτέλεσμα οι πρώτες να διατηρούνται τεχνητά, ενώ οι δεύτερες να αναβάλλουν τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό τους³⁵. Επίσης, ότι τις κυβερνήσεις απασχολούσαν περισσότερο προβλήματα προώθησης στις αγορές του εξωτερικού παραδοσιακών αγροτικών προϊόντων (του καπνού) και εγγύησης των τιμών τους στο εσωτερικό παρά αναδιρθρώσεις, γιατί τα πρώτα ικανοποιούν, όσο αυτό ήταν δυνατό, την εκλογική τους βάση, ενώ οι τελευταίες είχαν μεγάλο πολιτικό κόστος, αφού προσκρούουν στον συντηρη-

³⁴ Μαραβέγιας, Ν.: *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, όπως αλλού, σελ. 83 και 91.

³⁵ Όπως πριν, σελ. 92.

τισμό των αγροτών. Ένα άλλο σημείο της κριτικής αφορά το επίπεδο και την κατανομή των δημοσίων δαπανών για επενδύσεις-αναδιαρθρώσεις. Υποστηρίχθηκε ότι το μεν επίπεδο ήταν χαμηλό και δεν επέτρεψε να γίνουν γρήγορες και μεγάλης κλίμακας αλλαγές στην παραγωγή, η δε κατανομή τους ευνοούσε τα μικροέργα εγγειοβελτιωτικού χαρακτήρα και όχι φερ' ειπείν τους αναδασμούς ή την αγροτική εκπαίδευση. Όλα αυτά παραπέμπουν, από μακροχρόνια σκοπιά, σε αποτυχία της πολιτικής.

Ωστόσο, πριν προβούμε σε τελεσίδικη κρίση, πρέπει να συνεκτιμήσουμε το εξής: τα μέτρα εισοδηματικής στήριξης έχουν ως στόχο και τη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στους τόπους του υπό συνθήκες βαθιών μετασχηματισμών. Πράγματι, άλλες εξελίξεις, όπως η εκμηχάνιση, αύξαιναν μεν τις στρεμματικές αποδόσεις και την παραγωγικότητα, αλλά ελευθέρωναν και εργατικό δυναμικό. Ένα μέρος του θα συνεχίσει να υποαπασχολείται στη γεωργία, ένα άλλο θα πάρει τον δρόμο πρώτα προς τις πόλεις και μετά προς το εξωτερικό. Η ελληνική κοινωνία επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά την ιστορική της κινητικότητα. Προς τα τέλη της δεκαετίας του '50 μπορούμε να μιλήσουμε για μια μεγάλη φυγή.

Από μια μακροχρόνια οπτική, την ίδια περίοδο την αγροτική έξοδο συνοδεύει μια τεράστια μεταφορά «πλεονάσματος» στις αστικές περιοχές για την αγορά οικοπέδων και κατοικιών. Η ζήτηση αυτή, σε συνδυασμό με το νομικό καθεστώς, εξηγεί και την υπερβολική δυναμική του τομέα των κατοικιών που τείνει να εξαντλήσει τους άλλους. Ενδεικτικά μόνον σημειώνουμε ότι οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στις κατασκευές (που περιλαμβάνουν τις κατοικίες) ανέρχονται σε 7,2% (1961-1964) του ΑΕΠ (και 8,0% την περίοδο 1965-1968), έναντι 2,9% (και 3,3%) αντίστοιχα στη μεταποίηση (Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1958-1975)! Η τάση θα διατηρηθεί και στα επόμενα χρόνια. Οι αρνητικές συ-

νέπειες της άναρχης εν τέλει (αν και ως ένα βαθμό αναπόφευκτης) διαρροής πόρων και εξαγωγής δυναμισμού από τον αγροτικό τομέα θα φανούν αργότερα, όταν οι διαρθρωτικές αδυναμίες του τελευταίου θα γίνουν εμφανέστερες στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον και θα απειλούν την ίδια την επιβίωσή του.

Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ ΕΠΕΚΤΕΙΝΕΤΑΙ

Το 1960 ιδρύθηκε η Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης, με βασικούς στόχους την κάλυψη των αναγκών της χώρας σε ζάχαρη, την αύξηση του γεωργικού εισοδήματος με την καλύτερη αξιοποίηση των αρδευομένων εκτάσεων και την ενίσχυση της κτηνοτροφίας από τα υποπροϊόντα που παράγονται. Τα τρία πρώτα εργοστάσια ιδρύθηκαν ανάμεσα σε 1961 και 1963 στη Λάρισα, το Πλατύ και τις Σέρρες. Προστέθηκαν ακόμη δύο αργότερα στην Ξάνθη (1972) και στην Ορεστιάδα (1975).

Η ΕΒΖ είναι Ανώνυμη Εταιρία, με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Το αρχικό της κεφάλαιο καλύφθηκε από την κρατική ΑΤΕ και το ελληνικό Δημόσιο κατά 90% και 10% αντίστοιχα. Ήταν το αποκλειστικό παρεμβατικό όργανο για τη ζάχαρη στην Ελλάδα. Η ίδρυση της ΕΒΖ, σε συνδυασμό με μια πολιτική κινήτρων (επιδότηση των μέσων παραγωγής των αγροτών), συνέβαλε πράγματι στην αύξηση των καλλιεργουμένων στρεμμάτων και της παραγωγής, με αποτέλεσμα να καλύψει τις εσωτερικές ανάγκες και να πραγματοποιήσει εξαγωγές το 1975. Αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα της επιχειρηθείσας τότε πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών. Η ένταξη στην ΕΕ δημιούργησε νέα δεδομένα, κυρίως γιατί έθετε όρια στις εθνικές παραγωγές (ποσοστώσεις).

Ο Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ) ιδρύθηκε το 1961 ως αυτόνομος ασφαλιστικός οργανισμός κοινωφελούς χαρακτήρα (άρθρο 12 του Ν.Δ. 4169/1961), με έδρα την Αθήνα. Ο ΟΓΑ είναι υπεύθυνος για την ασφάλιση της φυτικής παραγωγής από τις καιρικές συνθήκες, την παροχή ιατροφαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης στους αγρότες και στις

οικογένειές τους, την καταβολή συντάξεων στους αγρότες. Στον Οργανισμό υπάχθηκαν όλοι όσοι ασχολούνται με εργασίες αγροτικής φύσης. Κάλυψε τότε ασφαλιστικά το ήμισυ περίπου του πληθυσμού της χώρας και στηρίχθηκε κατά το πλείστον σε κοινωνικούς πόρους (στα πρώτα χρόνια σε ποσοστό πάνω από το 75%). Ο τότε πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής είχε επιφυλάξεις για την ίδρυση και τη μορφή του ΟΓΑ, εκτιμώντας ότι τα οικονομικά δεδομένα δεν επέτρεπαν την ασφάλιση των αγροτών και μάλιστα στην έκταση στην οποία έγινε (Κωνσταντίνος Σβολόπουλος [γεν. επ.], *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* [σύνταξη Δ. Καζακόπουλου, Γ. Ματσόπουλος, Ε. Χατζηθασιλείου], τ. 5, Αθήνα 1995, σελ. 195), αλλά προφανώς πήρε την απόφαση ίδρυσης κάτω από την ασφυκτική πίεση της αντιπολίτευσης που το πρόβαλε ως αίτημα αιχμής (για «εθνικούς και κοινωνικούς λόγους», θα πει ο ίδιος). Στη διένεξη εκείνη αντανakλάται, ανάμεσα σε άλλα, η ένταση ανάμεσα σε νομισματική σταθερότητα, αναπτυξιακές επιταγές και κοινωνικά αιτήματα.

Σήμερα, ο αριθμός των ασφαλισμένων στον ΟΓΑ ανέρχεται σε 1.142.000. Απορροφά γύρω στο 50% των «κοινωνικών πόρων», δηλαδή της άμεσης ή έμμεσης κρατικής χρηματοδότησης όλων των ασφαλιστικών φορέων! Η σχέση συνταξιούχων προς ασφαλισμένους ανερχόταν το 1997 σε 1,5:1 έναντι περίπου 3 προς 1 το 1977 (βλ. υπουργείο Εργασίας κ.λπ.: *Κοινωνικός Προϋπολογισμός έτους 1998*, Αθήνα 1998).

*Οι σκοτεινές πλευρές του οικονομικού θαύματος:
μετανάστευση*

Παρά τη νομισματική σταθερότητα, τους σχετικά υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και την προϊούσα εκβιομηχάνιση, η οικονομία δεν κατάφερε να απορροφήσει το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό και τους υποαπασχολούμενους. Καθώς έχουμε περάσει σε μια εποχή όπου οι συγκρίσεις με τα επίπεδα ευημερίας άλλων ευρωπαϊκών χωρών είναι ευκολότερες, η υπανά-

πτυκτη οικονομία, με τα ακόμη απαρχαιωμένα οργανωτικά σχήματα της στενής οικογενειακής επιχείρησης, τις πατερναλιστικές δομές, τη χαμηλή παραγωγικότητα και την ανασφάλεια εξ αιτίας των αλλαγών που συμβαίνουν (ιδίως στη γεωργία), δεν θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις αυξανόμενες προσδοκίες και απαιτήσεις των εργαζομένων, ακόμη και αν τους πρόσφερε επαρκείς θέσεις. Η μετανάστευση που διογκώνεται στη δεκαετία του '50 (πίν. 2.6), παίρνει τη μορφή χιονοστιβάδας το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '60 (το 1957 φεύγουν 30.000 άτομα, το 1960 48.000, το 1963 100.000 άτομα, το 1964 105.000 και το 1965 117.000) και θα διατηρηθεί μετά από μια προσωρινή κάμψη σε απειλητικά επίπεδα, ακόμη και όταν θα έχει κυριολεκτικά αδειάσει η αγορά εργασίας (τέλη της δεκαετίας του '60, αρχές της δεκαετίας του '70) και οι επιχειρηματίες θα πιέζουν τις κυβερνήσεις να ανοίξει τα σύνορα σε ξένους εργάτες!

Η μετανάστευση δεν χαρακτηρίζει μόνο τη χώρα. Την ίδια εποχή διογκώθηκαν τα κύματα μετανάστευσης και σε άλλες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας (Ιταλία, Γιουγκοσλαβία) και κατευθύνθηκαν προς τα αναπτυγμένα κέντρα της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης (κυρίως προς τη Δυτική Γερμανία). Οι αιτίες ήταν περίπου οι ίδιες — ανεργία και υποαπασχόληση στις χώρες προέλευσης, δυνατότητες και καλύτερες συνθήκες εργασίας στα ευρωπαϊκά βιομηχανικά κέντρα, η καλύτερη πληροφόρηση για ό,τι συμβαίνει στον κόσμο που τροφοδοτούσε τις προσδοκίες και, ίσως, η παράδοση της μετανάστευσης. Στην Ελλάδα πρέπει επιπροσθέτως να έπαιξαν ρόλο τα ρήγματα που είχε ανοίξει ο εμφύλιος πόλεμος.

Η αύξηση της μετανάστευσης προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των ροών συναλλάγματος προς την Ελλάδα. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα, που δήλωναν πολλαπλού τύπου δεσμούς με την Ελλάδα και κυρίως ένα είδος μακροχρόνιας προσδοκίας επιστροφής, είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία.

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ 1946-1977

Έτος	1 Σύνολο μονίμων μεταναστών	2 Επαναπατρισμός	3 Καθαρή μετανάστευση (1-2)
1946-1955	88.239	-	-
1956	35.349	-	-
1957	30.428	-	-
1958	24.521	-	-
1959	23.684	-	-
1960	47.768	-	-
1961	58.837	-	-
1962	84.054	-	-
1963	100.072	-	-
1964	105.569	-	-
1965	117.167	-	-
1966	86.856	-	-
1967	42.730	-	-
1968	50.866	18.882	31.984
1969	91.552	18.132	73.390
1970	92.681	22.665	70.016
1971	61.745	24.709	37.036
1972	43.397	27.522	15.875
1973	27.529	22.285	5.244
1974	24.448	24.476	-28
1975	20.330	34.214	-13.884
1976	20.374	32.067	-11.693
1977	16.510	12.572	3.938
Σύνολο	1.294.746	237.524	1.057.222
Πηγή: ΕΣΥΕ, <i>The Greek Economy in the Twentieth Century</i> , Croom Helm 1986.			

Θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ένα είδος βοήθειας προς την ελληνική οικονομία, αφού ενίσχυσαν τα ατομικά εισοδήματα, άμβλυναν τις περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και επέτρεψαν την εισροή καταναλωτικών και κεφα-

Ελληνίδες εργάτριες στη Δυτική Γερμανία (Αρχείο Γιώργου Ξ. Ματζουράνη).

λαιουχικών αγαθών. Διάχυτη ήταν και η άποψη ότι η παραμονή στις βιομηχανικές χώρες του βορρά θα λειτουργούσε και ως μηχανισμός συσσώρευσης γνώσεων και ικανοτήτων, με αποτέλεσμα η προοπτική επιστροφής να φέρει στην Ελλάδα αποταμιεύσεις και γνώσεις. Από την άλλη πλευρά, η αύξηση της μετανάστευσης είχε και αρνητικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Π.χ., τα μεταναστευτικά εμβάσματα πρέπει να επηρέασαν τα καταναλωτικά πρότυπα, ενώ η ίδια η μετανάστευση στερούσε τη χώρα από τα δυναμικότερα στοιχεία της.

Η Δυτική Γερμανία όλα αυτά τα χρόνια παρέμεινε ο κύριος πόλος έλξης για τους έλληνες μετανάστες. Το μεταναστευτικό καθεστώς καθοριζόταν από διμερείς συμφωνίες μεταξύ των δύο κρατών. Το 1960 υπογράφηκε η διμερής συμφωνία —τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε το 1962 μαζί με τον νόμο για τους αλλοδαπούς— που καθόριζε το νομικό

πλαίσιο για τις μεταναστευτικές μετακινήσεις ελλήνων εργατών, ενώ το ομοσπονδιακό Ίδρυμα Εργασίας ήταν υπεύθυνο για την κάλυψη της έλλειψης εγχώριου εργατικού δυναμικού. Η υποβολή αιτήσεων αλλά και η προεπιλογή των ατόμων γινόταν στο ελληνικό υπουργείο Εργασίας.

Αγροτικός κόσμος και πολιτική (δεκαετία του '80)

Ειδική είναι η περίπτωση της αγροτικής οικονομίας και της παρεμβατικής πολιτικής σε αυτή. Με την ένταξη η Ελλάδα όφειλε να εφαρμόσει την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ). Από την αλλαγή αυτή οι κυβερνήσεις προσδοκούσαν σημαντικά εισοδηματικά οφέλη για τους αγρότες.

Η ΚΑΠ ήταν, σ' αντίθεση με ό,τι ίσχυε στον βιομηχανικό τομέα, ένα παρεμβατικό σύστημα και αποτέλεσμα των ειδικών συνθηκών που επικρατούν στον αγροτικό τομέα, της παρεμβατικής παράδοσης όλων των ευρωπαϊκών χωρών πριν από την ίδρυση της ΕΟΚ και της επιρροής των αγροτικών ομάδων πίεσης στις συντηρητικές κυρίως παρατάξεις, που άλλωστε είχαν οικοδομήσει την ΕΟΚ. Η ΚΑΠ περιλαμβάνει δύο τμήματα, την πολιτική «εγγυήσεων» και τη διαρθρωτική πολιτική. Το πρώτο έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία στην ΚΑΠ και απορροφούσε την εποχή που η Ελλάδα προσχώρησε στην Κοινότητα το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα των αγροτικών και των συνολικών δαπανών της Κοινότητας.

Η ΚΑΠ-εγγυήσεις επιδιώκει την ελεύθερη κυκλοφορία των

γεωργικών προϊόντων στο εσωτερικό της Ένωσης, επομένως τον ανταγωνισμό των εθνικών παραγωγών, αλλά εντός ενός πλαισίου θεσμικών τιμών, παρεμβάσεων (αποσύρσεις, αποθηκεύσεις) και βοηθειών. Ταυτόχρονα, προστάτευε ένα μέρος της παραγωγής από τον διεθνή ανταγωνισμό.

Η στήριξη τιμών κατά πολύ υψηλότερων των διεθνών είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής και τη δημιουργία πλεονασμάτων, η διαχείριση των οποίων κόστιζε ακριβά και ήταν επιπλέον οικονομικά παράλογη, και εντάσεις με ανταγωνιστές στις διεθνείς αγορές. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 άρχισαν προσπάθειες για τη «μεταρρύθμιση» της ΚΑΠ, που εντάθηκαν μετά το 1992. Από τότε η ΚΑΠ μειώνει το επίπεδο προστασίας (με τον περιορισμό των κάθε είδους μέτρων παρεμπόδισης των εισαγωγών) και στήριξης (π.χ. με εξαγωγικές επιδοτήσεις) της ενωσιακής αγροτικής παραγωγής. Μια νέα περίοδος αναμένεται να αρχίσει πριν ή αμέσως μετά τη διεύρυνση προς Ανατολάς.

Η Ελλάδα, προσχωρώντας στην Κοινότητα, αποδέχθηκε τον παρεμβατισμό της ΚΑΠ. Όφειλε δηλαδή να προσαρμόσει το δικό της παρεμβατικό σύστημα σ' εκείνο μέσα σε μια μεταβατική περίοδο 5-7 ετών. Η προσαρμογή αφορούσε τόσο τις κρατικές υπηρεσίες, όσο και τους αγροτικούς θεσμούς (π.χ. η ΚΑΠ ευνοούσε τον οργανωμένο αγρότη) και συγκεκριμένα μέσα πολιτικής (καταργήθηκαν οι επιδοτήσεις λιπασμάτων κ.λπ., ενώ καθιερώθηκαν άλλες). Το συνολικό αποτέλεσμα ήταν ότι κάθε χρόνο διοχετεύονταν αυξανόμενα ποσά για τη στήριξη των αγροτικών εισοδημάτων, που το 1994 έφθασαν το 40% του αγροτικού προϊόντος!

Αναμφίβολα, τα εισοδήματα των αγροτών βελτιώθηκαν, ενώ οι καθαρές ροές πόρων από τον προϋπολογισμό της Ένωσης ανακούφιζαν τη δημόσια οικονομία. Αμφίβολες ήταν όμως οι επιπτώσεις σε οικονομική συμπεριφορά, παραγωγικότητα, επίπεδο και δομή της παραγωγής, με δυο λόγια στη μακροχρόνια δυναμική του τομέα. Γεγονός είναι ότι ο τομέας έγινε

οριστικά ελλειμματικός — δηλαδή οι εισαγωγές αγροτικών προϊόντων ξεπέρασαν τις εξαγωγές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, επιτείνοντας έτσι τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα εμπορικού ισοζυγίου της χώρας. Γράφει ο Ναπολέων Μαραβέγιας σ' έναν πρώτο απολογισμό της περιόδου 1981-1985:

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι αγρότες σαν κοινωνική ομάδα επωφελήθηκαν από την ένταξη στο χρονικό διάστημα που πέρασε σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Είναι όμως αμφίβολο αν ο αγροτικός τομέας ως οικονομική δραστηριότητα επωφελήθηκε ουσιαστικά από την ένταξη⁵⁰.

Δημιουργήθηκε, δηλαδή, μια επίπλαστη ευημερία, χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η αύξηση των εισοδημάτων (λόγω ΚΑΠ) χωρίς ανάπτυξη της παραγωγικής δραστηριότητας του τομέα. Τα αγροτικά εισοδήματα άρχισαν να προσεγγίζουν τα αστικά! Από την άλλη μεριά, η σύνθεση της αγροτικής παραγωγής χειροτέρευσε, αφού η σχετική σημασία της κτηνοτροφίας σ' αυτήν υποχωρούσε, το αγροτικό προϊόν έμεινε σχεδόν στάσιμο, όπως άλλωστε και το εθνικό προϊόν.

Στη συζήτηση για την αγροτική πολιτική στα τέλη του '70 και στις αρχές του '80, κεντρικό στοιχείο της κριτικής στην πολιτική που άσκησε η ΝΔ ήταν ότι εξυπηρέτησε τη συντήρηση των υπαρχουσών δομών για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, αφού ο αγροτικός πληθυσμός αποτελούσε κατά παράδοση εκλογική πελατεία της συντηρητικής παράταξης. Με τις ενισχύσεις-επιδότησεις προσπαθούσε ν' ανασχέσει τη διαρροή του στις αστικές περιοχές και σε άλλους τομείς της οικονομίας. «Η πολιτική εντολή των προηγούμε-

⁵⁰ Μαραβέγιας, Ν.: *Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989, σελ. 341.

γική: διεκδικούσε συνεχώς μεγαλύτερη στήριξη τιμών και εισοδημάτων (και κρατική χρηματοδότηση των συνεταρισμών, ώστε να καλύπτονται ελλείμματα που προκαλούσε η κακοδιαχείριση και η τακτοποίηση της κομματικής πελατείας), ενώ αδιαφορούσε για διάρθρωτικές αλλαγές και χρηστή διαχείριση. Στο τέλος μιας μακράς περιόδου, γύρω στο 2000 θα αναγνωρισθεί και επίσημα ότι οι συνεταρισμοί είχαν αδρανοποιηθεί πλήρως, ενώ οι νέες συνθήκες (δημοσιονομικοί περιορισμοί, υπέρογκά χρέη της χώρας, εσωτερική αγορά και κανόνες ανταγωνισμού) θα επιβάλουν τη δραστική αναθεώρηση της αγροτικής πολιτικής.

8. Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Εισαγωγή

Οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά τα πρώτα μεταπολεμικά έτη, όπως ήδη περιγράφηκε λεπτομερέστερα στην ενότητα 7 του τόμου αυτού, υπήρξαν καθοριστικές για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Μετά από τη δεκαετή καταστροφική περίοδο της στρατιωτικής κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, η χώρα βρέθηκε να ξεκινά από ένα ιδιαίτερα χαμηλό οικονομικό επίπεδο και με μια αναταραγμένη κοινωνική δομή. Οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις, κύρια της μεγάλης αστικής τάξης, έθεσαν το κράτος στην υπηρεσία των δικών τους συμφερόντων, ανακηρύσσοντας τη βιομηχανία και τη ναυτιλία σε «εθνικούς» κλάδους και προωθώντας μια μονομερή, σε βάρος των άλλων οικονομικών τομέων και κύρια του αγροτικού, κοινωνικά βίαιη, ανάπτυξή τους. Το μοντέλο αυτό ανάπτυξης, που προϋπέθετε συγκεκριμένες επιλογές στην κρατική οικονομική πολιτική και σχεδιασμό, έθεσε σε διαρκώς επιταχυνόμενη κίνηση, μια σειρά από εξελίξεις οι οποίες είχαν σοβαρές επιπτώσεις στις δομές της οικονομίας και της κοινωνίας, τόσο στους λεγόμενους εθνικά ζωτικούς τομείς όσο και σε εκείνους που καλούνταν να λειτουργήσουν ως συμπληρωματικοί.

Ο αγροτικός τομέας, όπως ήδη προαναφέρθηκε, εισήλθε στο μεταπολεμικό αναπτυξιακό σχεδιασμό ως ιδιαίτερα προβληματικός. Τα διαρθρωτικά του χαρακτηριστικά και η θέση του στην συνολική οικονομία και κοινωνία διακρίνονταν από μια έντονη αντιφατικότητα. Ενώ, δηλαδή, ο ρόλος του υποβαθμίζεται σε δευτερεύοντα σε σύγκριση π.χ. προς τη βιομηχανία, δεν παύει να αποτελεί, για πολλά χρόνια την κύρια και στη συνέχεια μια πολύ σημαντική πηγή συναλλάγματος, καθώς και δεξαμενή εργατικής δύναμης και κεφαλαίου που θα αποτελέσουν τη βάση για την ανάπτυξη της χώρας. Κιόλα αυτά, παρόλα τα μεγάλα διαρθρωτικά και παραγωγικά του προβλήματα, όπως η κυριαρχία του κατακερματισμένου και αντιπαραγωγικού μικρού κλήρου, με τις παραδοσιακές καλλιέργειες, την υψηλή για πολλά χρόνια παραγωγή για αυτοκατανάλωση, τη χαμηλή χρήση σύγχρονης τεχνολογίας, την υποαπασχόληση μεγάλου τμήματος του ενεργού αγροτικού πληθυσμού και γενικά την υπανάπτυκτη οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική υποδομή του.

Η εξέλιξη που ακολούθησε στις επόμενες δεκαετίες χαρακτηρίστηκε από μια σειρά αναμφισβήτητων και σημαντικών αλλαγών, όπως η ραγδαία αύξηση χρήσης μηχανών και άλλων επιστημονικοτεχνικών μέσων, η αύξηση της εμπορευματοποίησης, εξειδίκευσης και εκχρηματισμού της αγροτικής παραγωγής, της παραγωγικότητας και του όγκου των παραγόμενων προϊόντων κλπ.. Οι αλλαγές αυτές, όμως, ήταν σημαντικές μόνο σε ορισμένα μεγέθη, αν τα συγκρίνει κανείς με τα ανάλογα μεγέθη των άλλων οικονομικών τομέων, πόσο μάλλον με τους αντίστοιχους τομείς των αναπτυσσόμενων χωρών. Αυτό σημαίνει ότι άλλες βασικές διαρθρωτικές αδυναμίες επιβίωσαν μέσα στο χρόνο, όπως ο μεγάλος αριθμός των εκμεταλλεύσεων και ιδιαίτερα των μικρών, η αρνητική σύνθεση των παραγόμενων προϊόντων κλπ. συνεχίζοντας να αποτελούν σοβαρά εμπόδια στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα.

Οι εξελίξεις αυτές αλλά και αντιφάσεις οφείλονταν σε σημαντικό βαθμό τόσο στις επιλογές της κρατικής αγροτικής πολιτικής ως μέρος της συνολικής αναπτυξιακής στρατηγικής του όσο όμως και στις παραλείψεις πολιτικών και μέτρων από μέρους της, αφήνοντας τον προβληματικό αγροτικό χώρο να αντιμετωπίσει, σχεδόν απροστάτευτος, τους όρους μιας άνισης σχέσης στην καπιταλιστική αγορά. Οι ενεργητικές αυτές πολιτικές του Κράτους και της εκάστοτε Κεντρικής Εξουσίας αλλά και οι παραλείψεις της, συνδιαμόρφωσαν καθοριστικά τις εξελίξεις στον αγροτικό τομέα επηρεάζοντας τη θέση και βαρύτητά του στην ελληνική οικονομία. Αντίστοιχα, βέβαια, οι μεγάλες αλλαγές που προκάλεσαν οι εξελίξεις και οι στρατηγικές για την αγροτική παραγωγή και οικονομία στα διαρθρωτικά, παραγωγικά και πληθυσμιακά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου, επέδρασαν καταλυτικά στη θέση και τη βαρύτητα του αγροτικού χώρου στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία .

Η μελέτη των εξελίξεων αυτών προσφέρει έναν καθρέφτη των επιλογών και παραλείψεων της θεσμικής αγροτικής πολιτικής και των επιπτώσεών τους στον αγροτικό χώρο κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ως εκ τούτου μια σύντομη αναφορά στην πορεία ορισμένων χαρακτηριστικών πτυχών και μεγεθών του αγροτικού τομέα, αποτυπώνοντας τελικά μια αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα του σύγχρονου αγροτικού χώρου, θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμη για μια πρώτη ανάγνωση της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και πολιτικής φύσης του χώρου αυτού μέσα στο χρόνο. Μέσα απ' αυτήν θα αναδειχθούν τόσο η συμβολή του αγροτικού χώρου στην κρίσιμη μεταπολεμική πορεία της χώρας, όσο όμως και τα προβλήματα που προκάλεσαν οι παραγωγικές και οικονομικές αδυναμίες της λειτουργίας του πάνω στις επιμέρους πληθυσμιακές κατηγορίες της υπαίθρου.

8.1 Η συμμετοχή του Αγροτικού Τομέα στην Εθνική Οικονομία

Όπως αναφέρθηκε στο εισαγωγικό μέρος(ενότητα 1), δύο από τα κριτήρια μέτρησης της σημασίας και της συμβολής του αγροτικού τομέα σε μια εθνική οικονομία αποτελούν ο βαθμός συμμετοχής του στη δημιουργία του συνολικού εθνικού προϊόντος και η σπουδαιότητά του ως πηγής εισροής συναλλάγματος. Ως προς το πρώτο, όπως φαίνεται και από τον πίν. 1 στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η συμμετοχή του Ακαθάριστου Αγροτικού Προϊόντος(ΑΑΠ) στο συνολικό Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) ανερχόταν περίπου στο 1/3. Το ποσοστό αυτό ακολούθησε μια εύλογη καθοδική πορεία στις επόμενες δεκαετίες, **(φτάνοντας στο 6,4% το 2001)** καθώς οι ταχύτεροι ρυθμοί ανάπτυξης των άλλων τομέων της οικονομίας (δευτερογενής και τριτογενής) και παρ'όλη τη σχετική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα (αύξηση του όγκου και της αξίας της παραγωγής και της παραγωγικότητας) συρρίκνωσαν παραπέρα τη συμμετοχή του στη διαμόρφωση του εθνικού πλούτου¹.

Πίνακας 1

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν κατά βασικούς κλάδους
Οικονομικής δραστηριότητας

	Αγροτικός Τομέας								Λοιποί Τομείς		Γενικό Σύνολο
	Γεωργία (Κτηνοτροφία) (σε εκατομ. Δραχμές)	%	Δάση	%	Αλιεία	%	Σύνολο	%		%	
1951	22.019	93,8*	93,1	4,2*	465	2	23.475	29,2**	57.036	70,8	80.511
1961	35309	93,3	1457	3,8	1070	2,8	37.836	26,3	105936	73,7	143772
1971	46147	94,8	1113	2,3	1402	2,9	48.662	17,5	229889	82,5	278551
1981	57217	96,1	1093	1,8	1206	2	53.516	14,3	356999	85,7	416515
1991	60415	96,1	1449	2,3	1019	1,6	62.883	12,5	441861	87,5	504744
2001	7630							6,4	111601		119231

Σε εκατομμύρια δραχμές για τα έτη 1951-1991
(σε σταθερές τιμές του 1970)

Σε τρέχουσες τιμές ευρώ για το 2001

* % στο σύνολο του Αγροτικού Τομέα

** % στο Γενικό Σύνολο

Πηγή: ΕΣΥΕ, Δ/ση Εθνικών Λογ/σμών

¹ Ειδικότερα κατά τις πρώτες δύο μεταπολεμικές δεκαετίες υπολογίζεται ότι το Ακαθάριστο Εθνικό προϊόν αυξανόταν με 7% μέσο ετήσιο ρυθμό ενώ το ακαθάριστο Αγροτικό Προϊόν κατά 3%.
Β. Πατρώνης-Θ. Παπαγεωργίου: «Η ιστορική εξέλιξη των Αγροτικών Συνεταιρισμών στην Ελλάδα του 20^{ου} αι.»

Η μείωση αυτή στο μέσο όρο της χώρας αποκρύπτει, φυσικά, τη σημασία του τομέα στις επιμέρους περιοχές της. Στο επίπεδο δηλαδή των Νομών και ιδιαίτερα αυτών που διακρίνονται για την έντονη αγροτικότητά τους, ο αγροτικός τομέας συνεχίζει να αποτελεί το βασικό ή έναν πολύ σημαντικό χώρο παραγωγής, πηγή εισοδήματος και πεδίο απασχόλησης για μεγάλο τμήμα των πληθυσμών τους. Από την άλλη, το σημερινό χαμηλό ποσοστό, συνεχίζει να είναι πολύ ψηλό σε σχέση με τα αντίστοιχα ποσοστά των αγροτικών τομέων των αναπτυγμένων χωρών, όπως και όλων των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης².

Ανάλογη είναι και η πορεία της συμβολής του τομέα στην στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Τα αγροτικά προϊόντα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αποτελούσαν την κύρια πηγή εισαγωγής συναλλάγματος, καθώς αποτελούσαν τον κύριο όγκο των εξαγωγών, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '70. Ακόμα και το 1961 το ποσοστό της συμμετοχής τους στις συνολικές εξαγωγές ανερχόταν στο 81,1%, το 1971 στο 53,9%, ενώ οι αντίστοιχες εισαγωγές αγροτικών προϊόντων ήταν 20% και 16,9%. Έτσι, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του πίν.2, μέχρι τη δεκαετία του '70 το εμπορικό ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων ήταν πάντα θετικό, αφήνοντας ένα σημαντικό πλεόνασμα σε συνάλλαγμα για τη χώρα.

Πίνακας 2
Εξωτερικό Εμπόριο της χώρας συνόλου προϊόντων και αγροτικών προϊόντων

Έτη	Εισαγωγές			Εξαγωγές			Ισοζύγιο	
	Σύνολο Προϊόντων	Αγροτικών Προϊόντων	%	Σύνολο Προϊόντων	Αγροτικών Προϊόντων	%	Σύνολο Προϊόντων	Αγροτικών Προϊόντων
1961*	21422	4279	20	6700	5436	81,1	-14722	1157
1971*	62943	10654	16,9	13874	10708	53,9	-43068	54,2
1981*	665920	103659	15,6	286281	89600	31,3	-379632	-14063
1991*	3921522	634869	16,2	1579967	523266	33,1	-2341555	-111609
2004**		5267867			2799206			-2468661

* Σε εκατομμύρια δραχμές

** Σε εκατομμύρια ευρώ

Πηγή: ΕΣΥΕ, Δ/νη Εθνικών Λογ/σμών

Αυτό ανατράπηκε μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, καθώς υποχρεώθηκε να εισάγει τα ακριβά αγροτικά προϊόντα της ΕΟΚ, κυρίως σε κρέατα και

²Ο μέσος όρος για την Ευρώπη των 15 το 2001, ήταν 1,7%, για τα νέα 10 μέλη 3,1%, με χαμηλότερο ποσοστό συμβολής στη Μ. Βρετανία, Λουξεμβούργο και Σουηδία 0,6% και Φινλανδία 0,9% και ψηλότερο Κύπρο με 3,9% και Ουγγαρία με 3,8%.

Πηγή: Η Γεωργική Κατάσταση στην Ε.Ε.: Η Εκθεση του 2002.

γαλακτοκομικά³, στο πλαίσιο της εφαρμογής της Αρχής της Κοινοτικής Προτίμησης. Η αρνητική αυτή πορεία που βαίνει αυξητική χρόνο με το χρόνο, συμβάλλει στο σοβαρό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας⁴, ενώ αναδεικνύει, από τη μια μεριά την αυξανόμενη κατανάλωση κρεάτων και γαλακτοκομικών προϊόντων από τον ελληνικό πληθυσμό, δείγμα βελτίωσης του συνολικού επιπέδου ζωής, από την άλλη δε την αρνητική σύνθεση της αγροτικής παραγωγής, όπως θα δούμε παρακάτω, το πολύ μικρότερο, δηλαδή, ποσοστό της ζωικής παραγωγής σε σχέση με τη φυτική. Παρ' όλα αυτά, με ποσοστό που ανέρχεται στο 1/3 περίπου των συνολικών εξαγωγών, η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στην εισροή συναλλάγματος και τη διαμόρφωση του εθνικού πλούτου παραμένει ιδιαίτερα σημαντική.

8.2 Εγγειες Σχέσεις και Χρήσεις της Γεωργικής Γης

Η γεωργική γη αποτελεί, αυτονόητα, απαραίτητη προϋπόθεση και μέσο της αγροτικής εργασίας και άρα και βασικό συντελεστή παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι ο βαθμός κατοχής/ιδιοκτησίας και γενικότερα ελέγχου της αποτελεί, επίσης, εύλογα, καθοριστικό παράγοντα για την κοινωνική και οικονομική θέση των κατόχων της στην κοινωνική ιεραρχία/διαστρωμάτωση μιας δοσμένης αγροτικής κοινότητας. Οφείλουμε, βέβαια, να επισημάνουμε ότι ο βαθμός καθοριστικότητας του μεγέθους της κατεχόμενης γης στη σύγχρονη γεωργία είναι πλέον σχετικός, σε σύγκριση με παλιότερες περιόδους. Κι αυτό γιατί η αυξανόμενη εξειδίκευση και εντατικοποίηση των καλλιεργειών, η μαζική χρήση μηχανικών μέσων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και άλλων τεχνολογικών μέσων και των νέων μεθόδων παραγωγής, μειώνουν τη βαρύτητα της στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς βέβαια να θέτουν υπό αμφισβήτηση, ακόμα τουλάχιστον, την απόλυτη αναγκαιότητά της.

α) Ορισμένα συνολικά χαρακτηριστικά της γεωργικής γης και της χρήσης της

Ένα από τα μεγάλα προβλήματα του ελληνικού αγροτικού τομέα είναι η περιορισμένη, λόγω των εκτεταμένων ορεινών όγκων της χώρας, καλλιεργήσιμη γη. Με 40 εκατ. περίπου στρέμματα γεωργικής γης, σοβαρό τμήμα της οποίας αποτελείται από ορεινά και ημιορεινά εδάφη, με χαμηλή, δηλαδή, γονιμότητα, δε

³ Το ποσοστό των εισαγωγών κρέατος και γαλακτοκομικών ανήλθε το 2004 στο 30% (1545675 εκατ. Ευρώ) του συνόλου των εισαγωγών γεωργικών προϊόντων.

⁴ Η εξέλιξη του ελλείμματος του αγροτικού εμπορικού ισοζυγίου κατά τα τελευταία χρόνια αυξήθηκε από 626 εκατ. Ευρώ το 1995, 1057 εκατ. το 1998, 1070 εκατ. το 2001 και 2468 εκατ. το 2004.

ξεπερνά το 1/3 της συνολικής έκτασης της χώρας. Από τις καλλιεργήσιμες αυτές γαίες, καλλιεργούνται ετησίως περίπου 36 εκατ. στρέμματα, ενώ τα υπόλοιπα βρίσκονται σε αγρανάπαυση(πίν. 3). Μια θετική εξέλιξη που φαίνεται από τα στοιχεία του πίν.3 είναι η διαρκής αύξηση της έκτασης των αρδευόμενων γαιών, που έφτασαν από 14% το 1962 σε 37,3% το 1999 του συνόλου των καλλιεργούμενων γαιών.

Πίνακας 3

Γεωργική γη και καλλιεργούμενη έκταση, αρδευόμενη και ξηρική
Χιλιάδες στρέμματα

Καλλιεργούμενες εκτάσεις						
	Γεωργική γη	Αρδευόμενες εκτάσεις	%	ξηρικές	%	Σύνολο
1962	38120	5203	14	32061	86	37264
1971	39095	7927	22,2	27788	77,8	35715
1981	39511	9617	26,3	26166	73,1	35783
1991	39414	12016	34	23287	66	35303
1999	38752	13351	37,3	22481	62,7	35832

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Γεωργίας -Κτηνοτροφίας

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό αλλά και ταυτόχρονα και χρόνιο σοβαρό διαρθρωτικό πρόβλημα της ελληνικής γεωργίας είναι ο πολύ μεγάλος αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οικογενειακές, το πολύ μεγάλο μέρος τους μικρές στο μέγεθος και κατακερματισμένες. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν μια από τις μεγάλες διαρθρωτικές αδυναμίες του αγροτικού τομέα και θεωρούνται βασικά εμπόδια για την ανάπτυξή του. Οι εξελίξεις και οι μεγάλες αλλαγές που έλαβαν χώρα στη διάρκεια των μεταπολεμικών δεκαετιών στην παραγωγική διαδικασία και στον αγροτικό πληθυσμό, δεν επέφεραν σημαντικές μεταβολές στα δομικά χαρακτηριστικά της χρήσης της γης και των έγγειων σχέσεων.

Πράγματι από τα στοιχεία του πίν. 4 παρατηρεί κανείς ότι ο συνολικός αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, παρόλη τη σταδιακή μείωσή του από 1.156.172 το 1961 σε 817.059 το 1999, συνεχίζει να είναι πάρα πολύ υψηλός για μια χώρα με την έκταση της Ελλάδας. Αυτό δείχνει ότι, ενώ η αγροτική μετανάστευση των τριών πρώτων δεκαετιών μετά το 1950 ήταν πολύ σημαντική, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, η γεωργική γη λειτούργησε σαν ασφαλιστική δικλείδα για τους μετανάστες με αποτέλεσμα να μην την εγκαταλείπουν οριστικά, π.χ. πουλώντας την. Πρέπει να

επισημανθεί επίσης και το πρόβλημα του κληρονομικού δικαίου στην Ελλάδα και της αντίστοιχης κουλτούρας κατανομής της πατρικής κληρονομιάς σε όλα τα παιδιά, γεγονός που οδηγούσε στον επανειλημμένο κατακερματισμό της εκμετάλλευσης.

Ετσι, η μεν μέση έκταση ανά εκμετάλλευση εξελίχθηκε από 31,8 στρέμ. το 1961 σε 34,2 το 1971, 37 το 1981, 43,1 το 1991 και 44,2 το 1999, αυξήθηκε δηλαδή στη διάρκεια των 50 περίπου χρόνων κατά 13 περίπου στρέμματα, ο δε κατακερματισμός των εκμεταλλεύσεων παρέμεινε επίσης υψηλός. Συγκεκριμένα, το 1950 κάθε εκμετάλλευση αποτελούνταν, κατά μέσο όρο, από 6,5 τεμάχια, το 1961 από 7,1, το 1971 από 6,3 και το 1999 από 6,3 τεμάχια.

Είναι προφανές ότι τόσο για όλα τα παραπάνω που αναφέρθηκαν όσο και για αυτά που θα ακολουθήσουν, οφείλει να λάβει κανείς υπόψη του τις έντονες περιφερειακές διαφορές από τις οποίες χαρακτηρίζεται η Ελληνική περιφέρεια αλλά και τις διαφορές μέσα στις ίδιες τις περιφέρειες. Γεωφυσικοί, κατ'επέκτασιν και παραγωγικοί, πληθυσμιακοί κι άλλοι παράγοντες διαφοροποιούν τους όρους ανάπτυξης μεταξύ των διαφόρων περιοχών, ώστε τόσο τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και επιμέρους μεγέθη όσο και οι αλλαγές τους μέσα στο χρόνο να είναι πολλές φορές σημαντικά διαφορετικές μεταξύ τους. Τελικά, δηλαδή, είναι τελείως διαφορετικό να μιλάει κανείς για αγροτική παραγωγή, διαρθρωτικά μεγέθη και ανάπτυξη στον κάμπο της Θεσσαλίας ή της Θεσσαλονίκης κι άλλο για τις ορεινές, τις μικρονησιωτικές και άλλες άγονες περιοχές.

β) Διάρθρωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και κοινωνική ανισότητα

Στα αρνητικά αυτά χαρακτηριστικά πρέπει να προστεθεί και η σημαντική εσωτερική ανισότητα μεταξύ των εκμεταλλεύσεων. Παρατηρούμε, δηλαδή, από τα στοιχεία του πίν.4, ότι στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων ο μεν αριθμός των λεγόμενων μικρών και μικρών-μεσαίων εκμεταλλεύσεων (1-50 στρ.) είναι πολύ μεγάλος, το δε ποσοστό της καλλιεργούμενης γης που κατέχουν χαμηλό, ενώ στη διάρκεια των δεκαετιών η θέση τους δυσχεραίνεται όλο και πιο πολύ. Η προβληματικότητα της διάρθρωσης στη γαιοκτησία γίνεται ακόμα πιο προφανής, αν λάβει κανείς υπόψη ότι στην ευρύτερη κατηγορία των 1-50 στρεμ. είναι πολύ μεγάλη η συμμετοχή των αποκαλούμενων πολύ μικρών εκμεταλλεύσεων (1-9στρ.) καθώς και των μικρών-μεσαίων(10-29στρ.).Το ποσοστό των τάξεων αυτών μεγέθους κυμάνθηκαν σε όλη την περίοδο 1961-1999 γύρω στο 60% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων ενώ οι καλλιεργούμενες γαίες που κατείχαν, κυμάνθηκαν μεταξύ

μόλις 18,7% και 26,1% της συνολικής γεωργική γης. Αντίθετα, οι κατηγορίες των μεγάλων(100-200 στρ.) και ειδικά των πολύ μεγάλων εκμεταλλεύσεων(200 στρ. και άνω) επωφελούνται της αρνητικής πορείας των μικρών εκμεταλλεύσεων και αυξάνουν σταθερά τα ποσοστά τους. Πιο συγκεκριμένα, από τον πίν. 4 παρατηρεί κανείς ότι η τάξη μεγέθους των εκμεταλλεύσεων με 1-50 στρ. ενώ ως προς τον αριθμό τους υπερβαίνουν σ'όλη την μεταπολεμική περίοδο τα 3/4 του συνολικού αριθμού των εκμεταλλεύσεων, κατέχει το 1999 μόλις το 30% της καλλιεργούμενης γης, ακολουθώντας μια συνεχή καθοδική πορεία από 49,6% το 1951 στο 48,7 το 1961, το 44,8% το 1971, το 39,6% το 1981 και 31,7% το 1991. Αυτό, σε απόλυτους αριθμούς σημαίνει ότι 7,5 εκατ. στρέμματα περίπου μεταφέρθηκαν από τις μικρές εκμεταλλεύσεις στις μεγαλύτερες. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από τα αντίστοιχα στοιχεία που αναφέρονται τις μεγάλες κατηγορίες των εκμεταλλεύσεων, ιδιαίτερα δε σ'αυτήν των 200 και άνω. Η κατηγορία αυτή υπερτετραπλασίασε τη γη που ελέγχει μεταξύ 1961-1999, με αποτέλεσμα με μόλις το 3,4% του αριθμού των εκμεταλλεύσεων το 1999 να κατέχει το 30% της καλλιεργούμενης γεωργικής γης. Οι πολύ μεγάλες, μάλιστα, εκμεταλλεύσεις(500και άνω) αύξησαν τη γη που κατείχαν κατά 7 περίπου φορές (από 563 χιλ. στρ.το 1961 σε 3.815 χιλ.), ενώ ο αριθμός τους αυξήθηκε από 655 σε 4276 εκμεταλλεύσεις.

Μεταξύ των δύο ακραίων αυτών κατηγοριών κινούνται οι ενδιάμεσες τάξεις μεγέθους των 50-100 και 100-200 στρ.. Συγκεκριμένα, η μεν πρώτη δείχνει μια, αργή μεν αλλά φθίνουσα πορεία, ενώ η δεύτερη συμμετέχει στη συγκεντρωποίηση της γης, αυξάνοντας το μερίδιό της από 10,1% της καλλιεργούμενης γης το 1951 σε 19,9% το 1999, προσθέτοντας άλλα 3,5 εκατ. στρέμματα σ'αυτά που είχε.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στον ελληνικό αγροτικό τομέα διαπιστώνεται, μια σχετικά αργή αλλά σταθερή διαδικασία μεταβίβαση της γης από τις μικρές στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις. Το γεγονός αυτό δείχνει ένα εντεινόμενο πρόβλημα στην κοινωνική δομή της αγροτικής κοινότητας και γενικά του αγροτικού χώρου, καθώς οι μεν μικροί αγρότες οδηγούνται, προφανώς, προς την έξοδο από το αγροτικό επάγγελμα, οι δε μεγάλοι ενδυναμώνουν την κυριαρχία τους συγκεντρώνοντας τη γεωργική γη υπό τον έλεγχό τους.

Πίνακας 4

Κατανομή γεωργικών εκμεταλλεύσεων και των εκτάσεών τους κατά τάξεις μεγέθους

Έκταση σε χιλιάδες στρέμματα	1 μέχρι 50				50-100			
	Αριθμός εκμ/σεων	%	Έκταση	%	Αριθμός εκμ/σεων	%	Έκταση	%
1951	849916	85,3	17936	49,6	114327	11,5	7967	22,1
1961	920203	79,6	17903	48,7	172746	14,9	11432	31,1
1971	819780	78,3	16085	44,8	164340	15,7	10926	30,5
1981	788344	78,9	14625	39,6	149864	15	10042	27,2
1991	657271	76,3	11659	31,7	124485	14,4	8414	25,1
1999	621447	76,1	10481	30	109004	13,3	7467	20,8

Έκταση σε χιλιάδες στρέμματα	100-200				200 και άνω				Σύνολο	
	Αριθμός εκμ/σεων	%	Έκταση	%	Αριθμός εκμ/σεων	%	Έκταση	%	αριθμός εκμ/σεων	έκταση γης
1951	25912	2,6	3659	10,1	6394	0,6	6492	18	1006937	36054,9
1961	38912	3,4	4981	13,6	7518	0,7	2416	6,5	1156172	36732,8
1971	42760	4,1	5530	15,4	9720	0,9	3322	9,3	1047200	35862
1981	46628	4,7	6090	16,5	14044	1,4	6168	16,7	998876	36918,7
1991	53673	6,2	7263	21,7	21955	2,6	8955	24,3	866541	36291
1999	52669	6,4	7139	19,9	28198	3,4	10744	30	817059	35831,8

Πηγή: ΕΣΥΕ: Επεξεργασία δεδομένων Απογραφών Γεωργίας- Κτηνοτροφίας

γ) Η ενοικίαση γεωργικής γης και η κοινωνική της διάσταση

Στη διαδικασία αυτή της έντασης των εσωτερικών ανισοτήτων στον αγροτικό χώρο, μέσα από τη συγκέντρωση της γης υπέρ των μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων, σημαντικό και αυξανόμενο ρόλο παίζει η ενοικίαση γεωργικής γης. Όπως προκύπτει από τον πίν. 5 η ενοικίαση γης, κυρίως εγχρήματη, βαίνει διαρκώς αυξανόμενη, φτάνοντας το 1999 περίπου στο 1/3 της συνολικής καλλιεργούμενης γης.

Πίνακας 5

Διαχρονική εξέλιξη της νοικιασμένης γεωργικής γης ως % στο σύνολο της καλλιεργούμενης γη

Έτη	Εγχρήματα	Μεσιακή	Συνολική νοικιασμένη γη
1950	7,2	2	9,2
1961	11,8		11,8
1977	18,9	1,4	20,3
1985	26,7	1,3	28
1999	29,7	2	31,7

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας και Αποτελέσματα Διαρθρώσεως Γεωργικών Εκμεταλεύσεων, 1977 και 1985

Από άλλες πιο λεπτομερείς αναλύσεις⁵ της κοινωνικής διάστασης της ενοικίασης διαπιστώνεται ότι οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις καρπούνται το συντριπτικά μεγάλο μέρος της νοικιασμένης γης, γεγονός που εμμέσως συμβάλλει στην συγκέντρωση της γης από μέρους τους. Αντίθετα, οι μικρές εκμεταλλεύσεις, με τις χαμηλές τους οικονομικές δυνατότητες δε μπορούν να ανταγωνισθούν τις μεγάλες στην αγορά αυτή της γεωργικής γης, με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιούνται οι πιθανότητες μεγέθυνσης της παραγωγικής τους βάσης.

8.3 Αγροτική παραγωγή και οι αλλαγές μέσα στο χρόνο

Η σύνθεση του αγροτικού προϊόντος αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα του αγροτικού τομέα. Πολλοί είναι αυτοί που επιρρίπτουν την καθυστέρηση της αγροτικής ανάπτυξης, σε μεγάλο βαθμό, στις μεγάλες δομικές αδυναμίες της αγροτικής παραγωγής.

Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω η αρνητική επίπτωση της μικρής συμμετοχής της κτηνοτροφίας στην σύνθεση της αγροτικής παραγωγής στο αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο και τελικά στο συνολικό ισοζύγιο, λόγω της μεγάλης εισαγωγής ελλειμματικών κτηνοτροφικών προϊόντων από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Πράγματι, όπως φαίνεται και στον πίν. 6, τα προϊόντα της φυτικής παραγωγής καλύπτουν σε όλα τα χρόνια γύρω ή πάνω από τα 2/3 της αγροτικής παραγωγής ενώ η κτηνοτροφία βρίσκεται σχεδόν πάντα κάτω από το 30%. Τα δασικά και προϊόντα

⁵ Για περισσότερα βλέπε στα: Αντώνης Μωυσίδης: Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα, Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σελ. 102κ.ε.
Του ιδίου: Οικογενειακή Γεωργία και αξιοποίηση παραγωγικών πόρων, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1994, σελ.33κ.ε.

αλειείας κατέχουν πάντα ένα πολύ μικρό ποσοστό, 4% με 6%, στο σύνολο της αξίας της αγροτικής παραγωγής.

Πίνακας 6
Διαχρονική διάρθρωση πρωτογενούς τομέα κατά κλάδο παραγωγής (%)

	Γεωργία %	Κτηνοτροφία %	Δάση %		Αλειία %
1929	81,9	12,8		5,3	
1955	71	24		5	
1974	64,6	30,8		4,6	
1985	68	27,9	1,5		2,6
1991	65,1	29	1,1		4,8
2001					

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί

Είναι προφανής η ανάγκη αλλαγής του αρνητικού συσχετισμού μεταξύ φυτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, μια αλλαγή που τονίζεται ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και την εκροή τεράστιων ποσών συναλλάγματος για εισαγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων.

Αλλά και μέσα στους επιμέρους κλάδους παρατηρείται μια περιορισμένη κινητικότητα στη σύνθεση των προϊόντων με μια επιμονή στα παραδοσιακά, των οποίων είτε το κόστος παραγωγής είναι πολύ ψηλό είτε γενικότερα η διάθεσή τους γίνεται όλο και πιο δύσκολη.

α) Σύνθεση της φυτικής παραγωγής

Στη φυτική παραγωγή παρατηρεί κανείς τη μεγάλη υπεροχή των αροτραίων ή ετήσιων καλλιεργειών(σιτηρά, βιομηχανικά φυτά, όσπρια κτηνοτροφικά φυτά κλπ.), παρ' όλη τη μείωση του ποσοστού της έκτασής τους από 75,1% το 1960-65(μέσος όρος) στο 64% το 1999. Στην ίδια περίοδο, η έκταση των αμπελιών μειώνεται περίπου στο μισό (από 6,5% στο 3,3%), ενώ οι δενδρώδεις καλλιέργειες διπλασιάζουν την έκτασή τους(από 15,3% σε 30,3%)(πίν. 7).

Πίνακας 7
Διάρθρωση φυτικής παραγωγής

Περίοδος	Αροτραίες καλλιέργειες	Λαχανικά	Αμπέλοι-Σταφιδάμπελοι	Δενδρώδεις καλλιέργειες
1960-65	75,1	2,9	6,5	15,3
1970-75	70,2	3,2	5,9	20,6
1980-85	67,6	3,5	5,1	23,6
1999*	64	2,4	3,3	30,3

* Δεν συνυπολογίσθηκαν τα μόνιμα λειβάδια και οι βοσκότοποι

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων της ΕΣΥΕ

Στο σύνολο της φυτικής παραγωγής, σιτηρά, βιομηχανικά φυτά(βαμβάκι, καπνός, ζαχαρότευτλα κλπ.), παραδοσιακή ελαιοκαλλιέργεια συνθέτουν, σ'όλη τη μεταπολεμική περίοδο το μεγάλο τμήμα της γεωργικής παραγωγής.(πίν.8) Είναι, όμως ακριβώς αυτά που αντιμετωπίζουν σήμερα έντονα προβλήματα στην αγορά.

Πίνακας 8

Κατανομή της καλλιεργούμενης γης κατά γενικές κατηγορίες προϊόντων
Χιλιάδες στρέμματα

Έτη	Σιτηρά	%	Βρώσιμα όσπρια	%	Βιομηχανικά φυτά	%	Φυτά για σανό	%	Πεπονοειδή πατάτες	%
1951										
1961	17566	48,5	1606	4,4	3646	10	2677	7,4	906	2,5
1971	16295	46,8	828	2,4	2844	8,2	3263	9,4	839	2,4
1981	15884	45,9	505	1,5	2802	8,1	2926	8,4	892	2,6
1991										
1999*	11280	37,8	120,2	0,4	5093	17,1	1375	4,6	806	2,7

Έτη								
1951	Λαχανικά	%	Αμπέλια	%	Ελιές	%	Λοιπά δενδροειδή	%
1961								
1971	1086	3	2471	6,8	4164	11,4	1145	3,1
1981	1143	3,3	2198	6,3	5349	15,4	1540	4,4
1991	1220	3,5	1856	5,4	6358	18,4	1945	5,6
1999*								
			976	3,3	7372	24,7	1632	5,5

* Δεν συνυπολογίσθηκαν τα μόνιμα λειβάδια και βοσκοτόπια

Πηγή: ΕΣΥΕ:Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας

Για τη δύσκολη κατάσταση των προϊόντων αυτών δεν είναι άμοιρες, κατά τα τελευταία χρόνια και τα μέτρα και επιλογές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής(ΚΑΠ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενώ δηλαδή ο ελληνικός αγροτικός τομέας, μέσα από μια πολύ δύσκολη πορεία στις δεκαετίες μετά το 1950, κατάφερε να εκσυγχρονισθεί σε σημαντικό βαθμό, να αυξήσει τη χρήση της τεχνολογίας, όπως θα δούμε παρακάτω, και την εντατικότητα των συντελεστών παραγωγής⁶, να αυξήσει την παραγωγικότητα

⁶Το 1999 η καλλιεργούμενη γη ανά ενεργό αγρότη ανερχόταν σε 57,7 στρ, το 1983 33,4 στρ. από 14,1 στρ. το 1955, η αροτραία γη ανά ελκυστήρα από 2505,8 στρ.το 1955 σε 160 στρ.το 1999, η δε σχέση ελκυστήρα ανά ενεργό αγρότη μειώθηκε από 178 το 1955 σε 3 το 1983.

και τις στρεμματικές αποδόσεις⁷ καλύπτοντας, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, τις ανάγκες της χώρας στα περισσότερα φυτικά προϊόντα⁸ οδηγήθηκε σε μια αντίφαση στο πλαίσιο της ΚΑΠ, καθώς οι μεγάλες αποδόσεις και γενικά η προσπάθεια για αύξηση της παραγωγής προσκρούουν πλέον στις ποσοστώσεις που επιβάλλει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Το αδιέξοδο για τον ελληνικό αγροτικό τομέα είναι προφανές και οι προβληματισμοί για εναλλακτικές πολιτικές απαραίτητες.

β) Οι εξελίξεις στη ζωική παραγωγή

Όπως προαναφέρθηκε, αντίθετα προς τη φυτική παραγωγή, η ζωική παραγωγή δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες ανάγκες της χώρας για τα σχετικά προϊόντα⁹. Η εξέλιξη της αξίας του παραγόμενου όγκου των ζωικών προϊόντων σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο έμεινε σταθερά κάτω από το 1/3 της αξίας της συνολικής αγροτικής παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι παρόλες τις επιμέρους βελτιώσεις στην οργάνωση της παραγωγής ή την αύξηση του αριθμού επιμέρους κατηγοριών ζώων, η ποθούμενη ανάπτυξη στη ζωοκομία δεν ήρθε. Γιαυτό άλλωστε η Ελλάδα υποχρεώνεται, όπως ήδη σημειώθηκε, μετά την ένταξή της στην ΕΟΚ σε μια αυξανόμενη εκροή συναλλάγματος για την εισαγωγή ζωικών προϊόντων.

Η γενικότερη πορεία της ζωοκομίας μετά το 1950, μπορεί να πει κανείς ότι αντανakλά τις κυριότερες εξελίξεις που αναφέρθηκαν για το συνολικό αγροτικό τομέα αλλά και της συνολικής ελληνικής κοινωνίας.

Από τα στοιχεία του πίν. 10 προκύπτουν δύο κεντρικές εξελίξεις που επιβεβαιώνουν την παραπάνω παρατήρηση:

- Διαπιστώνεται μια κάθετη μείωση των τριών κατηγοριών ζώων, ίππων, ημιόνων και όνων, που προφανώς περιττεύουν σε μια σύγχρονη εκμηχανισμένη γεωργία. Πρόκειται για ζώα που χρησιμοποιούνταν(-αι) για μεταφορές, μετακινήσεις και για διεκπεραίωση άλλων εργασιών(όργωμα

⁷ Αναφέρουμε ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως την αύξηση της στρεμματικής απόδοσης του σιταριού από 129 κιλά ανά στρέμμα το 1955 σε 211 το 1983, το καλαμπόκι από 125 σε 916, το ρύζι από 348 σε 574, το βαμβάκι από 114 σε 233, ντομάτες από 1634 σε 3877, τα οινοστάφυλα από 299 σε 543 κιλά κλπ.

⁸ Ο βαθμός αυτάρκειας στην περίοδο 1982/3 είχε φτάσει στο σιτάρι στο 141, στα λαχανικά στο 135, στο ρύζι στο 106 και στη ζάχαρη στο 110.

⁹ Στην περίοδο 1982/83 ο βαθμός αυτάρκειας σε ορισμένες κατηγορίες ζωικών προϊόντων έφτανε: στο βοδινό κρέας στο 44%, στο χοιρινό στο 72%, στο αιγοπρόβειο στο 86% και στα αυγά στο 95%. Τα ποσοστά αυτά το 1999 ήταν 33% στο βόειο, 41% στο χοιρινό και 87% στο αιγοπρόβειο. Αντίστοιχα, το 1999 η αυτάρκεια της χώρας σε βούτυρο έφτανε στο 28% και των τυριών στο 87%.

Πηγή: Κ. Παπαγεωργίου-Δ.Δαμιανός-Π.Σπαθής: Αγροτική Πολιτική, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα, 2005, σελ. 248, 249, 258, 265, 271.

κλπ.), των οποίων η σημασία μειώνεται με την πάροδο του χρόνου καθώς αυξάνεται μαζικά η χρήση των μηχανικών μέσων(ελκυστήρες, αυτοκίνητα κλπ.). Η υποκατάστασή των ζώων αυτών θα σημάνει και την κάθετη αύξηση της παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας στον αγροτικό τομέα αλλά και της άρσης κάθε απομόνωσης και την επιτάχυνση του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού του αγροτικού χώρου.¹⁰

- Στην περίπτωση των υπόλοιπων ζώων διαπιστώνονται κάποιες ιδιόμορφες ασυνέχειες. Στα μεν βοοειδή παρατηρείται μια πτωτική τάση μετά το 1961.

Πίνακας 9
Ζωικός πληθυσμός κατά κατηγορία ζώων

Σε χιλιάδες κεφάλια

Έτη	Ίπποι	Ημίονοι	Όνοι	Βοοειδή	Πρόβατα	Αίγες	Χοίροι	Όρνιθες	Κουνέλια
1961	337	226	489	1069	8962	4603	547	14315	1120
1971	216	170	345	986	7686	4185	504	39387	1438
1981	95	106	230	830	8144	4526	1017	41357 *	1767
1991	42	55	118	601	8683	5333	986		1707
1999	44 (ιπποειδή)			652	8753	5327	970	39324	1109

* 1983

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Γεωργίας- Κτηνοτροφίας

ΑΤΕ: Απολογιστική έκθεση εργασιών έτους 1984 της Δ/νσης Ζωικής Παραγωγής, Αθήνα, 1985, σελ. 10

Είναι όμως γνωστό ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, υιοθετείται, όπως και σε άλλες κατηγορίες ζώων(χοίροι και πουλερικά), η συστηματική ή επιχειρηματική και εσταβλισμένη βοοτροφία, ενώ ανέρχεται η ποιότητα της παραγωγής μέσα από τη μεγάλη αύξηση των βελτιωμένων εκτρεφόμενων ζώων.¹¹

Οι κατηγορίες των χοίρων και των πουλερικών αντανακλούν, περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία, την ελληνική κοινωνία του '60 και '70.Εκπροσωπούν την Ελλάδα της μαζικής εσωτερικής μετανάστευσης και άρα αστικοποίησης και της σταδιακής ανόδου του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η ανάγκη για κάλυψη των νέων διατροφικών συνηθειών με φτηνό κρέας δρα καταλυτικά στην αύξηση της παραγωγής, κυρίως στην ορνιθοτροφία γύρω από την

¹⁰ Επ' αυτού βλ. μια ενδιαφέρουσα ανάλυση του Michel Sivignon: «το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ πόλεων και χωριών», στο: Θ. Ανθοπούλου-α. Μωυσίδης(επιμ.): από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα, Gutenberg, Αθήνα, 2001, σελ.39-52.

¹¹ Βλ. περισσότερα στο: : Αντώνης Μωυσίδης(1986), ο.π. σελ. 175.

πρωτεύουσα. Ο ετήσιος όγκος π.χ. παραγωγής κρέατος πουλερικών αυξήθηκε από 18.204 τόνους το 1960 σε 118.617 το 1976 και σε 152. 500 το 1984.¹²

Στην περίπτωση της αιγοπροβατοτροφίας, μετά από μια πτώση κατά τη δεκαετία του '60, που μπορεί να αποδοθεί στη μαζική εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση των μικρών, κυρίως παραγωγών και κτηνοτρόφων, οι αριθμοί ανακάμπτουν χωρίς όμως εντυπωσιακές αλλαγές.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να επαναλάβουμε ότι παρ' όλη την αύξηση σύγχρονων μορφών οργανωμένης και επιχειρηματικής ζωοκομίας και των μεγάλων εκμεταλλεύσεων με προωθημένη τεχνολογία σε βάρος της οικιακής και μικρής ζωοκομίας, το παραγόμενο αγροτικό προϊόν δε μπόρεσε να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες της χώρας. Είναι προφανές ότι κι εδώ αναζητούνται εναλλακτικές προτάσεις άρσης του προβλήματος.

8.4 Η χρήση της Τεχνολογίας στην αγροτική παραγωγική διαδικασία

Ο βαθμός χρήσης σύγχρονων, κάθε φορά, τεχνολογικών μέσων με στόχο τη βελτίωση των όρων της παραγωγής και συνεπώς την αύξηση της παραγωγικότητας και του όγκου και ποιότητας της παραγωγής αποδεικνύει, κατά την ισχύουσα αντίληψη, το επίπεδο της εκκαπιταλιστικοποίησης της αγροτικής παραγωγής και φυσικά και δείχνει το σύγχρονο ή παραδοσιακού της χαρακτήρα. Η σταδιακή εγκατάλειψη της παραγωγής για αυτοκατανάλωση και η ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας στους όρους της αγοράς(εκχρηματισμός, εμπορευματοποίηση και παραγωγή για την αγορά κλπ.) επέβαλλαν μια αυξανόμενη εισαγωγή της τεχνολογίας στην αγροτική παραγωγή. Γεωργικοί ελκυστήρες και άλλα απλά ή σύνθετα μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, μέσα άρδευσης, θερμοκηπιακές καλλιέργειες, σύγχρονες μορφές παραγωγής και ζωοτροφών, ορμόνες και ενισχυτικά φάρμακα κ.λπ. αποτελούν σήμερα έναν κοινό τόπο για έναν εκσυγχρονισμένο αγροτικό τομέα. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει και ότι είναι πάντα και ενδεικνυόμενη η χρήση πολλών από αυτά, λόγω των πολύ μεγάλων προβλημάτων που προκαλεί η ανεξέλεγκτη και μαζική χρήση τους στην υγεία των καταναλωτών ή στο περιβάλλον.

¹² Στο: Αντώνης Μωυσίδης: Συμβολαϊκή Γεωργία στην Ελλάδα, ΑΤΕ, Αθήνα, 1988, σελ. 141.

Ως δείκτης του βαθμού χρήσης τεχνολογίας χρησιμοποιείται, συνήθως, η εξέλιξη του αριθμού των χρησιμοποιούμενων γεωργικών ελκυστήρων(τρακτέρ) και των λιπασμάτων. Όπως φαίνεται και από τον πίν.9, από το 1951 και μετά η αύξηση των γεωργικών ελκυστήρων στην ελληνική γεωργία είναι πολύ σημαντική. Συγκεκριμένα, έφτασαν από 5000 σε 224.455 διαξονικούς και 75.768 μονοαξονικούς το 1999, ενώ μειώνεται κάθετα και η αναλογία του αριθμού των στρεμμάτων ανά ελκυστήρα καθώς φτάνει το 1999 σε μόλις 160. Αντίστοιχη είναι και η αύξηση χρήσης λιπασμάτων.

Πίνακας 10
Χρήση γεωργικών ελκυστήρων και λιπασμάτων στην ελληνική γεωργία

	Διαξονικά	Μονοαξονικά	Στρέμματα ανά ελκυστήρα	Ποσότητα λιπασμάτων σε χιλιάδες τόνους
1951	5000			311
1961				602
1963	23145	8092	1587	
1971	67536	43090	531	1093
1981	152860			1666
1983	168715	92073	257	
1991	223684	122794	158	2069
1999	224455	75768	160	*

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές γεωργίας-κτηνοτροφίας

Δ/ση Φυτικής Παραγωγής Αγροτικής Τράπεζας

* Μετά το 1991 η αγορά των λιπασμάτων απελευθερώθηκε, γεγονός που κατέστησε αδύνατο τον υπολογισμό των διατιθέμενων ποσοτήτων

Είναι εύλογο να παρατηρήσει κανείς ότι η χρήση τεχνολογικών μέσων που προϋποθέτει σημαντικές επενδύσεις κεφαλαίου, έχει σοβαρή κοινωνική διάσταση, καθώς η δυνατότητα επενδύσεων συναρτάται άμεσα και με το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και άρα το εισόδημα που απορρέει από αυτές. Βλέποντας, λοιπόν, ότι από τις πάνω από 800.00 αγροτικές εκμεταλλεύσεις, διαξονικό ελκυστήρα έχουν μόνο το λίγο παραπάνω από το $\frac{1}{4}$ από αυτές, σημαίνει ότι ένας πολύ μεγάλος αριθμός των μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων δεν είναι σε θέση να χρηματοδοτήσει μια τέτοια επένδυση.¹³

¹³ Για περισσότερες λεπτομέρειες για την κοινωνική διάσταση της χρήσης τεχνολογίας στον αγροτικό τομέα βλέπε: : Αντώνης Μωυσίδης(1986), ο.π. σελ. 152κ.ε.
Του ιδίου(1994), ο.π. σελ.43κ.ε

8.5 Πληθυσμός και Απασχόληση στον Αγροτικό Χώρο

Ένα από τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου που με το μέγεθός του χαρακτηρίζει και το επίπεδο ανάπτυξης του αγροτικού τομέα στον Καπιταλισμό, είναι ο αγροτικός πληθυσμός. Το πέρασμα από τις προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης των κοινωνιών, στις οποίες η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού απασχολούνταν και αντλούσε το εισόδημά του από γεωργική και κτηνοτροφική απασχόληση, στην κυριαρχία του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής και τη βιομηχανική κοινωνία, σήμαινε αναπόφευκτα τη συρρίκνωση του αγροτικού τομέα, τόσο στο οικονομικό όσο και κοινωνικό/πληθυσμιακό επίπεδο.

Όπως τονίσθηκε και στην 1^η ενότητα, η μετάβαση των κοινωνιών στον καπιταλισμό και τη βιομηχανική ανάπτυξη, στηρίχτηκε, κατά κύριο λόγο στον αγροτικό τομέα και στην άντληση από αυτόν στο πρωταρχικό στάδιο αλλά και αργότερα, πρώτων υλών, μέσων διατροφής για τους εργάτες, κεφαλαίου για επενδύσεις και της αναγκαίας εργατικής δύναμης. Έτσι, όσο πιο πολύ αναπτύσσονταν η βιομηχανία και οι υπηρεσίες (δευτερογενής και τριτογενής τομέας) και άρα και ο αστικός πληθυσμός τόσο πιο πολύ συρρικνωνόταν η αγροτική εργατική δύναμη και γενικότερα ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών. Αυτό σημαίνει ότι το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού και ειδικότερα του οικονομικά ενεργού αποτελεί δείκτη του επιπέδου της καπιταλιστικής/βιομηχανικής ανάπτυξης μιας χώρας. Έτσι, γίνεται κατανοητό γιατί οι αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες έχουν πολύ χαμηλό ενεργό αγροτικό πληθυσμό και αντίστοιχα χαμηλό ποσοστό Αγροτικού Προϊόντος στο Εθνικό Προϊόν, ενώ στις μη αναπτυγμένες χώρες συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, με το μέσο επίπεδο ανάπτυξης, παρατηρούνται ανάλογα φαινόμενα μείωσης του αγροτικού πληθυσμού αλλά με πιο αργούς ρυθμούς απ' ό,τι στις αναπτυγμένες χώρες.

α) Ο πραγματικός πληθυσμός στις αγροτικές περιοχές

Από τα στοιχεία του πίν.11 βλέπει κανείς τον πραγματικό αγροτικό πληθυσμό¹⁴ να μειώνεται από 47,7% το 1951 του συνολικού πληθυσμού της χώρας, σε 43,8% το

¹⁴ Σύμφωνα με την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος(ΕΣΥΕ) ως *Πραγματικός Πληθυσμός* ορίζεται το σύνολο του πληθυσμού όλων των ηλικιών, αντίθετα ως *Οικονομικά Ενεργός* Πληθυσμός ορίζεται το μέρος εκείνο του πληθυσμού μιας χώρας ή μιας περιοχής που βρίσκεται μεταξύ 10ετών ή

1961, 35,2% το 1971, 30,3% το 1981, 28,3% το 1991 και 27,2% το 2001. Αντίστοιχα προς τη μείωση αυτή, βέβαια αυξάνεται ο αστικός πληθυσμός της χώρας.

Πίνακας 11
Πραγματικός πληθυσμός της χώρας κατά περιοχές

Έτος	Αστικός	%	Ημιαστικός	%	Αγροτικός	%	Σύνολο πληθυσμού	%
1951	2807905	36,8	1187349	15,6	3637547	47,7	7632801	100
1961	3628105	43,3	1085856	12,9	3674592	43,8	8388553	100
1971	4665888	53,2	1019492	11,6	3082992	35,2	8768372	100
1981	5654058	58,1	1136650	11,7	2948881	30,3	9739589	100
1991	6038981	58,9	1318427	12,9	2902492	28,3	10259900	100
2001	7980414				2983606	27,2	10964020	100

Πηγή: ΕΣΥΕ Απογραφές Πληθυσμού-Κατοικιών

Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι όσοι ζουν στις αγροτικές περιοχές δεν είναι απαραίτητα αγρότες. Αντίθετα, με την πάροδο του χρόνου και λόγω των ριζικών μετασχηματισμών στην ελληνική κοινωνία αυξάνεται πολύ ο αριθμός των κατοίκων των αγροτικών περιοχών που ασχολούνται με άλλα επαγγέλματα. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι ενώ το 1961 οι οικονομικά ενεργός αγροτικός πληθυσμός στις αγροτικές περιοχές ανερχόταν σε 84,9%, το 15,1% ήταν μη αγρότες, η σχέση αυτή το 1971 έγινε 79,5% και 20,5% και επιταχυνόμενο έφτασε το μεν 1981 σε 64,9% και 35,1, το 1991 σε 46,5% και 53,5% και το 2001 σε 37,7% αγρότες και 62,3% μη αγρότες¹⁵.

Στο γεγονός αυτό οφείλονται και οι μικρές αλλαγές στον απόλυτο αριθμό των κατοίκων των αγροτικών περιοχών μετά το 1981, σε αντίθεση με τη μείωση του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, όπως θα δούμε παρακάτω, καθώς όχι μόνο επιλέγουν να εγκαθίστανται σ'αυτές κάτοχοι μη αγροτικών επαγγελμάτων αλλά και λόγω της υψηλής ανεργίας στα αστικά κέντρα, αυτοί που εγκαταλείπουν το αγροτικό επάγγελμα παραμένουν στον τόπο τους αντί να μεταναστεύουν, όπως στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

Ούτως ή άλλως, όμως, οι δεκαετίες της μεγάλης μετανάστευσης και ο εξαστισμός των αγροτικών πληθυσμών επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο αγροτικό τοπίο και την αγροτική κοινωνία. Αναφέρουμε ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τη ραγδαία

σε κάποιες περιπτώσεις 14 ετών της συντάξιμης ηλικίας των 65 ετών και που είναι σε θέση να εργασθεί. Ως **Αγροτικός πληθυσμός ή πληθυσμός Αγροτικών Περιοχών** θεωρείται ο πληθυσμός που ζει σε κοινότητες και οικισμούς με πληθυσμό κάτω των 2000 κατοίκων, ως **Αστικός** ο πληθυσμός των πόλεων με πάνω από 10.000 και ως **ημιαστικός** αυτός που ζει σε κωμοπόλεις με πληθυσμό μεταξύ 2000- και 9999 κατοίκων.

¹⁵ Βλέπε ενότητα 9 του παρόντος τόμου σελ.73.

μείωση του διάσπαρτου και του ορεινού πληθυσμού, όπως και το δημογραφικό πρόβλημα καθώς οι γεννήσεις στις αγροτικές περιοχές μειώθηκαν περισσότερο ακόμα και από τις αστικές περιοχές ενώ μειώθηκαν οι γνωστές πολυμελείς αγροτικές οικογένειες¹⁶

β) Οικονομικά ενεργός αγροτικός πληθυσμός

Ο οικονομικά ενεργός αγροτικός πληθυσμός, όσοι δηλαδή ασκούν το αγροτικό επάγγελμα ως κύριο, εμφανίζει μια διαρκή μείωση τόσο ως προς το ποσοστό όσο και ως προς τον απόλυτο αριθμό του σε όλη τη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων.(πίν.12) Οι δεκαετίες του '60 και '70 εμφανίζουν, εύλογα, λόγω της υψηλής εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης τα μεγαλύτερα ποσοστά μείωσης.

Πίνακας 12
Οικονομικά ενεργός πληθυσμός στον αγροτικό και μη αγροτικό τομέα

Έτη	Αγροτικός τομέας	%	Λοιποί τομείς	%	Σύνολο	%
1951	1367271	48,2	1472210	51,8	2839481	100
1961	1960446	53,9	1678155	46,1	3638601	100
1971	1312600	40,6	1922396	53,4	3234996	100
1981	972091	27,4	2571706	72,6	3543797	100
1991	668766	18,7	2903191	81,3	3571957	100
2001	621043	13,45	3994427	86,5	4615470	100

Πηγή: ΕΣΥΕ Απογραφές Πληθυσμού-Κατοικιών

Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι μετά το 1981 ο απόλυτος αριθμός τους είναι σημαντικά μικρότερος κι απ'αυτόν τον αριθμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, γεγονός που παραπέμπει στη γήρανση των κατόχων τους, όπως θα δούμε παρακάτω. Παρ'όλη τη μείωση αυτή, το ποσοστό των Ελλήνων αγροτών θεωρείται πολύ ψηλό, σίγουρα πολύ ψηλότερο από τις περισσότερες χώρες της Ε.Ε και για πολλούς εμπόδιο για την ανάπτυξη του τομέα και της χώρας γενικότερα.

γ) Το ηλικιακό πρόβλημα του αγροτικού πληθυσμού

Πέρα από το μεγάλο του αριθμό, ο αγροτικός πληθυσμός και ειδικότερα ο ενεργός διακρίνεται για την υψηλή του γήρανση και για το χαμηλό ποσοστό των νέων

¹⁶ Για περισσότερα σχετικά με τις μεταπολεμικές πληθυσμιακές εξελίξεις και τις ερμηνείες τους βλ.: Αντώνης Μωυσίδης,(1986), ο.π. σελ. 191κ.ε. Του ιδίου(1994), ο.π. σελ. 49κ.ε.

που εισέρχονται στο αγροτικό επάγγελμα. Η μαζική μετανάστευση των δεκαετιών του '50, '60 και '70 των πιο εύρωστων ηλικιακών ομάδων και η μη επιλογή από τις νεώτερες ηλικίες του αγροτικού επαγγέλματος στις πρόσφατες δεκαετίες, η μείωση των γεννήσεων και των πολυμελών οικογενειών είναι ορισμένοι από τους παράγοντες που διαμόρφωσαν την δημογραφικά προβληματική εικόνα του αγροτικού χώρου. Στα στοιχεία του πίν. 13 βλέπει κανείς τη σημαντική μείωση των ηλικιών μέχρι 24 ετών από 44,8% του πραγματικού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών το 1961 σε 26,6% το 2001.

Η εικοσαετία 1981-2001 φαίνεται ότι ήταν η κρίσιμη περίοδος για τις ηλικίες αυτές. Αντίθετα είναι πολύ σημαντική και σταθερή σ' όλη την περίοδο η αύξηση της κατηγορίας των 65 και άνω από 9,0% το 1961 σε 22,1% το 2001.

Πίνακας 13
Πραγματικός πληθυσμός των αγροτικών περιοχών κατά ομάδες ηλικιών

Ομάδες ηλικιών	1961	%	1971	%	1981	%	1991	%	2001	%
0-14	1107428	30,1	864184	28	677521	23	522830	18	421629	14,1
15-24	538446	14,7	371796	12,1	375828	12,7	391158	13,4	374014	12,5
25-34	579607	15,8	329348	10,7	312218	10,6	354950	12,2	405365	13,6
35-44	385365	10,5	434292	14,1	338251	11,5	330232	11,3	378571	12,7
45-64	732509	19,9	676676	21,9	736121	25	790828	27,2	743632	24,9
65+	331234	9	406696	13,2	508249	17,2	520468	17,9	660395	22,1
Σύνολο	3674592	100	3082992	100	2948881	100	2910466	100	2983606	100

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές πληθυσμού –κατοικιών

Το ηλικιακό όμως πρόβλημα εμφανίζεται ακόμα πιο μεγάλο στον οικονομικά ενεργό αγροτικό πληθυσμό. Όπως προκύπτει από τον πίν. 14, η μείωση των νέων αγροτών ηλικίας μέχρι 24 ετών φτάνει από 23,8% το 1961 σε μόλις 8,3% το 2001.

Πίνακας 14
Οικονομικά ενεργός πληθυσμός στον αγροτικό τομέα κατά ομάδες ηλικιών

Ομάδες ηλικιών	1961	%	1971	%	1981	%	1991	%	2001	%
10 14	75843	3,9	35396	2,7	12417	1,3	4457	0,7		
15-24	390030	19,9	155580	11,8	81585	8,4	64787	9,7	51289	8,3
25-34	463197	23,6	194980	14,8	112931	11,6	99379	14,8	128346	20,7
35-44	319030	16,3	309968	23,6	179223	18,4	112480	16,8	138854	22,4
45-64	577140	29,4	481896	36,7	447045	46	342848	51,1	276255	44,5
65 και άνω	135206	6,9	134780	10,3	138890	14,3	47525	7,1	26299	4,2
Σύνολο	1960446	100	1312600	100	972091		671476	100	621043	100

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές πληθυσμού –κατοικιών

Ιδιαίτερη πτυχή της μείωσης αυτής προσφέρεται από τα στοιχεία του πίν. 15, από τα οποία προκύπτει η κατά πολύ πιο γρήγορη έξοδος των νέων κοριτσιών, απ' ό τι τα αγόρια, από το αγροτικό επάγγελμα. Από το 48,5% της ηλικίας αυτής το 1961 έφτασαν στο μόλις 26,8% το 2001.

Πίνακας 15
Οικονομικά ενεργοί στον Αγροτικό τομέα ηλικίας έως 24 ετών κατά φύλο

	Αρρένες	%	Θήλεις	%	Σύνολο	%	% στο σύνολο του οικονομικά ενεργού αγροτ. πληθυσμού
1961	239702	51,4	226171	48,5	465873	100	23,8
1971	96652	56,2	75204	43,8	171856	100	13,1
1981	60869	65	32728	35	935997	100	9,7
1991	54320	78,4	14924	21,6	69244	100	10,3
2001	37539	73,2	13750	26,8	51289	100	8,3
% μείωσης 1961/2001		-84,3		-93,9		-88,9	

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Πληθυσμού κατοικιών

Επισημαίνεται ότι στη μεγάλη συνολικά μείωση των νέων μετά το 1981 συνέβαλε ιδιαίτερα και η απόσυρση από την απασχόληση των παιδιών μαθητικής ηλικίας, η εργασία των οποίων ήταν πολύ διαδεδομένη στα προηγούμενα χρόνια. Παρ' όλα αυτά το χαμηλό ποσοστό, όπως κιαντό της επόμενης κατηγορίας 25-34 ετών, σε συνδυασμό προς τα υψηλά ποσοστά των μεγάλων ηλικιών αναδεικνύει το μεγάλο πρόβλημα της διαδοχής στην ελληνική γεωργία.

Μια σημαντική επισήμανση προσφέρεται από τη μελέτη των στοιχείων μετά το 1981. Από τη δεκαετία αυτή και μετά διαπιστώνεται μια σταδιακή βελτίωση της ηλικιακής πυραμίδας. Η θετική αυτή εξέλιξη ερμηνεύεται, σε ότι αφορά τις νέες μεν ηλικίες στην υποχρεωτική τους παραμονή στην οικογενειακή εκμετάλλευση, λόγω της υψηλής ανεργίας στα μεγάλα αστικά κέντρα που δεν επιτρέπουν την εσωτερική μετανάστευση, στη δε κατηγορία των 65 και άνω στο πρόγραμμα πρόωρης συνταξιοδότησης της Ε.Ε. με στόχο τη βελτίωση της ηλικιακής πυραμίδας του ενεργού αγροτικού πληθυσμού. Μέσω του προγράμματος αυτού αποχώρησαν χιλιάδες αγρότες με ηλικία πάνω από 55 ετών.

Μια άλλη διάσταση στο πρόβλημα της βαθμιαίας γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού προσφέρεται από τα στοιχεία του πίν.16 που αναφέρεται στις ηλικίες των

αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Σύμφωνα μ'αυτά, οι νέες και κατά τεκμήριο πιο δυναμικές ηλικίες κατέχουν πολύ χαμηλά ποσοστά και μάλιστα με ανησυχητικές τάσεις μείωσης, από 34,6% το 1971, σε 25,1% το 1981 και σε κάτι λιγότερο από 15% το 1991. Αντίθετα και αυτό είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό, η κατηγορία των 65 και άνω, δηλαδή των συνταξιούχων, κατέχει πάνω από το 25% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της χώρας (20,3% το 1961, 25,1% το 1981 και 25,2% το 1991).

Όλα τα παραπάνω κατατάσσουν τον ελληνικό αγροτικό τομέα στους πιο γηρασμένους της Ε.Ε.

Πίνακας 16
Κατανομή των εκμεταλλεύσεων κατά ομάδες ηλικιών των αρχηγών τους

Ομάδες ηλικιών	1971*		1981		1991		2001	
	Αριθμός αρχηγών εκμεταλλεύσεων	% στο σύνολο	Αριθμός αρχηγών εκμ/σεων	% στο σύνολο	Αριθμός αρχηγών εκμ/σεων	%	Αριθμός αρχηγών εκμ/σεων	%
10-14	460	0,04	1.728	0,2	67	0	8307	1,1
15-24	9.760	1	14.932	1,5	15-39	15,2		
25-34	340.520	33,6	236.028	23,6	130.677	59,6	188493	23,1
35-44					40-64			
45-54	456.680	45,1	495.080	49,6	513.161	59,6	366275	44,8
55-64								
65 και άνω	204.820	20,2	250.212	25,1	217.457	25,2	253.459	31
Σύνολο	1.012.240	100	997.980	100	861.362		817059	100

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές πληθυσμού- κατοικιών

δ) Η απασχόληση στον αγροτικό χώρο

Η απασχόληση στον αγροτικό τομέα διακρίνεται για μια σειρά σημαντικές ιδιομορφίες σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας:

- Είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, εποχιακή, με έντονες περιόδους αιχμής και ύφεσης.
- Δε μπορεί να ορισθεί και να λειτουργήσει με τους όρους της βιομηχανικής εργασίας. Οι έννοιες, δηλαδή, του εργοδότη, της εξαρτημένης εργασίας, της αυτοαπασχόλησης και των συμβοηθούτων μελών έχουν έντονες ιδιομορφίες¹⁷.
- Εξαρτάται, επίσης, σημαντικά από τα γεωφυσικά και καιρικά φαινόμενα και φυσικά από το βαθμό χρήσης τεχνολογικών μέσων.

¹⁷ Σχετικά μ'αυτό βλ. Αντώνης Μωυσίδης (1986), ο.π. σελ.191 κ.ε.

- Είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό, υπόθεση των μελών της αγροτικής οικογένειας, όπως π.χ. στην περίπτωση της ελληνικής γεωργίας. Δεν αποτελεί, μάλιστα, υπόθεση μόνο των οικονομικά ενεργών αγροτών- μελών της οικογένειας αλλά, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, όλων των μελών της.
- Τέλος, η αγροτική εργασία στην οικογενειακή εκμετάλλευση συνδέεται, παλαιότερα ακόμα πιο έντονα, με τον ετήσιο κύκλο της εργασιακής αλλά και κοινωνικής ζωής του ατόμου, της αγροτικής οικογένειας και κοινότητας και της οργάνωσής της γύρω από την παραγωγική διαδικασία και την αναγκαία εργασία.

Η μαζική παρουσία στην ελληνική γεωργία αλλοδαπών μεταναστών από τις αρχές της δεκαετίας του '90, ως μισθωτής εργατικής δύναμης, αποτελεί ένα νέο φαινόμενο και κεφάλαιο στην αγροτική απασχόληση που εισάγει νέες διατάσεις στην κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική δομή της υπαίθρου.

α) Η κοινωνική δομή της απασχόλησης

α1) Αγροτική οικογένεια και απασχόληση

Η αγροτική οικογένεια ως βασικό κοινωνικό και οικονομικό κύτταρο του αγροτικού τομέα παίζει μέχρι σήμερα τον κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση και λειτουργία του. Ο ρόλος αυτός απορρέει από τη δομή της έγγραφης ιδιοκτησίας, όπως αναλύθηκε παραπάνω, αλλά και από την ιστορική συγκρότηση του ευρύτερου κοινωνικού σχηματισμού. Αντίστοιχα, κεντρικός είναι και ο ρόλος των μελών της οικογένειας στην αναγκαία εργασία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Από την ιδιομορφία των οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και κύρια τη λογική της αυτόνομης κοινωνικής και οικονομικής μονάδας εκπηγάζουν μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε μερικά από τα οποία θα αναφερθούμε συνοπτικά.

Βασικοί φορείς της εργασίας είναι, δηλαδή, οι αρχηγοί των αγροτικών οικογενειών και εκμεταλλεύσεων, κατά τεκμήριο ο πατέρας,¹⁸ και τα οικονομικά ενεργά συμβοηθούμενα μέλη(κυρίως σύζυγο και τέκνα).¹⁹ Πέρα όμως από τα οικονομικά ενεργά μέλη η οικογενειακή εργασία συμπληρώνεται και από την, έστω

¹⁸ Οι αρχηγοί ονομάζονται και **εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό ή αυτοαπασχολούμενοι**, όσοι, δηλαδή, σύμφωνα με την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία(ΕΣΥΕ), εργάζονται στην επιχείρησή τους μόνοι τους ή με τη βοήθεια των μελών της οικογένειάς τους που δε λαμβάνουν κανονική αμοιβή για την εργασία τους.

¹⁹ **Συμβοηθούμενα μέλη** ονομάζονται όσοι εργάζονται στην οικογενειακή εκμετάλλευση ή βοηθούν τον οικογενειάρχη ή άλλο μέλος της οικογένειας στην επιχείρησή του χωρίς κανονική αμοιβή.

και μικρής διάρκειας, εργασία των μη ενεργών(μαθητές, συνταξιούχοι²⁰ κλπ.). Η διαφορά μεταξύ των του αριθμού των οικονομικά ενεργών αγροτών και αυτού των μελών που έκαναν έστω και ένα μεροκάματο στην εκμετάλλευση του αρχηγού επιβεβαιώνει την παραπάνω παρατήρηση.²¹

Σημειώσαμε ήδη ότι δεν υπάρχει στην οικογενειακή εκμετάλλευση η έννοια της ατομικής αμοιβής για την προσφερόμενη εργασία. Αντιστοίχως, βέβαια, δεν υπάρχουν οι έννοιες του εργοδότη και του μισθωτού. Όλα αυτά αίρονται από την έννοια της οικογενειακής εκμετάλλευσης ως συμμετοχής των μελών της στην κοινή οικονομική μονάδα που συνιστά και την κοινή τους μοίρα. Η επιβίωση και αναπαραγωγή της εκμετάλλευσης αποτελεί προϋπόθεση της αναπαραγωγής της οικογένειας-κατόχου. Συνεπώς δεν υπάρχει και η έννοια της απόλυσης κανενός εργαζόμενου όταν η εκμετάλλευση βρίσκεται σε οικονομική κρίση. Η καλή ή κακή πορεία της εκμετάλλευσης αντανακλά στην κοινωνική θέση και τη δημόσια εικόνα όλων των μελών της οικογένειας στην ιεραρχία της μικρής χωρικής κοινωνίας και πρώτα απ'όλα του αρχηγού-πατέρα-συζύγου, ο οποίος πρώτος οφείλει να αναζητήσει τρόπους και μέσα για τη βελτίωση των πραγμάτων, αν αυτά δεν πάνε καλά. Η προσφυγή σε απασχόληση σε μη αγροτική απασχόληση ή εκτός της οικογενειακής εκμετάλλευσης, ή στην πολυαπασχόληση, όπως αλλιώς ονομάζεται, είναι ο συνήθης δρόμος.

Στον πίν. 17 μπορεί να δει κανείς την κοινωνική σύνθεση των βασικών φορέων της αγροτικής εργασίας, των οικονομικά, δηλαδή, ενεργών ατόμων.

Ως προς τους **εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό**, ή αυτοαπασχολούμενων, παρατηρούμε ότι στη διάρκεια του χρόνου μετατρέπονται στη βασική κατηγορία εργαζόμενων του αγροτικού τομέα καθώς μειώνονται οι άλλες κατηγορίες των εργαζόμενων. Ως προς την κατά το φύλο εσωτερική τους σύνθεση, παρατηρούμε στον πίν. 18 ότι η πολύ μεγάλη τους πλειοψηφία είναι άντρες και κατά τεκμήριο πατέρες-σύζυγοι.

²⁰ Για τα έτη 1991 και 1999 οι συνταξιούχοι αγρότες που απασχολήθηκαν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις ανέρχονταν σε 19,4% και 24,4% αντίστοιχα του συνόλου των απασχοληθέντων μελών των αγροτικών οικογενειών. ΕΣΥΕ: Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1999, σελ.133.

²¹ Το 1981 με 972.091 οικονομικά ενεργούς αγρότες αναφέρονται 1.855.084 αρχηγοί και μέλη των αγροτικών οικογενειών που απασχολήθηκαν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Το 1991 και το 1999 οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 668.766 και 1.553.289 και 621.043 και 1.420.788. Το σύνολο των ημερομισθίων που έγιναν από όλα τα μέλη των αγροτικών οικογενειών κατά τα έτη αυτά ήταν 249.418.004, 182.191.112 και 145.972.728.

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1981, 1999 σελ.131.

Πίνακας 17

Αριθμός και εξέλιξη του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού και η κατανομή του κατά θέση στο επάγγελμα

	1951	%	1961	%	1971	%	1981	%	1991	%	2001	%
Σύνολο οικονομικά ενεργού αγρ. Πληθ.	1.805.061*	100,0	1.950.466	100	1.310.600	100,0	972.091	100	671.476	100	621.043	100
Εργοδότες	16.160	0,9	34.111	1,7	15.824	1,2	14.716	1,5	19.895	3	28.883	4,6
Εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό	752.072	41,7	768.369	39,2	679.944	51,8	584.423	60,1	462.514	68,9	332.825	53,6
Συμβοηθούμενα μέλη	897.219	49,7	996.339	50,8	546.176	41,6	334.930	34,5	160.819	24	160.448	25,8
Μισθωτοί	107.038	5,9	161.461	8,2	63.368	4,8	38.022	3,9	28.248	4,2	98.887	15,9

Πηγές: ΕΣΥΕ: Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού 1951.

Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού-Κατοικιών 1961, 1971, 1981 1991, 2001.

Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1981.

Πίνακας 18

Κατανομή των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό στον αγροτικό τομέα κατά φύλο

Έτη	Σύνολο	%	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
1951	752072	100	698964	92,9	53108	7,1
1961	768369	100	691718	90	76319	10
1971	679944	100	609824	89,7	70120	10,3
1981	584423	100	539216	92,3	45207	7,7
1991	453654	100	381898	84,2	71,756	15,8
2001	332825	100	252977	76	79848	24

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Πληθυσμού-Κατοικιών

Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στο παραδοσιακό ιδεολογικό στοιχείο της αντρικής κυριαρχίας στην ελληνική και ιδιαίτερα στην χωρική κοινωνία, χωρίς, φυσικά, αυτό να αφορά μόνο την ελληνική κοινωνία. Η πάροδος όμως του χρόνου φαίνεται να φέρνει καινούργια φαινόμενα, καθώς παρατηρείται μια διαρκής αύξηση των γυναικών-αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Τα συμβοηθούμενα μέλη, από την άλλη μεριά, μειώνονται σημαντικά, από δεκαετία σε δεκαετία και από κυρίαρχη κατηγορία εργαζόμενων το 1961 μετατρέπονται σε δευτερεύουσα δύναμη. Είναι προφανές ότι η μαζική αγροτική έξοδος των δεκαετιών του '60 και του '70 τους άγγιξε περισσότερο. Παράλληλα η αύξηση της εκμηχάνισης της παραγωγής και της παραγωγικότητας είχαν αντίκτυπο, κατά πρώτο λόγο, στην εργασία των συμβοηθούμενων μελών, όπως και η αύξηση των

χρόνων υποχρεωτικής παιδείας και η γενικότερη βελτίωση των όρων της ζωής στη μείωση των εργαζόμενων νέων-μαθητών.

Από τη άποψη του φύλου των συμβοηθούντων μελών, όπως βλέπουμε στον πίν.19, παρατηρείται μια σημαντική υπεροχή των γυναικών που βασικά οφείλεται στις εργαζόμενες συζύγους των αγροτών.

Πίνακας 19
Κατανομή των συμβοηθούντων των αγροτικών νοικοκυριών κατά φύλο

Έτη	Σύνολο	%	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
1951	897219	100	276476	30,8	620803	69,2
1961	996339	100	336495	33,8	659844	66,2
1971	546176	100	162088	29,7	410156	70,3
1981	334930	100	99,679	29,8	235251	70,2
1991	160819	100	64112	39,9	96707	60,1
2001	160448	100	19173	11,9	141275	88,1

Πηγή: ΕΣΥΕ: Απογραφές Πληθυσμού-Κατοικιών

α2) Φορείς εξαρτημένης εργασίας στον αγροτικό τομέα

Η κυριαρχία των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, το μικρό μέσο μέγεθος της έκτασης της συντριπτικής τους πλειοψηφίας και η ιδιομορφία παραγωγικής διαδικασίας, κυρίως λόγω της έντονης εποχικότητάς της που προαναφέρθηκαν, είχαν και έχουν σοβαρό αντίκτυπο και στο θέμα των φορέων και των μορφών της εξαρτημένης εργασίας.²² Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίν. 16. τόσο ο αριθμός των **εργοδοτών**²³ όσο και των **μόνιμων μισθωτών**²⁴ ήταν πάντα πολύ μικρός. Παρατηρείται, βέβαια, μια σταδιακή και όχι αμελητέα αύξηση και των δύο κατηγοριών μετά το 1991, που νομίζουμε ότι οφείλεται στην αύξηση των μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε βάρος των μικρών και στη μαζική παρουσία αλλοδαπών εργατών ²⁵ στον αγροτικό χώρο στην περίοδο αυτή. Αυτό είναι προφανές καθώς οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις είναι εκείνες που, κατά τεκμήριο, χρησιμοποιούν μη οικογενειακή μισθωτή εργασία. Το συγκυριακό αυτό φαινόμενο της μαζικής

²² Βλέπε επ' αυτού: . Αντώνης Μωυσίδης(1986), ο.π. σελ. 252 κ.ε.

²³ Ως εργοδότες θεωρούνται από την ΕΣΥΕ οι κάτοχοι αγροτικών εκμεταλλεύσεων που απασχόλησαν έστω και 1 άτομο με αμοιβή καθ' όλη τη διάρκεια ενός έτους.

²⁴ Μισθωτούς μόνιμους ή κανονικά απασχολούμενους θεωρεί η ΕΣΥΕ άτομα άνω των 15 ετών που εργάστηκαν σε μια εκμετάλλευση τακτικά, όλες τις εβδομάδες του έτους.

²⁵ Η πρώτη αξιολογή παρουσία αλλοδαπών εργατών στον ελληνικό αγροτικό τομέα ανατρέπει στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70 όταν εισάγονται επισήμως μετανάστες, κυρίως από την Ινδία και Πακιστάν, για την κάλυψη αναγκών στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής.

Βλ. σχετικά: Αντώνης Μωυσίδης-Ντ. Ζιώγα: Περιαστικός Αγροτικός Χώρος, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, 1996, σελ.108.

εισόδου των αλλοδαπών εργατών υποδηλώνει, ασφαλώς, σημαντικές ανακατατάξεις στη δομή της αγροτικής απασχόλησης αλλά και ευρύτερα στην κοινωνία της υπαίθρου. Αφήνει, όμως, σημαντικά ερωτήματα για τη συνέχεια του στο μέλλον και τις μορφές που θα λάβει όταν αρθεί τελείως η συγκυρία.

Από την οπτική αυτή, πιο σημαντική και ως προς τον αριθμό και ως προς την ιστορικότητα και τη διάρκειά της είναι η **εποχική εξαρτημένη εργασία** ή εποχικοί εργάτες²⁶. Όπως ήδη τονίσθηκε παραπάνω, η εποχική μίσθωση εργασίας ταιριάζει πολύ στην αγροτική παραγωγική διαδικασία της οποίας βασικό χαρακτηριστικό είναι η ένταση της ζήτησης εργασίας σε περιόδους αιχμής. Η εποχικότητα αυτή δημιουργεί συγχύσεις ως προς τα γνωρίσματα της προσφερόμενης εργασίας, δυσκολεύει την καταμέτρησή της και περιπλέκει ακόμα πιο πολύ τη ρευστότητα της κοινωνικής δομής στον αγροτικό χώρο.²⁷ Αναφέρουμε μόνο ως παράδειγμα ότι στην εποχική μίσθωση μπορεί να συμμετέχουν όχι μόνο οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις αλλά και οι μικρότερου μεγέθους για την κάλυψη αναγκών σε εργασία σε περίοδο αιχμής. Επίσης, αντίστοιχα στην εποχική πώληση της εργατικής τους δύναμης μπορεί να συμμετέχουν όχι μόνο οι αγρεργάτες αλλά και αρχηγοί και μέλη των οικογενειών μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων για συμπλήρωση του εισοδήματός τους, όπως, όμως και οι επιχειρηματίες αγρότες κάτοχοι μεγάλων μηχανημάτων.

Η εποχική μισθωτή εργασία στην ελληνική γεωργία έχει, επίσης, ένα πολύ ενδιαφέρον και πολύμορφο, μακρύ ιστορικό παρελθόν. Πέρα από τη σταθερή προσφορά εργασίας των μικροκαλλιεργητών στους μεγάλους παραγωγούς της ίδιας κοινότητας, η ιστορική πορεία περιλαμβάνει την κάθοδο των κατοίκων των ορεινών χωριών στα πεδινά σε περιόδους αιχμής και τις μετακινήσεις μικροκαλλιεργητών σε άλλες περιφέρειες με διαφορετική περίοδο αιχμής. Οι μορφές αυτές έπαψαν να υπάρχουν μετά τη δεκαετία του '70. Στις πιο πρόσφατες δεκαετίες διακρίνουμε νέους τύπους εποχικών εργατών όπως οι τσιγγάνοι, οι τουρίστες και φοιτητές, ενώ η ακόμα πιο πρόσφατη μορφή αφορά, κυρίως, τους αλλοδαπούς νόμιμους ή παράνομους μετανάστες.²⁸

Από ποσοτική σκοπιά και παρ'όλη την ελλιπή ή μη αξιόπιστη καταγραφή, αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο, ότι το μεν 1991 οι μόνιμοι μισθωτοί φέρονται να

²⁶ Ως εποχικώς απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα θεωρούνται από την ΕΣΥΕ τα άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω που δεν εργάζονται τακτικά και όλες τις εβδομάδες του έτους σε μία αγροτική εκμετάλλευση.

²⁷ Αντώνης Μωυσίδης(1986), ο.π. σελ. 268.

Του ιδίου(1994), ο.π. σελ. 64.

²⁸ Περισσότερα επ'αυτού βλ.: . Αντώνης Μωυσίδης(1986), ο.π. σελ. 268 κ.ε..

έκαναν 1.471.910 και οι εποχικοί 12.077.955 ημερομίσθια, το δε 1999 2.714.262 και 17.295.225 αντίστοιχα.²⁹

Είναι εύλογο να παρατηρήσει κανείς ότι οι κύριοι χρήστες της μισθωτής εργασίας είναι οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις, αναδεικνύοντάς την σε ένα ακόμα παράγοντα/δείκτη της κοινωνικής ανισότητας στον αγροτικό χώρο.

Επίλογος

Ασφαλώς η συνοπτική παρουσίαση της μεταπολεμικής πορείας των δομών του ελληνικού αγροτικού τομέα δεν εξαντλεί ούτε τις πτυχές και διαστάσεις του πολύμορφου αυτού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού χώρου. Η ανάλυση αυτή πρέπει να θεωρηθεί ως μια βάση εκκίνησης και έναυσμα για περαιτέρω εμβάθυνση και προβληματισμό σχετικά με όσα έγιναν και προβλέπεται να γίνουν στο χώρο αυτό. Γιατί, παρ' όλη τη σημαντική συρρίκνωσή του, ο αγροτικός τομέας συνεχίζει να απασχολεί πολλαπλά τόσο την κεντρική εξουσία, εθνική ή υπερεθνική, όσο και την ευρύτερη κοινωνία.

²⁹ ΕΣΥΕ: Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1999, σελ.133.

Χρόνος διενέργειας και αναφοράς της Απογραφής

Η διενέργεια της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας 1999 και η επεξεργασία των στοιχείων της πραγματοποιήθηκαν την περίοδο από 1 Σεπτεμβρίου 1999 έως 31 Δεκεμβρίου 2001.

Περίοδος αναφοράς των στοιχείων της Απογραφής για το **φυτικό κεφάλαιο** ήταν η καλλιεργητική περίοδος από 1 Οκτωβρίου 1998 έως και 30 Σεπτεμβρίου 1999, ενώ ημερομηνία αναφοράς των στοιχείων για το **ζωικό κεφάλαιο** ήταν η 1η Νοεμβρίου 1999 και για τα **ιδιόκτητα μηχανήματα** η 30η Σεπτεμβρίου 1999.

Η επεξεργασία των στοιχείων της Απογραφής και η εμφάνιση των αποτελεσμάτων της ολοκληρώθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 2001.

Πεδίο Απογραφής

Η Απογραφή διενεργήθηκε σε όλους τους Δήμους και τις Κοινότητες της Χώρας και βασίστηκε στο Μητρώο γεωργικών και κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Σε αυτήν περιελήφθησαν όλες οι γεωργικές, κτηνοτροφικές ή γεωργοκτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες της Γενικής Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας συγκεντρώθηκαν στοιχεία που αναφέρονται στην κύρια κατανομή της έκτασης των Δήμων και Κοινοτήτων της Χώρας, κατά βασικές κατηγορίες χρήσεων γης.

Γεωργική ή κτηνοτροφική εκμετάλλευση

Γεωργική ή κτηνοτροφική εκμετάλλευση είναι μία ενιαία μονάδα, τόσο από τεχνική, όσο και από οικονομική άποψη, που έχει ενιαία διαχείριση και παράγει γεωργικά ή κτηνοτροφικά προϊόντα.

Στην Απογραφή Γεωργίας – Κτηνοτροφίας περιελήφθηκε κάθε εκμετάλλευση, της οποίας ο κάτοχος (φυσικό ή νομικό πρόσωπο) εκμεταλλευόταν: ένα (1) στρέμμα χρησιμοποιούμενης γεωργικής γης ή μισό (½) στρέμμα θερμοκηπίου, τουλάχιστον, ανεξάρτητα από τους τίτλους ιδιοκτησίας και τον τόπο, όπου βρίσκεται η καλλιέργεια, ή ιδιότητα ζώα και συγκεκριμένα μία (1) ή περισσότερες αγελάδες, ή δύο (2) και περισσότερα άλλα «μεγάλα ζώα» (π.χ. βόδια, βουβάλια, όνους, γίννους, ημίονους), κάθε είδους και ηλικίας, ή πέντε (5) και περισσότερα «μικρά ζώα» (πρόβατα, κατσίκες, χοίρους), κάθε ηλικίας και γένους, ή πενήντα (50) και περισσότερα πουλερικά, ή είκοσι (20) και περισσότερες κυψέλες μελισσών «εγχώριες» ή «ευρωπαϊκές».

Γεωργική εκμετάλλευση

Ως γεωργική εκμετάλλευση θεωρείται η εκμετάλλευση, που έχει μόνο χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση, χωρίς να εκτρέφει ζώα ή τα

ζώα που εκτρέφει, δεν πληρούν καμία από τις προϋποθέσεις της αμιγούς κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης και η έκτασή της αυτή είναι τουλάχιστον ένα (1) στρέμμα ή, αν πρόκειται για θερμοκήπια, η χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση είναι τουλάχιστον μισό (½) στρέμμα.

Αμιγής κτηνοτροφική εκμετάλλευση

Ως αμιγής κτηνοτροφική εκμετάλλευση θεωρείται η εκμετάλλευση, η οποία εκμεταλλεύεται ζώα χωρίς να καλλιεργεί γεωργική γη ή, αν καλλιεργεί, η χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση είναι μικρότερη του ενός (1) στρέμματος ή, αν πρόκειται για θερμοκήπια, η χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση είναι μικρότερη του μισού (½) στρέμματος. Ο αριθμός των ζώων που πρέπει να έχει η εκμετάλλευση είναι:

- α. μία (1) ή περισσότερες αγελάδες, ή
- β. δύο (2) και περισσότερα άλλα «μεγάλα ζώα» (π.χ. βόδια, βουβάλια, όνους, γίννους, ημίονους), κάθε είδους και ηλικίας, συνολικά, ή
- γ. πέντε (5) και περισσότερα «μικρά ζώα» (πρόβατα, κατσίκες, χοίρους), κάθε ηλικίας και γένους, συνολικά, ή
- δ. πενήντα (50) και περισσότερα πουλερικά ή
- ε. είκοσι (20) και περισσότερες κυψέλες μελισσών «εγχώριες» ή «ευρωπαϊκές».

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται και οι εκμεταλλεύσεις που πληρούν μία, τουλάχιστον, από τις παραπάνω προϋποθέσεις (α, β, γ, δ, ε) και διαθέτουν μόνο βοσκότοπια (μόνιμα λιβάδια και άγωνα βοσκότοπια) για ίδια χρήση, δηλαδή οι εκμεταλλεύσεις των οποίων η χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση είναι ίση με τα βοσκότοπια.

Μικτή εκμετάλλευση

Μία εκμετάλλευση χαρακτηρίζεται ως μικτή, εάν ανταποκρίνεται σε μία, τουλάχιστον, από τις προϋποθέσεις χαρακτηρισμού και των δύο ανωτέρω κατηγοριών (γεωργική και αμιγής κτηνοτροφική εκμετάλλευση).

Γεωγραφική θέση της εκμετάλλευσης

Η εκμετάλλευση, και όλες οι πληροφορίες σχετικά με αυτήν, θεωρείται ότι βρίσκεται στην περιοχή της Απογραφής και, συγκεκριμένα, στο Δήμο ή την Κοινότητα, όπου είναι η μόνιμη κατοικία του κατόχου της (ατομική εκμετάλλευση) ή η έδρα της εκμετάλλευσης, αν αυτή ανήκει σε Νομικό Πρόσωπο (εταιρεία, συνεταιρισμός κλπ.).

Κάτοχος γεωργικής ή κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης

Κάτοχος γεωργικής ή κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης είναι το πρόσωπο (φυσικό ή νομικό), στο όνομα του οποίου λειτουργεί η εκμετάλλευση, έχει, δηλαδή, τη νομική και οικονομική ευθύνη αυτής.

Συνολική γεωργική έκταση της εκμετάλλευσης

Συνολική γεωργική έκταση της εκμετάλλευσης είναι το άθροισμα της έκτασης των αροτραίων καλλιεργειών, των αγραναπαύσεων, των μόνιμων λιβαδιών και των βοσκότοπων, της έκτασης με μόνιμες καλλιέργειες, των οικογενειακών λαχανόκηπων, των δασικών εκτάσεων της εκμετάλλευσης και της γεωργικής γης, που δεν καλλιεργείται για διάφορους οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους (εγκαταλείφθηκαν ή άλλαξαν χρήση). Επίσης, στη συνολική γεωργική γη της εκμετάλλευσης περιλαμβάνονται και οι άλλες εκτάσεις που καταλαμβάνουν τα κτίσματα, οι αυλές, οιδρομίσκοι κλπ., με την προϋπόθεση ότι αυτά εξυπηρετούν τις εργασίες (ανάγκες) της εκμετάλλευσης.

Χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση

Χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση είναι το σύνολο της έκτασης των αροτραίων καλλιεργειών, των μόνιμων καλλιεργειών, των μόνιμων λιβαδιών και βοσκότοπων, περιλαμβανομένων των άγονων βοσκότοπων, των αγραναπαύσεων μέχρι 5 ετών και των οικογενειακών λαχανόκηπων.

Εκτάσεις της εκμετάλλευσης

Μία εκμετάλλευση μπορεί να αποτελείται μόνο από ιδιόκτητες εκτάσεις ή ενοικιασμένες ή μεσιακές κλπ. ή από συνδυασμό αυτών. Ως εκ τούτου, ένα άτομο δεν είναι απαραίτητο να έχει ιδιόκτητη έκταση για να καταγραφεί ως κάτοχος γεωργικής εκμετάλλευσης.

Αντίθετα, ο ιδιοκτήτης γεωργικής έκτασης, που την ενοικιάζει ολόκληρη σε άλλους, δε θεωρείται κάτοχος γεωργικής εκμετάλλευσης, αφού δεν παράγει γεωργικά προϊόντα.

Άλλες εκτάσεις της εκμετάλλευσης

α. Γεωργική γη που δεν καλλιεργείται για διάφορους λόγους (οικονομικούς, κοινωνικούς κλπ.), εκτός από την αγρανάπαυση

Περιλαμβάνεται η έκταση της εκμετάλλευσης που στο παρελθόν καλλιεργούνταν και η οποία στη συνέχεια ή για το χρονικό διάστημα αναφοράς της Απογραφής δεν καλλιεργήθηκε για διάφορους λόγους. Οι εκτάσεις αυτές είτε εγκαταλείφθηκαν είτε άλλαξαν χρήση (οικόπεδα για οικιστική ή βιομηχανική χρήση κλπ.), είτε είναι εκτάσεις που δεν καλλιεργήθηκαν για οικονομικούς ή κοινωνικούς λόγους, είτε πρόκειται για άγονους βοσκότοπους που δε χρησιμοποιήθηκαν.

β. Δασικές εκτάσεις

Περιλαμβάνονται, συνολικά, οι εκτάσεις που ανήκουν στην εκμετάλλευση και καλύπτονται από δάση αυτοφυή ή τεχνητά, τα οποία φύονται μέσα στο χώρο μίας καλλιέργειας ή σε ξεχωριστό αγροτεμάχιο, είτε είναι εκμεταλλεύσιμα είτε όχι. Συνήθως, οι εκτάσεις αυτές περι-

λαμβάνουν δένδρα, όπως κυπαρίσσια, λεύκες, πεύκα κλπ.

γ. Άλλες εκτάσεις

Περιλαμβάνονται εκτάσεις της εκμετάλλευσης που δε χρησιμοποιούνται άμεσα για καλλιέργειά, αλλά είναι απαραίτητες για τη λειτουργία του αγροκτήματος, όπως τα εδάφη που καταλαμβάνουν τα κτίσματα (αποθήκες) και οι άλλες εγκαταστάσεις, που είναι μέρος της εκμετάλλευσης και την εξυπηρετούν, καθώς και οι αυλές, οι δρομίσκοι μέσα στην εκμετάλλευση, οι βραχώδεις εκτάσεις, οι χερσότοποι κλπ.

Αροτραίες καλλιέργειες

Στις αροτραίες καλλιέργειες περιλαμβάνονται οι εκτάσεις που καλύπτονται από καλλιέργειες, οι οποίες υπόκεινται στο σύστημα της εναλλαγής των καλλιεργειών (αμειψισπορά), καθώς, επίσης, και οι πολυετείς καλλιέργειες που αντιμετωπίζονται ως κηπευτικά ή καλλωπιστικά φυτά (σπαράγγια, φράουλες, τριαντάφυλλα, διακοσμητικοί θάμνοι που καλλιεργούνται για λουλούδια ή τα φύλλα τους κλπ.).

Στις κύριες καλλιέργειες περιλαμβάνονται:

α) Οι μοναδικές καλλιέργειες, δηλαδή αυτές που καλλιεργούνται μόνες σε μια ορισμένη έκταση και κατά τη διάρκεια της καλλιεργητικής περιόδου δεν καλλιεργείται κανένα είδος στην έκταση αυτή.

β) Τα μίγματα των φυτικών ειδών που σπέρνονται ταυτόχρονα, δέχονται τις ίδιες καλλιεργητικές φροντίδες, συγκομίζονται μαζί, οπότε το κοινό προϊόν είναι ένα μίγμα των προϊόντων κάθε φυτικού είδους και παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά μοναδικών καλλιεργειών, όσον αφορά στην έκταση που καταλαμβάνουν.

Επισημαίνεται ότι:

i) Στην περίπτωση των διαδοχικών δευτερευουσών καλλιεργειών, κύρια καλλιέργεια είναι εκείνη που έχει τις υψηλότερες αξίες παραγωγής μετάξυ των καλλιεργειών, που καλλιεργούνται διαδοχικά στη διάρκεια μίας καλλιεργητικής περιόδου σε ορισμένη πάντα έκταση.

ii) Στην περίπτωση των συγκαλλιεργειών, δηλαδή των καλλιεργειών που βρίσκονται, ταυτόχρονα, σε όλη τη διάρκεια του βιολογικού τους κύκλου ή κατά το μεγαλύτερο μέρος αυτού στο ίδιο έδαφος, αλλά καθεμία από αυτές παράγει ανεξάρτητο προϊόν στη διάρκεια της ίδιας καλλιεργητικής περιόδου, η έκταση καταμερίζεται (χωρίζεται) αναλογικά, βάσει της χρήσης του εδάφους από το κάθε είδος καλλιέργειας.

Οικογενειακοί λαχανόκηποι

Πρόκειται για μικρές εκτάσεις γης, που βρίσκονται, συνήθως, κοντά στο σπίτι του κατόχου της εκμετάλλευσης, χωριστά από την υπόλοιπη εκμετάλλευση και η παραγωγή τους προορίζεται για κατανάλωση από τα άτομα που ζουν στην εκμετάλλευση και όχι για πώληση.

Πολυετείς (μόνιμες) καλλιέργειες (δενδρώδεις καλλιέργειες και αμπέλια)

Είναι εκτάσεις με καλλιέργειες, που δεν ανήκουν στον κύκλο της αμειψισποράς, καταλαμβάνουν το έδαφος για μεγάλη χρονική περίοδο και παράγουν π.χ. φρούτα για πολλά έτη. Πρόκειται, δηλαδή, για εκτάσεις που καταλαμβάνουν, κατά ομάδες, τα διάφορα είδη συγγενών δένδρων, τα οποία βρίσκονται φυτεμένα σε κανονικούς δενδρώνες ή διάσπαρτα.

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι καλλιεργούμενοι θάμνοι νωπών φρούτων, καθώς και τα φυτώρια που διατίθενται στο εμπόριο.

Μόνιμα λιβάδια και βοσκότοποι

Είναι εκτάσεις (εκτός από τους άγονους βοσκότοπους), οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στον κύκλο της αμειψισποράς και χρησιμοποιούνται για τη μόνιμη παραγωγή, περισσότερο από πέντε (5) χρόνια, κλωρών κτηνοτροφικών φυτών, είτε σπαρμένων είτε αυτοφυών, σσέως του αν χρησιμοποιούνται για βοσκή ή συγκομιδή για χορτονομή ή ενσίρωση. Οι εκτάσεις αυτές μπορεί να λιπαίνονται και να δέχονται κάποιες καλλιεργητικές φροντίδες.

Άγονοι βοσκότοποι

Εκτάσεις με αυτοφυές χόρτο, συνήθως ζώνες εδαφών περιορισμένης γονιμότητας (φτωχοί βοσκότοποι), που, γενικά, δε βελτιώνονται με λιπάσματα, οργώματα, επανασπορά ή αποστράγγιση και χρησιμοποιούνται για βόσκηση ζώων. Το αυτοφυές χόρτο που παράγουν οι περιοχές αυτές, καταναλώνεται επιτόπου (βόσκειται) από τα ζώα της εκμετάλλευσης.

Αρδευση

Περιλαμβάνεται η αρδεύσιμη και η αρδευθείσα έκταση.

Αρδεύσιμη είναι η έκταση που είχε τη δυνατότητα να ποτιστεί, ανεξάρτητα αν ποτίστηκε ή όχι κατά την περίοδο αναφοράς της Απογραφής και

Αρδευθείσα η έκταση που πραγματικά ποτίστηκε κατά την περίοδο αναφοράς της Απογραφής. (Δεν περιλαμβάνονται οι εκτάσεις που ποτίστηκαν με υδροφόρα οχήματα).

Ελκυστήρες (τρακτέρ), καλλιεργητικές μηχανές και μηχανήματα

Περιλαμβάνονται τα σημαντικότερα μηχανήματα, που χρησιμοποιήθηκαν από την απογραφόμενη γεωργική εκμετάλλευση κατά το τελευταίο 12μηνιο, που προηγείται της ημέρας αναφοράς της Απογραφής Γεωργίας - Κτηνοτροφίας. Υπολογίστηκαν τα ιδιόκτητα μηχανήματα, καθώς και τα συνιδιόκτητα με βάση το ποσοστό συνιδιοκτησίας, καθώς και η χρήση μηχανημάτων που ανήκουν σε τρίτους.

Εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης

Με την έννοια εργατικό δυναμικό νοείται το σύνολο των φυσικών ατόμων, τα οποία στη διάρκεια μίας καλλιεργητικής περιόδου ασχολήθηκαν με οποιοδήποτε τρόπο στις εργασίες (διεύθυνση - τεχνική, χειρωνακτική εργασία) της γεωργικής εκμετάλλευσης, που απαιτούνται τόσο για κάθε κλάδο παραγωγής, όσο και για τις γενικές ανάγκες της ή τη μεταχείριση της παραγωγής από πλευράς εμπορίας.

Δεν περιλαμβάνονται, στο εργατικό δυναμικό της εκμετάλλευσης, τα φυσικά άτομα που εργάζονται σε αυτήν κατ'αποκοπή για λογαριασμό τους ή για άλλο πρόσωπο ή επιχείρηση για την παροχή κάποιων υπηρεσιών, όπως για παράδειγμα όργωμα, θεριζοσάλωνισμό, μηχανική συλλογή βαμβακιού κλπ.

Γεωργική εργασία θεωρείται κάθε τύπος απασχόλησης στην απογραφόμενη εκμετάλλευση, που συμβάλλει στην παραγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων ή σε διαδικασίες που προκύπτουν άμεσα από αυτές τις παραγωγικές δράσεις.

Οι εργασίες, που συμβάλλουν στην παραγωγή, περιλαμβάνουν:

- εργασίες οργάνωσης και διαχείρισης,
- εργασίες στον αγροτικό χώρο,
- εργασίες που πραγματοποιούνται για την κτηνοτροφία,
- εργασίες διάφορων τεχνικών χειρισμών,
- εργασίες για την τρέχουσα συντήρηση,
- εργασίες για μεταφορά προϊόντων, υλικών, εφοδίων,
- εργασίες για τις καθημερινές δασοληψίες και
- εργασίες μη γεωργικές που αφορούν δευτερεύουσες δραστηριότητες

Δεν περιλαμβάνονται στις γεωργικές εργασίες της εκμετάλλευσης οι παρακάτω δραστηριότητες:

- εργασίες στο νοικοκυριό του κατόχου της,
- οποιοσδήποτε δραστηριότητες σχετικές με δασοκομία, θήρα, αλιεία, ιχθυοκαλλιέργεια, μέσα ή έξω από την εκμετάλλευση,
- οποιαδήποτε άλλη εργασία που δεν έχει σχέση με γεωργική δραστηριότητα,
- διαχωρίσιμες μη γεωργικές δευτερεύουσες δραστηριότητες, ενδεχομένως επεξεργασία γεωργικών προϊόντων στην εκμετάλλευση από πρώτες ύλες που παράγονται στην εκμετάλλευση ή αγοράζονται, π.χ. οινοποίηση.

Εργάσιμη ημέρα είναι οποιαδήποτε ημέρα κατά τη διάρκεια της οποίας επιτελείται γεωργική εργασία στη γεωργική εκμετάλλευση, τουλάχιστον για οκτώ ώρες.

Ημέρες απουσίας και ασθένειας δεν υπολογίζονται ως εργάσιμες ημέρες.

Κάτοχοι και μέλη του νοικοκυριού του κατόχου της γεωργικής – κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης

Περιλαμβάνονται στοιχεία για το χρόνο εργασίας του κατόχου και των μελών του νοικοκυριού του, παρόντα ή προσωρινώς απουσιάζοντα, κατά την περίοδο αναφοράς της Απογραφής, που είναι 15 ετών και άνω (δηλαδή γεννήθηκαν το 1983 ή πριν) και απασχολήθηκαν στην εκμετάλλευση κατά το τελευταίο 12μηνο πριν από την ημερομηνία αναφοράς της Απογραφής, πλήρως ή κατά χρονικά διαστήματα.

Κανονικά απασχολούμενοι

Ως κανονικά απασχολούμενοι θεωρούνται τα άτομα που έχουν συμπληρώσει το 15ο έτος και εργάστηκαν στην εν λόγω εκμετάλλευση, τακτικά, όλες τις εβδομάδες κατά τη διάρκεια του 12μηνου αναφοράς των στοιχείων της Απογραφής, ανεξάρτητα από τη διάρκεια της εργασίας εβδομάδας. Μπορεί, δηλαδή, κάποιο άτομο, λόγω της φύσης της εργασίας, να εργάζεται μόνο λίγες ημέρες την εβδομάδα, π.χ. χειριστής ψεκαστικού μηχανήματος.

Εποχικοί εργάτες

Ως εποχικά απασχολούμενοι θεωρούνται τα άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω, που δεν εργάστηκαν στη γεωργική εκμετάλλευση, τακτικά, όλες τις εβδομάδες κατά τη διάρκεια του 12μηνου αναφοράς της έρευνας, αλλά μόνο ένα μικρό χρονικό διάστημα ή για μικρά χρονικά διαστήματα, γιατί προσλαμβάνονται μόνο για συγκεκριμένη εργασία, όπως π.χ. για τον τρύγο ή τη συλλογή πατάτας, καπνού κλπ.

Ημερομίσθια λοιπών εργατών

Περιλαμβάνονται τα ημερομίσθια των ατόμων που εργάστηκαν στη γεωργική εκμετάλλευση, κατ'αποκοπή, για λογαριασμό τους ή για άλλο πρόσωπο ή επιχείρηση. Πρόκειται για άτομα που αναλαμβάνουν εργολαβικά, συνήθως, με μηχανήματα δικά τους ή της επιχείρησης, που τους έχει προσλάβει, συγκεκριμένες εργασίες, όπως όργωμα, θεριζοαλωνισμό, συγκομιδή πατάτας, μηχανική συλλογή βαμβακιού κλπ.

Εργασία στα πλαίσια αλληλοβοήθειας μεταξύ των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, χωρίς αμοιβή

Αφορά ημερομίσθια αλληλοβοήθειας, που πραγματοποιήθηκαν στην εκμετάλλευση του κατόχου χωρίς αμοιβή, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ατόμων που τα πραγματοποίησαν.

Τυπολογία

"Τυπολογία" λέγεται ένα σύστημα ταξινόμησης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, που βασίζεται στον τεχνικο-οικονομικό προσανατολισμό, καθώς και στο οικονομικό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων.

Ο Τεχνικο-οικονομικός προσανατολισμός και το οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης προσδιορίζονται με βάση το τυπικό (standard) ακαθάριστο κέρδος.

Τεχνικο-οικονομικός προσανατολισμός της εκμετάλλευσης

Τεχνικο-οικονομικός προσανατολισμός της εκμετάλλευσης (τύπος) καλείται το σύστημα παραγωγής μίας εκμετάλλευσης, που χαρακτηρίζεται από τη σχετική συμμετοχή των διάφορων κλάδων παραγωγής της εκμετάλλευσης αυτής στο σύνολο του τυπικού ακαθάριστου κέρδους της.

Οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης

Οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης καλείται το σύνολο του σταθερού ακαθάριστου κέρδους αυτής. Αυτό αντιστοιχεί στο ποσό των τυπικών ακαθάριστων κερδών καθενός από τους διάφορους κλάδους παραγωγής της εκμετάλλευσης και εκφράζεται σε κοινοτικές μονάδες μέτρησης.

Τυπικό ακαθάριστο κέρδος

Τυπικό ακαθάριστο κέρδος είναι η διαφορά μεταξύ της σταθερής (standard) αξίας της παραγωγής και του σταθερού ποσού ορισμένων άμεσων δαπανών παραγωγής. Η διαφορά αυτή, που εφαρμόζεται ανάλογα με την περιοχή, καθορίζεται και εφαρμόζεται για κάθε κλάδο παραγωγής της εκμετάλλευσης, είτε ανά εκτάριο χρησιμοποιούμενης γεωργικής έκτασης, στη περίπτωση των κλάδων φυτικής παραγωγής, είτε κατά κεφαλή ζώου στην περίπτωση των κλάδων ζωικής παραγωγής.

Το τυπικό ακαθάριστο κέρδος εκφράζεται σε Ευρωπαϊκές Νομισματικές Μονάδες.

Το οικονομικό μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων εκφράζεται σε όρους Ευρωπαϊκών Μονάδων Μεγέθους (EMM). Η αξία μίας EMM ορίζεται ως ένας σταθερός αριθμός σε ευρώ. Έτσι, 1 EMM = 1200 ευρώ.

Ετήσια Μονάδα Εργασίας

Ετήσια Μονάδα Εργασίας ορίζεται η ποσότητα της εργασίας, η οποία εκτελείται από ένα άτομο, το οποίο απασχολείται πλήρως στην εκμετάλλευση (δηλ. πραγματοποιεί 275 ημερομίσθια και άνω) σε γεωργικές δραστηριότητες, κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς.

Ζωικές Μονάδες

Η ζωική μονάδα είναι μια κοινή μονάδα αναφοράς (μονάδα ενήλικου βοοειδούς) διάφορων κατηγοριών ζώων σε σχέση με τις διατροφικές τους απαιτήσεις.

Μία μονάδα ενήλικου βοοειδούς αντιπροσωπεύει την ποσότητα διατροφικής ενέργειας, που απαιτείται από το εν λόγω ζώο για τη συντήρησή του και την κάλυψη των απαιτήσεων παραγωγής.

Η ποσότητα διατροφικής ενέργειας, που απαιτείται για τη συντήρηση και κάλυψη των απαιτήσεων παραγωγής (αναπαραγωγή, ανάπτυξη κλπ.) οποιουδήποτε ζώου, συσχετίζεται με την τιμή αυτή.

Η μονάδα αυτή χρησιμοποιείται, εκτός των άλλων, και για την ομαδοποίηση των διάφορων ειδών ζώων.

Οι συντελεστές, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για τη μετατροπή του ζωικού πληθυσμού σε ζωικές μονάδες, είναι οι ακόλουθοι:

Ιπποειδή	0,8
Βοοειδή κάτω του ενός έτους	0,4
Βοοειδή μεταξύ 1 και 2 ετών, αρσενικά	0,7
Βοοειδή μεταξύ 1 και 2 ετών, θηλυκά	0,7
Βοοειδή 2 ετών και άνω, αρσενικά	1,0
Βοοειδή 2 ετών και άνω, δαμάσια	0,8
Βοοειδή 2 ετών και άνω, γαλακτοπαραγωγής	1,0
Βοοειδή 2 ετών και άνω, λοιπές αγελάδες	0,8
Πρόβατα	0,1
Αίγες	0,1
Χοίροι με ζων βάρους κάτω των 20 kg (ανά 100 κεφάλια)	2,7
Χοίροι αναπαραγωγής 50 kg και άνω	0,5
Λοιπά χοιρινά	0,3
Κοτόπουλα κρεοπαραγωγής (ανά 100 κεφάλια)	0,7
Όρνιθες αυγοπαραγωγής (ανά 100 κεφάλια)	1,4
Λοιπά πουλερικά (ανά 100 κεφάλια)	3,0
Κουνέλια (ανά 100 κεφάλια)	2,0

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Τυχόν διαφορές μεταξύ του αθροίσματος των επιμέρους ποσών και των ποσών που αναγράφονται ως σύνολα οφείλονται στη στρογγυλοποίηση.

2. Οι χιλιάδες και τα εκατομμύρια χωρίζονται με τελεία(.). Οι δεκαδικοί αριθμοί χωρίζονται από τους ακέραιους με υποδιαστολή(,).

3. Σύμβολα που χρησιμοποιήθηκαν: Δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν στοιχεία... Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία... Μηνέν ή λιγότερο από το μισό της μονάδας που χρησιμοποιείται.

Όλοι οι πίνακες, οι οποίοι περιέχονται στο δημοσίευμα αυτό, καθώς και, επιπλέον, πίνακες με συγκριτικά στοιχεία, κατά θεματική ενότητα, των Απογραφών Γεωργίας – Κτηνοτροφίας 1999/1991, χορηγούνται σε CD, το οποίο συνοδεύει το δημοσίευμα. Στο ίδιο CD περιέχεται και το ερωτηματολόγιο της Απογραφής 1999.

9. Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του Αγροτικού Χώρου.

Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την Αγροτική Εκμετάλλευση.

1. Εισαγωγή

Σε μια προσπάθεια συνθετικής παρουσίασης και ανάλυσης των λειτουργιών του σύγχρονου ελληνικού αγροτικού τομέα, των χαρακτηριστικών του, των νέων εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα και των μελλοντικών τάσεων που διαφαίνονται στο κανονιστικό πλαίσιο που διαμορφώνεται μέσα από τις πολιτικές και τις επιλογές των κεντρικών εξουσιών-εθνικών ή υπερεθνικών, θεωρούμε αναγκαία την επάνοδο σε πολλά από τα στοιχεία, τις παρατηρήσεις και τις θεωρητικές αναφορές που σημειώθηκαν σε προηγούμενες ενότητες του παρόντος τόμου.

Τονίζουμε, λοιπόν, ξανά ότι η θέση και ο ρόλος του **αγροτικού τομέα** και ειδικότερα της **αγροτικής εκμετάλλευσης** στην ελληνική κοινωνία και οικονομία σήμερα, ορίζεται από τις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες αλλά και από το πλαίσιο των πολιτικών που διαμορφώνει η Κεντρική Εξουσία. Τόσο από την παρατηρούμενη συνεχή συρρίκνωσή του όσο και από τις πολιτικές που εξαγγέλλει και εφαρμόζει η Ευρωπαϊκή Ένωση, διαπιστώνεται ότι διαγράφεται μια νέα πορεία για τον αγροτικό χώρο. Στο νέο αυτό πλαίσιο, ο αγροτικός τομέας μεταβάλλεται σε όλες του τις δομές και αναζητά νέους ρόλους αλλά και τρόπους επιβίωσης και αναπαραγωγής στο πλαίσιο ενός «νέου» κοινωνικού και οικονομικού χώρου, αυτού, δηλαδή, **της υπαίθρου χώρας**. Στην πορεία αυτή και με δεδομένο τις σημαντικές διαφορές και ανισότητες μεταξύ των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, το κεντρικό ερώτημα που τίθεται είναι ποιες από αυτές, πώς και με ποιους τρόπους μπορούν να ανταποκριθούν στους νέους ρόλους και στόχους που προκύπτουν ή τίθενται από τον αστικό χώρο της οικονομίας και κοινωνίας, όπως αυτός εκφράζεται, στο πολιτικό εποικοδόμημα και στο επίπεδο της κεντρικής εξουσίας.

Εύλογα, η ενασχόληση με το ερώτημα αυτό προϋποθέτει, σε ένα πρώτο στάδιο μελέτης, τον προσδιορισμό της σύγχρονης θέσης και ρόλου του συνολικού αγροτικού τομέα στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας και κοινωνίας. Οφείλουμε να επισημάνουμε ήδη εδώ τη σχετικότητα της έννοιας του «εθνικού» σε συνθήκες επίτασης των παραγόντων της διεθνοποίησης ή παγκοσμιοποίησης των οικονομικών διεργασιών και ακόμα περισσότερο βέβαια σε συνθήκες ανάπτυξης υπερεθνικών σχηματισμών όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Από την οπτική της θεωρητικής συζήτησης και την ανάγκη της επιστημονικής επανατοποθέτησης σχετικά με τη θέση και το ρόλο του αγροτικού χώρου στην ιστορική

διαδρομή, κυρίως του Καπιταλιστικού κοινωνικού και οικονομικού συστήματος, αποκομίζει κανείς την έντονη αίσθηση ότι ο χρόνος μεταξύ των αναζητήσεων και επανατοποθετήσεων μικραίνει όλο και περισσότερο. Αυτό σημαίνει ότι οι κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές και διαρθρωτικές αλλαγές, με όλα όσα συνεπάγονται, συντελούνται με ταχύτερους ρυθμούς και σε πιο μικρά πλέον χρονικά διαστήματα. Έτσι, η «αναγνωρισιμότητα» της εκάστοτε νέας κοινωνικής και οικονομικής θέσης, του ρόλου και των χαρακτηριστικών της λειτουργίας του αγροτικού τομέα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, χρήζει, κάθε φορά, νέας ανάλυσης και νέων προσδιορισμών των όρων ένταξης και υπαγωγής του στην ευρύτερη κοινωνία και οικονομία. Αντίστοιχη, προφανώς, οφείλει να είναι και η ταχύτητα του επιστημονικού λόγου που παρακολουθεί, μελετά και προσπαθεί να διαγράψει τη θέση της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας στις εκάστοτε νέες συνθήκες.

Αυτό που αναγνωρίζει κανείς μέσα από την μακρά πορεία του αγροτικού τομέα είναι, μεταξύ άλλων, η πολλαπλότητα και η συνθετότητα στη διαπλοκή και το συνδυασμό των συνιστωσών που αναφέρονται στο **χώρο**, στα διαστήματα του **χρόνου**, στην **απώλεια της κυρίαρχης θέσης** και στις **μορφές υπαγωγής του**, στις **οικογενειακές στρατηγικές** και στο βαθμό της διακριτότητας και της έκτασης της **παρέμβασης της κεντρικής εξουσίας**. Σε σχέση με τα παραπάνω, και προτρέχοντας της ανάλυσης που ακολουθεί, σημειώνουμε εδώ συνοπτικά, ότι ο αγροτικός χώρος μετά από αιώνες λειτουργίας σε λογικές υψηλού, κατά κανόνα, βαθμού αυτάρκειας και αντίστοιχης απομόνωσης και μια διαδικασία εξαιρετικά αργών αλλαγών - κι αυτό σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στην κοινωνία και την οικονομία του άστεως των τελευταίων 1000 περίπου ετών - βιώνει, ιδιαίτερα στο σύντομο χρόνο των τελευταίων δεκαετιών της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ριζικές και ταχύτατες αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές αναφέρονται κυρίως στη συρρίκνωση του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου και στον αναπροσδιορισμό του γεωγραφικού του χώρου, επιβάλλοντας παράλληλα την αναζήτηση νέων στρατηγικών επιβίωσης στους φορείς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Μια επιβίωση που στηρίζεται, σε ιδιαίτερα σημαντικό βαθμό, στους εκάστοτε νέους κανόνες υπαγωγής που διαμορφώνονται στην οικονομία της αγοράς υπό την αιγίδα των κεντρικών εξουσιών του Εθνικού ή Υπερεθνικού σχηματισμού, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η ανάλυση που θα ακολουθήσει θα κινηθεί πάνω σε δύο μεθοδολογικούς άξονες που αποτελούν ταυτόχρονα και τις κεντρικές υποθέσεις εργασίας: Πρώτον, όπως παρουσιάστηκε αναλυτικά και στην 1^η Ενότητα του τόμου αυτού, ότι η λειτουργία και ο ρόλος του αγροτικού χώρου και οι όποιες μεταβολές έχει να επιδείξει στην ιστορική του διαδρομή στην καπιταλιστική περίοδο, είναι, βασικά, εξωγενώς προσδιορισμένες. Μ' αυτό, εννοούμε ότι από τη στιγμή που ο αγροτικός χώρος μετατρέπεται σε αναπόσπαστο και αναγκαίο δομικό στοιχείο της αναπαραγωγής του κοινωνικά κυρίαρχου αστικού Κεφαλαίου που για το λόγο

αυτό εντάσσει και επιβάλλει μια ενιαία διαδικασία λειτουργίας της συνολικής οικονομίας, η λειτουργία και ο ρόλος του αγροτικού τομέα βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από τις εκάστοτε ανάγκες και στρατηγικές επιδιώξεις του Κεφαλαίου αυτού. Συνεπώς η αναζήτησή μας αυτή οφείλει να διατρέχεται, σε αδρές τουλάχιστον γραμμές, από την ανάλυση της σχέσης, Αγροτικός Χώρος από τη μια πλευρά-Αστικό Κράτος, υπό την έννοια της Κεντρικής Εξουσίας και Κεφαλαίου από την άλλη.

Δεύτερον, κάθε ερώτημα και ανάλυση για τον ελληνικό αγροτικό χώρο και τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις σήμερα οφείλει να τίθεται τόσο με αναφορά στην ιστορική, κυρίως μεταπολεμική, πορεία τους, άλλο τόσο δε σε άμεση πλέον σχέση προς τα τεκταινόμενα και τις πολιτικές της «νέας» κεντρικής εξουσίας, του νέου δηλαδή υπερεθνικού σχηματισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης που διαμορφώνει πλέον τις βασικές ορίζουσες του πλαισίου λειτουργίας τους.

Για τις ανάγκες, λοιπόν, της ανάλυσης αυτής και στην προσπάθεια να εντοπισθούν τα σύγχρονα χαρακτηριστικά και ο ρόλος που καλούνται να παίξουν οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις ως κεντρικοί παράγοντες της λειτουργίας του αγροτικού τομέα, ο προβληματισμός θα εστιασθεί στην πλέον πρόσφατη περίοδο στην οποία οι κυρίαρχες πολιτικές για τον αγροτικό χώρο αποτελούν υπόθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

2. Κεντρική Εξουσία και ο σύγχρονος ρόλος του Αγροτικού Χώρου.

Στην ιστορική του διαδρομή, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγική ενότητα (1^η ενότητα), ο αγροτικός τομέας, εκτός από πηγή της πρωταρχικής συσσώρευσης που αποτέλεσε την αφετηρία της βιομηχανικής επανάστασης (Κ.. Μαρξ, 1954, τ.1, σελ.781), λειτούργησε στη συνέχεια ως τμήμα του συνολικού Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής, στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας με κύρια προτεραιότητα, πάντα, τη βιομηχανική ανάπτυξη. Ο αγροτικός τομέας όφειλε να διαθέτει φθηνές πρώτες ύλες και προϊόντα διατροφής, φθινό εργατικό δυναμικό και κεφάλαιο, να αποτελεί πηγή εισροής συναλλάγματος και παράλληλα χώρο κατανάλωσης των αστικών προϊόντων.(G.Myrdal, χ.χ.έ., Μ.Ψαρρού1999, σελ.71.κ.ε.). Στο πλαίσιο αυτό ο αγροτικός τομέας όφειλε να αυξήσει τον όγκο της παραγωγής του, να παράγει προϊόντα για την αγορά και όσο γίνεται πιο πολλά εξαγώγιμα, να μειώσει τις ανάγκες του σε εργατικά χέρια και το πλεόνασμά του να το διαθέσει για τις ανάγκες του ανερχόμενου αστικού χώρου, να κάνει χρήση τεχνολογίας και άλλων εισροών που προέρχονται από τον αστικό χώρο και γενικά να εκχρηματίσει την παραγωγική του διαδικασία.

Ιδιαίτερα, μάλιστα, μεταπολεμικά, ο Ευρωπαϊκός αγροτικός τομέας κλήθηκε να άρει, όσο γίνεται πιο γρήγορα, το μεγάλο φόβο των λαών της κατεστραμμένης Ευρώπης μπροστά στο

φάσμα της ανεπάρκειας σε βασικά προϊόντα (Αρθ.39 Συνθήκης της Ρώμης, Κ. Βεργόπουλος, 1998, σελ.19). Όλα αυτά όφειλαν να συντελεσθούν με ένα μέσο αγροτικό εισόδημα που για πολλές δεκαετίες βρισκόταν κάτω ή στο μισό του μέσου αστικού εισοδήματος.

Ο αγροτικός τομέας προσαρμοζόταν κάθε φορά, αλλού πιο γρήγορα αλλού με πιο αργό ρυθμό και πάντα σε ένα πλαίσιο του οποίου οι βασικές ορίζουσες αποφασίζονταν από πολιτικές βουλήσεις που αντιπροσώπευαν τα συμφέροντα κοινωνικών χώρων έξω από τον αγροτικό. Με μικρή, συνήθως, διαπραγματευτική ισχύ στο συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων και αδυναμία στη διαμόρφωση δικού του κοινού πολιτικού λόγου, ο αγροτικός χώρος λειτούργησε και λειτουργεί ως παθητικός μεν, συνήθως, δέκτης των εξωγενών κανόνων του παιχνιδιού, από την άλλη, όμως, ως ενεργητικός δρών στο εσωτερικό του, με μια αέναη προσπάθεια εκσυγχρονισμού των οικονομικών και παραγωγικών του στρατηγικών. Εύλογα, οι κοινωνικές επιπτώσεις και πολιτισμικές αλλαγές που ακολουθούν ως αναπόφευκτες και χαρακτηρίζονται ως καταλυτικές για τις προαιώνιες δομές, λειτουργίες και αξίες της χωρικής κοινωνίας και οικονομίας.

Ο ρόλος της κεντρικής εξουσίας για τη ρύθμιση των σχέσεων του αγροτικού χώρου με τη λοιπή οικονομία ακολουθεί, μέσα στο χρόνο, μια κλίμακα επίτασης της σημασίας και της αποφασιστικότητάς του (Δαμιανάκος, Σ. 1999, σελ. 56). Σε μια σύνθετη παρέμβασή του, από τη μια μεριά συμβάλλει στη διαμόρφωση των όρων και διαύλων μεταφοράς του υπερπροϊόντος από τον αγροτικό στον αστικό τομέα, από την άλλη και για την άμβλυνση των κοινωνικών επιπτώσεων της μονομερώς επιζήμιας πολιτικής, «αναγνωρίζει» τις ατέλειες των αγορών εργασίας και γης καθώς όμως και την ιδιομορφία της φύσης της αγροτικής παραγωγής και «αναλαμβάνει» την «εξισορρόπηση των φυσικών και οικονομικών μειονεκτημάτων του αγροτικού τομέα έναντι των άλλων οικονομικών τομέων», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον Γερμανικό Γεωργικό Νόμο του 1955.(G. Schmitt, 1993, σελ.5).

Αντίστοιχοι ήταν, άλλωστε, και οι λόγοι που αναφέρονται ως σημαντικοί για τους ιδρυτές της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας για να προχωρήσουν στη διαμόρφωση της πρώτης και μοναδικής για πολλά χρόνια, Κοινής Πολιτικής, της Αγροτικής, ως βασική προϋπόθεση για μια επιτυχή πορεία της συνολικής ενοποιητικής διαδικασίας. Η επίτευξη της αυτάρκειας σε βασικά προϊόντα ήταν ένας από τους σημαντικότερους, αν και άδηλους, στόχους για την άκρως προστατευτική αγροτική πολιτική που ακολούθησε (R.Fennel, 1999, σελ.61).

Είναι άκρως ενδιαφέρον και διαφωτιστικό για την αποφασιστικότητα της σημασίας και της έκτασης της παρέμβασης της Κεντρικής Εξουσίας στη λειτουργία του Αγροτικού Χώρου μέσα στο χρόνο, να παρακολουθήσει κανείς την πορεία της εφαρμογής της Κοινής

Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) από τη σύστασή της μέχρι σήμερα η οποία μπορεί να χωριστεί σε δύο, σαφώς, διακριτές περιόδους:

- Πρώτον, στην περίοδο από τη σύστασή της μέχρι τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του '70.
- Δεύτερον, στην περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μέχρι σήμερα.

Κατά την **πρώτη περίοδο**, ο ευρωπαϊκός αγροτικός χώρος, ως κοινωνία και οικονομία, μέσα στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και ειδικότερα στη δεκαετία του '60, ανταποκρίθηκε πλήρως στις προσδοκίες και στους ρόλους που του ανατέθηκαν. Μεταξύ άλλων, αυξήθηκε κάθετα η παραγωγικότητα και ο όγκος των προϊόντων, επιτεύχθηκε η αυτάρκεια σε μια σειρά από αυτά και μειώθηκε σημαντικά ο αγροτικός πληθυσμός.

Σε όλη αυτήν την περίοδο, η **αγροτική εκμετάλλευση**, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, βρισκόταν στο επίκεντρο των μέτρων πολιτικής καθώς της αναγνωριζόταν ο κεντρικός ρόλος για την επίτευξη των στόχων. Δεν εξετάζονται εδώ οι ενδοαγροτικές διαφορές, ή αυτές σε περιφερειακό ή στο επίπεδο μεταξύ των κρατών-μελών της τότε ΕΟΚ. Δεν ετίθετο, άλλωστε, κατά την εποχή αυτή τέτοιο ζήτημα στο πλαίσιο των εφαρμοζόμενων πολιτικών και των τελικών επιδιώξεων. Η συνολική αναπτυξιακή ευφορία της ευρωπαϊκής οικονομίας, οι επιτυχίες των πρώτων χρόνων της εφαρμογής της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και η απρόσκοπτη λειτουργία των μηχανισμών συγκάλυπτε πολλά ανάλογα θέματα. Ο αγροτικός τομέας αντιμετωπιζόταν ως ενιαίος και λειτουργούσε, στο θερμοκήπιο της προστατευτικής πολιτικής, με τους νόμους της αγοράς, όσο κι αν ακούγεται αυτό αντιφατικό. Ούτε όμως και στον επιστημονικό λόγο ετίθετο ζήτημα εξέτασης των τρόπων και των πιθανών διαφορετικών εκφάνσεων της ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό. Η πορεία έδειχνε να είναι γραμμική και ανεμπόδιστη. Το Κεφάλαιο, με την συνδρομή της Κεντρικής Εξουσίας, ορίζει τα πλαίσια, τις μορφές και τους χώρους για την άμεση ή έμμεση υπαγωγή της αγροτικής εργασίας με στόχο, σε τελική ανάλυση, την ιδιοποίηση του αγροτικού υπερπροϊόντος και γενικότερα την εξυπηρέτηση των δικών του αναγκών. Η μικρή ή μεγάλη, ανάλογα με τη χώρα, συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και της γης στον αγροτικό τομέα και η μαζική έξοδος του πλεονάζοντος αγροτικού εργατικού δυναμικού απορροφώνται ανώδυνα και χωρίς σημαντικούς κοινωνικούς κραδασμούς μέσω της ανάπτυξης των άλλων τομέων της οικονομίας ή με τη χρήση των ασφαλιστικών δικλείδων της εξωτερικής μετανάστευσης.

Στα τέλη, όμως, της δεκαετίας του '60 η πορεία αυτή αγγίζει το τέλος της και η αντιστροφή της αναδύεται ως αναπόφευκτη. Οι γνωστές παρενέργειες της ιδιαίτερα προστατευτικής Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, σε συνδυασμό με την πετρελαϊκή κρίση των

αρχών της δεκαετίας του '70, συνθέτουν το κομβικό εκείνο ιστορικό σημείο για την αρχή μιας ιδιαίτερα σημαντικής αλλαγής των αντιλήψεων που αφορούν στον κοινωνικό και οικονομικό ρόλο του ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου, προαναγγέλλοντας και την ουσιαστική έναρξη της **δεύτερης περιόδου**.

Ειδικότερα, δύο ήταν τα κυρίαρχα γεγονότα της εποχής αυτής που θα σηματοδοτήσουν την αρχή της αλλαγής όχι μόνο των αντιλήψεων αλλά και των στόχων και των πολιτικών: Πρώτον, ο αγροτικός τομέας με τον εκσυγχρονισμό του και την αύξηση της παραγωγής και παραγωγικότητάς του, από τη μια μεριά είχε εκπληρώσει του στόχους του ως όφειλε και από την άλλη/άρα δεν αποτελούσε πλέον τον «προβληματικό» εκείνο τομέα που χρήζει ιδιαίτερης προστασίας. Δεύτερον, η πετρελαϊκή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70, δείχνοντας τα όρια και το εύθραυστο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, σήμανε το ουσιαστικό τέλος της 20ετούς περίπου αναπτυξιακής ευφορίας των αστικών τομέων της ευρωπαϊκής οικονομίας. Το φάσμα της μαζικής ανεργίας αναδύεται απειλητικό δίνοντας τέλος και στο όραμα της πλήρους απασχόλησης.

Κάτω από το βάρος των φαινομένων αυτών, η αλλαγή στάσης έναντι του αγροτικού τομέα και η ανατοποθέτηση του αγροτικού ζητήματος υπό τις νέες οπτικές έρχεται ως αναπόφευκτη. Επιφυλακτικά στην αρχή (σχέδιο Μάνσχολτ, οδηγίες Ευρωπαϊκής Επιτροπής 159/1972, 161/1972, 268/1975), με πιο αποφασιστικούς ρυθμούς αργότερα, αναζητείται και σταδιακά δρομολογείται, μια νέα πιο σύνθετη προσέγγιση του αγροτικού χώρου (κανονισμοί 797/1985, 2328/1991, 950/1997). Νέοι ρόλοι επιφυλάσσονται για το χώρο και κατ'επέκταση για την αγροτική οικογένεια και εκμετάλλευση. Σύμφωνα με μια χαρακτηριστική έκφραση, η Ευρωπαϊκή Ένωση «ανακαλύπτει» τον αγροτικό χώρο (Λ.Λουλούδης, 1991).

Οι νέες πολιτικές της Ε.Ε. απορρέουν από τη διαγραφόμενη και επιτεινόμενη αρνητική κοινωνική και οικονομική πορεία στον αστικό χώρο και αποβλέπουν στην άμβλυνσή της, θέτοντας δύο κεντρικούς στόχους που στην προέκτασή τους συνεπάγονται και αντίστοιχους ρόλους για τους αγρότες. Πρώτον, στο οικονομικό πεδίο και δεύτερον στο κοινωνικό, είτε ως διακριτών, σε ορισμένα μέτρα, στόχων είτε σε μια συνθετική τους προσέγγιση σε άλλα μέτρα.

Στο οικονομικό πεδίο, τα αυξανόμενα πλεονάσματα αγροτικών προϊόντων μετατρέπουν την άλλοτε «δημοφιλή» πηγή της πρωταρχικής συσσώρευσης σε οικονομικό και κατ'επέκτασιν κοινωνικό βάρος. Επιβάλλεται ο περιορισμός της και αυτός περνάει μέσα από τον, με κάθε τρόπο, περιορισμό της αγροτικής παραγωγής. Παράλληλο στόχο αποτελεί η μείωση της προστασίας και η επιδίωξη της επίτευξης διεθνώς ανταγωνιστικών τιμών στα αγροτικά προϊόντα.

Στο κοινωνικό πεδίο γίνεται καταφανής η κύρια πρόθεση των Ευρωπαϊκών πολιτικών να πειστούν οι αγρότες να μη μετακινηθούν προς τα επιβαρυνμένα με αυξανόμενη ανεργία αστικά κέντρα και να μείνουν στον τόπο τους. Ο στόχος αυτός συμπορεύεται και με την αναβίωση ενός παλιού γνώριμου ρόλου της αγροτικής οικογένειας και της αγροτικής εκμετάλλευσης. Είναι αυτός της απλής αναπαραγωγής ή όπως σήμερα αποκαλείται, επιβίωσης. Σύμφωνα μ' αυτήν, η αγροτική οικογένεια δεν επιδιώκει κέρδος από την «επιχειρηματική» της δράση στην αγροτική της εκμετάλλευση (Κ.Βεργόπουλος- Σ.Αμίν, 1975). Οι φορείς της «επιχείρησης» μπορούν να συμπίσουν σε μεγάλο βαθμό τις απαιτήσεις τους σε περίοδο κρίσης και κυρίως δεν απολύουν το πλεονάζον προσωπικό της. Η αγροτική οικογένεια, δηλαδή, αναδεικνύεται πάλι ως κοινωνικό και οικονομικό κύτταρο και κοινή μοίρα των μελών της και μπορεί να επαναφέρει σε λειτουργία τις παλιές υποχρεώσεις στήριξης των πλεοναζόντων, ως εργατική δύναμη, μελών της, μετατρέποντάς τους σε λανθάνοντες ανέργους (Α. Μωυσίδης, 1986, σελ 200 κ.ε.). Τελικά, η αγροτική οικογένεια οφείλει να αναδιαμορφώσει τις στρατηγικές της μέσα από την εφεύρεση τρόπων αύξησης των επιτόπιων πηγών εισοδήματός τους. Νέες έννοιες και όροι γεννιούνται (τοπική ανάπτυξη, ολοκληρωμένη ανάπτυξη κ.λπ) που ουσιαστικά εκφράζουν το νέο γεωγραφικό και οικονομικό χώρο, την **Υπαιθρο Χώρα**, που ορίζεται να αποτελέσει το πεδίο στο οποίο η αγροτική οικογένεια θα επιτελέσει τους νέους ρόλους της.

Εδώ ακριβώς συναντώνται οι δέσμες των πολιτικών της Ε.Ε.. Συγκεκριμένα, παράλληλα με τη διακηρυγμένη πρόθεσή της να μειώσει την προστασία της αγροτικής παραγωγής ώστε να μειωθεί το οικονομικό βάρος της προστασίας και να επιτευχθεί μελλοντικά η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων στη διεθνή αγορά, διακηρύσσει και την προτεραιότητα της προστασίας της οικογενειακού χαρακτήρα αγροτικής εκμετάλλευσης. Δύο στόχοι που στη βάση τους είναι ανταγωνιστικοί και αλληλοαναιρούμενοι.

Παρ' όλη, όμως, την , σε πρώτη προσέγγιση, σοβαρή αυτή αντίφαση, οι προθέσεις και οι αντίστοιχες πολιτικές είναι απόλυτα συμβατές με το διττό στόχο της αντιμετώπισης των πλεονασμάτων και την προώθηση της ανταγωνιστικότητας από τη μια μεριά και της συγκράτησης του πλεονάζοντος πληθυσμού στον τόπο τους. (Panaghos, V., 1989)

Για την επιτυχία της πολιτικής αυτής η Ε.Ε. προχωρά σε μια σειρά από δημοσιονομικά, διαρθρωτικά και κοινωνικά μέτρα στην ίδια την αγροτική παραγωγή. Κατά πρώτον και με στόχο τα πλεονάσματα, προχωράει στην υιοθέτηση των ποσοτώσεων στην παραγωγή και στην εισαγωγή της «αρχής της συνυπευθυνότητας». Στο μέτρο αυτό διακρίνει κανείς την κορύφωση της από μακρού παρεμβατικής πολιτικής της κεντρικής εξουσίας, με άλλο, βέβαια, για τη συγκυρία αυτή, στόχο. Η ακραία αυτή κανονιστική-ρυθμιστική πολιτική,

κατά την οποία ο πάλαι ποτέ ελεύθερος αγρότης οφείλει να παράγει ό,τι, όσο και εν πολλοίς και όπως του επιτρέπεται και σε προαποφασισμένη τιμή, θυμίζει την παραγωγή κατ' ανάθεση της φεουδαρχικής περιόδου ή τη σύγχρονη συμβολαϊκή ή παραγωγή φασόν. Αποτελεί την επίταση της έννοιας του «οιονεί εργάτη», όπως σημειώναμε σε παλαιότερη μελέτη.(Α. Μωυσίδης, 1988, σελ.51).

Κατά δεύτερον, η Ε.Ε. προχωράει στη ριζική αναθεώρηση της αντίληψης για τον αγροτικό χώρο ως ενιαίου «όλου» και αναγνωρίζει τις διαφορετικότητες που περικλείει. Οι διαφορετικότητες αυτές αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στα γεωοικονομικά χαρακτηριστικά (ορεινές, νησιωτικές, παραμεθόριες, μειονεκτικές περιοχές κ.λπ.), στις τάξεις μεγέθους των εκμεταλλεύσεων και στον όγκο της παραγωγής, στους μικρούς και μεγάλους δηλαδή αγρότες, στα διαφορετικά προϊόντα κλπ. Παράλληλα, «ανακαλύπτει» τη γήρανση του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, το πρόβλημα των νέων και της διαδοχής, την ανάγκη της προστασίας του περιβάλλοντος, στην οποία οι αγρότες μπορούν να παίξουν αποφασιστικό ρόλο με τις αποσύρσεις γαιών, την αναδάσωση, την αγρανάπωση και τη μείωση και πιο ορθολογική χρήση των σύγχρονων εισροών που επιβαρύνουν πολλαπλά το φυσικό περιβάλλον. «Ανακαλύπτει», επίσης, το παραδοσιακό πολιτισμικό υπόβαθρο και τη συμβολή του στην κοινωνική συνοχή, την πολυλειτουργικότητά του και τη συμβολή του στην παραγωγή όχι μόνον υλικών αλλά και ανεκτίμητων άϋλων αγαθών. Τελικά, «ανακαλύπτει» στις ιδιαίτερες τοπικές συνθέσεις το νέο συλλογικό υποκείμενο της «Υπαίθρου Χώρας» μέσα και μέσω του οποίου συντίθενται οι νέοι προβαλλόμενοι κοινωνικοί και οικονομικοί στόχοι.

Στο πλαίσιο της νέας αυτής θεώρησης, ο αγροτικός χώρος και η αγροτική εκμετάλλευση δε βρίσκονται πλέον στο επίκεντρο των σχεδιασμών. Θεωρούνται ως συμπληρωματικοί ή μερικό τμήμα του νέου συνόλου, όπως πράγματι είναι οι αγροτικοί τομείς σήμερα. Και όχι μόνον αυτό. Ο αγροτικός χώρος και η αγροτική εκμετάλλευση επωμίζονται τα αρνητικά οικονομικά και περιβαλλοντικά αποτελέσματα της ΚΑΠ και προκαλούν τη δυσφορία και πολλές φορές εχθρότητα των μη αγροτών σε κάθε τους διεκδίκηση.¹

Το χαμένο ρομαντισμό του, υπό στενή έννοια, αγροτικού χώρου, ενδύεται τώρα ο νέος, πολλά υποσχόμενος, χώρος της «υπαίθρου χώρας». Όλα τα κείμενα και σχεδιασμοί μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 που αναφέρονται στο μέλλον του αγροτικού χώρου περιστρέφονται γύρω από τα πλεονεκτήματα της κινητοποίησης και διαχείρισης των

¹Αυτό είναι εμφανές κατά τα τελευταία χρόνια και στην περίπτωση των Ελλήνων αγροτών έγινε ιδιαίτερα αισθητό στη διάρκεια των πρόσφατων κινητοποιήσεών τους των ετών 1996, 1997, 1998 ότι οι αγρότες έχουν χάσει πολλά παραδοσιακά τους ερείσματα στο κοινωνικό και στο πολιτικό επίπεδο. Θεωρούνται, εν ολίγοις, οι βασικοί υπεύθυνοι του «επιδοτούμενου παραλογισμού» των πλεονασμάτων, όπως χαρακτηριστικά λέγεται.

παραγωγικών πόρων σε ευρύτερο τοπικό πεδίο(προγράμματα Leader, τοπικοί αναπτυξιακοί σύνδεσμοι κ.λπ.). (Ν. Μούσης, 1998, σελ. 161). Δεν κρίνεται εδώ η ορθότητα ή όχι της νέας αυτής αντίληψης και πολιτικής. Η τοπικότητα είχε πάντοτε την ιδιαίτερη σημασία της καθώς συνέθετε πράγματι μια σχετικά «αυτόνομη» κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ενότητα με μακριά ιστορική συνέχεια. Δε μπορεί όμως να παραβλέψει κανείς τη συγκεκριμένη συγκυρία και τους συνειρμούς στους οποίους παραπέμπει η συστηματική, σήμερα, προώθησή της.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν, συνεπώς, για τη σκοπιμότητά της και τους παράγοντες που την προκάλεσαν είναι πολλά.:

- Είναι και σε ποιο βαθμό συμπτωματικό ότι η πολιτική οργανώνεται και χρηματοδοτείται από την Κεντρική Εξουσία παράλληλα με τη διαμόρφωση, όπως ήδη σημειώθηκε, ενός άκρως κανονιστικού πλαισίου για την αγροτική παραγωγή που συμπίπτει με τη μεγάλη κρίση της απασχόλησης στους αστικούς τομείς της οικονομίας;
- Αποτελεί η «τοπική ανάπτυξη» απάντηση στο παραδοσιακό ολιστικό μοντέλο της καπιταλιστικής ανάπτυξης και άρα η σχετική αναπτυξιακή αυτονομία του «τόπου» εμπεριέχει στοιχεία άμβλυνσης της ανισότητας στις σχέσεις μεταξύ των τομέων της οικονομίας και κοινωνίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής;
- Αποβλέπει η πολιτική αυτή στην άρση της αδυναμίας του αγροτικού χώρου να προσφέρει «αυτόνομα» τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής στα μέλη του και έχει ως τελικό στόχο, πράγματι, την επιβίωση της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης ως οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού κυττάρου και ταυτόχρονα και σημαντικού παράγοντα κοινωνικής συνοχής;
- Ή μήπως πρόκειται για μια, λόγω συγκυρίας, πολιτική της κεντρικής εξουσίας ως αντισταθμιστικού και ταυτόχρονα παράγοντα ισορροπίας στην κρίση που προκάλεσαν οι αδυναμίες και τα αδιέξοδα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής;

Αυτό, βέβαια, σημαίνει ότι όταν οι όροι αλλάξουν, ο αγροτικός χώρος θα κληθεί πάλι, από μιαν άλλη σκοπιά, ίσως την παραδοσιακή, να ανταποκριθεί σε νέες ανάγκες της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά αποτελούν βασικούς αναλυτικούς και ερμηνευτικούς κώδικες για μια σύγχρονη προσέγγιση τόσο της ευρύτερης περιφερειακής ανάπτυξης όσο και του, υπό στενή έννοια, σύγχρονου αγροτικού ζητήματος.

Αυτό που ενυπάρχει στην έννοια της τοπικής ανάπτυξης και στο οποίο στηρίζεται η αναφορά σ' αυτήν, είναι το ότι ενώ μέχρι πρόσφατα κύριος φορέας της ιστορίας της

υπαίθρου χώρας ήταν η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση στο πλαίσιο των παραδοσιακών κοινοτήτων, τώρα αυτή υποβαθμίζεται στο ρόλο του μερικού, ακολουθώντας την ιστορική πορεία συρρίκνωσης της σημασίας του αγροτικού τομέα.

Μεγάλο μέρος των φορέων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων - αγροτικές οικογένειες- δε μπορούν πια να στηρίζονται αποκλειστικά στο εισόδημά τους από αυτές αλλά οφείλουν να αναπτύξουν πολλαπλές δραστηριότητες και στρατηγικές εργασίας σε ευρύτερη τοπική κλίμακα για να επιτυγχάνουν, ως συνολικό οικογενειακό εισόδημα, το επαρκές εκείνο ύψος που θα επιτρέψει την αναπαραγωγή τους και θα τους κρατήσει στον τόπο τους.

Η έννοια της «βιωσιμότητας» της αγροτικής εκμετάλλευσης αλλάζει και μεταφέρεται στο επίπεδο της βιωσιμότητας της αγροτικής οικογένειας ως νέου «όλου» καθώς οι βάσεις αναπαραγωγής της αλλάζουν τελείως. Εισάγεται η έννοια του «αρίστου» μεγέθους του αγροτικού νοικοκυριού σε συνδυασμό με την αντίστοιχη της «οριακής χρησιμότητας της οικογενειακής εργασίας» (G.Schmitt, 1993, σελ.6) που αίρει ή μετατρέπει σε μερική την έννοια της αυτόνομης αναπαραγωγής της αγροτικής εκμετάλλευσης. Σαφώς επηρεασμένες από τη θεωρία του Tschajanow (1987) οι απόψεις αυτές μεταθέτουν την έμφαση από τη δυνατότητα αναπαραγωγικής αυτονομίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με βάση τους παραγωγικούς πόρους που διαθέτουν, στην αναπαραγωγική δυνατότητα των αγροτικών οικογενειών με βάση τη διαθεσιμότητα της ζωντανής τους εργασίας². Η εργασία αυτή, ανάλογα με το ύψος και τη σύνθεσή της, οφείλει να διατεθεί σε εναλλακτικές απασχολήσεις είτε εντός είτε εκτός του αγροτικού τομέα με στόχο το συνολικό εκείνο εισόδημα που θα επιτρέψει την αναπαραγωγή της οικογένειας. Το αναγκαστικό αυτό εισοδηματικό αδιέξοδο μεγάλου αριθμού αγροτικών οικογενειών, να μη μπορούν, δηλαδή, να αναπαράγονται, όπως παλαιότερα, με βάση την παραγωγή στην αγροτική τους εκμετάλλευση, που τους οδηγεί σε στρατηγικές διάθεσης της εργασίας τους σε συνδυασμό απασχολήσεων και εκτός αυτής, ερμηνεύεται πολλές φορές, λανθασμένα, κατά την άποψή μας. Δεν κρίνεται, δηλαδή, ως εγγενής αδυναμία των εκμεταλλεύσεων και άρα και των φορέων τους και απότοκος της άνισης ανταλλαγής τους με τους κυρίαρχους αστικούς τομείς της οικονομίας αλλά ως δυνατότητα «εκπόικισης δραστηριοτήτων» (Τσουκαλάς, Κ., 1986), ή ως «αντίσταση» ή «ευελιξία στις μορφές απασχόλησης» στο πλαίσιο, έστω και μερικά αυτόνομων,

² Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, η έμφαση στις στρατηγικές των αγροτικών οικογενειών μετατίθεται στις μορφές οργάνωσης και διάθεσης της διαθέσιμης εργασίας τους στην ευρύτερη οικονομία. Οι απόψεις αυτές, κινούμενες στη βάση του εντεινόμενου φαινομένου της πολυαπασχόλησης των μελών των αγροτικών οικογενειών, βρίσκονται σε αντιστοιχία με τη λογική των θεωριών περί των πολυσθενών κοινωνικών υποκειμένων (Κ. Τσουκαλάς, 1986, E.O.Wright, 1985). Σχετικά με ζήτημα αυτό βλ. Δ.Δαμιανός- Χ.Κασίμης- Α.Μωυσίδης-Μ.Ντεμούσης (1994), σελ. 183 κ.σ..

«στρατηγικών επιβίωσης» των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Σ.Δαμιανάκος κ.ά, 1997, Α. Παπαδόπουλος, 1998α, 1998β).

Θα έλεγε κανείς ότι ζούμε την οριστική παρακμή της αγροτικής οικογένειας ως φορέα της αγροτικής εκμετάλλευσης που δείχνει να επιβεβαιώνει τις προφητείες του Κ. Καραβίδα (1977) για την κατάληξη της «ατομιστικής αγροτικής οικογένειας» στο πλαίσιο του Καπιταλισμού.

Σε γενικές γραμμές μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι ο αγροτικός χώρος ως τρόπος ζωής, πράγματι, έχασε πια κάθε αθωότητα, ειδυλλιακότητα και ρομαντισμό που για τόσο καιρό είχε ενδυθεί. Οι λογικές και τα χαρακτηριστικά του αστικού τρόπου ζωής γίνονται κυρίαρχες, η ραγδαία εξέλιξη των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς αίρουν όχι μόνο την παραδοσιακή απομόνωση αλλά και τις διαφορετικότητες των τοπικών «πολιτισμών». Η επαγγελματική και κοινωνική σύνθεση των αγροτικών κοινοτήτων αλλοιώνεται σε βάρος της αγροτικής επαγγελματικής «καθαρότητας», οι συλλογικές μορφές συμβίωσης και οικονομικής συνεργασίας (συγγενικά δίκτυα, γειτονιές) και χωρικές συλλογικότητες (π.χ. κοινοτικές δράσεις, αγροτικοί και σχολικοί συνεταιρισμοί) αμβλύνονται. Όλα αυτά δίνουν τη θέση τους σε νέα πρότυπα που επιβάλλει η επιτεινόμενη εξωστρέφεια και εξάρτηση της αγροτικής παραγωγής και ζωής. Αναπτύσσονται νέα δίκτυα σύνδεσης του αγροτικού με τον αστικό χώρο τόσο στο επίπεδο της παραγωγής (συμβόλαια παραγωγής, ποσοστώσεις), στο πεδίο της αγοράς (νέες μορφές διασύνδεσης με την αγορά εργασίας και με τα καταναλωτικά και πιστωτικά κέντρα) (Α.Παπαδόπουλος, 1999), της συνεργασίας και των σύγχρονων μορφών πολιτικής πατρωνείας (Ι.Σαγιάς- Μ.Σπουρδαλάκης, 1993, Α.Λουλούδης- Ν.Μαραβέγιας, 1999).

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η διατύπωση μιας μακροσκοπικής οικονομικής και κοινωνικής θεώρησης των εξελίξεων και τάσεων στο επίπεδο μιας ευρύτερης πραγματικότητας, δε σημαίνει, ασφαλώς, συγκάλυψη του πολυσύνθετου αγροτικού χώρου και αγνόηση των σημαντικών εσωτερικών ιδιομορφιών και ανισοτήτων των επιμέρους αγροτικών τομέων. Επιγραμματικά, μπορούμε να πούμε ότι όσο πιο σημαντικός είναι ακόμα ο αριθμός των αγροτών σε μια χώρα, όσο πιο ανόμοια είναι η γεωμορφολογική και παραγωγική σύνθεσή της και όσο πιο ετερογενής είναι η δομή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων τόσο πιο μεγάλος, πολύμορφος και σύνθετος είναι και ο αριθμός των δικτύων αυτών και σε τελική ανάλυση και οι στρατηγικές αναπαραγωγής των αγροτικών οικογενειών και των εκμεταλλεύσεών τους. Και όλα αυτά έχουν ασφαλώς ιδιαίτερη ισχύ για ένα αγροτικό χώρο όπως ο ελληνικός.

3. Σύγχρονα κοινωνικά και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού χώρου.

3.1. Εισαγωγή

Πριν προχωρήσουμε στη συνοπτική επανάληψη της περιγραφής των σύγχρονων χαρακτηριστικών και δομών του ελληνικού αγροτικού χώρου οφείλουμε να επισημάνουμε τις ιδιαιτερότητές του στη χρονική αυτή συγκυρία τονίζοντας με έμφαση τα εξής:

Πρώτον, και σε αντίθεση προς όλες τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. και κυρίως τις πολύ αναπτυγμένες, ο ελληνικός αγροτικός χώρος κατέχει μια σημαντική θέση τόσο ως ποσοστό του Ακαθάριστου Αγροτικού Προϊόντος (ΑΑΠ) στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) όσο και στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

Δεύτερον, τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, ο αριθμός και το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η σύνθεση της παραγωγής και το επίπεδο ανάπτυξης του τομέα, συνεπάγονται τύπους διασύνδεσης με το εξωτερικό περιβάλλον που επιβάλλουν ένα ιδιαίτερο «ελληνικό» πρίσμα θεώρησης των ζητημάτων που ανακύπτουν. Αυτό σημαίνει ότι η αναφορά σε θεωρίες ή πολιτικές που έλκουν την τεκμηρίωσή τους στα ζητήματα των αντίστοιχων τομέων των αναπτυγμένων κοινωνιών οφείλουν να εξειδικευθούν στις ιδιαιτερότητες του κάθε χώρου και να ελέγχονται στη βάση αυτών.

Τρίτον, οι εξελίξεις στον ελληνικό αγροτικό τομέα μεταπολεμικά μπορούν να χαρακτηριστούν ως αντίστοιχες και αναντίστοιχες ταυτόχρονα με αυτές των αναπτυγμένων χωρών της Ευρώπης. Συγκεκριμένα και παρόλη την καθυστέρηση σε πολλά ζητήματα της αναπτυξιακής διαδικασίας, ο ελληνικός αγροτικός τομέας ακολούθησε το κλασικό μοντέλο της συμβολής στην ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, σε βαθμό που να χαρακτηριστεί «εσωτερική αποικία». Συρρικνώθηκε πληθυσμιακά, σημειώθηκε μερική συγκεντροποίηση γης και κεφαλαίου, εκχρηματίστηκε η παραγωγική διαδικασία, εξειδικεύθηκε σημαντικά η παραγωγή και εμπορευματοποιήθηκε ενώ παράλληλα άλλαξε η κοινωνική του σύνθεση και εξαστίστηκε, σε σημαντικό βαθμό, ο τρόπος της ζωής στην ύπαιθρο. Όλα αυτά όμως έλαβαν χώρα με πολύ πιο αργούς ρυθμούς. Αυτό σημαίνει ότι, σε σχέση με τους αγροτικούς χώρους των αναπτυγμένων χωρών της Ε.Ε., τίθεται σήμερα ένα ζήτημα μιας κοινής μεν, ασύμπτωτης όμως, πορείας που δυσχεραίνει συγγενείς, πόσο μάλλον ταυτόσημες, αντιλήψεις ή ακυρώνει, ως προς το στόχο τους, κοινές και οριζόντιες, αλλά αδιαφοροποίητες, πολιτικές για το «κοινό» πρόβλημα. Π.χ. ενώ στις περισσότερες από τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. το ήδη πολύ μικρό ποσοστό των αγροτών δεν «επιτρέπει», μπορεί να πει κανείς, παραπέρα συρρίκνωση, οι δε πολιτικές επηρεάζονται σημαντικά από τη μεταβλητή αυτή, στην Ελλάδα οι φωνές για, μεταξύ άλλων, άμεση και σημαντική μείωση του οικονομικά ενεργού

αγροτικού πληθυσμού και άρα των εκμεταλλεύσεων με στόχο την αύξηση της ανταγωνιστικότητας, αυξάνονται διαρκώς και «νομιμοποιούνται» από το λεγόμενο κοινωνικο-οικονομικό βάρος που καλείται να φέρει η υπόλοιπη κοινωνία για τη στήριξη των αγροτών, γεγονός που προκαλεί, άλλωστε, τη δυσφορία της.

Ετσι, το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα σήμερα αναδεικνύεται ως σοβαρό και συνάμα περίπλοκο κοινωνικό και οικονομικό πρόβλημα καθώς συνθέτει από τη μια μεριά τις θετικές πτυχές της οικογενειακής γεωργίας την οποία η Ε.Ε. διακηρύσσει ότι, με τις πολιτικές της, θέλει να διαφυλάξει αλλά και τις αρνητικές παρενέργειες της μικροδομής της που επιβάλλουν τη συνεχή χρηματοδότηση για την επιβίωσή της.

Ειδικότερα, τώρα, σε σχέση με τα σύγχρονα κοινωνικά και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού τομέα και με βάση το κεντρικό θέμα της σημερινής ημερίδας, δηλαδή τη σχέση, τη θέση, το ρόλο και τη βαρύτητα του αγροτικού χώρου στην ύπαιθρο χώρα, θεωρούμε ως χρήσιμο να αναφερθούμε: **Πρώτον**, σε ορισμένα χαρακτηριστικά του σύγχρονου κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο λειτουργεί ο αγροτικός χώρος, δηλαδή τις αγροτικές περιοχές, όπως ορίζονται από την ΕΣΥΕ. **Δεύτερον**, στα ειδικότερα και βασικότερα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του, υπό στενή έννοια, αγροτικού τομέα.

3.2 Ο Αγροτικός Χώρος στις Αγροτικές Περιοχές

Ως προς το πρώτο, σημειώνουμε ότι η χρησιμότητα της, έστω και μερικής αυτής, προσέγγισης του περιβάλλοντος χώρου, έγκειται, στο ότι ο αγροτικός χώρος, ως κοινωνική-οικονομική-και πολιτισμική οντότητα, επηρεάζεται πολλαπλά καθώς γίνεται δέκτης των νέων μηνυμάτων [και] μέσα από τη διαφοροποίηση και διεύρυνση των μη αγροτικών δομών που τον περιβάλλουν. Αλλωστε, όπως ήδη σημειώθηκε, ο περιβάλλον αυτός χώρος είναι ένα σημαντικό πλεόν, αν όχι το μεγαλύτερο, μέρος του νέου συνολικού υποκειμένου στο οποίο στοχεύουν οι νέες πολιτικές για την ύπαιθρο χώρα.

Υπενθυμίζουμε, κατ'αρχάς, τη γνωστή αλλά ιδιαίτερα σημαντική, πλεόν, όπως θα φανεί παρακάτω, διάκριση μεταξύ του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών και του αγροτικού πληθυσμού. Σύμφωνα, λοιπόν, με την κατηγοριοποίηση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΣΥΕ) ως πληθυσμός των αγροτικών περιοχών ορίζεται αυτός των οικισμών που έχουν μέχρι 1999 κατοίκους ενώ ως αγροτικός ορίζεται ο αριθμός των μελών των οικογενειών που κατέχουν μια αγροτική εκμετάλλευση, οι βασικοί φορείς της, κύρια ο αρχηγός, εργάζονται κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά σ'αυτήν και πάνω από το μισό του οικογενειακού τους

εισοδήματος προέρχεται από αυτήν. Σημειώνουμε ότι η κατηγορία του αγροτικού πληθυσμού, με βάση τα σύγχρονα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, εμφανίζεται αρκετά ρευστή και σίγουρα δεν είναι απόλυτα σαφής.

Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι, παρ'όλη τη σημαντική ποσοστιαία μείωση του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών μεταξύ 1951-2001 από 48% περίπου στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας σε 27,2%, σε απόλυτους αριθμούς η μείωση- από 3.637 χιλ. σε 2.984 χιλ. άτομα- δεν είναι τόσο μεγάλη³ (ΕΣΥΕ, απογραφές Πληθυσμού). Στις αγροτικές, δηλαδή, περιοχές, συνεχίζει να ζει ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, παρ' όλες τις μεγάλες μετακινήσεις της μεταπολεμικής περιόδου.

Ενώ όμως ο πληθυσμός αυτός μένει σχεδόν σταθερός, παρατηρούνται μεγάλες διαφοροποιήσεις μέσα στο χρόνο σε τρία τουλάχιστον ποιοτικά στοιχεία του: Πρώτον, στην επαγγελματική και άρα κοινωνική του σύνθεση, δεύτερον, στο επίπεδο παιδείας του και τρίτον, στην αριθμητική σύνθεση των νοικοκυριών στις περιοχές αυτές.

Ως προς το πρώτο, παρατηρούμε ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός των αγροτικών περιοχών ενώ το 1961⁴ κατανεμόταν σε 84,9% αγρότες και 15,1% μη αγρότες, η σχέση αυτή μεταβάλλεται σε 46,5% αγρότες και 53,5% μη αγρότες το 1991 και σε 37,7% και 62,3% το 2001 αντιστοίχως. Η αλλοίωση αυτή της αγροτικής «καθαρότητας» των μικρών οικισμών της υπαίθρου χώρας εντείνεται κυρίως μετά το 1971 και επιταχύνεται μετά το 1981 καθώς το ποσοστό των μη αγροτών αυξάνεται από 15,1% το 1961, σε 20,5% το 1971, 35,1% το 1981, 53,5% το 1991 και 62,3% το 2001(ΕΣΥΕ, απογραφές πληθυσμού-κατοικιών).

Η μαζική αυτή διείσδυση των μη αγροτικών επαγγελματιών, είτε μέσω του εντεινόμενου φαινομένου της πολυαπασχόλησης είτε αυτόνομα, (Α. Μωυσίδης, 1995, 1996) στους πάλαι ποτέ αγροτικούς, κατά την κύρια απασχόληση και την πηγή εισοδήματος αλλά και τρόπο και στάσεις ζωής, οικισμούς, συνοδεύεται, εύλογα, και από άλλα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κοινωνική σύνθεση του αστικού πληθυσμού. Ετσι, ως προς το επίπεδο παιδείας των κατοίκων των αγροτικών περιοχών παρατηρούμε ότι οι αναλφάβητοι μεταξύ 1951 και 1991 όχι μόνο μειώνονται από 38,7% σε 11,3% και αυξάνονται και οι απόφοιτοι του Δημοτικού από 19,4% σε 58,6 αλλά υπεδεκαπλασιάζονται οι απόφοιτοι του Λυκείου, οι πτυχιούχοι της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης και οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων.

³ Επισημαίνουμε το πρόβλημα της απογραφής του πληθυσμού, καθώς πολλοί απογράφονται στον τόπο καταγωγής τους και όχι της μόνιμης κατοικίας τους, γεγονός που ασφαλώς αλλοιώνει σε κάποιο βαθμό τα τελικά αποτελέσματα.

⁴ Δεν αναφερόμαστε στα στοιχεία του 1951 λόγω των σημαντικών προβλημάτων που παρουσίασε η απογραφή του πληθυσμού. Βλ. Φράγκος, Δ., 1980.

Σε ότι αφορά τα μεγέθη των νοικοκυριών των αγροτικών περιοχών κατά τον αριθμό των μελών τους, παρατηρούμε ότι εξομοιώνονται προς τα αστικά νοικοκυριά (Α.Μωυσίδης, 1994, σελ. 49, 106) καθώς μετά το 1961, ο αριθμός αυτών που έχουν 1-2 μέλη αυξάνεται από 24% το 1961 σε 46% το 1991. Αντίθετα οι τάξεις μεγέθους με 3-4 μέλη μειώνονται κατά 8,5 %, με 5-6 μέλη κατά 42,7%, με 7-8 κατά 74,7% και τα νοικοκυριά με πάνω από 9 μέλη κατά 85%.⁵

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις παραπάνω εξελίξεις ο αγροτικός χώρος, υπό τη στενή του έννοια, όχι μόνο συρρικνώνεται αλλά λειτουργεί, πλέον, σε ένα διευρυνόμενο μη αγροτικό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον του οποίου οι πολιτισμικές συνιστώσες είναι, φυσικά, διαφορετικές και ανάλογα σημαντικές.

Μέχρι τώρα αναφερθήκαμε μόνο στις αγροτικές περιοχές, τον άμεσο δηλαδή περιβάλλοντα χώρο των αγροτών. Θα μπορούσε κανείς στη βάση των γεωοικονομικών και κοινωνικών συστημάτων της ελληνικής υπαίθρου να προσθέσει, χωρίς ιδιαίτερο πρόβλημα, το μεγαλύτερο μέρος των ημιαστικών περιοχών αλλά και μια σειρά από μικρά και μεγαλύτερα αστικά κέντρα τα οποία λειτουργούν, τουλάχιστον, ως καταναλωτικά και εμπορικά κέντρα, σε πολλές δε περιπτώσεις και ως χώροι κύριας ή πρόσθετης απασχόλησης των κατοίκων των αγροτικών περιοχών (Α. Μωυσίδης, 1995, σελ. 64). Αποτελούν δε, ούτως ή άλλως, κέντρα πολιτικής και πολιτισμικής αναφοράς της εκάστοτε ευρύτερης αγροτικής ενδοχώρας. Στο θέμα, όμως, αυτό θα αναφερθούν άλλες εισηγήσεις που θα ακολουθήσουν.

Μπορούμε, απλά να προσθέσουμε εδώ ότι στη διαδικασία μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών συμμετέχουν και τα αστικά και ημιαστικά κέντρα καθώς ο αριθμός των οικονομικά ενεργών αγροτών που ζούσαν στα αστικά κέντρα μειώνεται μεταξύ 1961 και 1991 κατά 54%, στα δε ημιαστικά κατά 55,6%.

3.3 Η εξέλιξη των κοινωνικών και διαρθρωτικών χαρακτηριστικών του Αγροτικού Χώρου

Ως προς το δεύτερο τώρα, την εξέλιξη, δηλαδή, στη μεταπολεμική περίοδο ορισμένων από τα πιο σημαντικά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του, υπό στενή έννοια, αγροτικού χώρου, ως ιδιαίτερης οικονομικής και κοινωνικής οντότητας μέσα στην οποία κυρίαρχο ρόλο παίζει η αγροτική εκμετάλλευση, αναφέρουμε με συντομία τα εξής:

α) Εγγειες Σχέσεις και Παραγωγή

Το σύνολο της καλλιεργούμενης γης σ' όλη την περίοδο κυμάνθηκε λίγο πάνω από τα 40 εκατομμύρια στρέμματα. Από αυτά, γύρω στα 5 εκ. στρ. τελούν κάθε χρόνο υπό

⁵ Σημειώνεται ότι το 1991 στις αγροτικές περιοχές ζούσε το 56% και 59% αντίστοιχα των νοικοκυριών

αγρανάπαυση. Αυτό σημαίνει ότι ετησίως καλλιεργούνται γύρω στα 35 εκ. στρ..(βλέπε σχετικούς πίνακες στην Ενότητα 8 του παρόντος τόμου).

Η γη αυτή το 2001 καλλιεργούνταν από 817.059 εκμεταλλεύσεις, με κατά μέσο όρο 44 στρ. περίπου ανά εκμετάλλευση. Η εξέλιξη του αριθμού των εκμεταλλεύσεων μεταπολεμικά δεν παρουσιάζει εντυπωσιακές μεταβολές μέσα στο χρόνο αν τη συγκρίνει κανείς με τις αντίστοιχες των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών. Συγκεκριμένα, με ανώτερη τιμή 1.156.172 εκμεταλλεύσεις το 1961, κατέρχεται στο 1.047.200 το 1971, στο 998.876 το 1981, 866.541 το 1991⁶ και 817.059 το 1999, ένας πολύ μεγάλος, ασφαλώς, αριθμός για το μέγεθος της Ελλάδας.(ΕΣΥΕ, Απογραφές Γεωργίας -Κτηνοτροφίας).

Οι συνολικοί αυτοί αριθμοί δεν αποδίδουν, φυσικά, την πραγματική εικόνα των έγγειων δομών. Παρ' όλη την καταλυτικά κυρίαρχη παρουσία των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, οι οικονομικές ανισότητες στο εσωτερικό του τομέα είναι πολύ σημαντικές. Οι ανισότητες αυτές απορρέουν στο μεγαλύτερο μέρος τους από την άνιση κατανομή της καλλιεργούμενης γης. Ειδικότερα, σημειώνουμε ότι, όσο κι αν με τη χρήση των νέων τεχνολογιών η βαρύτητα της γης, ως του σημαντικότερου συντελεστή παραγωγής στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, μειώνεται, πιστεύουμε ότι σε χώρες με το επίπεδο ανάπτυξης της Ελλάδας συνεχίζει να είναι καίρια. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, οι οικογενειακές στρατηγικές για την οργάνωση και διάθεση των πόρων τους να διαμορφώνονται με βάση τη μικρή ή μεγάλη διαθεσιμότητά της γης τους. Στο θέμα, όμως, αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

Μελετώντας, λοιπόν, την εξέλιξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων μετά το 1961⁷ διαπιστώνεται: Πρώτον, ότι οι εκμεταλλεύσεις με γη μέχρι 100 στρ., βρίσκονται πάνω από το 90% του συνόλου, ενώ οι νανώδεις (1-9 στρ.), μικρές (10-29στρ.) και μικρές-μεσαίες (30-49στρ.) κυμαίνονται πάνω από το 75% του συνόλου. Δεύτερον, η μείωση του απόλυτου αριθμού των εκμεταλλεύσεων αφορά αποκλειστικά τις εκμεταλλεύσεις με κάτω από 100 στρ., ενώ οι πάνω από 100 στρ. αυξάνονται σταθερά τόσο σε απόλυτους (από 46.430 το 1961 σε 70.710 το 1991 και 80867 το 1999) όσο και ποσοστιαία (από 4,1% σε 8,2%).

Δεν αρκούν όμως οι επισημάνσεις αυτές για τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων καθώς το κληρονομικό δίκαιο παράγει μια διαρκή κατάτμηση και άρα και νέους ιδιοκτήτες γαιών-αρχηγούς εκμεταλλεύσεων. Οι άνισες εξελίξεις και άρα οι διαφορετικές επιπτώσεις στο επίπεδο των τάξεων μεγέθους των εκμεταλλεύσεων στην πορεία ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον Καπιταλισμό, αποτυπώνονται με μεγαλύτερη σαφήνεια στην εξέλιξη

της χώρας που είχαν 7-8 και πάνω από 9 μέλη.

⁶ Σύμφωνα με την καταγραφή των εκμεταλλεύσεων το 1997 για τις ανάγκες του Μητρώου Αγροτών ο αριθμός τους ανήλθε στις 860.759.

της γης που ελέγχουν. Διαπιστώνεται πράγματι ότι στην περίοδο μετά το 1961 οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις με πάνω από 100 στρ. υπερδιπλασιάζουν την έκταση της γης τους (από 20,1% σε 49,9% το 1999), αυτές δε με πάνω από 200 στρ. περίπου την πενταπλασιάζουν (από 6,5% σε 30,0%). Το 3,4%, δηλαδή, των εκμεταλλεύσεων ελέγχει, περίπου, εννεαπλάσια γη. Πάνω από 7,5 εκατ. στρ. συνολικά μεταφέρθηκαν σε 40 χρόνια, περίπου, από τις μικρές στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις. Το αντίθετο, φυσικά, συμβαίνει με τις μικρές τάξεις μεγέθους, στις οποίες όσο πιο χαμηλή είναι η τάξη μεγέθους της καλλιεργούμενης έκτασης τόσο πιο μικρό ποσοστό της συνολικής γης ελέγχουν.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι αν και η συγκεντροποίηση της γεωργικής γης δεν ακολούθησε τους ανάλογους ταχείς ρυθμούς των αγροτικών τομέων των αναπτυγμένων χωρών, δεν παύει να δείχνει τις ενυπάρχουσες τάσεις και κυρίως τη σημασία που αποδίδουν οι Έλληνες αγρότες στο μέγεθος της καλλιεργήσιμης γης τους.

Το ζήτημα γίνεται ακόμα πιο σημαντικό, φυσικά, στις περιοχές με τις εκτεταμένες αροτραίες καλλιέργειες όπου η έκταση της γης αποτελεί κύρια προϋπόθεση για το βαθμό και το ύψος της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας. Κατ' επέκταση, η διαθέσιμη γη των επιμέρους εκμεταλλεύσεων αποτελεί και μια βασική προϋπόθεση για τις παραγωγικές στρατηγικές του και την επιλογή των προϊόντων που θα καλλιεργήσουν. Παρακολουθώντας τις αλλαγές στην δομή της παραγωγής στην ελληνική γεωργία στην περίοδο 1961-1991, δεν παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές. Οι αροτραίες καλλιέργειες συνεχίζουν να φτάνουν στα 2/3 περίπου της καλλιεργούμενης γης, τα δε σιτηρά στο πάνω από 40%. Οι αλλαγές και οι μετατοπίσεις στην έκταση των επιμέρους καλλιεργούμενων προϊόντων αποκτούν μια ειδικότερη σημασία αν εξεταστούν από την οπτική των στρατηγικών των μικρών και μεγάλων εκμεταλλεύσεων. Σε παλαιότερες μελέτες έχει αποδειχθεί η άμεση συνάρτηση του είδους της παραγωγής με το μέγεθος της γης της εκμετάλλευσης. Συγκεκριμένα, οι μικρές εκμεταλλεύσεις προσπαθούν την έλλειψη της γης και τεχνολογίας να την καλύψουν με τη διαθεσιμότητα της εργασίας και έτσι επιλέγουν καλλιέργειες έντασης εργασίας και φυσικά υψηλής εισοδηματικής απόδοσης ενώ οι μεγάλες κάνουν ακριβώς το αντίθετο. Προτιμούν δηλαδή εκτατικές καλλιέργειες χαμηλής, κυρίως, έντασης εργασίας που προσφέρονται για υψηλό βαθμό εκμηχάνισης (Α. Μωυσίδης, 1986, σελ. 162).

Συμπερασματικά, λοιπόν, υποστηρίζουμε ότι το μέγεθος της καλλιεργούμενης γης συνεχίζει να αποτελεί πολύ σημαντικό παράγοντα για τις παραγωγικές επιλογές και άρα την απασχόληση, το εισόδημα και άρα και τις ευρύτερες στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας .

β) Αγροτικός πληθυσμός και απασχόληση

⁷ Τα αντίστοιχα στοιχεία του 1951 άλλαξαν σημαντικά μετά από τη διανομή 5 εκατ. στρεμμάτων σε

Γύρω από τη γη και την παραγωγή αυτή κινούνται οι οικονομικά ενεργοί και οι απασχολούμενοι στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

Σε ότι αφορά την κατηγορία των οικονομικά ενεργών, αυτών δηλαδή που δήλωσαν ως χώρο κύριας απασχόλησης την αγροτική τους εκμετάλλευση, βλέπουμε ότι μειώνονται ραγδαία μέσα στο χρόνο. Συγκεκριμένα, από 53,9% το 1961 στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας μειώνονται στο 18,7% το 1991 και 13,4% το 2001. Μεταξύ των δεκαετιών αυτών το πιο ψηλό ποσοστό μείωσης, με 33,0%, εντοπίζεται στην περίοδο της μεγάλης μετανάστευσης '61-'71, πέφτει στην επόμενη δεκαετία στο 25,9% και αυξάνεται πάλι στην τελευταία '81-'91 στο 31,2%, ενώ στη δεκαετία 1991-2001 φαίνεται να σταθεροποιείται η κατάσταση, καθώς το ποσοστό μείωσης ανέρχεται σε 7, 4%. Η αύξηση του ρυθμού μείωσης αυτή στη δεκαετία της λειτουργίας του ελληνικού αγροτικού τομέα στο πλαίσιο της ΚΑΠ θέτει ασφαλώς σοβαρά ερωτήματα, καθώς, από πολλούς, η δεκαετία αυτή θεωρείται ως περίοδος εισοδηματικής "άνθησης" των αγροτών, λόγω της πολιτικής στήριξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Είναι προφανές ότι η θέση αυτή δεν τεκμηριώνεται από την εξέλιξη του αριθμού των ελλήνων αγροτών. Η έξοδός τους, δηλαδή, τουλάχιστον από το αγροτικό επάγγελμα ως χώρου κύριας απασχόλησης, φαίνεται όχι μόνο να συνεχίζεται αλλά και να επιτείνεται. Σε σχέση με τα ορισμένα χαρακτηριστικά της μείωσης αυτής αναφέρουμε ότι: Στο επίπεδο των κύριων φορέων της εργασίας, οι μεν Αρχηγοί των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ή «εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό» μειώνονται μεταξύ 1961-71 κατά 11,5%, μεταξύ 1971-81 κατά 14%, το 1981-91 κατά 22,4% και κατά την δεκαετία 1991-2001 κατά 26,6%, ενώ τα άλλα μέλη των αγροτικών οικογενειών ή «Συμβοηθούμενα Μέλη» κατά 45,2%, 38,7%, 52,3% και σταθεροποιείται στην επόμενη δεκαετία, αντίστοιχα. Από την άποψη των ηλικιακών ομάδων, μεταξύ 1981-1991 τις σημαντικότερες απώλειες παρουσιάζουν οι ηλικίες: 10-14 ετών κατά 64,1%, 15-19 ετών κατά 45,9%, 35-44 ετών κατά 37,2%, 45-54 ετών κατά 39,9% και φυσικά οι άνω των 65 ετών κατά 65,8%, λόγω, κύρια, της εφαρμογής του προγράμματος πρόωρης συνταξιοδότησης. Γενικά φαίνεται ότι η δεκαετία του 1981-1991 ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη καθώς σ' αυτήν έλαβαν χώρα οι βαθύτερες, υπό κανονικές συνθήκες (χωρίς, δηλαδή, μεγάλη εξωτερική ή και εσωτερική μετανάστευση), μεταβολές στον αγροτικό πληθυσμό.

Αν εμβαθύνουμε παραπέρα στο χαρακτήρα της αγροτικής εξόδου μετά το 1961 θα παρατηρήσουμε τα παρακάτω ενδιαφέροντα φαινόμενα:

Σε μια σύγκριση των ποσοστών μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών με την εξέλιξη του συνόλου των οικονομικά ενεργών στις αγροτικές περιοχές θα διαπιστώσουμε ότι

στη δεκαετία 1961-1971 το ποσοστό μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών με 33% σχεδόν ταυτίζεται με το ποσοστό μείωσης, 32%, του συνόλου των οικονομικά ενεργών στις αγροτικές περιοχές. Η σύμπτωση αυτή υπονοεί δύο, τουλάχιστον, πράγματα: Πρώτον την έντονη αγροτικότητα των αγροτικών περιοχών, στις οποίες, όπως σημειώσαμε ήδη, το 1961 το 85% περίπου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της ήταν αγρότες. Δεύτερον, ότι η έξοδος από το αγροτικό επάγγελμα στην περίοδο αυτή σήμαινε και την οριστική έξοδο από τις αγροτικές περιοχές. Στις επόμενες δεκαετίες στις οποίες η έξοδος από το αγροτικό επάγγελμα συνεχίζεται με ανάλογους ψηλούς ρυθμούς, 1971-1981 25,9%, 1981-1991 31,2%, η μείωση του συνολικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην ύπαιθρο χώρα συνεχίζεται με πολύ χαμηλότερους και μάλιστα μειούμενους ρυθμούς, 10,7% και 8,3% αντίστοιχα. Αυτό σημαίνει ότι η έξοδος από το αγροτικό επάγγελμα δε μετατρέπεται απαραίτητα και σε οριστική έξοδο από τις αγροτικές περιοχές, από τον τόπο τους. Το φαινόμενο αυτό συνδυάζεται απόλυτα με τη λήξη της εξωτερικής μετανάστευσης στα μέσα της δεκαετίας του '70 καθώς και το σταδιακό εργασιακό κορεσμό των αστικών κέντρων ή αλλιώς την εμφάνιση της ανεργίας. Το δεδομένο αυτό τεκμηριώνει και τη σχετική σταθεροποίηση των πληθυσμιακών εξελίξεων στη δεκαετία 1991-2001, που σημειώσαμε παραπάνω.

Οι αγρότες ή πρώην αγρότες, λοιπόν παραμένουν στον τόπο τους και προσπαθούν να συνδυάσουν διάφορες απασχολήσεις και άρα και πηγές εισοδημάτων για να μπορέσουν να επιβιώσουν αφού οι κλασσικές εναλλακτικές λύσεις δεν είναι πλέον δεδομένες. Εδώ πλέον εισάγεται η έννοια της πολυαπασχόλησης ή πολυδραστηριότητας των αγροτών ως νέα εργασιακή και εισοδηματική στρατηγική των αγροτικών οικογενειών. (Δ. Δαμιανός, κ.ά. ό.π., Α. Μωυσίδης, 1986, ό.π., Ε. Ζακοπούλου, 1999, Ι. Καφφέ-Γιδαράκου, 1999) Υπό αυτές τις συνθήκες, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, πιστεύουμε ότι η πολυαπασχόληση και γενικώς η προσπάθεια για συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος δύσκολα μπορεί να πάρει το περιεχόμενο της ελεύθερης επιλογής για «εκπόικιση δραστηριοτήτων» ή της "αντίστασης" των αγροτικών οικογενειών στις αρνητικές επιπτώσεις της ενσωμάτωσής τους και λειτουργίας τους υπό τους όρους της οικονομίας της αγοράς, όπως αποφαίνονται νέες θεωρητικές ερμηνείες του μετασχηματισμού και γενικά των εξελίξεων στον αγροτικό χώρο. "Αντιστέκεται" κάποιος σε κάτι που δεν επιθυμεί ή θεωρεί ότι τον υποβαθμίζει με διάφορους τρόπους. Οι εξελίξεις, όμως, δε δείχνουν τους αγρότες να αντιστέκονται τόσο, όσο να προσαρμόζονται, να αντιδρούν, δηλαδή, δρώντας μπροστά στο αναπαραγωγικό αδιέξοδό τους.

Η πολυαπασχόληση βέβαια παίρνει διάφορες μορφές. Μπορεί να είναι μερική ή συμπληρωματική, να αποτελεί μέσο για απλή αναπαραγωγή όπως στην περίπτωση των μικρών αγροτών που είναι και η μεγάλη πλειοψηφία των πολυαπασχολούμενων ή να

αποβλέπει στη διευρυμένη αναπαραγωγή της οικογένειας, να έχει δηλαδή καθαρά επενδυτικό χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση των μεγάλων αγροτών .

Μπορεί, επίσης, να αφορά μόνο τον αρχηγό της οικογένειας ή μόνο κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας. Κάθε μια από τις μορφές αυτές προκύπτει μόνο επειδή ή όταν οι προϋποθέσεις για τη συγκεκριμένη μορφή είναι δοσμένες.

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της πολυαπασχόλησης, που έχει επισημανθεί ήδη σε παλαιότερες μελέτες, είναι ότι για λόγους κοινωνικούς, στην έξοδο από την αγροτική εκμετάλλευση για ανεύρεση άλλης εργασίας με στόχο την προσπόριση πρόσθετου εισοδήματος που θα συμβάλει στην αναπαραγωγή της οικογένειας προηγείται ο άνδρας-αρχηγός. Μια καλή ένδειξη για τον ψηλό βαθμό της πολυαπασχόλησης των αρχηγών προσφέρει η σύγκριση του συνολικού αριθμού τους στην κάθε απογραφή με τους αρχηγούς που δηλώνουν την αγροτική εργασία ως κύρια (εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό + εργοδότες) .Από τη σύγκριση αυτή προκύπτει ότι το 1951 το 23,7% των αρχηγών δε δήλωσαν την αγροτική εργασία ως κύριο επάγγελμα, το 1961 το 30,6%, το 1971 το 33,6%, το 1981 το 41,1% και το 1991 το 46,4%, 55,7% το 2001.⁸

Όπως φαίνεται, λοιπόν, από τα ποσοστά αυτά η πολυαπασχόληση δεν είναι καινούργιο φαινόμενο στον αγροτικό χώρο. Το καινούργιο είναι ότι διευρύνεται διαρκώς και μετατρέπεται σε σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου αγροτικού τομέα. Μελέτες έδειξαν ότι η μέτρηση της πολυαπασχόλησης στο επίπεδο της οικογένειας, όταν, δηλαδή, οποιοδήποτε μέλος της αγροτικής οικογένειας ασκεί ένα άλλο μη αγροτικό επάγγελμα, ανεβάζει το ποσοστό της πολυαπασχόλησης σε ορισμένες περιοχές στο 50% των αγροτικών οικογενειών. (Α. Μωυσίδης, 1995)

⁸ Το ποσοστό του 1991 δεν απέχει πάρα πολύ από το ποσοστό των αρχηγών που δήλωσαν το 1997 για τις ανάγκες του Μητρώου Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων άλλο μη αγροτικό επάγγελμα ως κύριο, το ποσοστό αυτό ήταν 37,8%. Παρ' όλο που οι δηλώσεις αυτές ελέγχονται για την απόλυτη ορθότητά τους, αναφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία από την πρώτη επεξεργασία τους. Όπως, λοιπόν, προκύπτει, πολύ ψηλά ποσοστά αρχηγών με μη αγροτικό επάγγελμα ως κύριο, απαντώνται κυρίως σε αγροτικά αδύναμες περιφέρειες και σε αυτές που έχουν αναπτυγμένο τουρισμό. Συγκεκριμένα, το ποσοστό των αρχηγών αυτών ανέρχεται στα Νησιά του Αιγαίου στο 56,2%, στα Ιόνια Νησιά στο 52,6%, στην Πελοπόννησο στο 50,6% και στην Κρήτη στο 47,6%. Αντίθετα, χαμηλά ποσοστά απαντώνται στις έντονα γεωργικές περιφέρειες με τις μεγάλες πεδιάδες καθώς και σε αυτές με κατά τεκμήριο μικρή προσφορά δυνατοτήτων για πρόσθετες και γενικά μη αγροτικές απασχολήσεις. Έτσι, το ποσοστό αυτό στη Θράκη ανέρχεται στο 11,4%, στη Μακεδονία και Θεσσαλία στο 19,6% και στην Ήπειρο στο 9, 6%. Η διαφορετική αυτή κατά περιφέρειες βαρύτητα της Πολυαπασχόλησης είναι ενδεικτική για τις διαφορετικές στρατηγικές των αγροτικών οικογενειών οι οποίες συναρτώνται με το μέγεθος και την ποιότητα της γης τους αλλά και με τις προσφερόμενες δυνατότητες εκτός της αγροτικής τους εκμετάλλευσης.

Πρέπει, επίσης, να σημειώσουμε εδώ και σαν στοιχείο της κρατούσας ιδεολογίας και αντίληψης για τις ιεραρχήσεις μέσα στην αγροτική οικογένεια αλλά και για τον τρόπο μέτρησης της πολυαπασχόλησης ότι η ταξινόμηση των οικογενειών- ιδιοκτητών αγροτικών εκμεταλλεύσεων ταξινομούνται μόνο με βάση την κύρια απασχόληση του αρχηγού. (ΙΑΓΕ: 1998,σελ.35)

Είναι, επίσης, χαρακτηριστική και η αύξηση των γυναικών αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων η οποία αποδίδεται, κυρίως, στην ανάληψη της θέσης των ανδρών -πρώην αρχηγών οι οποίοι τώρα ασκούν άλλο κύριο επάγγελμα χωρίς η οικογένεια να έχει την πρόθεση να εγκαταλείψει οριστικά την αγροτική παραγωγή. Το ποσοστό των αρχηγών γυναικών που δηλώνουν εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό από 7,7% του συνόλου της κατηγορίας αυτής 1981 έφτασε στο 15,8% 1991 και στο 24% το 2001. Όπως προκύπτει μάλιστα από παλαιότερη μελέτη (Α. Μωυσίδης, 1994, σελ. 57), το ύψος του ποσοστού των γυναικών-αρχηγών είναι αντιστρόφως ανάλογο με το μέγεθος της έκτασης της εκμετάλλευσής τους. Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο μικρό είναι το μέγεθος της έκτασης τόσο πιο πολλοί αρχηγοί-άνδρες μετακινούνται προς άλλη κύρια απασχόληση αφήνοντας την αρχηγία της εκμετάλλευσης στη σύζυγο.

Εδώ ακριβώς μπαίνει και το θέμα της υπαίθρου χώρας ή της τοπικής ή ολοκληρωμένης ανάπτυξης ως του προνομιακού πλέον εκείνου χώρου στον οποίο οι νέες πολιτικές, όπως ήδη σημειώσαμε, αποβλέπουν στο να συγκεντρώσουν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό της αγροτικής οικογένειας.

Το δυναμικό αυτό διευρύνεται συνεχώς καθώς από τη μια μεριά η τεχνολογία και από την άλλη τα νέα στοιχεία του εξαστισμένου ή εθνικά ομογενοποιημένου βίου απελευθερώνουν διαρκώς καινούργια εργατικά χέρια. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την κάθετη μείωση του αριθμού των συμβοηθούτων μελών στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Συγκεκριμένα, το ποσοστό των συμβοηθούτων μελών στο συνολικό αριθμό των εργαζόμενων μελών των αγροτικών οικογενειών που δήλωσαν ότι έχουν ως κύρια απασχόληση αυτήν στην εκμετάλλευσή τους, μειώθηκε από 51,1% το 1961 σε 41,7% το 1971, σε 34,4% το 1981, σε 24,0% το 1991 και 25,8% το 2001. Η μείωση αυτή είχε ως αποτέλεσμα, η αναλογία ενός (1) αρχηγού-εργαζόμενου για δικό του λογαριασμό προς τον αριθμό των συμβοηθούτων μελών της οικογένειάς του να κατεβεί από 1 προς 1,2 το 1961, σε 0,8 το 1971, 0,6 το 1981, 0,3 το 1991 και 0,5 το 2001.

Η μείωση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από δύο διαφορετικές κινήσεις των δύο κύριων ομάδων των συμβοηθούτων μελών. Πρώτον, οι γυναίκες-σύζυγοι, στο βαθμό που αυξάνεται η χρήση σύγχρονης τεχνολογίας, αποσύρονται από την αγροτική εργασία, τουλάχιστον ως σημαντική, ως προς το χρόνο που διαθέτουν σ' αυτήν, απασχόληση. Δεύτερον, οι νέοι και νέες των αγροτικών οικογενειών με ηλικία κάτω των 24 ετών για διάφορους λόγους βλέπουν τον αριθμό των συστηματικά εργαζόμενων της ομάδας τους στην οικογενειακή εκμετάλλευση να μειώνεται ραγδαία και να φθάνει από 23,7% του συνολικού οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού το 1961 σε 13,1% το 1971, σε 9,7% το 1981, σε

10,3% το 1991 και 8,3% το 2001. Μεταξύ των λόγων που μπορούν να οδηγήσουν στη μείωση αυτή των νέων, αναφέρουμε την εφαρμογή της εννεατάξιας υποχρεωτικής παιδείας, τον αυξανόμενο αριθμό των νέων των αγροτικών οικογενειών που συνεχίζουν μέχρι την ολοκλήρωση της μέσης εκπαίδευσης, το ότι αποτελούν, ούτως ή άλλως, τα πρώτα "θύματα" της αυξημένης εκμηχάνισης όλο και περισσότερων φάσεων της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας. Η αντιστροφή της τάσης μείωσης που παρατηρείται μεταξύ 1981 και 1991, είναι ένα γεγονός που χρήζει προσοχής καθώς παραπέμπει σ' αυτό που επισημάναμε προηγουμένως, την αγροτική, δηλαδή, οικογένεια να παίζει το θετικό της ρόλο πάλι για τη συγκράτηση του πλεονάζοντος δυναμικού της. Η παραμονή, δηλαδή, όλο και περισσότερων νέων γίνεται επιτακτική μπροστά στο φάσμα της ανεργίας στα παραδοσιακά κέντρα υποδοχής της πλεονάζουσας αγροτικής εργατικής δύναμης. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι το ποσοστό των αποφοίτων λυκείου που δηλώνει οικονομικά ενεργό στον αγροτικό τομέα αυξάνεται από το 1% του συνολικού οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού το 1961 και 1971 και 2,2% το 1981 στο 7,4% το 1991.

Από τα παραπάνω, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο βαθμό που οι νέες πολιτικές της δημιουργίας θέσεων απασχόλησης και εισοδήματος με την προώθηση της αποκεντρωμένης ανάπτυξης δεν προσφέρουν τις κατάλληλες διεξόδους, θα γίνουμε πάλι μάρτυρες μιας αυξανόμενης λανθάνουσας ανεργίας στον αγροτικό χώρο. Αυτό θα συνεπάγεται, βέβαια, την οικονομική επιβάρυνση της αγροτικής εκμετάλλευσης με συνέπεια τη μείωση των δυνατοτήτων της για συσσώρευση και άρα και βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς τους. **Η αγροτική, λοιπόν, οικογένεια και η αγροτική εκμετάλλευση, όπως ήδη σημειώσαμε, θα κληθούν να συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή και ισορροπία μέσα από το νέο και ταυτόχρονα κλασσικό παλιό τους ρόλο.**

Η εξέλιξη αυτή των οικονομικά ενεργών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις τις μετατρέπει σε χώρους απασχόλησης του ενός (του αρχηγού) καθώς ο αριθμός των οικονομικά ενεργών σε σχέση με τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων μειώνεται διαρκώς (από 1,7 το 1961 σε 1,2 το 1971, σε 1 το 1981 και σε 0,8 το 1991 και το 2001). Το γεγονός αυτό από τη μια μεριά σχετικοποιεί την έννοια της οικογενειακής εκμετάλλευσης όχι, βέβαια, σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της αλλά της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή των αγροτικών προϊόντων, η οποία εξασφαλίζεται με εργασία όλο και πιο μικρού αριθμών εργαζόμενων μελών της αγροτικής οικογένειας.

Οι αλλαγές αυτές και τα νέα δεδομένα στη λειτουργία της αγροτικής οικογένειας και εκμετάλλευσής επισημάνθηκαν σε παλαιότερες μελέτες (Α.Μωυσίδης, 1986, 1994) στις οποίες διατυπώθηκαν τα ερωτήματα που ανακύπτουν και αφορούν στη φύση και το

σύγχρονο ρόλο τόσο της αγροτικής οικογένειας όσο και της εκμετάλλευσης, κατ' επέκταση βέβαια και του συνολικού ελληνικού αγροτικού τομέα.

Το θέμα της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα δεν τελειώνει φυσικά εδώ και ειδικότερα στους οικονομικά ενεργούς αγρότες. Η ιδιομορφία και η πολλαπλότητα της παραγωγής, οι σημαντικές γεωγραφικές διαφορές και κυρίως η εποχικότητά της αλλά και η αδυναμία της συστηματικής-θεσμικής παρακολούθησής της, δημιουργούν πολλά κενά στη μελέτη της και στην ακριβή μέτρησή της.

Ακριβέστερα, η φύση της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας αλλά και της αγροτικής οικογένειας προσφέρονται ιδιαίτερα για τη χρήση αυξημένης εποχικής ενασχόλησης των μελών της οικογένειας, άσχετα από την ηλικία τους αλλά και τον αριθμό των ημερομισθίων που προσφέρουν. Έτσι, πέραν των κατά κύριο επάγγελμα απασχολούμενων στην αγροτική τους εκμετάλλευση, υπάρχουν και τα μέλη εκείνα της οικογένειας (ηλικιωμένοι, μαθητές) που όταν χρειάζεται, προσφέρουν τη βοήθειά τους κάνοντας ορισμένο αριθμό ημερών εργασίας (Α.Μωυσίδης, 1986, 1994).

Εκτός όμως από αυτά τα μέλη της οικογένειας, υπάρχουν και οι άλλες κατηγορίες εποχικής απασχόλησης, είτε αυτή παίρνει το περιεχόμενο της συνδρομής (ανταλλαγή ημερομισθίων μεταξύ οικογενειών) είτε προέρχεται από έμμισθη εποχική απασχόληση (Α.Μωυσίδης, 1986, 1994).

Μια άλλη σύγχρονη διάσταση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα προσφέρει η μαζική παρουσία λαθρομεταναστών και νομίμων μεταναστών στην ελληνική επαρχία. Αν και εδώ και πολλά χρόνια πια στην ελληνική γεωργία χρησιμοποιούνταν αλλοδαποί υπό διάφορες μορφές και συνθήκες⁹, η μαζική παρουσία τους κατά τα τελευταία χρόνια δημιούργησε τελείως καινούργια δεδομένα τον ελληνικό αγροτικό χώρο. Ο μεγάλος τους αριθμός και το παράνομο καθεστώς πολλών από αυτούς συνθέτουν τις κατάλληλες συνθήκες για την ιδιαίτερα "θετική" συνεισφορά τους: Πρώτον, στην παραγωγή καθώς συμπληρώνουν την από χρόνια γνωστή έλλειψη εργατικών χεριών στην ελληνική γεωργία στις εποχές αιχμής, σε βαθμό μάλιστα που, όπως ήδη υποστηρίζουν όσοι γνωρίζουν την συνεισφορά αυτή, αρκετοί κλάδοι (έντασης εργασίας), εξαρτώνται σημαντικά από την παρουσία τους. Δεύτερον, με τα πολύ χαμηλά τους ημερομίσθια συμβάλλουν στη μείωση του κόστους παραγωγής και άρα και στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, σε

⁹ Η πρώτη επίσημη εισαγωγή μεταναστών, κυρίως από ασιατικές χώρες και την Αίγυπτο, για αγροτικές εργασίες έλαβε χώρα στη δεκαετία του '70. Στη δεκαετία του '80 χρησιμοποιούνται τουρίστες και μικρός αριθμός υπηκόων από ανατολικές χώρες της Ευρώπης κυρίως στις νότιες περιοχές της χώρας, ενώ η δεκαετία του '90 χαρακτηρίστηκε από τη μαζική είσοδο και την προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση ελληνικής καταγωγής ή αλλοδαπών νομίμων ή λαθρομεταναστών, κυρίως από την Αλβανία.

τελική, δε, ανάλυση σε μεγαλύτερη συσσώρευση στον τομέα. Τρίτον, στη συνολική εθνική οικονομία για όλους τους παραπάνω λόγους.

Το θέμα της παρουσίας και της συνεισφοράς των αλλοδαπών εργατών έχει μελετηθεί ελάχιστα (Μιχαλοπούλου Αικ. κ.ά., 1998,, σελ.266 κ.μ., Θ.Λιανός,κ.ά. 1998, Ντ. Βαΐου-Κ.Χατζημιχάλης,1997, Α. Μωυσίδης, 1996, σελ. 105 κ.μ.) μέχρι σήμερα. Είναι, όμως, αυτονόητο ότι οποιαδήποτε πλέον μελέτη της απασχόλησης στον ελληνικό αγροτικό τομέα θα είναι ιδιαίτερα ελλιπής χωρίς τον συνυπολογισμό της παρουσίας των αλλοδαπών εργατών.

4. Η θέση και ο ρόλος της σύγχρονης αγροτικής εκμετάλλευσης.

Περιγράψαμε στο πρώτο της ανάλυσης μας το γενικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο καλείται να λειτουργήσει η σύγχρονη ελληνική αγροτική εκμετάλλευση και να ανταποκριθεί στα «αιτήματα» του αστικού χώρου. Αναφερθήκαμε στη διαδικασία μεταβολής του αγροτικού τομέα από “προνομιακό” πεδίο προστασίας σε κοινωνικό “βάρος” που προκάλεσε τη διαμόρφωση, από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας, μιας έντονα κανονιστικής πολιτικής που διαμορφώνει, με σημαντική λεπτομέρεια, τους όρους παραγωγής του αγροτικού προϊόντος. Επισημάναμε, επίσης και το δεύτερο σκέλος του ρόλου που καλείται να παίξει η αγροτική οικογένεια στις σημερινές συγκυρίες.

Αν ήθελε να προχωρήσει κανείς σε μια σχηματική ταξινόμηση των βασικών προσδοκιών της κεντρικής εξουσίας από την ενότητα αγροτική εκμετάλλευση-αγροτική οικογένεια σήμερα, θα κατέγραφε τις παρακάτω κύριες υποχρεώσεις τους:

- α) Να συνεχίσουν να παράγουν και να τροφοδοτούν την αγορά κανονικά και μάλιστα όσο γίνεται φθηνότερα.
- β) Να γίνουν διεθνώς ανταγωνιστικοί.
- γ) Να ανταποκριθούν στις νέες αγροπεριβαλλοντικές αντιλήψεις και στις αντίστοιχες για ποιοτικά και καθαρά προϊόντα.
- δ) Να συγκρατήσουν τις πλεονάζουσες δυνάμεις εργασίας είτε ως λανθάνον άνεργο δυναμικό στην αγροτική εκμετάλλευση, είτε στην τοπική, κυρίως, γεωγραφική ακτίνα, οπωσδήποτε όμως στην ύπαιθρο χώρα με τη διαμόρφωση νέων εργασιακών και εισοδηματικών στρατηγικών.

Η νέα αυτή αντίληψη για το σύγχρονο ρόλο της αγροτικής οικογένειας και της εκμετάλλευσής της αναγνωρίζει στην ενότητά τους την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική πολλαπλότητα και πολυλειτουργικότητά τους, τις εντάσσει, όμως, ως λειτουργικό, αλλά μερικό πλέον, τμήμα της νέας ολότητας που ανακηρύσσει και προωθεί αυτήν δηλαδή της υπαίθρου χώρας.

Στη λογική αυτή δε μπορεί παρά να διαφοροποιείται και η πολιτική της κεντρικής εξουσίας, η οποία, υπερβαίνοντας την αντίληψη περί ενιαίου αγροτικού χώρου με κοινά προβλήματα που χρήζουν οριζόντιων λύσεων, προχωρεί σε διαφοροποιημένες προσεγγίσεις για τον εντοπισμό των διαφορετικών ενοτήτων που περικλείει ο κάθε αγροτικός χώρος.

Στο δεύτερο μέρος της ανάλυσής μας, αναφερθήκαμε στα χαρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού τομέα, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό και τις σημαντικές δομικές και παραγωγικές διαφορές με τους αγροτικούς τομείς των αναπτυγμένων κυρίως χωρών μελών της Ε.Ε. Η σημαντική συμμετοχή του ΑΑΠ στο ΑΕΠ και το ψηλό ποσοστό του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, ο πολύ μεγάλος αριθμός των μικρών εκμεταλλεύσεων, το μεγάλο ποσοστό των περιοχών που κατατάσσονται στις προβληματικές και μειονεκτικές και γενικώς η «καθυστερημένη» διάρθρωση, είναι μερικές από τις διαφορές αυτές.

Με βάση τα δεδομένα αυτά και το πλαίσιο πολιτικής στο οποίο ο ελληνικός αγροτικός τομέας οφείλει να λειτουργήσει, καλούμαστε να ορίσουμε και να οριοθετήσουμε εδώ το νέο ρόλο της αγροτικής εκμετάλλευσης ή πιο σωστά των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Αν μείνουμε σε ένα συνολικό επίπεδο ανάλυσης του ελληνικού αγροτικού χώρου, οφείλουμε να επαναλάβουμε, με βάση τα προηγούμενα, ότι και αυτός συρρικνώνεται σταδιακά από κυρίαρχο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό φορέα της ζωής σε μερικό όχι μόνο στην ύπαιθρο χώρα γενικά αλλά ακόμα και στο επίπεδο των, υπό στενή έννοια, αγροτικών περιοχών και των κοινοτήτων. Η διαδικασία αυτή αναμένεται να ενταθεί στο βαθμό που θα δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μερική ή ολική μετάβαση από την αγροτική εργασία και εισόδημα σε μη αγροτικό. Αυτό συνεπάγεται, βέβαια και την αντίστοιχη συρρίκνωση του ρόλου της αγροτικής εκμετάλλευσης ως βασικού πεδίου οργάνωσης της αγροτικής οικογένειας, της εργασίας των μελών της και ως κύριας πηγής προσπόρισης του αναγκαίου εισοδήματός της.

Πέραν, όμως, από τις μακροσκοπικές παρατηρήσεις για τη συνολική τάση του ελληνικού αγροτικού τομέα, στο πλαίσιο των γενικότερων στρατηγικών στο επίπεδο της εφαρμοζόμενης ή προωθούμενης αγροτικής πολιτικής, οι εσωτερικές δομικές ανισότητες και οι άλλες γεωγραφικές και παραγωγικές ετερότητες που επισημάνθηκαν, επιβάλλουν τον

εντοπισμό και ταξινόμησή τους. Άλλωστε και οι νέες πολιτικές, όπως προαναφέρθηκε, αυτό επιδιώκουν.

Οι διακρίσεις στο επίπεδο των περιοχών (προβληματικές, μειονεκτικές, ορεινές, νησιωτικές κλπ.) αποτελούν ένα καλό και συνολικό εργαλείο ταξινόμησης και πολιτικής, είναι όμως απλά ενδεικτικές για τις υπάρχουσες πραγματικές περιφερειακές διαφορές και σίγουρα ανεπαρκείς για την ακριβή αποτύπωση της πραγματικότητας σε σχέση με τη δομή των αγροτικών τους τομέων.

Έτσι, όσο κι αν το μέγεθος της γης¹⁰, λόγω της αυξημένης χρήσης τεχνολογίας, έχει χάσει σημαντικό μέρος της παλαιάς καθοριστικής της σημασίας για την κατάταξη των εκμεταλλεύσεων σε σχέση με την εργασιακή χωρητικότητα και το προσδοκώμενο εισόδημα, είμαστε της άποψης, όπως ήδη σημειώσαμε παραπάνω, ότι, τουλάχιστον για τα δεδομένα του ελληνικού αγροτικού τομέα, συνεχίζει να έχει τον πρώτο λόγο. Οι μέχρι σήμερα εξελίξεις και τα σχετικά στοιχεία δείχνουν ότι οι στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας είτε αυτές αφορούν στη διάθεση της εργασίας των μελών της είτε στην επίτευξη του αναγκαίου οικογενειακού εισοδήματος για την αναπαραγωγή-επιβίωσή της ή και τη διευρυμένη αναπαραγωγή της, είναι άμεσα συναρτημένες με το μέγεθος της διαθέσιμης γης της.

Αναφέρουμε για παράδειγμα τα επεξεργασμένα στοιχεία του EUROSTAT 1993, που δανειζόμαστε από την έκθεση της επονομαζόμενης Επιτροπής Σπράου¹¹.

¹⁰ Αναφερόμαστε, κατά πρώτο λόγο, στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις (φυτική παραγωγή) καθώς αυτές αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

¹¹ Ανταγωνιστική Γεωργία και Αγροτική Ανάπτυξη, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1998.

Πίνακας

Κατανομή γεωργικής γης και απασχόλησης στις εκμ/σεις κατά τάξεις μεγέθους στην Ελλάδα

	Μικρή κλίμακα <20 στρέμ.	Μικρή και μεσαία κλίμακα 20-100 στρέμ.	Μεγάλη κλίμακα >100 στρέμ.	Σύνολο Χώρας
Έκταση γεωργ. Γης	9%	47%	44%	100%
Αριθ. Εκμ/σεων	44%	46%	10%	100%
Αριθ. Εργαζομένων	38%	51%	11%	100%
Αρχηγοί εκμ/σεων άνω των 55 ετών	50%	43%	7%	100%
Εργατοημέρες*	23%	58%	19%	100%
Βαθμός απασχόλησης ανά Εργαζόμενο**	0,24	0,46	0,63	0,40
Ώρες απασχ/στρέμ.	90	44	15	36

Πηγή: EUROSTAT, "Farm Structure, 1993-Survey, main results"

* Μερίδιο κάθε κατηγορίας εκμ/σεων στο σύνολο του χρόνου απασχόλησης (εργατοημέρες)

** Βαθμός απασχόλησης (1,00=πλήρης ετήσια απασχόληση εργαζομένου)

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι:

Ο αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που είχαν μέγεθος μέχρι 20 στρ. (πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις) ανερχόταν στο 44% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων της χώρας, κατείχε μόλις το 9% της συνολικής γεωργικής γης, αλλά απασχολούσε το 38% των εργαζομένων του τομέα. Επίσης, το 50% των αρχηγών της αυτής της τάξης μεγέθους ήταν πάνω από 55 ετών, ο βαθμός απασχόλησης ανά εργαζόμενο έφθανε κατά μέσο όρο στο 0,24 (1,00=πλήρης ετήσια απασχόληση εργαζομένου), ενώ οι ώρες απασχόλησης ανά στρέμμα ανέρχονταν σε 90.

- Τα αντίστοιχα στοιχεία για τις εκμεταλλεύσεις με 20-100 στρ. (μικρές και μεσαίες) ήταν: Κατοχή του 46% της συνολικής γης από το 47% των εκμεταλλεύσεων, στις οποίες απασχολούνταν το 51% των εργαζόμενων του τομέα, οι άνω των 55 ετών αρχηγοί έφθαναν στο 43%, ο βαθμός απασχόλησης ανά εργαζόμενο ήταν 0,46 και οι ώρες απασχόλησης ανά στρέμμα 44.
- Τέλος, στις εκμεταλλεύσεις με πάνω από 100 στρέμματα (μεγάλες) η κατοχή γης ανερχόταν στο 44% και ανήκε στο 10% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, στις οποίες απασχολούνταν το 11% των εργαζόμενων, οι άνω των 55 ετών αρχηγοί ήταν 7%, ο βαθμός απασχόλησης ανά εργαζόμενο 0,63 και οι ώρες απασχόλησης ανά στρέμμα 15.

Από τα παραπάνω διαφαίνονται, σε μια πρώτη ταξινόμηση, οι τρεις εκείνες συνολικές κατηγορίες εκμεταλλεύσεων που συνθέτουν τον ελληνικό αγροτικό χώρο. Ασφαλώς και εντός των κατηγοριών αυτών υπάρχουν διαφορές, όπως βέβαια και μεταξύ των εκμεταλλεύσεων με ίδια έκταση αλλά σε διαφορετικές περιοχές. Μια λεπτομερής προσέγγιση θα επέβαλε ειδικότερες αναλύσεις σε όσο γίνεται πιο μικρή τοπική κλίμακα.

Ήδη, όμως οι παραπάνω τρεις κατηγορίες μας επιτρέπουν να διακρίνουμε τις βασικές τους διαφορές οι οποίες, όπως φαίνεται, συναρτώνται με το μέγεθος της γης τους και μας επιτρέπουν μια πρώτη αλλά ουσιαστική τυπολογική τους ταξινόμηση.

Συγκεκριμένα, η κατηγορία των πολύ μικρών εκμεταλλεύσεων, έχει λίγη γη, γηρασμένο αρχηγό, μικρή εργασιοδοτική χωρητικότητα και πολύ χαμηλή χρήση τεχνολογίας, όπως δείχνουν οι πολλές ώρες απασχόλησης ανά στρέμμα, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται ως χαμηλής ανταγωνιστικότητας.

Αυτό σημαίνει, αναπόφευκτα, ότι οι κάτοχοι αγροτικές οικογένειες οφείλουν να αναζητήσουν στην πολυαπασχόληση στον τόπο τους, μέσα από προσαρμοσμένες, ή αλλιώς ευέλικτες, εκάστοτε στρατηγικές διάθεσης της εργασίας των μελών τους, τη συμπλήρωση του εισοδήματός τους για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η συνολική τους στρατηγική δε μπορεί παρά να είναι στρατηγική της επιβίωσης, μιας επιβίωσης, όμως, που έχει ως βάση μάλλον το μη αγροτικό εισόδημα.

Η διαδικασία ενσωμάτωσής τους στην αγορά γίνεται, συνεπώς, μέσα από περισσότερους διαύλους που σχετίζονται τόσο με τη μικρή παραγωγή και διάθεση των αγροτικών τους προϊόντων όσο όμως, κυρίως, με τη συμμετοχή τους στη μη αγροτική αγορά εργασίας. Είναι, κατ' ανάγκην, πολυδραστήριοι και με μεγαλύτερη κινητική εμβέλεια στην ευρύτερη περιοχή και ανάλογα εξαρτημένοι από την προσφορά εναλλακτικών ευκαιριών απασχόλησης. Αν, λοιπόν, ήθελε κανείς να δώσει ένα συνολικό χαρακτηρισμό στην κατηγορία αυτή των πολύ

μικρών εκμεταλλεύσεων σε σχέση με την αγροτική τους παραγωγή, την απασχόληση και κύρια, φυσικά, το εισόδημα, θα τις κατέτασσε μάλλον στις περιθωριακές μέχρι συμπληρωματικές του συνολικού οικογενειακού τους εισοδήματος, (με εξαίρεση βέβαια κάποιες νησίδες παραγωγής, όπως θερμοκήπια, ανθοκομία κλπ). Τα μέτρα της Εθνικής και Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, σε ότι έχουν να κάνουν με την οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, τους αγγίζουν μάλλον λίγο. Όλα, όμως, εκείνα τα μέτρα και πολιτικές που στηρίζουν την αναπαραγωγή τους στοχεύοντας στην παραμονή τους στον τόπο τους ή σε άλλες επιδιώξεις (εξισωτικές αποζημιώσεις κλπ.) τους αφορούν άμεσα.

Επειδή, όμως, ένας μεγάλος αριθμός τους βρίσκεται σε προβληματικές περιοχές (ορεινές, ημιορεινές και νησιωτικές), είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς σχετικά με το βαθμό εξάρτησής τους από το αγροτικό τους εισόδημα. Μπορεί δηλαδή ο βαθμός αυτός να είναι χαμηλός καθώς η μη αγροτική απασχόληση σε κάποιες περιοχές (π.χ. με αναπτυγμένο τουρισμό) επιτρέπει υψηλότερα εισοδήματα και “αυτονομεί” σε ανάλογο βαθμό την οικογένεια από το ύψος του αγροτικού εισοδήματος. Μπορεί, όμως, να είναι και πολύ ψηλός όταν πρόκειται για μικρές εκμεταλλεύσεις σε περιοχές με μικρή προσφορά μη αγροτικής απασχόλησης.

Οι κατηγοριοποιήσεις αυτές επιβάλλουν φυσικά και διαφορετικές πολιτικές παρέμβασης για να παραμείνει ο πληθυσμός αυτός στον τόπο του. Στις πολιτικές αυτές, η ενίσχυση της παραγωγής της αγροτικής εκμετάλλευσης στην κλασική της μορφή, μάλλον, δε θα είχε επιθυμητά αποτελέσματα. Εδώ η έννοια της τοπικής ανάπτυξης ως πολιτική κινητοποίησης όλων των πόρων μιας γεωοικονομικής ενότητας, με στόχο την ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης καθώς και η προώθηση εναλλακτικών μορφών οικονομικής δραστηριότητας αποκτούν πράγματι νόημα.

Στην περίπτωση των μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων, οι συνθήκες τόσο ως προς τη γη, την ηλικία των αρχηγών, το βαθμό απασχόλησης και τις ώρες απασχόλησης ανά στρέμμα είναι ασφαλώς καλύτερες. Είναι η πιο σημαντική κατηγορία από την άποψη του απασχολούμενου αγροτικού πληθυσμού, της γης που κατέχουν και του όγκου και πολλαπλότητας του παραγόμενου προϊόντος και γενικά αποτελούν τη ραχοκοκαλιά του αγροτικού χώρου. Φυσικά ισχύουν οι γενικές παρατηρήσεις για τις διαφορές μεταξύ των άνισων μεγεθών (π.χ. άλλη η εκμετάλλευση με 20 στρ. και άλλη με 90 στρ.) ή τις περιφερειακές γεωκλιματικές και άρα και παραγωγικές διαφορές μεταξύ ίσων μεγεθών.

Συνολικά, όμως, πρόκειται για την πιο δύσκολη και ρευστή κατηγορία εκμεταλλεύσεων. Τα μέσα παραγωγής τους επαρκούν για να αποτελεί το αγροτικό τους εισόδημα τη βάση του συνολικού αναγκαίου εισοδήματος για την αναπαραγωγή τους, όχι όμως επαρκές, πόσο

μάλλον χωρίς μια διαρκή δημοσιονομική στήριξη, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μικρότερων μεγεθών της κατηγορίας. Η τεχνολογική τους υποδομή και η μέση απασχόλησή τους είναι σε πολύ καλλίτερη κατάσταση αυτών των πολύ μικρών εκμεταλλεύσεων, όχι, όμως, ικανοποιητικές. Παρ'όλα αυτά, η προσφυγή τους σε άλλες δραστηριότητες μπορεί να είναι μόνο εποχιακή καθώς προσκρούει στην πολλαπλότητα των προϊόντων τους και άρα στην ανάγκη για πολλά εργατικά χέρια σε διαφορετικές περιόδους αιχμής μέσα στο χρόνο.

Είναι, δηλαδή, δύσκολη η διεύρυνση της αγροτικής τους βάσης αναπαραγωγής καθώς τα μέσα είναι περιορισμένα (άλλωστε στο πεδίο της αγοράς γης αντιμετωπίζουν το σκληρό ανταγωνισμό των μεγάλων εκμεταλλεύσεων και των αστικών επενδύσεων), ούτε όμως μπορούν να παραιτηθούν εύκολα από τη βάση αυτή για μια πιο ελεύθερη αναζήτηση εναλλακτικών ή συμπληρωματικών λύσεων. Αντίστοιχα και οι στρατηγικές τους, ανάλογα με τους όρους που συντρέχουν (μέγεθος και ποιότητα γης, κλίμα κλπ.) δε μπορούν παρά να περιορίζονται είτε σε μια συντηρητική επιδίωξη απλής επιβίωσης ή μια πιο προωθημένη και ταυτόχρονα “συγκρατημένη” προσαρμογή με την υιοθέτηση παραγωγής προϊόντων έντασης εργασίας και υψηλής εισοδηματικής απόδοσης, όπως π.χ. βαμβάκι, καπνά κλπ. για τα οποία όμως, κατά τα τελευταία χρόνια, τακτικά εγκαλούνται. Η περιοριστική, όμως, πολιτική των ποσοστρώσεων, των χαμηλότερων θεσμικών τιμών κλπ. της αναθεωρημένης ΚΑΠ, εύλογα μάλλον, τους δημιουργούν έντονα προβλήματα.

Αν από τα παραπάνω προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε το σύγχρονο ρόλο της μεγάλης αυτής κατηγορίας των μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων, μπορούμε να πούμε ότι:

- η παραγωγή τους δύσκολα μπορεί να γίνει και μάλιστα διεθνώς, ανταγωνιστική,
- μπορούν, όμως, να συμβάλλουν, με στοχοθετημένη στήριξη, σε ορισμένους στόχους των αγροπεριβαλλοντικών μέτρων (δε μπορούν π.χ. να εφαρμόσουν την απόσυρση γαιών, μπορούν όμως να μειώσουν τη μαζική χρήση κάποιων εισροών),
- να συμβάλλουν, με συγκεκριμένο προγραμματισμό και στήριξη, στην παραγωγή προϊόντων ποιότητας,

Από τη άλλη μεριά, βέβαια, οφείλουν ή είναι αναγκασμένες:

- να συνεχίσουν να παράγουν και να τροφοδοτούν την αγορά κανονικά,
- να συγκρατήσουν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό τους.

Έτσι ή αλλιώς, οι μορφές ενσωμάτωσής τους στην αγορά είναι κύρια μέσω των διαύλων που άπτονται της αγροτικής τους δραστηριότητας και μόνο οριακά μέσω άλλων.

Τέλος, η κατηγορία των μεγάλων εκμεταλλεύσεων (100 στρ. και πάνω), είναι αυτή που, τουλάχιστον για τα ελληνικά δεδομένα, θα την ονομάζαμε επαγγελματική. Όπως είδαμε, με 10% στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων ελέγχει το 44% της καλλιεργούμενης γης, μπορούμε να υποθέσουμε και την, κατά τεκμήριο, καλύτερη γη, απασχολεί μόλις το 11% του αριθμού των εργαζόμενων στον τομέα κάτι που δείχνει την πολύ υψηλή παραγωγικότητα της εργασίας, οι ώρες ανά στρέμμα μόλις που φθάνουν στις 15, γεγονός που δείχνει το μεγάλο βαθμό τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και έχει πολύ χαμηλό ποσοστό ηλικιωμένων αρχηγών. Ελέγχει, όπως αναφέρθηκε σε άλλες μελέτες την αγορά της γης μέσω και της ενοικίασης (Α.Μωυσίδης, 1986, σελ.118, και 1994, σελ.37). Οι εκμεταλλεύσεις αυτές είναι πλήρως ενσωματωμένες στην αγορά και μπορούν να παίξουν το παιχνίδι της ανταγωνιστικότητας μέσα από διαρκείς βελτιώσεις του συνδυασμού της επαρκούς γης της, με το υψηλό κεφαλαιουχικό δυναμικό και την ανθρώπινη εργασία, ιδιαίτερα στα τελευταία χρόνια που κάνουν και μαζική χρήση του φθηνού εργατικού δυναμικού των αλλοδαπών εργατών.

Η μεγάλη διαθεσιμότητα της γης, τους επιτρέπει καινοτομικές πρωτοβουλίες είτε στο επίπεδο της ποιότητας των προϊόντων, είτε στην εισαγωγή νέων προϊόντων ή μεθόδων παραγωγής.

Η παρουσία των μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, σε τελική ανάλυση, μπορεί, μεν, να επηρεάζει σημαντικά το συνολικό Ακαθάριστο Αγροτικό Προϊόν, παίζει όμως μικρό ρόλο στην συγκρότηση του πληθυσμού. Έτσι, αν η μεγάλη μάζα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που αποτελείται από τις πολύ μικρές, τις μικρές και τις μεσαίες εκμεταλλεύσεις μπορούν να συμβάλλουν στην κοινωνική αναπαραγωγή του αγροτικού χώρου της Ελλάδας, οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις είναι, μπορούμε να πούμε, η αιχμή του δόρατος ή ο βασικός φορέας της όποιας ανταγωνιστικής παρουσίας του στη διεθνή αγορά των αγροτικών προϊόντων.

Σύνοψη

Από τη συνθετική αυτή παρουσίαση και ανάλυση που προηγήθηκε αναδείχθηκαν ορισμένα σημαντικά ζητήματα που αφορούν στην ιστορική διαδρομή του ελληνικού αγροτικού χώρου, στο σύγχρονο κοινωνικό και οικονομικό του ειδικό βάρος καθώς και στις λειτουργίες και τάσεις που διαφαίνονται σ' αυτόν. Εγινε, επίσης προσπάθεια να αναδειχθεί η βαρύτητα των παρεμβάσεων του εθνικού κράτους ή της νέας, σήμερα, κεντρικής εξουσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε διάφορες χρονικές στιγμές για τη διαμόρφωση των πλαισίου λειτουργίας και των συγκεκριμένων «αιτημάτων» στα οποία όφειλε να ανταποκριθεί κάθε φορά ο αγροτικός χώρος. Όλα αυτά αποτελούν, τελικά, το υπόβαθρο πάνω στο οποίο καλούνται κάθε φορά και ειδικά σήμερα να λειτουργήσουν οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, με όλες τις ιδιαιτερότητές τους.

Συνοψίζοντας πιο συγκεκριμένα τις σημαντικότερες από τις παρατηρήσεις της ανάλυσης, σημειώνουμε ότι:

1. Ο ελληνικός αγροτικός τομέας, σε αντίθεση προς όλες τις αναπτυγμένες χώρες μέλη της Ε.Ε., συνεχίζει να κατέχει μια σημαντική θέση στην κοινωνία, την οικονομία, την απασχόληση και τον πολιτισμό της χώρας. Είναι, συνεπώς εύλογο, να αναμένει κανείς ότι θα πρέπει είναι διαφορετική και η βαρύτητα της πολιτικής που οφείλει να εφαρμόσει η ελληνική πολιτεία. Η πολιτική αυτή οφείλει να έχει στο επίκεντρό της όχι μόνο τον υλικό πλούτο που παράγεται στον αγροτικό τομέα αλλά και τη συμβολή του στην κοινωνική συνοχή της ραγδαία μεταβαλλόμενης υπαίθρου χώρας και όχι μόνο αυτής. Η συγκράτηση π.χ. του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού σε μια περίοδο χρόνιας και αυξανόμενης ανεργίας και γενικότερης κρίσης των αστικών τομέων της οικονομίας κρίνεται σήμερα ως κομβικό σημείο των πολιτικών για την κοινωνική ισορροπία και ηρεμία. Όχι ως λιγότερο σημαντική κρίνεται και η συμβολή του τομέα στην προστασία ενός ευρύτερα κρίσιμου και πολύμορφα χρήσιμου, πλέον, κοινωνικού αγαθού, αυτού του περιβάλλοντος. Ετσι, η σημασία του αγροτικού χώρου σε αντίφαση προς τη «νομοτελειακή» συρρίκνωσή του, βαίνει σήμερα αυξανόμενη καθώς τα «αιτήματα» προς αυτήν διευρύνονται αλλά και αναφέρονται και σε νέες κοινωνικές ανάγκες της ευρύτερης κοινωνίας.
2. Η μελέτη της σύνθεσης των ελληνικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των δομικών χαρακτηριστικών τους, έκανε φανερό ότι δε μπορεί να γίνει λόγος για έναν νέο ρόλο της αγροτικής εκμετάλλευσης. Γιατί τα «αιτήματα» είναι πολλά και διαφορετικά, οι ρόλοι είναι πολλοί, αλλά και οι εκμεταλλεύσεις είναι διαφορετικές μεταξύ τους, πόσο μάλλον αν στις δομικές διαφορές τους προστεθούν και οι γεωκλιματικές και περιφερειακές αντίστοιχες. Τα σύγχρονα «αιτήματα», συνεπώς, που διαμορφώνουν τις νέες αντιλήψεις και κατ'επέκταση και πολιτικές για τον αγροτικό χώρο, επιβάλλουν την ενδελεχή μελέτη των ιδιοτεροτήτων και διαφορών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων τόσο κατά κατηγορίες όσο και σε μικροτοπική κλίμακα. Οι κατηγορίες των εκμεταλλεύσεων που ταξινομήθηκαν παραπάνω στη βάση σημαντικών χαρακτηριστικών τους, αποτελούν μια ένδειξη για τη σημασία που έχει η μελέτη των διαφορών τους για τις σχεδιαζόμενες ή προωθούμενες πολιτικές στον αγροτικό χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βάϊου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ.** (1997). «Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Βεργόπουλος, Κ.** (1998). «Αγροτικό Ζήτημα, μια απαγορευμένη συζήτηση», Ειρμός, τευχ.1
- Βεργόπουλος, Κ., Amin, S.** (1975) «Δύσμορφος καπιταλισμός», Αθήνα
- Δαμιανάκος, Σ.**(1999). «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο: Χ.Κασίμης-Λ.Λουλούδης (επιμ.): Υπαίθρος Χώρα. Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.
- Δαμιανάκος κ.ά.,** (1997). «Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου», Εκδόσεις Πλέθρον, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Δαμιανός, Δ., Κασίμης, Χ., Μωυσίδης, Α. και Ντεμούσης, Μ.** (1994). «Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα», ΙΜΜ, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ,** «Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας», έτη 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ,** «Απογραφές Πληθυσμού-Κατοικιών», έτη 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, Αθήνα.
- Fennel, R.** (1999). «Η Κοινή Αγροτική Πολιτική», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ζακοπούλου, Ε.** (1999). «Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.) «Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα», Εθνικό Κέντρο Ερευνών, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.
- ΙΑΓΕ** (1998). «Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων», Πρακτικά εκδηλώσεων, Κύκλος συζητήσεων: Θέματα αγροτικής πολιτικής (εισηγήσεις), Αθήνα
- Καραβίδας, Κ.,** (1931). «Αγροτικά», φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1931, ΑΤΕ.
- Καφέ-Γιδαράκου, Ι.** (1999). «Η πολυδραστηριότητα στο γεωργικό τομέα. Μια συνολική προσέγγιση του φαινομένου στον κόσμο και στην χώρα μας», στο Λ. Λουλούδης, Ν. Μπεόπουλος (επιμ.) «Κριτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος της Υπαίθρου», εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.
- Λιανός, Θ., Σαρρής, Α., Κατσέλη, Α.** (1998). «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας: Η περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας» στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα «Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός», Αθήνα, 1998.

Λουλούδης, Λ. (1991). «Η ΚΑΠ ανακαλύπτει την ύπαιθρο», Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τευχ. 10-11

Λουλούδης, Λ., Μαραβέγιας, Ν., (1999). «Αγρότες κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)» στο Χ. Κασίμης – Λ. Λουλούδης (επιμ.): «Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα», Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.

Μιχαλοπούλου, Αικ., Τσάρτας, Π. Γιαννησοπούλου, Μ., Καφετζής, Π., Μανώλογλου, Ε. (1998). «Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη», Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Μούσης, Ν., (1998). «Ευρωπαϊκή Ένωση», εκδ. Παπαζήση Αθήνα

Myrdal, G. «Γεωργία και οικονομική ανάπτυξη», Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Μωυσίδης, Α. (1986). «Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα», Αθήνα

Μωυσίδης, Α. (1988). «Συμβολαϊκή γεωργία στην Ελλάδα. Μια σύγχρονη μορφή ενσωμάτωσης του Αγροτικού Τομέα στον Καπιταλισμό», ΑΤΕ, Αθήνα

Μωυσίδης, Α. (1994). «Οικογενειακή Γεωργία και αξιοποίηση παραγωγικών πόρων», εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα

Μωυσίδης, Α. (1995). «Μορφολογία της απασχόλησης και της πολυαπασχόλησης στον Αγροτικό Τομέα», Τετράδια του ΙΝΕ, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος

Μωυσίδης, Α. (1996). «Περιαστικός Αγροτικός χώρος: Λειτουργίες – Μεταμορφώσεις-Προοπτικές», εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα

Panaghos, V. (1989). «Les programmes intégrés méditerranéens. Peut-on les considérer comme instrument privilégié de développement du sud-européen?», Revue du Marché Commun, τχ. 328. Αναφέρεται στο: Μαραβέγιας, Ν.-Τσινισιζέλης, Μ.(1995): Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ενώσης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Α. (1998 α). «Η αγροτική αναδιάρθρωση και η Γεωργία: Προς μια πολιτική αγροτικού χώρου», ΕΚΚΕ, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχ. 95, Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Α. (1998 β). «Ευέλικτη Γεωργία: Στρατηγική επιβίωσης και αντίστασης στην περιθωριοποίηση ή μορφή σύνδεσης με το Αγροτο-βιομηχανικό σύστημα», στο ΕΤΑΓΡΟ: «Ανταγωνιστικότητα και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού τομέα: Οι νέες προκλήσεις για την Ελλάδα», Θεσσαλονίκη.

Σαγιάς, Ι – Σπουρδαλάκης, Μ. (1993). «Συλλογική κατανάλωση: Διεθνής εμπειρία, ελληνικές ιδιομορφίες» στο: «Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική», Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, σελ 413-443.

Schmitt, G. (1993). «Μια λανθασμένη θεωρία για τη γεωργία και οι μοιραίες συνέπειές της», Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών, τευχ. 11

Tschajanow, A. (1987). «Die Lehre von bauerlichen Wirtschaft, Frankfurt , Main.

Τσουκαλάς. Κ.(1986). «Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Ψαρρού, Μ. (1999). «Παγκοσμιοποίηση και Αγροτική Ανάπτυξη», , εκδ. Τυπωθήτω-Γ.Δαρδανός, Αθήνα.

Wright, E.O. (1985): «Classes», London